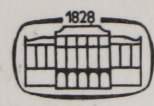

F-102

NEPI
KULTÚRA-
NÉPI
TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK
ÉVKÖNYVE

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM

Folclorica et Ethnographica

*A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának
évkönyve XV.*

Szerkesztette
Niedermüller Péter

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve 11 tanulmányt tartalmaz, amelyek a határokon túl élő magyarság népi kultúrájával, illetve a magyar népi kultúra közép- és kelet-európai kapcsolataival foglalkoznak. Az első tanulmány egy, a negyvenes évek végén a moldvai magyarok körében végzett néprajzi gyűjtőút ma már felbecsülhetetlen értékű eredményeit teszi közzé. Két gazdagon adatolt írás foglalkozik a csehszlovákiai magyarok tárgyi néprajzával és folklórájával. Több tanulmány a jugoszláviai magyarok folklórjáról, népi kultúrájáról, vallási életéről közöl adatokat. A tanulmányok egy másik csoportja a magyar paraszti kultúra — ezen belül a dramatikus népszokások, az építkezés, a népzene és a szöveges folklór — interetnikus kapcsolatait vizsgálja. A kötet írásai döntően a terepen tett néprajzi gyűjtőutak eredményein alapulnak. A tanulmányok forrásértékét jelentősen emeli a több mint 100 fényképfelvétel, ábra és rajz. A kötet rendeltetése, hogy elősegítse a mai országhatárokon túl élő magyarság néphagyományainak, mindennapjainak minél részletesebb, pontosabb, árnyaltabb megismerését.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

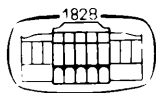
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE XV.

FŐSZERKESZTŐ

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

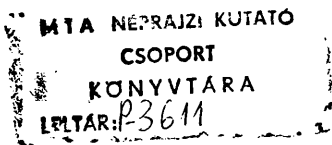
SZERKESZTETTE

NIEDERMÜLLER PÉTER

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1990

ISBN 963 05 5520 4

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1990

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

HOFER TAMÁS

TARTALOM

Hofer Tamás köszöntése	11
Hofer Tamás tudományos munkássága	15
GUNDA BÉLA: A moldvai magyar népi műveltség jellegéhez: néprajzi gyűjtőúton a moldvai magyaroknál	37
ÉGETŐ MELINDA: A szerémségi szórványmagyarok kultúrájáról	89
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Gömöri szénégetők	127
KISS MÁRIA: Adatok a horvátországi szórványmagyarok eredetéhez és folklórjához	155
BARNA GÁBOR: Ungi névnapköszöntők	171
BARTHA ELEK: A hagyományok rétegződése és szerkezeti sajátosságok Székelykeve vallásos népeletében	199
VARGYAS LAJOS: A magyar népzene tanúsága és a baskíriai őshaza	213
LENGYEL DÉNES: Botond mondája	221
UJVÁRY ZOLTÁN: A dramatikus népszokások interetnikus kapcsolatai a Kárpát-medencében	231
FILEP ANTAL: Tetőformák és oromzatok a Kisalföldön	249
LUKÁCS LÁSZLÓ: A szőlőőrzés rendje a móri borvidéken	297
A kötetben előforduló települések hivatalos elnevezése	317

SUMMARIES—ZUSAMMENFASSUNGEN

BÉLA GUNDA: Volkskundliche Beobachtungen bei den Moldauer Ungarn.	87
MELINDA ÉGETŐ: On the Culture of the Hungarian Diaspora of the Szerémség (Yugoslavia)	125
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS: Charcoal Burning Workers in Gömör County ..	152
MÁRIA KISS: Particulars on the Origins and Folklore of the Hungarian Diaspora in Croatia	169
GÁBOR BARNA: Name-Day Greetings of Ung	198
ELEK BARTHA: Differentiation of Traditions and Structural Peculiarities in the Religious Life of the People of Székelykeve	212
LAJOS VARGYAS: Die ungarische Volksmusik und die baskirische Urheimat	220
DÉNES LENGYEL: Botonds Sage	229
ZOLTÁN UJVÁRY: Interethnic Connections of Dramatic Folk Customs in the Carpathian Basin	248
ANTAL FILEP: Roof-Shapes and Gables in the Kisalföld	295
LÁSZLÓ LUKÁCS: The System of Guarding the Vineyards in the Wine-District of Mór	315

HOFER TAMÁS KÖSZÖNTÉSE

A kerek évforduló bizonyára sokakat meglep: Hofer Tamás aktivitását, munkakedvét és mozgékonyágát ismerve nehéz elhinni, hogy 1989. december 29-én már 60. születésnapját ünnepli. Kiemelkedő tudományos teljesítménye azonban korát meghazudtoló fiatalága dacára arra kötelez bennünket, hogy a pályatársak, munkatársak nevében szeretettel köszöntsük és kifejezzük teljesítménye iránti őszinte nagyrabecsülésünket.

Hofer Tamás 1952-ben fejezte be tanulmányait a budapesti egyetemen. Szakdolgozatát Tálasi István bírálta, szigorlatait tárgyi néprajzból, folklórból és emberföldrajzból tette. Az egyetemről kikerülve a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa lett, s közel három évtizeden át az is maradt. E hosszú idő alatt a múzeum csaknem minden gyűjteményében dolgozott, s időközben Fél Edittel létrehozta a közel 4000 tárgyat számláló Átány-gyűjteményt is. Vérbeli muzeológusként más gyűjtemények gyarapodásához szintén több ezer tárgy felkutatásával, megvásárlásával járult hozzá. Emellett 10-20 ezer fénykép- és diafelvételt készített, határozott meg. Az Etnológiai Adattár több ezer oldalnyi kéziratát, beletárolt gyűjtését őrzi. Adatgyűjtő, dokumentáló munkáját nem is a roppant mennyiség, hanem a megőrkített anyag minősége, a nagy felkészültséget tükröző interjúk információértéke, a fényképek gondos kivitelezése teszi maradandóvá.

Néprajzi terepmunkát a magyar nyelvterület számos távoli pontján végzett. Dél-Dunántúl, különösen Somogy falvaiban — így Nemespátrón — a településformákat vizsgálta. Hosszabb-rövidebb időt töltött a Szigetköz, Csallóköz és a Vágmellék egyes falvaiban. Végzett néprajzi megfigyeléseket Hontban, Nógrádban éppúgy, mint a Közép-Tisza vidékén (Mezőkövesd, Tiszaigar) és a Tiszántúlon (Hajdúböszörmény). Számos eredményes útja vezetett a romániai magyar népcsoportokhoz. Kalotaszegi, gyimesi gyűjtéseiből publikációk is születtek, mezősegi és moldvai gyűjtéseinek java még feldolgozatlan. Rövid, de eredményes terepmunkát végzett a Kis-Kárpátok nyugati előterében, a Búrmező falvaiban; megfordult kanadai magyar farmerek és mexikói parasztok közösségeiben. Konferenciák, rövid külföldi tanulmányutak alkalmával Európa számos országában szerzett tereptapasztalatai egészítik ki széles körű irodalmi, múzeumi ismereteit. Levéltárakban, könyvtárakban ugyanolyan otthonosan jár-keel, kutat kezdő muzeológus kora óta, mint a terepen.

Hofer Tamás könyvei, tanulmányai igen kiterjedt anyagismeretről, elméleti-módszertani felkészültségről, teremtő invencióról tanúskodnak. A pálya első harmadában a településformák története és funkciórendszere állt érdeklődésének előterében. Az ún. kertes települések geográfiai elterjedtségének vizsgálatában hamar túllép a Györffy István által kijelölt mezsgyéken, s vizsgálja a dombvidéki és folyómenti megosztott települések változatait, a szálláskerteket, a magyar tanyarendszer múltját. Folyamatosan keresi a lehetséges külföldi párhuzamokat, tágitja a baromudvaros telekrend elterjedtségére, formáira vonatkozó ismereteinket. Munkásságának külföldön is legismertebb része a Fél Edittel együtt Átányon (Heves megye) végzett kutatás eredményeit összegező három testes kötet. A *Proper Peasants* (Budapest, 1969), a *Geräte der Átányer Bauern* (Budapest, 1974) és a *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (Göttingen, 1972) olyan páratlan néprajzi trilógia, amely az etnográfiai, antropológiai tudományok művelői körében az egész világon ismertté tette Átány és a két kiváló szerző nevét. Ennek a monografikus módszerű vizsgálatnak azonban még számos — publikációkban, kéziratokban és egyéb dokumentációban felmutatható — mellékterméke van, nem is említve olyan apróságot, gyakorlati eredményt, mint az átányi tájház.

Az átányi vizsgálat hasznát, jelentőségét sem lehet pusztán mennyiségi oldalról megközelíteni. Igazi értéke ugyanis gondolati, módszertani újszerűségében, antropológiai látásmódjában és az adatgyűjtés, feldolgozás páratlan megbízhatóságában rejlik. A paraszti gazdálkodás fogalomrendszerére, a mindennapi döntési mechanizmusokra, a falu tárgyi világára, teljes eszközkészletére, a helyi társadalom szerveződésére, intézményeire irányuló kérdésfeltevések és válaszok jelentősen járultak hozzá a magyar néprajzi szemlélet korszerűsödéséhez.

Az eddigi életmű harmadik vonulata a tárgyalgó népművészethez kapcsolódik. A Fél Edittel közösen kiadott *Magyar népművészet* vaskos kötete mellett főként a változási folyamatok, a népművészet történetében kitapintható periódusok, a művészeti jelenségek társadalmi háttere képezték azt a tematikát, amire Hofer Tamás figyelme irányul. Részben ehhez kapcsolódnak a tárgyrendszerek szerkezetére, a „tárgyak elméletére” irányuló vizsgálódásai is. Szerkesztőként, kutatásszervezőként szintén egyik motorja a magyar népművészet kutatásának. Ortutay Gyula halála óta szerkesztője a Corvina *Magyar népművészet* c. könyvsorozatának, s szakértő vezetésével folyik a *Megyék népművészete* c. sorozat kötetjeinek előkészítése.

Amilyen fáradhatatlanul gyűjtő terepmunkás, amilyen invenciózus tanulmányíró tudós, olyan szívós szervező és ötletes szerkesztő. A Néprajzi Múzeumban hosszú időn át tudományos titkárként, majd osztályvezetőként a szakmai programok, viták szervezője. Majd a Néprajzi Társaság főtítkáráként oroszlánrészt vállal a szolnoki vándorgyűlés megszervezésében (1974). Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában 1980. február 1. óta dolgozik. Előbb az Adattár, majd a Szociálantropológiai Osztály vezetője. 1986. július 1. óta igazgatóhelyettes és két kutató munkaközösség témavezetője. Az 1980-as években is több hazai és nemzetközi konferencia, tanácskozás spiritus rektora. Kiemelkedik ezek közül az Ethnologia Europaea 1982. évi konferenciájának megrendezése és a történeti

antropológiáról szervezett ülészak előkészítése. A legnagyobb szolgálatot azonban az Ethnographia, a magyar néprajztudomány központi orgánuma szerkesztésével teszi a szaknak már több mint egy évtizede. 1975 óta látja el a felelős szerkesztő tisztét, örködik a lap elismerten magas szakmai színvonalán, s vállalja a szerkesztés megannyi nyűgét. Az önmaga által emelt akadályok, a gyakori tematikus számok s a kiadó és nyomda ismert csapdái végtelenül megnehezítik ma már a szerkesztő dolgát.

Hofer Tamás kutatói, tudósi, tudományszervezői tevékenységének eredményeit valamelyest tükrözi évről-évre gyarapodó publikációinak hosszú jegyzéke. Művei minősítik a kutatót, kijelölik helyét a hazai tudományos életben. Azonban a publikációk jegyzéke is csak sejteti a szerző kiterjedt külföldi tudományos kapcsolatait, a néprajzi-antropológiai tudományok nemzetközi mezőnyében kiküzdött pozícióját. Idegen nyelven, külföldön megjelent tanulmányai, cikkei önmagukban is mutatják ez irányú aktivitását. Ehhez hozzá kell tenni az Ethnologia Europaea, valamint az International Journal of Sociology szerkesztőbizottsági tagságát, az 1966–67-ben Ford ösztöndíjjal az Egyesült Államokban töltött esztendő, az 1971. évi vendégtanárságot az University of North Carolina katedráján, a további amerikai, nyugat- és kelet-európai kongresszusokat, szakmai érdekű látogatásokat. Hofer Tamás azonban nemcsak saját külföldi utazásaira, előadásaira, kapcsolataira figyel. Hasonló gonddal fogadja, patronálja a Magyarországra látogató külföldi kutatókat, egyetemi csoportokat is. Nemzetközi tevékenysége emeli a magyar néprajztudomány tekintélyét, külföldi megbecsültségét, s egész szakunkat segíti a tájékozódásban, az orientálódásban.

Egyetlen olyan terület van, ahol Hofer Tamás eddig nem fejtette, nem fejthette ki legjobb képességeit: a hazai egyetemi oktatás és tudományos minősítés. Ebben neki és tanszékeinknek közös a felelőssége. Most, amikor születésnapja alkalmából e kerek évfordulón köszöntöm, és jókívánságaimat a pályatársak, intézeti munkatársak nevében is kifejezem, szívből kívánom, hogy idejéből, erejéből teljék a jövőben az egyetemi oktatásra, tanítványok nevelésére, tudása átadására.

Hosszú életet kívánva bízom új és új könyveinek, dolgozatainak születésében, az itt közreadott jegyzék hosszabbodásában, de legfőképpen a leszűrt eredmények, a termékenyítő gondolatok papírra vetésében.

Őrizze meg lázas aktivitását, friss mozgékonyágát nagyon sokáig, s lelje örömét alkotó munkája egyre sokasodó eredményeiben.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

HOFER TAMÁS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

1948 *Ismertetés*

Koppers, W.—Jungblut, L.: *The Water-Buffalo and the Zebu in Central India*. Anthropos XXXII—XL. 1942—1945. 647—666. = Ethnographia LIX. 240—241.

1949 *Ismertetések*

Indian Art. London, 1948. = Ethnographia LX. 329.

Koppers, W.: *Zentralindische Fruchtbarkeitsriten und ihre Beziehungen zur Induskultur*. Geographica Helvetica 1946. = Ethnographia LX. 326—327.

Kunin, K.: *Putesesztvie Afanaszija Nikitina*. Moszkva, 1947. = Ethnographia LX. 321—322.

1951 *India-kiállítás*. = Ethnographia LXII. 452—453.

XVIII. századi méhészhiedelmek. Bienenzüchter-Aberglauben vom XVIII. Jahrhundert. = Ethnographia LXII. 160—171.

1953 *A Néprajzi Múzeum készülő népviseleti kiállítása*. = Adattári Értesítő 2—3; 9—13.

1954 *Beszámoló a „Pátyi munkaközösség” munkájáról*. = Ethnographia LXV. 296—297.

Néhány szó Somogyról. A törökkoppányi ünnepi viselet. = In: Morvay Péter—Pesovár Ernő (szerk.): *Somogyi táncok*. Bp. 31—36, 294—302.

Ismertetések

Károlyi Zsigmond: *Beszédes József élete és működése (1786—1852)*. Bp. 1953.; Fodor Ferenc: *Balla Antal élete és műszaki munkássága (1793—1815)*. Bp. 1953. = Ethnographia LXV. 310—311.

1955 *Déldunántúl településformáinak történetéhez*. Zur Geschichte der Siedlungsformen im südlichen Transdanubien. = Ethnographia LXVI. 125—186.

1956 *Hajdúböszörményi földművesek karámja*. Az alföldi „mezei életmód” és az alföldi településformák kérdéséhez. Zagon zemledel’cev vagona g. Hajdúböszörmén’. K voproszom o polevom büte i o tipah poszelenij na Bol’soj Vengerszkoj Nizmennoszti. Windschirme der Bauern in Hajdúböszörmény. Beitrag zur Frage des Lebens auf den Ackerfeldern und des Siedlungswesens in der ungarischen Tiefebene. = Ethnographia LXVII. 483—518.

Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben. Über die Rekonstruktion eines tragbaren Windschirmes und einer tragbaren, rundförmigen Krippe in Hajdúböszörmény = Néprajzi Értesítő XXXVIII. 261—270.
A Néprajzi Múzeum Baráti Körének összefüvetelei. = Múzeumi Hiradó 199—200.
Niektoré etnografické údaje zo staršej literatúry o Horehroni. = Slovenský Národopis 616—620.

Ismertetések

Ausstellung Bauernwerk der alten Welt. Wien, 1954. = Index Ethnographicus I. 14.
 Erixon, S.: *Svensk Byggnads-Kultur.* Stockholm, 1947. = Index Ethnographicus I. 21.
 Giese, W.: *Über die Bewahrung volkstümlicher Eigenart in den Rätoromanischen Tälern Graubündens.* Basel, 1953. = Index Ethnographicus I. 100—101.
 Hubschmid, J.: *Schläuche und Fässer.* Bern, 1955. = Index Ethnographicus I. 95—96.
 Mačel, O.: *Zakladní problematika urbanistické struktury vesnice v Čechách a na Moravě.* 1—2. Brno, 1954—1955. = Index Ethnographicus I. 101.
Research on ploughing implements. The Conference in Copenhagen, June 1—5. 1954. = Index Ethnographicus I. 15—16.
 Rudenko, Sz. I.: *Baskirü.* Moszkva—Leningrád, 1955. = Index Ethnographicus I. 10—11.
 Schilli, H.: *Das Schwarzwaldhaus.* Stuttgart, 1953. = Index Ethnographicus I. 20—21.
 Sooder, M.: *Bienen und Bienenhalten in der Schweiz.* Basel, 1952. = Index Ethnographicus I. 12.
 Vilppula, H.: *Das Dreschen in Finnland.* Helsinki, 1955. = Index Ethnographicus I. 92.
Wegleitung für die Aufnahmen der bäuerlichen Hausformen und Siedlungen in der Schweiz. Basel, 1948. = Index Ethnographicus I. 100.

1957 „Csúsztató” Nógrádból. Die Gaffelschleife („csúsztató”), ein Transportgerät aus Nógrád. = Néprajzi Értesítő XXXIX. 291—294.
Csűrök és istállók a falun kívül. Scheuen und Ställe Ausserhalb des Dorfes. Stodoly a maštale, umiestnené mimo dediny. = Ethnographia LXVIII. 377—424.
Házassági szerződések Külsővatról. = Néprajzi Közlemények II. 1—2; 325—328.
Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomból 1785—1847. = Agrártörténeti Szemle I. 3—4; 285—327.
Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. Fallgruben im Komitat Baranya im XVII. Jahrhundert. = Ethnographia LXVIII. 346—349.

Ismertetések

Hubschmid, J.: *Schläuche und Fässer.* Bern, 1955. = Ethnographia LXVIII. 207—208.
 Lázníčka, Z.: *Typy venkovského osídlení v Československu.* Brno, 1956. = Ethnographia LXVIII. 196—197.
 Mačel, O.: *Základní problematika urbanistické struktury vesnice v Čechách a na Moravě.* Brno, 1954—1955. = Ethnographia LXVIII. 196.
 Radig, W.: *Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln.* Berlin, 1955. = Index Ethnographicus II. 15—16.
 Scheuermeier, P.: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz.* Bd. II. Bern, 1956. = Index Ethnographicus II. 12—13.
 Tokarev, Sz. A. (Red.): *Vosztocsnoszlavjanskij etnograficeszkij szbornik.* Moszkva, 1956. = Index Ethnographicus II. 4—5.

- 1958 *L'art populaire en Hongrie.* (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 81 p. 110 t.
Hungarian Peasant Art. (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 82 p. 110 t.
Ungarische Bauernkunst. (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 85 p. 110 t.

Ismertetik

- Christoffels, H. = *Anthropos* LIV. 315.
 Jenkins, J. G. = *Man* LIX. 327—329.
 Kresz M. = *Ethnographia* LXXI. 132—133.
 Manga J. = *Acta Ethnographica* VIII. 157—159.
 Sándor I. = *Index Ethnographicus* III. 23—24.
 Schmidt, L.: = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* XIII. 348—350.
 Tenèze, M. L. = *Arts et Traditions populaires* VII. 184.
 Weber-Kellermann, I. = *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* V. 525—527.
 Weiss, R. = *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* XIV. 166.

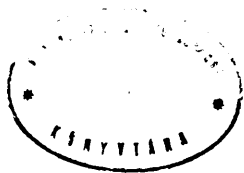
Ismertetések

- Dercsényi D. (szerk.): *Pest megye műemlékei. I—II.* Bp. 1958. (Magyarország műemléki topográfiája 5.) = *Index Ethnographicus* III. 21.
 Erixon, S.: *Materiell och Social Kultur.* Uddevalla, 1957. (Atlas över Svensk Folkkultur 1.) = *Index Ethnographicus* III. 140—141.
 Gunda B.: *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen, 1956. = *Acta Ethnographica* VI. 466—468.
 Györffy I.: *Matyó népviselet.* Bp. 1956. = *Acta Ethnographica* VI. 1957—1958. 459—460.
 Károlyi A., etc.: *A magyar falu építészete.* Bp. 1955. = *Acta Ethnographica* VI. 1957—1958. 460—461.
 Laboda Zs.—Major J.: *Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata.* Településtudományi Közlemények VIII. 1956. = *Ethnographia* LXIX. 168—169.
 Néprajzi Közlemények I. 1956. 1—4.; II. 1957. 1—2. = *Acta Ethnographica* VII. 253—254.
 Singer, Ch., etc.: *A History of Technology. I—II.* Oxford, 1956. = *Index Ethnographicus* III. 4—5.
 Solymos E.: *Rekesztő halászat a Velencei tavon.* Székesfehérvár, 1958. (István Király Múzeum Közleményei. A. sor. 6.) = *Index Ethnographicus* III. 151—152.
 Településtudományi Közlemények 8. Bp. = *Ethnographia* LXIX. 168—169.
 Thomas, W. (ed.): *Man's Role in Changing the Face of the Earth.* Chicago, 1956. = *Index Ethnographicus* III. 5.

- 1959 *Aratási, behordási és cséplési szerződések.* = *Néprajzi Közlemények* IV. 4; 254—259.
Két gyergyói udvarház a XVIII. században. Adatok a falusi nemesség és parasztság építkezésének összefüggéséhez. = *Néprajzi Közlemények* IV. 1—2; 265—277.
Neuere Ausstellungen ungarischer Volkskultur im Ethnographischen Museum Budapest. 1950—1958. = *Ethnographica* I. (Brno) 261—271.

Ismertetések

- Glob, P. V.: *Plovbilleder i Val Camonica.* Kuml, 1954. = *Agrártörténeti Szemle* II. 239.
 Michelsen, P.—Rasmussen, H.: *Danish Peasant Culture.* Copenhagen, 1955. = *Agrártörténeti Szemle* II. 240—241.

Nagy Czirok L.: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Bp. 1959. = Acta Ethnographica VIII. 351—352.

Néprajzi Közlemények II. 3—4; III. 1—2. = Acta Ethnographica VIII. 155—157.
Scheuermeier, P.: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. Bd. II. Bern, 1956. = Agrártörténeti Szemle II. 237—239.

Varga E.: *Úriszék. XVI—XVIII. századi perszövegek*. Bp. 1958. = Acta Ethnographica VIII. 353—354.

1960 *A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez*. Zur Frage der Verbreitung eines charakteristischen ungarischen Siedlungstyps. = Műveltség és Hagomány I—II. 331—350.

Ismertetések

Erixon, S.: *Technik und Gemeinschaftsbildungen im schwedischen Traditionsmilieu*. Stockholm, 1957. = Index Ethnographicus V. 27.

Fals-Borda, O.: *Peasant Society in the Columbian Andes — a Sociological Study of Saucio*. Gainesville, 1955. = Index Ethnographicus IV. 31—32.

Földes L.: *A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében*. Néprajzi Közlemények 1957. 1—2; 149—156. = Demos I. 43—44. hasáb.

Haberlandt, A.: *Taschenwörterbuch der Volkskunde*. Bd. 2. Wien, 1953—1959. = Acta Ethnographica IX. 430—431.

Néprajzi Közlemények III. 1958. 3—4. = Acta Ethnographica IX. 431—433.

Oakley, K. P.: *Man the Tool-Maker*. London, 1958. = Index Ethnographicus IV. 21—22.

Szabó M.: *Fiatal állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások*. A Néprajzi Múzeum „palóka” gyűjteménye. = Demos I. 44—45. hasáb.

Turney-High, H. H.: *Château-Gérard. The Life and Times of a Walloon Village*. Columbia, 1953. = Index Ethnographicus IV. 33.

1961 *Az átányi gazdálkodás ágai*. Die Zweige der Bauernwirtschaft in Átány (Kom. Heves) (Fél Edittel) = Néprajzi Közlemények VI. 2; 220 p. 9 t.

Ismertetik

Balogh I. = Ethnographia LXXIV. 631—634.

Fél, E.—Hofer, T. = Demos V. 229—230. hasáb

Görög, V. = Études Rurales XVI. 140—141.

Király I. = Agrártörténeti Szemle VIII. 203—208.

A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárggyűjtése. Állattartás gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1960. Viehhaltung. = Néprajzi Értesítő XLIII. 59—62, 115—116.

A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárggyűjtése. Átányi gyűjteménycsoport. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1960. Átányer Sammlung. (Fél Edittel) = Néprajzi Értesítő XLIII. 62—65, 116—119.

A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. Die Geräte der Bauern. Bericht über die monographische Geräteforschung in Átány. (Fél Edittel) = Ethnographia LXXII. 487—535.

Újabb falumonográfiák a Néprajzi Múzeum Könyvtárában. Bp., Néprajzi Múzeum — MTA Néprajzi Kutatócsoport. 51 p. = Index Ethnographicus VI. 1.

Ismertetések

Márkos, A.: *Homoródalmási szállások.* = Ethnographia LXIX. 1958. = Demos II. 157. hasáb.

Nagy Czirok L.: *Pásztorélet a Kiskunságon.* = Ethnographia Polska V. 406—408.

Néprajzi Közlemények IV. 1959. = Acta Ethnographica IX. 415—420.

1962 *Der Átányer Scheffel.* Ein Beitrag zu den Beziehungen Mensch und Gerät. (Fél Edittel) = Schweizerisches Archiv für Volkskunde LVIII. 102—124.

Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. Über die historischen Ergebnisse einer volkskundlichen monographischen Forschung. (Fél Edittel) = Agrártörténeti Szemle V. 558—578. Hozzászólók: Balogh István, Wellmann Imre, Szabad György. 569—575.

A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. Állattartás gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1961. Sammlung der Viehhaltung. = Néprajzi Értesítő XLIV. 205—209, 259—261.

1963 *Eine eigenartige ungarische Siedlungsform und ihre europäischen Beziehungen.* = In: Gy. Ortutay et T. Bodrogi (red.): Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. Bp. 95—110.

Magyar népi faragások. Bp. Népművelési Intézet — Pest megyei Tanács Művelődési Osztálya. 24 p. 8 t. (Diszítőművészeti Szakkörvezetők Esti Tanfolyamának Jegyzetanyaga.) Borítékcím: Mintagyűjtemény.

A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. Állattartás gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1962. Sammlung der Viehhaltung. = Néprajzi Értesítő XLV. 94—99, 155—158.

Ungarische Volkskunst aus zwei Jahrhunderten. Ein Führer für Ausstellungsbesucher. Bp. Kulturális Kapcsolatok Intézete—Néprajzi Múzeum. 32 p. (A salzburgi magyar népművészeti kiállítás vezetője.)

1964 *Áratás. A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse.* 2. (Végh Józseffel) Bp. Néprajzi Múzeum. 144 p. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez 12.)

Kerekes nyári jászol Dunapatajról. Az alföldi tanyás gazdálkodás és „mezei életmód” ismeretéhez. Eine mit Rädern versehene Sommerkrippe aus Dunapataj. = Néprajzi Értesítő XLVI. 139—148.

Magyar Néprajzi Kongresszus. Budapest, 1963. okt. 16—20. = Ethnographia LXV. 292—297.

A monografikus tárggyűjtés. Az átányi példa. Über monographische Sammeln volkskundlicher Gegenstände. Das Beispiel von Átány. (Fél Edittel) = Néprajzi Értesítő XLVI. 5—89.

Ungersk folkekunst. Copenhagen. Nationalmuseet. 63 p. 8 t.

Über die Struktur der Gerätschaft eines Bauerndorfes. Referat. Moszkva. „Nauka”. 3 p. (VII. Internationaler Kongress für Anthropologische und Ethnologische Wissenschaften.)

Ismertetés

Hoffmann T.: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Bp., 1963. = Deutsches Jahrbuch für Volkskunde X. 423—424.

1965 *A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárggyűjtése. Állattartás gyűjtemény*. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1963—1964. Sammlung der Viehhaltung. = *Néprajzi Értesítő* XLVII. 183—188, 267—269.

A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárggyűjtése. Átányi gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1963—1964. Átányer Sammlung. (Fél Edittel) = *Néprajzi Értesítő* XLVIII. 188, 269.

Néprajzi kongresszus Marburg an der Lahnban, 1965. árpilis 26 –30. = Agrártörténeti Szemle VI. 602—604.

Tájékoztató a magyar népművészetről. Bp. Fővárosi Idegenforgalmi Hivatal. 52 p. (Idegenvezetők kiskönyvtára.)

Über monographisches Sammeln volkskundlicher Objekte. (Fél Edittel) = In: Festschrift Alfred Bühler. Hrg. von Carl A. Schmitz, Robert Wildhaber. Basel. 77—92.

Ismertetés

Mendöl T.: *Általános településföldrajz*. Bp. 1963. = Demos VI. 170. hasáb.

1966 (*Átányi gyűjtésből siratás-szakasz közlése*.) (Fél Edittel) = In: A magyar népzene tára. Corpus musicae popularis Hungaricae. Szerk.: Bartók Béla, Kodály Zoltán. 5. Siratók. Sajtó alá rend.: Kiss Lajos, Rajeczky Benjamin. Bp., 30—36 p. 12 t.

A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárggyűjtése. Átány gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1965. Átányer Sammlung (Fél Edittel) = *Néprajzi Értesítő* XLVIII. 312—323, 384—387.

A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárggyűjtése. Textilgyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1965. Der Sammlung Textilien. (Fél Edittel) = *Néprajzi Értesítő* XLVIII. 352—366, 396—400.

Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. (Fél Edittel) = Bp. Corvina. 57 p. 24 t.

Husaren, Hirten, Heilige. Menschendarstellungen in der ungarischen Volkskunst. (Fél Edittel) = Bp. Corvina. 69 p. 24 t.

Hussards, pâtres, paysans. La représentation de l'homme dans l'art populaire hongrois. (Fél Edittel) = Bp. Corvina. 69 p. 24 t.

Saints, soldiers, shepherds. The Human Figure in Hungarian Folk Art. (Fél Edittel) = Bp. Corvina 65 p. 24 t.

Ismertetik

A. S. = Institut für Auslandbeziehung (Stuttgart) 1967. ápr., jún.

Dox, K. = Panorama. Gesellschaft für Ost- und Südostkunde (Linz) 1967. 3; 26.

Ghosal, S. = Folklore (Calcutta) 1967. 113.

Heinrich, Ch. = Neue Museumskunde X. 222—223.

Manga, J. = Demos VIII. 289—290. hasáb.

Plessingerová, A. = Zeitschrift für Volkskunde LXIV. 308—310.

- Ritz, G. M. = Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1968. 152—153.
 Schmidt, J. = Hessische Blätter für Volkskunde LVIII. 173.
 Schmidt, L. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XX. 312—313.
 Seguin, J. P. = Bulletin des bibliothèques de France 1967. jan.
 = The Clans of the Sennachie. Havelock. (Australia) 1968. jan.
 = Hobbies. The Magazine for Collectors. (Chicago) 1968. febr.

Ismertetések

- Fél E.: *Régi múzeumi tárgyak megszólaltatása új gyűjtésekkel*. Néprajzi Értesítő XLV. 1963. = Demos VII. 15—16. hasáb.
 Igaz M.: *A szarvaskői ólaskertek*. Néprajzi Közlemények IX. 1964. = Demos VII. 54—55. hasáb.
 Kodolányi J.: *A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárggyűjtése*. Néprajzi Értesítő XLVII. = Demos VII. 197—198. hasáb.
 Molnár M.: *Faragóspecialista műhelye Faddon*. Néprajzi Értesítő XLVII. = Demos VII. 280—281. hasáb.
 Szabó I.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1948—1914*. Bp. 1965. = Demos VII. 229—230. hasáb.
 Szolnoky L.: *A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése*. Néprajzi Értesítő XLV. = Demos VII. 16—17. hasáb.

- 1967 *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban*. Masse und Proportionen im Leben der Átányer Bauern. (Fél Edittel) = Néprajzi Közlemények XII. 3—4; 170 p.
 1968 *Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages: Comparative Notes on the Professional Personality of Two Disciplines*. = Current Anthropology IX. 311—315.
Folk Art. (Fél Edittel) = In: Information Hungary. Ed.: Erdei, Ferenc. Bp.—Oxford. Pergamon Press. 981—998.
 Hozzászólás. = In: Módszerek és feladatok. Szerk.: Bakó Ferenc. Eger. 46—48. (Palóc kutatás, módszertani közlemények. I.)

Ismertetés

- Kodolányi J.: *A Néprajzi Múzeum 1966. évi tárggyűjtése*. Néprajzi Értesítő XLIX. = Demos IX. 21—22.
 1969 *A kalotaszentkirályi kelengye*. I. Die Aussteuer in Kalotaszentkirály. I. Strukturanalyse in der gegenständlichen Ausrüstung eines Dorfes. (Fél Edittel) = Néprajzi Értesítő LI. 15—36.
A magyar népművészet. (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 94 p. 241 t.
L'art paysan hongrois. 2. ed. corrigée. (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 86 p. 241 t.
Hungarian Peasant Art. 2. ed. (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 85 p. 241 t.
Ungarische Bauernkunst. 2. verb. Aufl. (Fél Edittel és K. Csilléry Klárával) Bp. Corvina. 89 p. 241 t.

Ismertetik

Gunda B. = Alföld X. 3; 41—45.

Kisbán E. = Demos XI. 50. hasáb.

Kretzenbacher, L. = Südost-Forschungen XXIX. 393—394.

Schmidt, L. = Zeitschrift für Volkskunde LXVI. 300—301.

Schmidt, L. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXIV. 95.

= Basler Nachrichten 1970. Nr. 125.

= Gazette des Beaux Arts 1970. márc.

A magyar népművészet évszázadai I. Festett táblák 1526—1825. Jahrhunderte der Ungarischen Volkskunst I. Bemalte Kirchendecken und Kircheneinrichtungen. (Makkay Jánossal) Székesfehérvár, 44 p. 11 t. (Az István Király Múzeum Közleményei D. sor. 88.).

Das Ordnungsgefüge bäuerlicher Gegenstände am Beispiel der Aussteuer in Kalotaszent-király (Siebenbürgen.) (Fél Edittel) = In: Kontakte und Grenzen. Probleme der Volks-, Kultur- und Sozialforschung. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen. 367—384.

„*Parasztok – pásztorok.*” *A magyar népművészetről egy kiállítás kapcsán.* (Fél Edittel) = Művészet X. 3; 32—35. (A Musée de l'Homme-ban 1968 tavaszán rendezett „Paysans et Bergers” c. kiállítás anyaga a Nemzeti Galériában.)

Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village (Fél Edittel) New York Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research XIII. (Viking Fund Publications in Anthropology 46) és Chicago, Aldine Publ. Co. 440 p. 16 t.

Ismertetik

Ackley, R. = American Sociological Review 1970. 155—156.

Anderson, Robert T.; Bodrogi, T.; Edmondson, M. S.; Ehrenfels, U. R.; Freeman, S. T.; Halpern, J. M.; den Hollander, A. N. J.; Hudspeth, W. H.; Lavondes, H.; Opler, M. K.; Parain, Ch.; Pereira de Queiroz, M.; Schwedt, H.; Sozan, M.; Winner, I. = Current Anthropology XIII. 479—497. (Vita a könyvről.)

Balogh I. = Ethnographia LXXXII. 87—89.

Bodrogi T. = Demos XI. 21—23. hasáb.

Hammel, E. A. = American Anthropologist LXXII. 1110—1111.

Hollander, A. N. J. den = Mens en Maatschappij XLVI. 411—419.

Hunter, L. S. = The Key Reporter 1970. szept.

Karnoouh, Cl. = L'Homme XV. 1975. 225.

Maday, B. C. = East European Quarterly IV. 1971. 4; 489—491.

Maday, B. C. = Szabadság (Liberty) LXXX. 1970. 102; 7.

Pitkin, D. S. = American Journal of Sociology LXXVI. 536—538.

Ribeyrol, M. = Objets et Mondes X. 231—232.

Schmidt, L. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXVII/76. 1973. 271—273.

Sozan, M. = Acta Ethnographica XX. 176—179.

Stahl, P. H. = Études Rurales 1972. 48; 184.

Švecová, S. = Slovenský Národopis XIX. 911—913.

Szabó, M. = Rig LIV. 102—105.

Weissleder, W. = Man NS. V. 735.

= Choice 1970. 825.

= International Review of Social History 1970. nov.

Ismertetés

Gunda B. (szerk.): *Ethnographica Carpatica*. Bp. 1965. = Zeitschrift für Volkskunde LXV. 149–150.

1970 *Anthropologists and Native Ethnographers at Work in Central European Villages*. = *Anthropologica* (Ottawa) N. S. XII. 1; 5–22.

A falusi templomok festett táblái. = Új Írás X. 66.

Népművészet. (Fél Edittel) = In: Hazánk, Magyarország. Szerk.: Erdei Ferenc. Bp. 923–936.

A Néprajzi Múzeum 1969. évi tárggyűjtése. A Textilgyűjtemény gyarapodása. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1969. Sammlung Textilien. (Fél Edittel) = *Néprajzi Értesítő* LII. 129–146, 167–180.

On Hungarian Anthropology. (Hozzászólás) = *Current Anthropology* XI. 61.

1971 *Über Doppelhöfe bei den Ungarn*. = *Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda*. Műveltség és Hagyomány XIII–XIV. 321–347.

Über die Struktur der gegenständlichen Ausrüstung eines Bauerndorfes. = VII. Mezsdunarodnűj Kongressz Antropologicseszkih i Etnograficseszkih Nauk. Moszkva. XI. 467–472.

1972 *Az anyagi kultúra jelenkutatása*. = *Magyar Filozófiai Szemle* XVI. 521–526.

Author's Précies of Proper Peasants. Reply. (Fél Edittel) = *Current Anthropology* XIII. 479–481, 495–497. – Bevezetés a Proper Peasants c. műről a folyóiratban szervezett vitához és válasz a hozzászólásokra.

Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány. (Fél Edittel) Göttingen. Otto Schwartz. Verl. — Bp. Franklin ny. XVIII. 551 p. 32 t. (Veröffentlichung des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn. A. Allgemeine Reihe. Bd. 7.)

Ismertetik

Bentzien, U. = *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* XVII. 1974. 277–279.

Ettinger, E. = *Folklore* LXXXV. 1974. 4; 283–284.

Jacobeit, W.—Müller, H. H. = *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* II. 1977. 141–155.

Jäcklein, K. J. = *The Journal of Peasants Studies* II. 1975. 243–245.

Millot, H. = *Objets et Mondes* 1972. 2; 126.

Müller, H. H. = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* XXIV. 1976. 2; 236.

Novák, V. = *Traditiones. Acta Instituti Ethnographiae Slovenorum* IV. 1975/1977. 349.

Reinhold, J. = *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 1973. 1–4; 282–283.

Schmidt, L. = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* XXVI. 1973. 271–273.

• Schwedt, H. = *Zeitschrift für Volkskunde* LXXI. 1975. 2; 131.

Szabó M. = *Rig* 1973. 31–33.

Wildhaber, R. = *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* LXXI. 1975. 1–2; 62–63.

Th. = *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* XXIII. 1975. 1; 135.

= *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 1974. 110.

Hozzászólás Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. c. művének vitájában. = *Etnographia* LXXXIII. 345—347.

Külföldi kutatók Magyarországon magyar kutatók külföldön. = *Néprajzi Hírek* I. 21.

A magyar kettősudvarok kérdéséhez. *Zur Frage der ungarischen Doppelhöfe.* K voproszu o dvojnüh dvorah v Vengrii. = *Etnographia* LXXXIII. 29—52.

Zur Gestaltung der Volksgruppen und Kulturdiialekte. = In: *Festschrift Matthias Zender. Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte.* I. Bd. Bonn 72--81. p. 1 t.

1973 *Axel Steensberg.* = *Néprajzi Hírek* II. 93—94.

Bäuerliche Wirtschaftsausrüstungen in einem ungarischen Dorf. (Fél Edittel) = *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 461—466.

Megyék népművészeti kiállítása a főváros egyesítésének 100. évfordulójára. Magyar Nemzeti Galéria 1973. Rendezte és a katalógust írta: Hofer Tamás. Bp. Néprajzi Múzeum. 16 p. 24 t.

Megyék népművészeti kiállítása. = *Művészet* 1973. okt.

A Néprajzi Múzeum tudományos és muzeológiai kapcsolatai. Wissenschaftliche und museologische Beziehungen des Ethnographischen Museums. (A Néprajzi Múzeum centenáriumi ülésszaka.) = *Néprajzi Értesítő* LV. 73—87.

On the Concept of Cultural Fixation. (Comment) = *Ethnologia Europaea* VI. 2; 151--155. (Sigfrid Svensson cikkéhez.)

Sol Tax. = *Néprajzi Hírek* II. 94—95.

Tanyakert-s, Patron-Client Relations and Political Factions in Átány. (Fél Edittel) = *American Anthropologist* LXXV. 787—801.

En Ungers by ur föremals perspektiv. On monografisk insamling av folkliga föremål. (Fél Edittel) Lund-Stockholm. 20 p.

Phasen des Wandels in östlichen Mitteleuropa im Lichte kulturanthropologischer Theorien. = In: G. Wiegmann (hrg.): *Kultureller Wandel im XIX. Jahrhundert.* Göttingen. 251—264.

Volkskunstausstellung der Bezirke Ungarns zur Hundertsjahrfeier der Vereinigung der Hauptstadt Budapest. Folk Art Exhibition of the Hungarian Counties Celebrating the Centenary of the Unification of the Capital Budapest. 1973. Hungarian National Gallery. Bp. Ethnographical Museum. 40 p. 24 t.

Ismerteti

Schmidt, L. = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* LXXVII. 1974. 76—77.

Ismertetés

Kiss Á.: *Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században.* Bp. 1971. = *Etnographia* LXXXIV. 144—145.

1974 *Amerikai szimpózium-sorozat a kelet-európai parasztságról.* = *Néprajzi Hírek* III. 29—30.

Geräte der Átányer Bauern. (Fél Edittel) Bp.—Kopenhagen. Akadémiai K.---Gyldendal. 678 p. 1 t. (Komission der Königlich Dänischen Akademie der Wissenschaften zur Erforschung der Geschichte der Ackerbaugeräte und der Feldstrukturen 2.)

Ismertetik

- Bentzien, U. = Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte 1977. 255—256.
Frolec, V. = Národopisné Aktuality XI. 1974. 297—299.
Haiding, K. = Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark LVI. 1975. 329—330.
Jacobeit, W.—Müller, H. H. = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte II. 1977. 149—153.
Kósa L.: Elűűű fehér foltok. Jegyzetek újabb néprajzi könyvekről. = Tiszatáj XXIX. 1975. 7; 90—94.
Meitert, M. = Revista de Etnografie și Folclor XXIV. 1979. 1; 123—125.
Müller, R. = Archeológiai Értesítő CII. 1975. 144—145.
Nyberg Grenander, G. = Rig 1976.
Podolák, J. = Slovenský Národopis XXV. 1977. 520—522.
Römer, B. = Etnološki Pregled XV. 1978. 131—132.
Schmidt, L. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXX. 1977. 350—351.
Selmeczi Kovács A. = Agrártörténeti Szemle 1976. 250—253.
Szabó M. = Ethnographia LXXXVIII. 1977. 611—613.
Wildhaber, R. = Schweizerisches Archiv für Volkskunde LXXI. 1975. 76—77.

Hungarian Studies Newsletter. = Néprajzi Hírek III. 31.

Kísérlet a magyar tanyarendszer összehasonlító vizsgálatára. = In: Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. III. Tanyák. 223—237.

A Magyar Néprajzi Társaság rendezvényei. 1973. okt.—1974. ápr. = Néprajzi Hírek III. 2—4.

A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlése. Szolnok 1974. szept. 13—15. = Néprajzi Hírek III. 4—5.

Magyar származású elnök az American Anthropological Association élén. = Néprajzi Hírek III. 31—32.

Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. 1. Faluk. 2. Mezővárosok. 3. Tanyák. Szerk.: Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. Bp.—Szolnok. Magyar Néprajzi Társaság — Damjanich Múzeum. 1. köt. 222 p.; 2. köt. 200 p.; 3. köt. 237 p.

Ismertetések

K. Csilléry K.: *A magyar nép bútorai.* Bp. 1972. = Acta Ethnographica XXIII. 382—383.

Juhász A. (szerk.): *Tápé története és néprajza.* Tápé, 1971. = Acta Ethnographica XXIII. 124—127.

Kiss Á.: *Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században.* Bp. 1971. = Acta Ethnographica XXIII. 123—124.

1975 *Főtitkári beszámoló* (a Magyar Néprajzi Társaság 86. közgyűlésén). = Ethnographia LXXXVI. 649—653.

Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében. Tri perioda v isztorii vengerszkoj narodnoj kulture XIX—XX. vv. Three Periods in the 19th and 20th Century History of the Hungarian Peasant Culture. = Ethnographia LXXXVI. 398—414.

Magyar népművészet. (Fél Edittel) Bp. Corvina. 64 p. 380 t.

Ismertetik

- Balassa I. = Ethnographia LXXXVIII. 1977. 189—192.
Bojár Iván = Új Tükör 1976. szept. 28.
Cserés T.: A tárgyak jelentése. = Élet és Irodalom XX. 1976. 26; 1.4.
Dománé = Népművészet, háziipar XVIII. 1977. 13.
István E. = Acta Ethnographica XXVIII. 1979. 421—422.
Katona Imre = Pest megyei Hírlap 1976. ápr. 24.
Kósa L. = Tiszatáj XXXII. 1978. 1; 76—80.
Német L. = Művészet XVIII. 1977. 45.
Schmidt, L. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXIX. 1976. 255—256.
Takács I. = Kortárs XX. 1976. 1825—1828.
F. B. = Népszabadság 1976. márc. 30.
K. L. = Korunk XXXV. 1976. 12; 951.

A matyó himzés alakulása és a magyar népművészet stíluskorszakai. Die Gestaltung der Matyó-Strickerei und die Stilperioden der ungarischen Volkskunst. (Fél Edittel) = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII—XIV. 433—453.
Stilperioden der ungarischen Volkskunst. Über einige Möglichkeiten des Vergleichs der Volkskunst in Ungarn und Österreich. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXIX. 325—338.

Ismertetések

- Balassa I. (szerk.): *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa.* Bp. 1972. = Ethnographia LXXXVI. 445—446.
Dodds, J. W.: *The Several Lives of Paul Fejős.* New York, 1973. = Ethnographia LXXXVI. 461—462.
- 1976 *Cifraszűr. Stílusváltás a XIX. században.* = Magyarország XIII. 50; dec. 12.
Egy áttört támlájú pad a Palóc Múzeumban. = Művészet XVII. 5; 25—27.
Az értelmezés néhány lehetősége a XIX. századi stílusváltozásokkal kapcsolatban. = In: A népművészet tegnap és ma. I. Bp. 48—63.
Histoire d'un étui à raser. = In: Henri Mendras: Sociétés paysannes. Éléments pour une théorie de la paysannerie. Paris. 5—7.
A népművészet tegnap és ma. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének előre benyújtott előadásszövegei és előadásvázslatai. Szerk.: Andrásfalvy Bertalan, Hofer Tamás. Bp. Magyar Néprajzi Társaság. 172 p.
- 1977 *Címszavak.* = Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. I. A—E. Bp. Akadémiai K. — aranyhímzés (Fél Edittel) 122—123., alföldi pásztorművészet 67—69., balavásári himzés 199—201., Barna János 224., bogácsi lepedőszélek (Fél Edittel) 302., bogos kötés (Fél Edittel) 306., bojt (Fél Edittel) 306—307., borsodi himzés (Fél Edittel) 341., bukovinai székely szöttesek (Fél Edittel) 384—385., bukovinai székely viselet (Fél Edittel) 385—386., cifra abrosz (Fél Edittel) 419—420., csángó szöttesek (Fél Edittel) 454., csigacsináló (István Erzsébettel) 500., csontmunka 529., domború faragás (Manga Jánossal) 601—603., dulandlé (Fél Edittel) 618., dunántúli pásztorművészet 621—625., erdélyi magyar népviselet (Fél Edittel) 710—711.

- Magyar népművészet.* 2. kiad. (Fél Edittel) Bp. Corvina. 64 p. 380 t.
A matyók. = Népművészeti Akadémia II. Néprajzi előadások. Bp. TIT és Népi Iparművészeti Tanács. 43—58.
Német néprajzi kiállítás Berlinben. = Ethnographia LXXXVIII. 159—163.
Tárgyak arca. Kovács Tamás fotókiállítása a Néprajzi Múzeumban. 1977. jún.—aug. Bp. (Kiállítási vezető)
XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. K. vozmosznosztjam oszműszlenija v szvjazi sz izmenenijami sztilej v vengerszkom narodnom iszkusztve v 19 vcke. Stiländerungen der ungarischen Volkskunst im 19. Jahrhundert: einige Möglichkeiten der Interpretation. = Ethnographia LXXXVIII. 62—80.
Tre Perioder i 1800- och 1900-talens ungerska bondekultur. (Institutet för Folklivsforskning.) Stockholm. 21 p.
Der „Siebener“ von Méra. Ästhetische Funktion in der gegenständlichen Welt der Bauern. A mérai „hetesi”. Az esztétikai funkció a paraszti tárgyi világban. (Fél Edittel) = Ethnologia Slavica (Bratislava) VIII—IX. 155—164.

Ismertetések

- Howell, D.: *Hungarian ethnography.* New Brunswick, 1975. = Ethnographia LXXXVIII. 618.
 Népművészeti Akadémia I. Bp. 1976. = Ethnographia LXXXVIII. 192—193.
 1978 *Német Néprajzi Kongresszus 1977.* = Ethnographia LXXXIX. 633—634.
Polgár István. 1931—1977. = Néprajzi Hírek VII. 77—78.
Tájékoztató az Ethnographia 1978-as évfolyamáról. = Néprajzi Hírek VII. 30—31.
Ungarische Volkskunst. (Fél Edittel) Bp.—Berlin. Corvina—Henschel Verl. 72 p. 380 t.

Ismertetik

- Schmidt, L. = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXXIII. 1979. 135—137.
 Schneeweis, F. = Volkskunst III. 192—193.
 Wiegelmann, G. = Rheinisch—Westfälische Zeitschrift für Volkskunde XXV. 1979—1980. 340—341.
Von der Hochbäuerlichen zu der späthäuerlichen Dorfkultur (methodische Erwägungen und Beobachtungen aus Ungarn). = Premeny ľudových tradícií v súčasnosti 2. Bratislava. 75—86.
 1979 Cimszavak. = Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. II. F—Ka. Bp. Akadémiai K. --- fafaragás 6—14., Fekete-Körös völgyi viselet 120—121. (Fél Edittel), felföldi pásztorművészet 127—128., fémmunka 138., hétfalusi csángó viselet (Fél Edittel) 533—534., himzés (Fél Edittel) 545—549., Hodó Mihály 565., höveji himzés (Fél Edittel) 595., kalotaszegi himzések (Fél Edittel) 742—748., kalotaszegi viselet (Fél Edittel) 749—752.
Gegenstände in dörflichem und städtischem Milieu. Zu einigen Grundfragen der mikroanalytischen Sachforschung. = In: Wiegelmann, Günter (hrsg.): Gemeinde im Wandel. Volkskundliche Gemeindestudien in Europa. Münster, 113—135.
Hungarian Ethnographers in a Hungarian Village. = In: Foster, G. M., Scudder, Th.,

- Colson, E., Kemper, R. V. (ed.): Long-term Field Research in Social Anthropology. New York—San Francisco—London. 85—101.
- Hungarian Folk Art.* (Fél Edittel) Oxford. Oxford University Press. 64 p. 380 t.
- A jelenlegi magyar falu néprajzi kutatásának lehetőségei.* Vélemények a Varsány kötet kapcsán. (Szerkesztői bevezetés a vitahozzászólásokhoz.) = *Ethnographia* XC. 531—532.
- Múzeumi Műhely.* = *Néprajzi Hírek* VIII. 33.
- Narodnoe isszkusztvo vengrov.* (Fél Edittel) Bp. Corvina. 57 p. 380 t.
- Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században.* IV. Az ülésszak felszólalásai. (Szerk.: Hofer Tamás Kisbán Eszterrel és Kaposvári Gyulával) Bp.—Szolnok. Magyar Néprajzi Társaság — Damjanich János Múzeum. 216 p. (A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon.)
- A paraszti életforma fejlődésének típusai és a paraszti kultúra regionális tagolódása.* Hozzászólás Gunst Péter tanulmányához. = In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században.* IV. Bp.—Szolnok. 137—140.
- A parasztság szociális antropológiája.* Nemzetközi szimpózium Lakhnauban (India) 1978. december 19—21. = *Ethnographia* XC. 601—604.
- A tanyák összehasonlító vizsgálatának lehetőségeiről.* = In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században.* Bp.—Szolnok. 207—212.
- Vázlat a matyókról.* (Fél Edittel) = *Néprajzi Füzetek* Bp. III. 39 p. (Természettudományi Társulat)

Ismertetések

- Arvastson, G.: *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av bygnadskickets förändring 1680—1824.* Lund, 1977. = *Ethnographia* XC. 135—137.
- Cseh I.: *A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál.* Szeged, 1975—1976. (Néprajzi dolgozatok 32.) = *Ethnographia* XC. 444.
- 1980 Balassa Iván *Herder-díjas.* = *Ethnographia* XCI. 574.
- Changes in the Style of Folk Art and Various Branches of Folklore in Hungary during the 19th Century.* An Interpretation. = *Acta Ethnographica* XXIX. 149—165.
- Cimszavak. = Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. III. K—Né. Bp. Akadémiai K. — Kapoli Antal, id. ifj. 37—39., Király Zsiga 200., kőfaragás (Filep Antallal) 296—297., kupáncs 357., lószörmunka 467., löporszaru 469—470., Maksa Mihály 509—510., mezőkövesdi himzések (Fél Edittel) 598—601., mezősegi himzések (Fél Edittel) 607—609., moldvai csángó viselet (Fél Edittel) 632—634., népművészet (Fél Edittel, K. Csilléry Klárával) 742—749.
- The Creation of Ethnic Symbols from the Elements of Peasant Culture.* = In: Sugar, P. F. (ed.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europa.* Santa Barbara, Ca. — Oxford, ABC. Clío. 147—184, 463—472.
- Egy téma körüljárása.* = In: Kovács Á. (szerk.): *Magyarországi szöveges falvédők a 19. és 20. században.* 3—6. (Hatvany Lajos Múzeum füzetek 7.)
- Az Ethnologia Europaea 10. nemzetközi munkakonferenciája.* Münster, 1979. szeptember 18—22. = *Ethnographia* XCI. 576—578.
- Fából, kőből, sárból. Képek a falusi építőművészetről.* Aus Holz, Stein und Lehn. Bilder über die ungarische Dorfarchitectur. Made of Wood, Stone and Mud. Pictures

about Hungarian Peasant Architectural Art. Lantos Miklós fotókiállítása. Bp. Néprajzi Múzeum. 12 p.
Fából, kőből, sárból. Képek a falusi építőművészetről. Lantos Miklós kiállításáról. = Fotó XXVII. 434—439.
A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. = In: Pölöskei F.—Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Bp. 9—60.

Ismertetik

Hársfalvi P. = Századok 1981. 425.
 Mocsár G. = Forrás XX. 12; 40—48.
 Tóth P. P. = Valóság XXIII. 11; 108.
 Wellmann I., Barabás J., Bárh J. = Ethnographia 1982. XCIII. 123—127, 129—130, 134.
Módszertani tanulságok a magyar népművészet tanulmányozásából, különös tekintettel a kiskunsági emlékanyagra. A Kiskunság népművészete. Honismereti tanácskozási Kiskunfélegyházán 1978. október 9. Szeged. 9—13. és hozzászólás: 59—66.
 „Múzeumi Műhely”. *Wissenschaftliche Werkstatt des Museums.* = Demos XX. 63. hasáb.
Országos népművészeti forráskiadvány. = Néprajzi Hírek IX. 47—48.
A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. = In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. 103—129. (Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz 7.).
 Részletek „A magyar romlásnak százada” és „A barokk Magyarországon” c. fejezetben. = In: Hanák P. (szerk.): Hogyan éltek elődeink? Bp. 79—80, 83—87, 90—91, 94, 104—112.
Ungarn. (Fél Edittel) = In: Deneke, B. (hrg.): Europäische Volkskunst. Frankfurt am Main—Berlin—Wien. 179—191. Abb. 210—211, 214—232.

Ismertetések

Hauser, A.: *A művészettörténet filozófiája.* Bp. 1978. = Ethnographia XCI. 605—606.
 Juhász A. id. (szerk.): *Sándorfalva története és népelete.* Sándorfalva, 1978. = Ethnographia XCI. 133—134.
 Kunt E.: *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban.* Debrecen, 1978. = Ethnographia XCI. 613—614.
 Sozan, M.: *The History of Hungarian Ethnography.* Washington D. C., 1977. = Ethnographia XCI. 121—123.

1981 *Amerikai magyar folklórkonferencia Budapesten és Kecskeméten.* = Néprajzi Hírek X. 1—2; 11—12.

L'art populaire en Hongrie. (Fél Edittel) Bp. Corvina. 81 p. 380 t.
Bezeichnung von Gräbern durch lebende Bäume. Sirok jelölése élő fával. = Műveltség és hagyomány XX. 223—228.
 Címszavak. = Magyar Néprajzi Lexikon. IV. N—Szé. Főszerk.: Ortutay Gyula. Bp. Akadémiai K. — népviselet (Fél Edittel) 16—27., pásztorművészet 212—215., rabmunka 296., Rajczy Mihály 299., rátét (Fél Edittel) 306—308., rece 312—314.,

régi stílusú népművészet (Fél Edittel) 326—328., rojtkötés (Fél Edittel) 359., szarumunka 564—565., székelyföldi viseletek (Fél Edittel) 596—598., székely himzések (Fél Edittel) 598—601., széki himzések (Fél Edittel) 616—617., szentistváni himzések (Fél Edittel) 659—661.

Képek a magyar falu építőművészetéről. = Magyar Építőművészet 2; 56—57.

A madárijesztők bevezetése. = In: Magyarországi madárijesztők. Hatvan Bp. 7 17. Magyar népművészet. 3. kiad. Bp. Corvina. 64 p. 380 t.

A Néprajzi Múzeumok nemzetközi szervezetének (ICME) tervei. = Múzeumi Közlemények 1; 82—84.

Ungarische Volkskunst. 2. Aufl. (Fél Edittel) Bp.—Berlin. Corvina—Henschel Verl. 68 p. 380 t.

1982 *Amerikai—magyar folklórkonferencia. Budapest, 1981. július 20—21.* = Ethnographia XCIII. 302—303.

Analógia a népzene és a tárgyakat formáló népművészet stíluskorszakai között. = Magyar Zene XXIII. 1; 70—75.

Archaikus sirjeleink kérdéséhez. To the Question of our Archaic Grave-signs. = Halottkultusz. Bp. 308—324. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10.)

Balogh István hetvenedik születésnapjára. = Néprajzi Hírek XI. 3—4; 77—78.

Cimsvavak. = Magyar Néprajzi Lexikon. V. Sz—Zs. Főszerk.: Ortutay Gyula. Bp. Akadémiai K. — szilágysági himzések (Fél Edittel) 35—38., takácszsöttek (Fél Edittel) 153—156., tardi főkötőhímzés (Fél Edittel) 209., terített ház (Fél Edittel) 206., torockói himzések (Fél Edittel) 320—322., új stílusok a népművészetben (Fél Edittel) 414—415., zsoltárfogó (Fél Edittel) 638.

Döntések az Ethnographia szerkesztését illetően. Tájékoztató az Ethnographia munkatársai számára. = Ethnographia XCIII. 320.

Gondolatok a néprajzi kiállítások enteriőrjeiről. = Történeti Múzeumi Közlemények 1981(1982) 1; 35—47.

Német Néprajzi Kongresszus. Regensburg, 1981. október 6—10. = Néprajzi Hírek XI. 1—2., 12—13.

Peasant Village Government. (Fél Edittel) = In: Johnetta B. Cole (ed.): Anthropology for the Eighties. New York—London. 315—339.

Ismertetések

Easter Monday in Transdanubia. (Lukács László cikkének ismertetése) = The New Hungarian Quarterly XXIII. No. 87; 101.

East of the Urals. (Veres Péter disszertációjának és vitájának ismertetése.) = The New Hungarian Quarterly XXIII. No. 86; 127—128.

The Garden of Love. (Voigt Vilmos cikkének ismertetése.) = The New Hungarian Quarterly XXIII. No. 88; 169.

Régi magyar lakáskultúra. (K. Csilléry Klára könyvéről.) = Magyar Nemzet XLV. júl. 6.

1983 *Az alföldi szőrhímzések kérdéséhez.* To the question of embroideries in wool on the Great Hungarian Plain. (Fél Edittel) = Ethnographia XCIV. 72—81.

Cognitive Aspects of Peasant Livelihood in Hungary. = In: Joan P. Mencher (ed.): Social Anthropology of Peasantry. Bombay—Madras—Delhi. 191—203.

Az európai néprajz tükré. (Beszámoló az Ethnologia Europaea mátrafüredi konferenciájáról.) = Magyar Nemzet XLVI. nov. 2.

Margit Gari: Le vinaigre et le fiel. La vie d'une paysanne hongroise. Mémoires recueillis et présentés par Edit Fél avec la collaboration de Tamás Hofer. Paris. Plon. 460 p. 16 t.

Kettős nemzetközi néprajzi konferencia Mátrafüreden. = Néprajzi Hírek XII. 68.

La hungara priobjekta etnografio kaj la hungara popularito. = In: Elektitaj preloj de la XXI—A Somera Esperanto-Universitato. Gyula. 32—38.

Magyar—amerikai közös néprajzi kutatás. = Néprajzi Hírek XII. 80.

Magyar népi faragások. = Népművészeti Akadémia. Bp. 77—83.

Matyók. = Népművészeti Akadémia. Bp. 26—32.

Megyjegyzések Hoppál Mihály tanulmányához. = Népi kultúra—népi társadalom XIII. 299—308.

Peasant Art 1800—1914. Tendencies of Separation and Convergence. = The New Hungarian Quarterly XXIV. No. 92: 144—146.

Székely László 1912—1982. = Ethnographia XCIV. 453—455.

A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárggyegüttesek néprajzi elemzése. = Népi kultúra — népi társadalom XIII. 29 —64.

Történeti antropológiai ülésszak. 1983. ápr. 18—19. = Néprajzi Hírek XIII. 61—62.

Ismertetések

Scenes from provincial life. (Tóth Zoltán cikkei.) = The New Hungarian Quarterly XXIV. No. 92; 105—106.

Village weddings. (Sárkány Mihály és Széman Zsuzsa cikkei.) = The New Hungarian Quarterly XXIV. No. 90; 112—114.

Vision of heaven. (Kóka Rozália cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXIV. No. 92; 105—106.

Magyar Művészet 1890—1919. Bp. 1981. = Ethnographia XCIV. 514—516.

Nellemann, G.: *Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere.* Köbenhavn, 1981. = Ethnographia XCIV. 513—514.

Schwedt, H. und E.: *Schwäbische Volkskunst.* Stuttgart, 1981. = Ethnographia XCIV. 519—520.

1984 Bevezetés. = In: Történeti antropológia. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 7 — 19.

Erdélyi Zsuzsanna Európa-díjas. = Ethnographia XCV. 334—335.

Historische Zentrum—Peripherie—Modelle und ihre Bedeutung für die Volkskunde. = In: H. L. Cox—G. Wiegmann (hrg.): *Volkskundliche Kulturraumforschung heute.* Münster, 1984. 77—84.

A magyar falusi építészet, a néprajzi értelmezés néhány lehetősége. Hungarian rural architecture — some ethnographic interpretations. = In: Ráckeve '83. Építészhangatók nemzetközi alkotótábor. Bp. 99—111.

A népművészet Györffy István kutatásában. = Tiszatáj XXXVIII. 7; 35—41., Részleges újraközlés: Látóhatár, november. 192 — 195.

Peasant culture and urban culture in the period of modernization: delineation of a problem area based on data from Hungary. = In: Winner, Irene Portis—Thomas Winner (eds.): *The Peasant and the city in Eastern Europe. Interpenetrating structures.* Cambridge. 111 — 127.

The Perception of Tradition in European Ethnology. = Journal of Folklore Research Vol. 21. Nos. 2/3 133–147. Hozzászólások a vitához: 162–163, 185, 236–237, 249. Zárszó: 255–256.

Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés szakelőadásai. Szerk.: Hofer Tamás. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 360 p.

Történeti fordulat az európai etnológiában. = In: Történeti antropológia. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 61–72.

Ismertetések

Commissioning a heritage. (Néprajzi Társaság vitaülése helytörténeti kiadványokról.) = The New Hungarian Quarterly XXV. No. 96; 109–110.

Zoltán Kodály's early diary. (Sz. Farkas Márta cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXV. No. 95; 100–101.

Folk art in the 20th century. (K. Csilléry Klára cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXV. No. 93; 118–120.

Heilfurth, G.: *Der Bergbau und seine Kultur.* Zürich, 1981. = Ethnographia XCV. 146–147.

Hopf-Droste, M. L.: *Das bäuerliche Tagebuch.* Cloppenburg, 1981. = Ethnographia XCV. 161–162.

A medieval legal custom in Hungary. (Takács Lajos cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXV. No. 94; 120.

Ottenjann, H.—G. Wiegmann (hrg.): *Alte Tagebücher und Anschreibebücher.* Münster, 1982. = Ethnographia XCV. 163–164.

A picture of the Virgin from Buda in Bavaria. (Markmiller, Fritz cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXV. 94; 122–123.

1985 „A mezőváros — a kutatás néprajzi aspektusai.” Szimpózium Straznicén 1984. október 29–31. = Ethnographia XCVI. 137–138.

Beszámoló az Ethnographia ügyeiről. = Néprajzi Hírek XIV. 51–53.

Conrad Copeland Reining 1918–1984. = Néprajzi Hírek XIV. 50.

Ethnologia Europaea munkaértekezlet Moszkvában. = Néprajzi Hírek XIV. 56–57.

Europäische Analogien der Entwicklung von Rinderzucht-Monokulturen in der Grossen Ungarischen Tiefebene. = In: Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung 16–20. Jahrhundert. Bp. 89–102.

Malinowski hazatért Lengyelországba. = Néprajzi Hírek XIV. 86.

Molnár Balázs köszöntése. = Néprajzi Hírek XIV. 26–27.

SIEF Kongresszus 1987-ben. = Néprajzi Hírek XIV. 86.

Új szerkesztő az Ethnologia Europaea élén. = Néprajzi Hírek XIV. 85.

Ismertetések

Budapest Mansions and Tenements at the End of the 19th Century. (Hanák Péter két cikkének ismertetése.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. No. 98; 113–114.

Bunches of Snowdrops for the Market of Eger. (Huseby Éva tanulmányáról.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. No. 97; 124–125.

K. Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Bp. 1982. = Ethnographia XCVI. 449–450.

Historic Legends of Groups of Free Peasants. (Kósa László cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. No. 100; 151—152.
Hungarian Ethnography in the 'thirties. (Balassa Iván, Barabás Jenő, Kulcsár Kálmán Györfly Istvánról szóló cikkeiről.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. No. 99; 95—96.
Jews in a Transdanubian Village. (Sozán Mihály tanulmányáról.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. No. 97; 123—124.
Medieval Hungarians in Bulgarian Heroic Epics. (Csikhelyi Lenke cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. No. 100; 151.
Peasant Households at the End of the 18th Century. (Andorka Rudolf két cikkének ismertetése.) = The New Hungarian Quarterly XXVI. 98; 111—113.

1986 *Alapítvány Martin György emlékére.* = Néprajzi Hírek XV. 24.

A táj és a településhálózat. A magyar Alföld átalakulásai ezer év alatt. Landscape and Settlement Network. The Change of the Great Plain. = In: Ráckeve '85. Építészhallgatók nemzetközi alkotótábor. Bp. 113—122.

CIMA 8. A Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szövetsége (AIMA) kongresszusa 1987. szeptember 11—17 között. = Néprajzi Hírek XV. 52—53.

Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus Zágrábban. 1986. július 24—31. = Néprajzi Hírek XV. 9.

Rajeczky Benjamin köszöntése. = Néprajzi Hírek XV. 62.

The Challenge of Modernization. (Zachár Zsófia beszélgetése Andorka Rudolfal, Hofer Tamással és másokkal.) = The New Hungarian Quarterly XXVII. No. 102; 6—25.

Ismertetések

Gypsy folk-tales in Hungary. (Vekerdí József tanulmányáról.) = The New Hungarian Quarterly XXVII. No. 100; 118—119.

Letters from China 190 A. D. (Harmatta János tanulmányáról.) = The New Hungarian Quarterly XXVII. No. 101; 117—118.

Types of National Dances in Eastern and Central Europe. (Martin György tanulmányáról.) = The New Hungarian Quarterly XXVII. No. 104; 118—119.

1987 *Adatok az észak-magyarországi csűröskertes települések kérdéséhez.* (Flórián Máriával) = *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* XXIII. 57—77.

Agro-Town Regions of Peripheral Europe: The Case of the Great Hungarian Plain. = *Ethnologia Europaea* XVII. 69—95.

Az alföldi kertes települések a magyar szakirodalomban Györfly István fellépése előtt. = In: Bellon Tibor, Szabó László (szerk.): Györfly István az Alföld kutatója és életművének irodalma. Karcag-Szolnok. 27—39.

Az Ethnographia gondjairól és terveiről. = Néprajzi Hírek XVI. 44—48.

Előszó. = In: Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.): Hagyomány és hagyományalkotás. Bp. 7—14.

Európai népművészet. Az összkép felvázolásának lehetőségei. = *Magyar Zene* XXVIII. 2; (június) 124—130.

Modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. = *Világosság* XXVIII. 7; 409—416.

Sorozatbevezető és előszó. = In: Szolnok megye népművészete. Bp. 5—6.

Tér és társadalom. Korreferátum Enyedi György tanulmányához. = *Janus* II. 19–23.
Új akadémiai intézkedés az Ethnographiáról. = *Néprajzi Hírek* XVI. 48.
Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1.) Szerk.: Hofer Tamás és Niedermüller Péter. Bp. 198 p.
Szolnok megye népművészete. Sorozatszerkesztő: Hofer Tamás. Bp. Európa Kiadó. 448 p. 596 kép.

Ismertetések

Bible Stories in Hungarian Folklore. (Nagy Ilona cikkéről.) = *The New Hungarian Quarterly* XXVIII. No. 107; 102.
Gypsy Folk Art in Hungary. (Szapu Magdolna, Faragó Jánosné és Görög Veronika tanulmányáról.) = *The New Hungarian Quarterly* XXVIII. No. 105; 118–119.
Superstitions Old and New. (Voigt Vilmos cikkéről.) = *The New Hungarian Quarterly* XXVIII. No. 106; 156–157.
Survival Strategies of Small Villages. (Mátyus Aliz, Cséfalvy Zoltán, Huseby-Darvas Éva tanulmányáról.) = *The New Hungarian Quarterly* XXVIII. No. 105; 117–118.
Tattooers and Tattooed. (Kovács Ákos, Balázs Géza, Solymosi Katalin cikkéről.) = *The New Hungarian Quarterly* XXVIII. No. 107; 102.

- 1988 *Csak egy jégheki dal? A svéd–magyar néprajzi konferencia.* Hankó Ildikó interjúja Hofer Tamással. = *Magyar Nemzet* LI. június 4.
Die Entwicklung der Siedlungsstruktur in der Grossen Ungarischen Tiefebene. = In: *Wandel der Volkskultur in Europa. Festschrift für G. Wiegmann.* Münster Bd., I. 71–87.
Gazzal benőtt rom. 1938: ötven osztrák falut halálra ítélték. = *Magyar Nemzet* LI. július 23.
Life-Course as Cultural Construct: Anthropological Approaches. (Summary.) = In.: Tamás Hofer–Péter Niedermüller (eds): *Life History as Cultural Construction/Performance.* Budapest. 48–49.
Life History as Cultural Construction/Performance. Proceedings of the IIIrd American-Hungarian Folklore Conference held in Budapest, 16–22 August, 1987. Eds: Tamás Hofer–Péter Niedermüller. Budapest. 490 p.
Magyar vágómarhák Tirolban. = In: *Emléklapok Tóth Ferencnek.* A Makói Múzeum Füzetek 60. 56–63.
Nemzeti kultúra és néprajzi kutatás. = In: *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben.* Bp. 7–18.
A népi kultúra elemei a magyar nemzeti műveltségben. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban 1988. szeptember 26–28. = *Néprajzi Hírek* XVII. 54–55.
A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. = *Valóság* 12. szám 42–49.
Pots and Tastes at Átány in Hungary. (Fél Edittel) = In: *Food and Drink and Travelling Accessories. Essays in Honour Gösta Berg.* Edinburgh 28–37.
Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2.) Szerk.: Hofer Tamás és Niedermüller Péter. Bp. 264 p.

Ismertetések

Christmas and Easter customs of the South Slavs of Pest County. (Kiss Mária tanulmányáról.) = *The New Hungarian Quarterly* XXIX. No. 111. 119–120.

Cultural Determinations of Health. (Solymár Imre cikkének ismertetése.) = The New Hungarian Quarterly XXIX. No. 110; 163—164.
Hungarian vintage ball in South Chicago. (Fejős Zoltán cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXIX. No. 111. 120—121.
Kinship Ties in Contemporary Hungarian Society. (Cseh-Szombathy László cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXIX. No. 109; 135—137.
Traditional Peasant Medicine. (Bosnyák Sándor cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXIX. No. 110; 164—165.
Village Wedding. (Pápay Zsuzsa cikkéről.) = The New Hungarian Quarterly XXIX. No. 109; 130—132.

1989 *Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok — adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben* = Janus VI. 1. 59—74.

Folyóiratszerkesztések:

1953—1965 Szovjet néprajztudomány—Népi demokráciák néprajztudománya—Néprajzi dokumentáció (a Néprajzi Múzeum sokszorosított tájékoztató kiadványai)
 1975-től Ethnographia (az LXXXVI. 2—4. számtól) (a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata)

(Bibliográfiai kiadványok és évi jelentések alapján összeállította Flórián Mária)

A MOLDVAI MAGYAR NÉPI MŰVELTSÉG
JELLEGÉHEZ:
NÉPRAJZI GYŰJTŐÚTON
A MOLDVAI MAGYAROKNÁL

I.

1948-ban elég körülményesen jutottam el Moldvába. Egy Kolozsvárott megforduló luizi-kalagori (Luji Călugara) fiatal gazda, Puskás György tanácsára vágtam neki a moldvai útnak. Őmondotta, hogy Gyergyószentmiklósról naponta járnak át teherautók a Békás-szoroson át Bákóba, s a gépkocsivezetők készségesen átvisznek Moldvába. Így is történt. Április 10-én Gyergyószentmiklósról utaztam, s másnap délelőtt fenyőtörzseket szállító autón már Bákóba érkeztem, ahonnan könnyűszerrel a néhány kilométernyi távolságban fekvő Luizi-Kalagorba gyalogoltam. A Bólyai Egytemtől megfelelő igazolványt kaptam, de nagy problémám volt, hogy hatósági bejelentőlapomra (amely akkor személyazonossági igazolványul szolgált) a *străin* 'idegen' szót pecsételték, amit azt jelentette, hogy magyar állampolgár vagyok. A faluban bementem a *primăria*-ra (község-háza), ahol hosszas tanácskozás után két napra engedélyezték a faluban való tartózkodást, azzal, hogy ne nagyon mozogjak a faluban. Kértek, hogy ne is fényképezzek. Fényképezőgépemet a *primăria*-n kellett hagynom. Puskás Györgyénél szálltam meg. Tizenharmadika reggelén a *primăria*-ról érdeklődtek utánam, hogy továbbmentem-e. Délelőtt 9 órakor Bákóba igyekezve már el is hagytam Luizi-Kalagort. Így az alábbi gyűjtésem másfél napi szakadatlan jegyzetelés eredménye. Inkább csak tájékozódni kívántam, s ezért szétágazó megfigyeléseket tettem.

Bákóban a piactéren szerencsém volt. Egy magyarul jól beszélő kovásznai származású gépkocsivezető mondotta, hogy Klézsére (Cleja) és Somoskára (Șomușca) megy burgonyáért, de csak rakodik, és már tér is vissza. Vállalkoztam az útra, s 3-4 órát tölthettem Somoskán néhány gazdával s a kántorral beszélgetve. Az utóbbinál egyházi iratokat (beszedett pénz- és természetbeni járandóság) s egy házassági jegyzéket tekinthettem meg. Több énekes- és imakönyv volt nála. Ezeket Csíkszeredán, Kolozsvárott nyomtatták a század elején. Igen húzódoztak a szállásadástól. Kérték, hogy hozzak *csertifikátot* (igazolvány) az *irogatótól* (jegyző), aki nem is abban a faluban lakott. Ezért a gépkocsival visszatértem Bákóba, ahonnan Adjudon, a Gyimesi-szoroson át vonattal jutottam el Székelyföldre. Ajánlatosnak látszott a mielőbbi visszatérés, mert Bákóban és a vonaton is igazoltatások voltak. Szökött hadifoglyokat kerestek.

Megjegyzem, hogy mindezek ellenére abban az időben elég könnyen lehetett a moldvai magyarok között mozogni, mert a Magyar Népi Szövetség munkatársai

kulturális szervező munkát folytattak, magyar nyelvű iskolák felállításával foglalkoztak. Számomra azonban a *străin* megjelölésű bejelentőlap bizalmatlanságot váltott ki, ami egészen természetes is.

1948 után többször járhattam Moldvában. Igen eredményesen kutathattam 1957-ben. Értékes megfigyeléseket tehettem később is, de naponta visszatértem a Gyilkos-tónál lévő szállásomra. Az alábbiakban Luizi-Kalagoron kívül Újfaluban (Satul Nou, Buzdugan vagy Doja), Felsőrekecsényben (Fundu-Răcăciuni) gyűjtött anyagomat közlöm, de utalok Somoskán, Csíkban (Ciocani), Lészpeden és másutt tett megfigyeléseim néhányára. Újfalut a helybeliek Buzdugannak is mondták.

TELEPÜLÉS, ÉPÍTKEZÉS

A falu részei: Nikifor, Tursó hegy, Patakfej, Korhány, Ószebic. Ószebicben a legtöbb család Illés. A Tursó hegyen Horvát, Zsigmond, Salamon. Korhányban a Veresek laknak. Ez mind rokonság. Patakfejben a Csákányosok húzódnak meg. Ebben a falurészben köves földek vannak. Innen fejtették, csákányolták a követ és hordták ki az útépítéshez. Ezért nevezik őket Csákányosoknak. Az utcákat a legrégebben ott lakó gazda után nevezik el. Így van Pillances utca, Illés utca. „Megyek a Patrás utcába Ferenc Picsékhez (Péter)” — mondják.

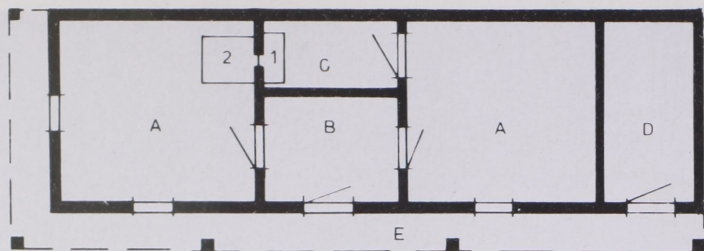
A fentebb említett Ószebicnek több legelője van: Tokilák, Arat ajja, Csipkés, Bérc (ez hegy), Pál pogánája, Nevér. A Nevér névről az alábbi monda él: Az 1878-i háború után az urasági földekből osztottak a népeknek. Mégpedig Krisztyánszka birtokából. És hogy tovább ne terjedjen a földosztás, a *hójár* embereket fogadott, hogy védjék meg a birtokát, erdőrészt. Az emberek, amikor rámentek, hogy tovább osszanak a földjéből, a *hójár* emberei megtámadták őket, hogy most vért iszunk belőletek. Elverték őket, s azt kiabálták: Ne vér! s ezért nevezték el a legelőt Nevérnek. Nevért LÜKŐ G. is említi, mint pusztafalut (rom. Negel) Kalugyerpataka határában, s lakói a múlt század végén magyarok voltak.¹ Ma is néhány ház áll a szélén.

A lakóház régebbi típusának alaprajzát és tűzhelyét Luizi-Kalagorból Kós K. bemutatta.² A lakóház újabb típusának alaprajza az 1. képen látható. Ennél az *eresz* (1. kép, B) két részre tagolódik. A tulajdonképpeni *ereszből* (előtér) nyílik a két *szóba* vagy *kamere* (1. kép, A). Az egyik szobából nyílik a *kutruca* (1. kép, C). Ez olyan konyhaféle. Az *ereszből* járnak fel a *hiuba*. A ház mellé még *kamara* (*kiljer*) épül (1. kép, D) A ház tövénél a bejárat felől s az utca felé *títés* emelkedik (1. kép, E). Az *udvar* vagy *ógráda* általában nagy. A kettős udvarok nyomai még megtalálhatók.

A *kutrucában* van a falba építve az elnyúlt boglyaforma kemence. Ezt korábban szintén *szóhának* nevezték. A szája előtti szabad tűzhelyen főznek, s a tűzhely felett található a *kürtő* vagy *góg*. A kemence melegíti a *kutrucát* és a *szóhát*. A kemence

¹ Lükő Gábor, 1936, 165.

² Kós Károly, 1976, 180. 54. kép, 183. 58g kép

1. Lakóház alaprajza. A. Szóba vagy kamere. B. eresz, C. kutrucsa, D. kiljer, E. tités. 1. Kürtő vagy góg, 2. kemence (korábban szóba). Luizi-Kalagor

mögött a szobában lévő térség a *sutu*. A hátsó szobában ugyanaz a kemence és góglábakon álló kürtő vagy góg található, mint amelyet Kós K. közölt Klézséről.³ A kürtő terminológiát gyakran összekeverik a góg elnevezéssel, s kürtőnek csak a gógból a padlástérbe a füstöt elvezető tényleges kürtőt nevezik.

A kemencéhez, ill. a nyílt tűzhelyhez tartozik a *klescs* 'vas csipesz', amellyel az égő fát, a paraszat teszik ide-oda. A *kocsorba* a szénvonó neve. Ezzel *vájja ki* az asszony a kemence *szádából* a hamut. Sütőlapátot, pemetét nem láttam. A kenyeret bádogból készült kerek tepsibe (*tindzsire*) teszik, s abban sütik meg. A kemence szájában (*száda*) főznek is.

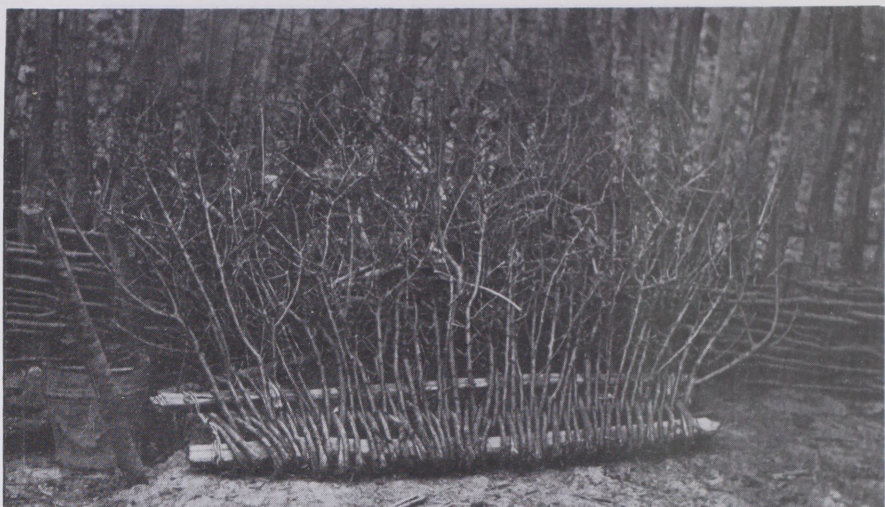
A *kutrucában* találjuk a három polcos edénytartót (*duláp*). Itt vannak a *kalányok*, *tálak*, a bokály alakú edények (*korsócska*, *kancsócska*). Itt áll a vizes *geljája* és a vizes *kárca*. Az előbbi fadézsza, az utóbbi az erdélyi kártyusoknak megfelelő edény, amelyben a mezőre is kiviszik a vizet. A *duláp* valamelyik polcán látható egy fából készült nagyobb téglalyforma, fedeles sótartó, a *sóslakre*. A *duplára* teszik a száraz piros paprikát (*árgyéhus*), arra helyezik tökedénykében (*tidva*) a *tyúkmonyt* (tojás). A *kutrucában* áll a *bájérka* 'kisebb hordó' a káposztának, valamint a túrónak, lisztnek a *putyinka*. Mindkettőből több is lehet.

FÖLDMŰVELÉS

A határt háromfordulós rendszerrel művelik. De az idős gazdák emlékeznek arra is, hogy mindenki azt vetett, amit akart a földjébe. Nem volt semmiféle vetéskényszer. Ma főtermény a kukorica (*puj*). A búza mellett emlékeznek egy búzaszerű gabona termesztésére is, a *tönköjre*, valamint a kölesre. Az előbbi lovaknak, disznóknak is adták.

Egy 26 éves legény mondja, hogy „édes apám dédapóival csinálták a bojárok: régen a bojárok ekéit kellett húzni. Tizenhatan húztak egy ekét, és ha nem mentek az emberek, elfogták őket, bezárták a pincébe, és *sicsikából* (kukoricacsutka) csinált tűz füstjével két napon át füstölték őket.”

³ Kós Károly, 1981, 94. 21a kép

2. Tövisborona. Csík. Gunda B. felv.

Noha már 1948-ban voltak a faluban modernebb vasekék, s szántottak Vidacs-ekével is (Vidacs Istvánnak gyára volt a múlt század második felében Craiovában), még sokan használtak egy olyan kerülő „faekét”, amelyet Kós Károly közölt Kézdivásárhelyről.⁴ A Vidacs-ekét is csak „faekének” mondták, s gyárakban szerezték be. Az említett erdélyi típusú faekének van egy somfa szarva egyágú fogóval. A szarvba van bevésve a *gerendely*. Az eke részei még a *lapocka* (hosszúvas), *ekevas* (ekepapucs), *ekekormány* (kormánydeszka), *berce* (köldök), *talp*. A gerendelynek a szarvba illeszkedő végénél alul és felül egy-egy ék (*pána*) helyezkedik el, amelyekkel a szántás mélységét szabályozzák. A *talicska* (Lészpeden *taliga*) az eketalyiga neve, amelynek lényeges része a hajlított *solló* (csáगतó). A talicska rúdja a *prócáp*. A talicskán van az *alsópárna*. Ezen fekszik a gerendely, s felette a *felsőpárna* helyezkedik el. A gerendelyt a talicskához a *kakasszeg* és a *patying* (bőrből vagy valamilyen fagúzsából készül) erősíti. A talyiga kerekének a része: *kerékfal* (keréktalp), *fentő* (küllő), *buksa* (kerékagy). Az ilyen ekét helyben is elkészítette az ügyes kezű faragó, de a megrendelőnek kellett a fát hozni. Vettek Bákóban a vásáron is. A szántó a *megrakódott* ekevasról a *lábával gyúrja le a földet*. A ösztökét nem ismerik. Az *ekevilla* összerótt, összeszegezett V-alakú fa. Ha szántani mennek, „rá van feküve az eke.”

A búzát, árpat zsákból kézzel vetik. Másfél-két vékányi vetőmagot tesznek a zsákba. A zsák egyik sarkára és a szájára erős zsinetet kötnek, a zsákot a vetőember a bal vállára veszi, s a zsákból vet. Magától jobbra elhajít minden lépésnél egy

⁴ Kós Károly, 1976, 111. 1b kép

marék magot. A fiatalok ma *bádogvederből* vetnek. A mag elszórására nem nagy gondot fordítanak, ami meg is látszik a kikelt vetésen. Az idősebb nemzedék még szótlanul vet, s vetés után vadrózsaágat tűz le a vetése sarkába. Otthon a vetés előtt és után kissé megfűstölik a vetőzsákot.

Csipkéből készül a tuskés *borona*. A csipke vesszőt az udvaron megmelegítik, s így *sírtik* (csavarják meg), s befonják két *pálca* közé. (Ugyanezt a formát láttam Csikban, 2. kép). A *gorona* (!) négysegletes fogas borona. Cserefából készíti a gazda, s vas fogait a cigány kovácsolja bele. Szántás után a *goront* használják először, hogy a nagy *gajakot* összetörje. A *gaj* a göröngy neve, a *megvertített föld-darabocsk*a. Ezután vetik a magot, amelyet boronával besimítanak a földbe. A boronára *gajakot* tesznek, hogy nehezebb legyen, jobban porhanyítsa a földet.

Az ekébe, boronába befogott jobb oldali szarvasmarha a *csás* (neve pl. Lunáj), a bal oldali *hojszás* (neve pl. Zsoján). Szántásnál a gazda a keretes járom mellett bal oldalon megy, s kenderből font ostonnal ösztökéli a vonójószágát (tehén, ökör). Az ekét idősebb fia, felesége tartja. De ez a munkamegosztás megcserélődhet. A befogott szarvasmarhák szarva egymáshoz van kötve. Indító szó: *Csá héisz!* Állító: *Aaa! hó! hóhó!* Jobbra forduláskor: *Csáá...csáá!* Balra: *Héisz ide!*

Recés élő *sollóval*, *sallóval* (Pusztinában *sulló*) aratnak az asszonyok és a leányok. A fűvet, zabot, lucernát, *muhart* (ez a sűrű kukorica) kaszálják. A kaszán egy alsó mankó van (a nevét nem jegyeztem le). A *pána* faék, amivel a kaszát a *karika* segítségével rászorítják a nyélre. Ha búzát kaszálnak, a nyélre *fogas gereblyét* erősítenek.⁵ A kaszakőtartó (*klucska*) már bádogból készült. A kereskedésben veszik. A fenőköért (*fenkő*) eljártak az erdélyi vásárokbá is (Kézdivásárhely, Csikszereda). Néhanapján, aratás előtt megjelent a faluban a vándor kaszakőárus. Erdély felől jött, de hogy honnan, nem tudják. Beszélt magyarul is, románul is. Kettős tarisznyában hozta a portékáját.

Aratás után az összeszedett gabonát *kévébé* kötik, s azután *keresztbe* rakják. Egy keresztbe 16 kévét tesznek — az alsó a *talpkéve*, a legfelső a *fedőkéve*. Lészpeden, Klézsén, Bogdánfalván a kereszt neve *kalangya*. A kettős keresztnek nincs neve.

A kereszteteket a falu szélén, a nagyobb gazda földjén hordják össze, és ott csépelik el. Még 20-30 évvel ezelőtt csépeltek *cséppel* és fából való *fogas hengerrel*. Az egyik gazda így, a másik úgy. A hengeres cséplésnél leterítették körbe a *szérűre* a kévéket. A kévék kalászeit mind befelé rakták, fordították. Amikor a gabona (búza, árpa, rozs) az egy lóval húzott hengerrel *le volt szemelve*, össze volt törve, megfordították, felrázták és lovakkal *szalasztották meg*. Egy ember állt a kör közepébe s kötélen tartotta a 3-4 lovat. Egy másik *ijesztette* a lovakat hátulról. Készítettek olyan szérűt is, amelynek a közepére oszlopot vertek, ahhoz voltak kötve a lovak, s körbe jártak. A kötélnek *gyűrűje* volt, ami az oszlop felső részén forgott. Nemrég (1932—1933) Gajcsánában még így nyomtattak.

A cséppel való cséplést kettesével vagy négyesével az udvaron végzik. A csép két részből áll: *nyél* és *verőbot* (hadaró), amelyek *szíjuval* vannak összekötve. Csak kétképes csépeket láttam. De szegényebb gazdánál a nyélbe és a verőbotba fűrt

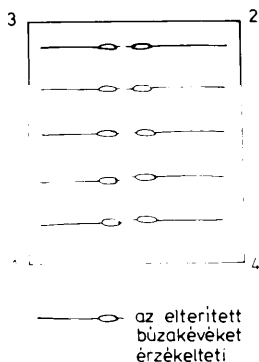
⁵ A kasza és a sarló formája ugyanaz, mint Kós Károly, 1976, 114.

3. Szőlőültető botok. Csík. Gunda B. felv.

4. Csőszkunyhó. Csík. Gunda B. felv.

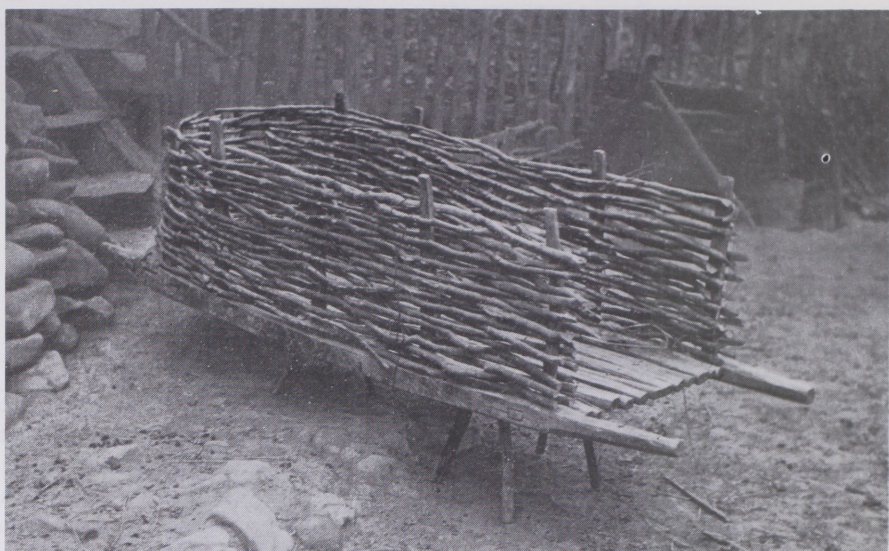

5. A búzalepcsők elhelyezkedése az elterített kékék mellett.
Luizi-Kalagor

lyukakon át szíjjal kötötték össze a csép két részét. Ilyen cséppel vagy évről-évre használt hajlított bottal csépelik a *fuszujkát*. Cséplésnél egymással szemközt négyyszögletben terítik el a kibontott kékéket. A cséplők elhelyezkedését és az ütések sorrendjét az 5. képen igyekszem bemutatni. A kalászok szálkás része a *pujva*. A kicsépeelt gabonát (rozsot keveset termelnek) elterítik a *hiüba* vagy a *kiljerbe* rakják. A *kiljer* a ház végén egy kis kamaraféle épület (1. kép). Hozzáépítik a házhoz. Benne *decka kerítés* (rekesz) közé teszik a gabonát.

Nagy jelentősége van Luizi-Kalagor gazdáinál a kukoricának (*puj*). Számon tartják, hogy Gyimes felé *törökbúzának* nevezik. Még ma is vannak gazdák, akik a felszántott földre elszórják a kukoricát, s csak egyszer kapálják meg. A kisebb földeken, a kertben szőlőültető bottal (3. kép) mélyítenek lyukat a magnak, abba beleteszik és sarokkal betapossák. A botok azonosak a buzdogani formákkal. A kukorica terminológiáját s szemnyerésének módozatait, a Moldvára annyira jellemző *pujverő* lészákat már korábban ismertettem.⁶ Feljegyzett terminológiák: *puj*, 'kukorica' (Felsőrekecsin, Buzdugan, Luizi-Kalagor), *sicsika* 'kukoricacsutka', (Luizi-Kalagor), *lapi* 'a csövet burkoló levelek' (uo.), *huruzs* 'leveles kukoricaszár' (Buzdugan), *huruzsán* 'ua.' (Luizi-Kalagor), *suska* 'kukoricacső' (Felsőrekecsin, Buzdugan), *csokány* 'a szem nélküli, lemorzsolt csutka' (Felsőrekecsin), *csutika* 'ua.' (Buzdugan), *pujszem* 'kukoricaszem' (Felsőrekecsin), *puj pili* 'a csövet burkoló levelek' (Buzdugan); *pujvirág* 'a szár felső, porzós része' (Buzdugan); *csokánkóré* 'a szár földben lévő töve' (Buzdugan); *csőpuj* 'szemes kukoricacső' (Luizi-Kalagor). Ugyanitt a zöld cső bajusza a *sejem*,: „sejmeznek a pujok” — mondják. Ha sütnivaló a *csőpuj*, akkor „tejesek a pujok”. A száraz *huruzsán* levágása után a földben maradt rész a *huruzsán csokán*. Ezt beszántják a földbe. A kukoricát mindig a legjobb földbe vetik. A földek trágyázását a század elején a kukoricafölddel kezdték. A bojárok, a nagyobb gazdák a kukoricaföldjük szélén *cserdakot* állítottak. Ez kb. két-két és fél méter magas oszlopokra épített figyelőhely volt. Innen figyelték, hogy nem lopja-e valaki az érő kukoricát. Moldvában a szőlőkben még láthatunk ilyen építményeket, amelyek gyakran kunyhószerűek, s

⁶ GUNDA Béla, 1969, 313—351.; GUNDA Béla, 1966, 247—275; Kós Károly, 1976, 114.

6. Kukoricacséplő kas. Csík. Gunda B. felv.

7. Kukoricacséplő kas. Buzdugan. Gunda B. felv.

az őr ott is éjszakázik (4. kép). Közös munka, mulatság az őszi kukoricafosztás. Ekkor nagy a dalolás. Az öregek régi történeteket, meséket mondanak. A csőről a szem leválasztása néha mozsárban⁷ való ütügetéssel történik. Általában azonban cséplőkosarat használnak, amelynek a helyi neve *pljásza*, s *butykóval*, *verőhottal* (hajlított bot) verik a belehelyezett csöveket („*lebótolják* a szemeket a *sicsikáról*”). Az *ereszben* csépelnek. A *hiúban* tartott kukoricát a *hiú szádából* (padlásnyílás) egy gyermek tolja le a *pljászába*, míg megtelik, s egy erősebb gyermek, asszony végzi a cséplést. A cséplőkosarak moldvai magyar formáit a 6. 7. képeken mutatom be. Nagyra értékelik az aprószemű *moldvai puji*.

ÁLLATTARTÁS

Tehenet (*ünő*) minden gazda tart. A *tehén* elnevezést inkább Lészpeden, Pusztinán hallani — mondják Luizi-Kalagor gazdái. Ökör is van bőven. Régebben mind nagy szarvú, fehères, szürke állatok voltak, de elég alacsony termetűek. Ilyeneket lehetett látni nemcsak a Prutig, de Csikszeredáig is. „Bejebb, már Szent István földjén nem ismerem, csak Somlyóig jártam” — mondja Veres János gazda. Bákóban voltak a nagy ünővásárok. A üszőborjú *ünőcske*, a bikaborjú *bika*. A herélést három éves korban a helybeliek végzik. A hároméves üsző még mindig *ünőcske*, *ünőtínó*, de akár üsző, akár bika, eddig a koráig *tínónak* is nevezik. Az ünőt, az ökröt igázzák, *járomba* fogják. A *járom*⁸ részei a két *bolfej* (bélfa), a két *járompáca*, a *nyakaló* (aljdeszka). A felső rész maga a *járom*. Ezt a keretes jármot a bákói vásáron veszik.

Juhászat. A falunak magyar juhpásztor van, a neve *bács*. A magyar juhpásztor alkalmazása, úgy tűnik, hogy a csángóság körében általános.⁹ A bácsnak segítő pásztorgyerekek a *csobánok*. A falu körüli legelőre március végén, április elején hajtják ki a juhnyáját (*turma*), amelyben 200-300 juh legel. Ezek több gazda tulajdonában vannak. A juhlegelő elkülönül a tehének legelőjétől. Májusban *viszik ki* a juhokat a havasba. Innen a Borszenyászhai havasba. Ott vannak Szent Demeterig. Míg a falu körüli legelőn legel a juh, este hazaterelik, s otthon fejik. A gazdák ilyenkor juhaik elé mennek a falu szélére, s kiválasztják a turmából. De a bácsnak, csobánoknak is éles szemük van. Megismerik, hogy melyik juh kihez tartozik. Nem kell a füljegyét nézni. A hazaterelt juhokat az udvar kerített részében (*okol*) éjszakáztatják. Szent Demeter napja után a *mezőn* (szántóföld) legel a *turma*. Éjszakára ismét hazahajtják. Az első hó leeséséig talál elég legelnivalót a *turma*. Kosarazás nincsen. A föld csak azt a trágyát kapja, amit napközben elhullajtanak az állatok. A falu körüli legeltetésnél kunyhója nincs a pásztornak. A havason azonban *sztina* épül.

⁷ GUNDA Béla, 1966, 255; Kós Károly, 1981, 139.

⁸ Képet l. Kós Károly, 1976, 166.

⁹ Vö. Kós Károly, 1976, 122.

A havason a *bárányok*, *meddük*, *berhécsék* külön legelnek. Egy gazdának minden *juhó* után 4 kg sajt, 2 kg orda jár egy nyárra. A fennmaradó sajtot, ordát közösen szétesztják, s kap belőle a pásztor is. Igen régi szokás így elosztani a sajtot, az ordát. A juhfejsnél használt edény a *cseherke*. A sajtért a havasra hetenként a *soros* megy fel. A sorrendet aszerint állapítják meg, ahány juhot ad a turmába a gazda. Júniusban a havason nyírnak. A nyírásra az asszonyok is felmennek a havasra, s ilyenkor nagy az evés-ivás. A *sztina deckából* készült vagy vesszőből fonott kaliba. A *sztinában* az a horgas fa, felfüggesztett kampó, amelyre az üstöt akasztják, a *kecske*. A sztina mellett karókon áll a sajtszáritó *komárnyik* (tk. polc), de száradhat a sajt a sztina polcain is. Nem mindig állítanak komárnyikot. A *curkán* juhot tartják, de a háború után különböző fajtájú juhokat hoztak a faluba. Így *cigáját* is.

A pásztor minden juh után fél kg sajtot, két *sztámbola* (nagyobb véka) pulyisztet és egy *sztámbola* búzalisztet kap, s bizonyos számú juha is van a nyájban. (A csobánok fizetését nem jegyeztem le.) Sajtkészítéshez gyomoroltót (bárány, borjú) használnak. Először visszamarad a *savó*. Ezt felforraltják, s *kifőződik belőle* az *orda*. A sovány savó a *zsencice*, amelyet kutyáival, a havasra vitt malacaival etet fel a *bács*. A hazavitt szikkadt sajtot az asszonyok *esszegyűrják* kevés sóval, és *putyinkába* (fahordóska) elteszik. Az ordát frissen fogyasztják. *Málére* (puliszka) teszik, amelynek a fogyasztása még a negyvenes évek közepén jobban el volt terjedve, mint a kenyéré. A moldvai *málé* keményebb, mint az erdélyi pulicka. A máléból *turtát* is készítenek: kovással kelesztik, kerek alakúra formálják, s kemencében megsütik.

A juhokat az első tavaszi kihajtás előtt szentelt tömjénnel megfűstölik. A havason *okolban* (fenyőgerendából készült akol) tartják a juhokat, s a gonosz távoltartására szűrös ágakat (vadrózsa?) tesznek az *okol* tetejére. Szűrös ágakat kötnek a *sztina* ajtajára is. A *bács* minden fejés és sajtkészítés előtt imádkozik. A havason látták, hogy orsóforma fa ide-oda való húzogatóásával — a jól ismert módon — a román pásztorok *focul viut* (élőtűz) gyűjtanak. De a magyar bácsoknak ehhez „nincs meg a tudománya”. Tudnak arról is, hogy vannak olyan okos bácsok és román csobánok, akik botjukat csak letűzik, és az őrzi a juhokat. Valami „tudomány” is van a botjukba belecsinálva. Valószínű, hogy rendkívül gazdagok a pásztorkodással kapcsolatos hiedelmek.

CIPEKEDÉS ÉS EGYEBEK

A kicsi gyereket, ha a *mezőre* mennek, tekenyőbe teszik, és felkötik a hátukra. A *tekenyő* két végén kicsi bevágott *párkány* van, oda zsineget kötnek, s a teknőt vállon átvette cipelik az asszonyok. A bölcső inkább az asszony hátára lóg, mint a bal karja alá. Az asszony ünnepnap a hóna alatt viszi a bölcsőt, s kezével tartja.¹⁰ A bölcsőcipelésnél a jobb vállon lóg a *tarisnya*. Ez festett *bójált* gyapjából készül. Veres színű, fehér csíkok vannak benne. A hevederje a *hájer*. A tarisnyában van a

¹⁰ A moldvai bölcsőkről I. GÁLFFY M.—MÁRTON GY.—SZABÓ T. A., 1963, 214—228.

takargató (kenderszötte kis fehér kendő, esetleg piros csíkokkal). Ebbe teszik a *málét*, a kenyeret, szalonnát. A *tarisnyába* tartozik még a csavaros kerek tetejű fadoboz, a *lákra*, a tőrónak. Azután a *szarv*, amely fiatal tinó letörött szarva. Miután a belső részét kikaparják, sőt tartanak benne. Munkába menet a *tarisnyába* teszik a kocorformájú, nem csukható kést (*koszor*), a *szolonát*, hagymát, sós uborkát, amelyet sós vízben eltett szőlőlevélbe takarnak, hogy friss maradjon. Nagy mennyiségű uborkát és zöldpaprikát fogyasztanak. A tarisnyába kerülhet még egy-két főtt *tyúkmony* (tojás). Piros *tarisnyában* viszik a betegágyas asszonynak a vajjal, tejjel, tojással elkészített kalácsot (*kokonya*), ha látogatóba (*ruzsina*) mennek hozzá. Van még az alul két nagy bojtal díszített *tarisnyában* kb. két liter bor és valamennyi kockacukor. Az ilyen *tarisnyát* mindig a jobb vállon hordják. Általvetőt a faluban nem láttam, s részletesebben nem is kérdeztem rá. A *fazakat* kenderből font *fazakkötőbe* 'Tragnetz' teszik, s kézben lógatva viszik. Ételet visznek a mezőre olyan fazékban is, amelynek agyagból félkör alakúra formált füle van.

Ha a falusi asszony *vízre megy*, a kútról vizet hoz, a két vizes edényt (*galjába* 'bádóg veder', *kárcsa* 'fa kártyus') enyhén hajlított rúdra (*koromiszla*, *perenge*) akasztja, amelyet a jobb vállán cipel.¹¹ A *kárcsát* a *butnárok* otthon vagy a szomszéd falvakban készítik, a vásárokon veszik. Ha zöldséggel, tejjel Bákóba mennek, ezt is tarisnyába téve *koromiszlán* cipelik. A tej *kantában* vagy *mányerkában* van, amely ugyanaz az edény, mint a nálunk is használatos zománcos tejes kanna. A *kasornya* vesszőből (*kurpin*) font kosár. Gyakran félgömb alakú. Ez utóbbit burgonya, kukoricacső, hulladék stb. ide-oda hordására használják. A *száldagfa* kérgéből a kisebb *szapuja* és a nagyobb *szapu* készül. Ezek henger alakú edények. A kéreg két szélét behasított ággal fogják össze. Az alja *decka*. Ebbe szedik a szőlőt.¹² Kosárba nem teszik, mert ha a fűrt *összerocskolódik*, kifolyik a must.

MEGJEGYZÉSEK A SZÜRETHEZ

A szőlőt hordóba teszik, s azután egy háromágú bottal (*musztoritor*) összetörlik. Az összetört szőlőszemeket ritka szövésű zsákba teszik (*nyomtatózsák*). Egy-egy hordóba két-három zsákot is, s azokon addig táncolnak, míg teljesen ki nem szűrik a mustot. A zsákokban visszamarad a *huscse* vagy *drózsgya*. Ezt kádba teszik, diólevéllel lefedik, rá földet raknak, s karácsony után pálinkát főznek belőle. Nem akarják nagyon kiszűnni a *mustot*, hogy maradjon a pálinkához is. A bort nem szűrik le. Ha egyéves elmúlt, akkor kisebb-nagyobb hordóba cserélik át, de csak amelyik tiszta. A zavaros része, vastagabb üledéke a bornak szintén *drózsgya*. Törkölyel keverve ebből két főzetű pálinkát készítenek, ami olyan erős, mint a tűz. Az első főzetű pálinka a *poslész*, a második főzetű a rendes pálinka. A *poslész* a román *posleț* 'előpárlat', 'gyengepálinka' átvétele. A *drózsgya* jelent törkölyt is és a bor

¹¹ Kós Károly, 1976, 165. 43e kép

¹² Ugyanezt a formát közli Kós Károly, 1976, 116., 117. 7b kép

üledékét. Az ilyen jelentésbeli bizonytalanság gyakori a moldvai magyarok román jövevényszavai esetében. A kotnári „magyar hordót” jobbnak tartották, mint azt, amit Erdélyből (Haraly?) hoztak át.

Olajat *kender-* és *hosztánnmagból*, a *naputánjáró* `napraforgó' magjából ütnek. Az olaj a század elején még úgy készült, hogy volt egy olyan nagyobb hordó, amelynek a keskeny dongái között nyílások voltak, s ebbe tették a mozsárban összezúzott magot (*turta*). Ezt kissé meg is pörkölték. A hordóba tett *turtából* csavaros préssal sajtolták ki az olajat. Ezt azután beletették egy hasonló kisebb hordóba. Ennél már szűkebbek voltak a dongák közötti nyílások, s belül szita övezte a hordó falát. A szita kiszűrte a kisebb *turtadurabokat*, *morzsalékok*. A nagyobb hordóból kicsepegő olajat szítán szűrték át. Emlékeznék az öregek külforma törökre és a lengő kalapácsokkal működő olajütőkre is.

A faluban nem halásznak, de Tamásfalván (tk. Tamás, rom. Tămași), Gerelyesden, Domnicán élnek halászattal is foglalkozó magyarok. Később látom a jegyzeteimben, hogy a két utóbbi falut a helyszínen nem azonosítottam. Gerelyesd talán Bírőfalva (rom. Gherăești) a Beszterce mellett.

TÁRSADALMI SZOKÁSOK

Az eljegyzést *kézáadásnak* nevezik. A legény a leány szülei házához csak két évi udvarlás után mehet be. Táncba, multságba együtt van vele, s haza is kíséri, de a kapun nem lép be. Két év után szombat este van a *kézáadás*. Akkor mennek a paphoz, de előtte jönnek a legény részéről a kérők. Ezek tréfás emberek, s mindenfélét beszélnek. Elmondják, hogy elvesztettek egy juhot, s már régen keresik. Azt mondja az egyik, hogy ő a *csobán*, s kérdezi, hogy „nincs-e a kietek juhái között?” Végre kiderül, hogy miért jöttek. Ha megtörtént a megegyezés, mennek a plébániára. A *kézáadás* utáni vasárnap a fiatalok elmennek a templomba, s templomozás után a vőlegényes házat keresik fel, ahol nagy ebédet készítenek. Ekkor megy a rokonság is a legényes házhoz *háztűz látásba*. Ha ez megtörtént, a fiatalok elmennek a táncba. Három egymás után következő vasárnap *kihirdetik* őket a templomban. A második kihirdetés után a leányos háznál *szabnak*: a legénynek, apjának, anyjának, a legény leánytestvérének ingeket készítenek. Ez a *szabás* a második kihirdetés utáni hétfőn kezdődik. A legény pedig a leánynak és a leány anyjának egy pár csizmát csináltat. Ha megtörtént a *szabás*, a leányhoz minden este beállít a vőlegény. A *szabáshoz* elmennek varrni segíteni a leány barátnői is. A menyasszony az ajándékát akkor adja át a rokonságnak, amikor esküvő után hazatérnek a vőlegényes házhoz. Előfordul, hogy a lakodalmi vacsora előtt osztja széjjel az ajándékait, vagy még az esküvő előtt elviszi. Luizi-Kalagorban a harmadik vasárnap megtörténik a harmadik kihirdetés, s hétfőtől készülnek a lakodalomra (*vendégség*).

A lakodalom szétágazó rítusát nem volt időm leírni. Mindjárt a *vendégség után* munkába fogják az új menyecskét. Nem annyira a konyhai munka, a ház körüli tisztogatás a feladata, hanem az aprójószág gondozása. Részt vesz mindenféle

mezei munkában. „Nekem dologra kell az asszony” — mondja az egyik fiatalember.

Minden vasárnap tánc van. Bálokat, esti multságokat nem engednek meg a papok. A táncot a falu *piacán*, a szabadban tartják. Román cigányok *muzsikálnak*, de már van a faluban 3-4 magyar fiú, aki ért a muzsikáláshoz. Ezek a muzsikusok, hegedűsök ugyanazt a fizetést kapják, mint a cigányok.

Egy *bandában* hárman muzsikálnak: egy *hegedűs*, egy *klanaretás*, egy *kobzás*. Egy nyárra fogadják meg őket. Húsvétól advent kezdetéig muzsikálnak. Vasárnaponként 1-1 legény fizet a táncba háromezer lejt, a leány kettőt. (Gyűjtésem idején nagy infláció volt Romániában.) Tizennégy éves korától mehet táncba a legény és a leány. A nézelődő, bámészkodó öregebbek nem fizetnek. Leány a leánnyal, legény a legénnyel táncol. Egy vagy két *párban* azonban megengedi a közösség, hogy a legény a leánnyal táncolhasson. Egy *pár* egy táncot jelent. A legény csak azzal a leánnyal táncolhat, akinek udvarol. A legénytől tánc közben nem kérhetik el a leányt. Ha kérné is valaki, nem menne el. De ha mégis megtörténik, abból verekedés támad.

A tánc ebéd után két órakor kezdődik. Akkor elhúznak 3-4 táncot: *verbung*, *korogyászka*, *floricsika* és egy *kezes* járja. Az előbbi hármat csak a legények járják. A *kezes* táncnál tánc közben a legények már hívják a leányokat. Ez páros és lassú tánc. A *verbung* és a *korogyászka* egyes tánc. A *floricsikát* a legény vagy a legénnyel, vagy a leánnyal járja. Ennél a táncnál körben állnak kettesével, s csak a párok fogódnak össze. A *kezes*t szünet nélkül egy-másfél óráig járják. Addig a legény el sem engedi a leányt. Természetesen sok függ attól, hogy milyen táncos a legény. Ha vége a *kezes* táncnak, akkor mindegyik legény megy a szeretőjéhez beszélgetni. A fiatalabb legények, leányok (akiknek nincs udvarlójuk) kezdik a táncot újból. Az a leány, akinek nem jut legény, a leánytársával táncol. Ha sok a leány, azt mondják, hogy *elég béka van, csak tő legyen hozzá* (sok a leány, csak elég legény akadjon). A második *kezes* tánc után *vecsernyére*, majd onnan haza mennek. A táncban románok nem vesznek részt, de más faluból való magyarok igen.

A táncos legények között van 3-4 *kezes*. Ők a tánc irányítói, felügyelői, rendezői. Katonaviselt, *öregebb rendű* fiúk. Ezek fogadják a zenészeket, szedik be a pénzt. Táncot csak a *kezesek* kérhetnek, azaz ők kérik meg a muzsikusokat az egyik vagy másik tánc megkezdésére. A *kezeseket* húsvét első napján választják. A választást kihirdetik a templomban. Ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a vallásosság mennyire áthatja a moldvai magyarok társadalmi életét. A választás napján összejönnek a legények. Egyikük feláll, s megkérdezi, hogy hányan vagytok, akik azt akarjátok, hogy Boér Pista legyen a *kezes*? Akik őt akarják, felelnek a kezüket. S ez így megy addig, amíg három-négy *kezes* meg nem választanak, míg van jelölt. A *kezeség* a következő húsvétig tart. Ha közben valamelyik megnősül, ideiglenest választanak helyette.

Igen ritkán megesett egy-egy leány a faluban. Leginkább tánc után történt a szeretkezés az udvar (*udvar* vagy *ógráda*) gyümölcsös részében. Találkozhattak a mezőn, a szőlőben. Még kb. 20 évvel ezelőtt a törvénytelen gyermek anyja és apja *gyászkeresztet* tartott hét héten át reggeltől estig: vasárnap, ünnepnap az egyik a

templomajtó egyik oldalán, a másik a másik oldalán állt. A *gyászkereszt* a temetési menetben vitt kereszt. „A szegyenbe el is pusztultak ezek.” — „Szapora nemzet a csángó” — mondják. A családokban nem ritka a 6-10 gyermek.

Húsvétkor öntözni nem szokás. Másodnapján járnak a legények a leányos házakhoz köszönteni, s ezért piros tojást kapnak. Ha sokat járnak, kosárnyi piros tojással állítanak haza. A leányos házhoz így köszöntenek be, s utána sokat isznak:

Egyszer jártam nálatok,
Húsvét napján *másodok*,
Téged leány boldogságba találalak.
Apád, anyád, ha szeret engemet,
Aztat nem tudom,
Ha nem szeret, innen engem dobjon ki,
Vagy ha nem dob, veder borbá fűrösszön meg,
De én akkor is boldog ünnepet kívánok.

(A szöveg valószínűleg nem teljes, mert lejegyzése közben idegen állított be a házhoz, ami a beszélgetést megzavarta. A *másodok* jelentését sem jegyeztem le.)

A legény a néki tetsző leány kapujához pümkösd első napján virradóra zöld ágat vagy virágot tűz. A nem megfelelő leány kapuját száraz kukoricaszárral (*huruzsán*) díszítik. Szent György-napra virradóra pedig a legény a barátja kapujához tűzi a zöld ágat.

Búzaszenteléskor és augusztus 16-ika után a pappal körüljárják a határt. Betlehem van karácsonykor. „Ez románul megy.” A papok tanították be. Kántálnak is, de románul. Ezt is a papoktól tanulták.

AZ EGYHÁZI ÉLETRŐL

Luizi-Kalagorban a pap Pál József Szabófalvi csángó származású. A nép szerint jól tud magyarul, de nem beszél. A csángókat inkább *kátolikusoknak* mondják. „Aki nem *kátolikus*, az mind pogány.” A faluba sok székely eredetű menyecske került. Tudják, hogy Szabófalva vidékén másféle magyarok laknak. Utalva az *sz-ezésre*, azt mondták, hogy nem is értették volna meg az onnan származó menyecskét a családban. „Azok *málét* (puliszka) nem tudnak készíteni, csak *mamaligát*” (a puliszka másik neve). Luizi-Kalagorban az északi magyaroknak, a Szabófalva környékieknek *mamaligás* a neve.

A Ferenc-rendi zárdában mind csángó fiúk vannak. Ha mennek ki valamit kéregetni, csak románul beszélnek. A magyar szóra nem felelnek. „Ha vízkereszt-kor jön a pap házat szentelni, akkor szóváltásom van a pappal” — mondja az egyik gazda, mert a pap csak románul beszél. A falu templomában kb. húsz évvel ezelőtt magyarul énekeltek. Akkor is a mostani volt a papjuk. Az éneklést a templomban magyarul maga kezdte. A zárdában falusi kántorokat is kitanítanak. Ezek egyszerű földműves emberek. Az öregebb asszonyok otthon is és a templomban is magyarul

imádkoznak. A fiatalabbak már románul. Jelenleg két nagy iskola van a faluban két tanítóval és három tanítónővel. Ezek románok, de megtanultak magyarul. Kikerült a faluból egy tanító, Pál Antal nevezetű. Azt tartják róla, hogy magyar fiú ugyan, de román *érzületű*. Most már csak románul beszél. Az anyja román. Marosludasról került a faluba. Át van keresztelkedve. Otthon románul beszélnek. Egy fiatal, értelmes gazda, aki a két világháború között Radnóton gazdasági iskolába járt, és élt Kolozsvárott is, korábban két-három vasárnaponként a templom előtt gazdasági beszámolót tartott. Beszél az értékesítési lehetőségekről, a piaci helyzetről, a jó vásárokról, a gazdasági újításokról és az új gazdasági eszközök hasznáról. Délután a *primárián* (községháza) megvitatták a tájékoztatását. A gazdák a közügyeket s a fontosabb magánügyüket is vasárnaponként, a templom előtt, a mise után beszéltek meg.

A nép számon tartja a „magyar” papokat. A falusiak szerint Lészpeden Ferenczi Gábor klézsei földműves fiú a pap. Jól beszél magyarul. Magyar istentiszteletet tart, énekeket tanít. Bogdánfalván halasi (Hălăucești) származású lelkész, Talmacser Mihály szolgál, aki szintén tud, de nem beszél magyarul. Somoskán Bíró Mihály a pap. Csángó fiú, gajcsánai származású. Jól tud magyarul, de szintén nem beszél. Pusztina róm. kat. lelkésze Lukács Péter, aki gajcsánai földműves szülők gyermeke. Jugán községben a pap Minuc páter. Szintén jól beszél magyarul. A néppel is szóba áll magyar nyelven, de nem prédikál. Luizi-Kalagor gazdái még több magyar származású papot tartanak nyilván. Tiszta román nyelvű, katolikus falvakban is tevékenykednek magyar származású lelkészek. Szerintük vannak Băcăuban, Iașiban, Piatra-Neamțban, meg még az „Isten tudja, hol” magyar származású lelkészek. Nemcsak ebben a faluban, hanem pl. Felsőrekecsényben is azt állítják, hogy a II. világháború előtt magyar gyerek csak papnak mehetett. Később Lészpeden jegyezhettem fel, hogy ha az ottaniak megválasztják a papjukat, azt mondják, hogy „a lészpedi nép kezét tett rá”, ti. a papra. A maga papjává tette a lelkészt.

A kalagoriak szerint a papok sok magyar éneket lefordítanak románra, s jórészt ezeket énekli a nép.

A bukovinai csángók kitelepítésekor a moldvaiak is ki akartak jönni Magyarországra. De a mostani vélemény ma az a faluban: jobb, hogy nem jöttek ki. Különösen fel voltak készülve a lészpediek. Mentek Bukarestbe a magyar követségre támogatásért. „De ott letiltották őket.” A lészpediek küldötte a falutól szemrehányást is kapott, hogy összejátszott a követséggel.

1947-ben nehéz idők jártak Romániában. Sokan élelmezési nehézségekkel küzdöttek. A Bákó környékieket az éhínség még nem nagyon bántotta, mert „a gazdák tettek el gabonát”. Még két esztendőt is kibírnának – mondták. Csak az állatállomány gyenge. A háborús időt még nem heverték ki. A harcok idején az állatok jó részét, a leányokat, asszonyokat a szőlőkbe menekítették.

II.

1957 júniusában a Magyar Tudományos Akadémia révén hosszabb tanulmányutat tehettem Romániában. Két román kollégám és barátom, Vuia Romulus professzor és Bănăţeanu Tancred, a Román Népművészeti Múzeum akkori igazgatója, valamint a Román Tudományos Akadémia minden lehetőséget megadtak ahhoz, hogy tanulmányutam eredményes legyen. Június 5-től Giurgiutól keleti irányban végigjárhattam a Duna mentét, több napot töltöttem Prundu faluban. Vuia Romulus társaságában megnézhettem a Duna menti nagy legelőket, a Barragan steppét, s átmenve Dobrudzsába tatár és lippován falvakat látogattam meg. Constanţába az egyik napon késő este érkeztünk, s a szállodákban nem kaptunk szobát. Vuia Romulus az utcán szolgálatot teljesítő egyik rendőrhöz fordult, hogy nem tudna-e segíteni. A rendőr sorra kopogtatott be különböző házakba mindaddig, míg megfelelő szálláshoz jutottunk. Ismét visszatérve Bukarestbe Buzăun, Focşanin át, hivatalos kísérem, Matcău Alexandru társaságában Újfalut (Buzdugan), Csikot, Felső- vagy Külsőrekecsényt, Somoskát kerestem fel, majd Bákón át Jászvásár (Iaşi) közelében Kotnárbán (Cotnar) és Horlestben (Horleşti) jártam. Jászvásárból Bákón át visszatérve Lészpeden gyűjthettem. Jászvásár környékén gyűjtésre nem volt lehetőségem. Kotnárbán és Horlestben csak a régi magyar nyomok után érdeklődtem.¹³ Lészpedről Piatra Neamţon és a Békás-szoroson át Gyergyószentmiklóstra mentem. Majd a Hargitán át Kolozsvárra utaztam. A Hargitában alkalmam volt zetelaki eszténákat tanulmányozni.

Az első falu, ahol megálltam, Újfalu (Satul Nou vagy Buzdugan, újabban Doja). A hivatalos kísérem és a gépkocsivezető az autóban maradnak, s én csendes sétára indulok a faluba, de azonnal látom, hogy felkeltettem az emberek érdeklődését. Az egyik kertben a gyümölcsfák körül dolgozó férfira és nőre leszek figyelmes. Megállva a kert mellett, románul kívánok jó napot. Románul köszön vissza a férfi. Mire én azzal folytatom, hogy magyarul is beszélhetünk. A férfi meglepődik, s magyarul kérdezi, hogy mit akarunk, honnan jöttünk. Én csak annyit mondok, hogy Bukarestből, és régi dolgok iránt érdeklődünk, olyanok után, amilyeneket a múzeumban látni. A férfi — Ciuraru Gheorghének mondja magát — nehezen érti szándékomat, bizalmatlan. Amikor meglátom az egyik fa alatt a szőlőültető botot, s mondom, hogy szívesen megvenném, akkor kezd barátságosabb lenni, de fél a lefényképezéstől. Később egy román asszony csak akkor akar beengedni az udvarába, ha lefényképezem (8. kép). Kiderül, hogy Ciuraru Gheorghe felesége nem is tud románul, a fia pedig nehezen beszél magyarul. Ciuraru Gheorge saját magát magyarnak tartja. Ő nem csángó, és ilyenek nem is laknak a faluban. A csángók szerint Bákótól északra élnek. Csak a vasútnál tanult meg románul, ahol *controlor*, kalauz. Földje is van, és gazdálkodik. Lassan társaság gyűlik körénk, az is kiderül, hogy én Magyarországról jöttem, s inkább engem faggatnak, mint én őket. Az egyik gazdának sajátságos a történeti ismerete. Ilyeneket mond: a

¹³ GUNDA Béla, 1988, 14.

8. Tarisznyás román nő. Buzdugan. Gunda B. felv.

magyarokat Attila telepítette le, az újfalusiak Csíkból jöttek ki. Rákóczi Stefan cel Mare testvére volt, és Magyarországon még megvan a királyság. Újfalu székelly jellegű település.

FÖLDMŰVELÉS

A *szírűn* lóval *csípelték* el a gabonát. „Leghamarabb megválasztották a helyet, dombosat, ahol a szél könnyen járt. Egy jó darab gypet *kifaragtak* (simára nyestek) kapával, azután *megvizítették* (vízzel lelocsolták). Csináltak fából *botókát*, s megverték a *szírűt*. Aztán elhadták, és megszáradott. Ha *méltó* (megfelelően kemény) volt, akkor hadták, hogy az eső megverje. Azután még nyirkosan ismét megverték a *botókával*. Akkor mondták, hogy neki van elkészítve. A közepibe beüttek egy karót. Amikor a *szírűn* a gabona *le vót téve*, hajtották rá a lovakat *kereken*. Összekötöttek két lovat, és ezeket a karóhoz kötötték. A *szírű* közepe üres volt, a gabona feje befelé és fölfelé vót, hogy amikor a ló *tapodta*, a kalászkodat járta. A kötél *felcsatlódott a karóra*. Amikor a lovak odaközeledtek, megfordították őket, hajtani kezdték kifelé. Azután megfordították a gabonát, és így is *megtapodtatták*. A tapodás nem volt munka. Ők (a régiek) ezt a *hajti* (nyomtatást, munkát) télíg csinálták. Ha volt más szorgos munka, akkor elhagyták (a nyomtatást), és más munkát végeztek. A *kévét* *asztagba* rakták.” Itt az egyik gazda megjegyzi: „Valami kicsit én is tudok magyarul, nem tudom, hogy magyarosan hogy rakták” (ti. az asztagokat). Az asztagrakásról néhány eléggé összefüggéstelen szót mond románul, amit világosan nem értettem meg. A többiek kiegészítették, hogy az asztag hosszukás volt, és a kévék befelé álltak az asztagban. Egyébként az előbbi beszélgetőtársam is kifogástalanul beszélt magyarul. (Az oszlopos szérűn teljesen hasonlóan nyomtattak a szomszédos Csíkban is, valamint Somoskán, Pusztinán, Trunkon és Klézsén. Az ilyen nyomtatásról fényképen Jugánból DOMOKOS P. P. tudósít.)¹⁴

Két-három gazda csinált egy *szírűt*. Azt közösen használták. Négy-öt szekér kévét is beletettek a szérűbe. Nem raktak azonban nagy szekereket. Ha *megtapodták* a lovak a búzát, akkor megmaradott a *kopec* (összetört, kalásztalan) szalma. A polyva és a szem *lemaradt a földre*. „Kirázták a szalmát végig. Azután vették a polyvát a szemvel, és *felhánták* falapáttal. Ez vót a búza *takarítása*. Később nem elégedtek meg csak ezzel, hanem a pataknál megmosták. Voltak faedények, és ebbe rakták el a búzát. A ház *híjájába* is tették a gabonát, de előbb a földjét *megvizítették* és *megsikárták*.” A simára tapasztott padlás földjére öntötték a búzát, árpát.

Jártak a faluba Suceava vidékéről lippovánok,¹⁵ hoztak vasfogú *csutakot* (hengert), és azzal csépeltek el részibe a búzát. Elég volt csak ezzel. Az ittenieknek is volt nyomtató hengere (*csutak*), de annak a fogai vagy gerezdjei fából készültek. A

¹⁴ DOMOKOS Pál Péter, 1941, 226.

¹⁵ Vö. GUNDA Béla, 1974, 97–105.

gazdák erősködtek, hogy *géppel* (cséplőgép) *nyomtatnak*. A *csípelés* és *nyomtatás* hagyományos jelentését azonban tovább kell vizsgálni.

Ment a csépelés *csíppel* is. A hadarót somfából készítették. A nyél lehet könnyebb fából is. A rozst *verték* cséppel. A szalmáját összekötötték kicsi csomóba (*zsúp*), s tetőt fedtek vele.

A kukorica részeinek elnevezését már fentebb közöltem. A *suskát* (kukoricacső) *lészába* (cséplőkosárba) téve bottal püfölik vagy zsákba téve verik le róla, szintén bottal, a szemet. *Szulával* (vastagabb árformájú eszköz) *meggiritették* (végig szürkálták) a *sicsikát* (szemes kukoricacső), *négy rendet* csináltak a csövön, és *lesírtették* (lemorzsolták) a szemet.

Még 1957-ben is termesztettek toklász nélküli *piricsi* búzát. Ősszel vetik. A rossz földben is jól terem. A két háború között még volt *tenke* (tönköly), köles. A régi öregek köleskását ettek *málé* 'puliszka' helyett.

Mindegyik udvarban feltűnik a szőlőültető bot (*bitonág* — Felsőrekecsény, Csík, Buzdugán), amely mindhárom faluban ugyanolyan formában használatos (4. kép). Néha vasheggyel vannak ellátva. Nemcsak a szőlővenyigét (*kankó*, *hárádzs*) ültetik vele, hanem a *habkarónak* is ezzel csinálnak helyet. Gyűjtésem idején elsősorban felfutó babfajtát termesztettek. A szőlőültető botok kb. 110–120 cm hosszúak, de lehetnek hosszabbak is. A *bitonág* elnevezés mellett Felsőrekecsényben *szőlőtevőnek* is nevezik. Az idősebbek csak így mondják. A szőlőt rúdra mérik. 1 rúd 180 négyszögöl.

TÜZHELYEK

A két világháború közt a kemence a szobában (*ház*) volt. A nagy kiterjedésű faluban gyűjtésem idején még voltak ilyen kemencék, de az ilyen házakat nem tudtam felkeresni. A kemence szája előtt áll a füstfogó *kürtő*, *góg*, amelyet a *gógláb* tart. A kemence úgy készült, hogy három zsákot megtöltöttek kukoricával vagy *egyébvel*. Letették a *szádával* kifelé, reátettek vizes földet, s amikor kicsit *megszáradott*, akkor *kiódták* a zsákot, és *kifolyt belőle, ami bele vót téve*. A kemence megmaradt, amit még tapasztással formáltak.¹⁶

A kemence szerszámai: a *kocsorba* (szénvonó), lapát és a *pemete*, amely hosszú rúd. A végére *fanc* (rongy) van kötve. Ezzel söprik tisztára a kemence alját.

A kemencében sütnék, fazékban főznek, és gyerek, öreg a lapos tetején alszik. A *góc* alatt régen állandóan, télen-nyáron hamu alatt izzott a parázs. Arra ügyeltek, hogy karácsony estéjén nagy tuskó égjen a *góc* alatt. Ha — gondatlanságból — végképpen kialudt a tűz, elhamvadt a parázs, rossz edényben a szomszédból hoztak át.

¹⁶ A kemencekészítés hasonló módját Bogdánfalváról I. Lükő Gábor, 1936, 120.

ÉTELEK

A moldvai magyarok a mai napig sok gyógynövényt ismernek, s különböző vadnövényeket fogyasztanak.¹⁷ Buzdugánban idevonatkozóan a következőket jegyeztem fel. A növényeket nem láttam, s így botanikailag nem tudtam azokat meghatározni.

Fehér és vörös paré vagy *loboda*. *Borcsval* főzik, azaz levesbe teszik. Hagymát is tesznek hozzá. Teszik *korba ciprébe* is. — *A parét* aszalt sommal főzik *borcs ételnek*. (Ezek a növények valószínűleg ugyanazok.) Mikor kitavasodik, a *csihány* hamar kibújik a földből. Levelét *megpergelték*, levesnek megfőzték, borsot, sót, hagymát tettek hozzá. *Borcsnak* főzött növény a *Szentgyörgy saljája*, a *lósodri* vagy *lósóska*. Az utóbbit *korba ciprébe* is teszik. A *csókarépat* (csicsóka) nyersen fogyasztják. Ehető gomba a *hilib*, *keseű*, *róka*, *ópintyála* (gyébe), *galamb gomba*. A *hilib* és *ópintyála* gombát aszálják. Aszálnak a napon *ótóvány* almát, körtét, *gódányt* (nem magvaváló, apró szilva).

Ízletes, a bákói piacon is keresett szalonnát készítenek Buzdugánban. Ha lefejtették a *disznyóról*, akkor sóba teszik, s 3-4 napi állás után 10 napon át füstölik. A füstöléshez borókafenyőt használnak.

Igen sok *málét* (puliszka) fogyasztanak. A háznál mindig van fehér kendővel letakart málé, amely elég kemény. Hagymával, uborkával eszik. A *pujlisztet* (kukoricaliszt) összefőzik a *zentyicával*, s ez a *popara*. De nem tartják „magyaros” ételnek. A *zentyica* (zsendice) kedvelt étel. Aki nem fej juhott, szomszédjának, rokonának küld belőle és a *poparából* is. Ennek során mondták el, hogy Buzdugánban igen jók a népek. Segítik egymást. A háború után a szükségben szenvedőnek küldtek bárányt, kukoricát, búzát stb. Az ilyen ajándékot nem kellett visszaadni. De ha valaki bármit kölcsönkér (pl. búza, pénz, kenderfonál, gyapjú), azt illik időre visszatni, s az esetleges halasztást megbeszélni.

TEHERHORDÁS

A *keremiszló* 'vízhordó rúd' ma is előfordul a faluban.¹⁸ Ezzel viszik a fából készült vizesedényt (*kártya*), amelyet Erdély felől, a Tázlár völgyéből magyar és román szekeresek hoztak más faedényfélékkel együtt. *Tarisnyában* viszik a kenyeret, szalonnát. A tarisnyát a román asszony csak étveti a bal vállán (*8. kép*). A magyar asszonynak a bal válláról lóg vagy a légelyhordó rúdhoz hasonló kampón,¹⁹ szerszámnýélen cipeli. Igen szép a *tarisnya*, amellyel a búcsúba mennek. De a pap nem engedi, hogy Csíksomlyóra járjanak. Régebben az egész falu *odaát* volt. A *kantár* cserépedények cipelésére szolgáló teherhordó háló. Az itteniek fonják

¹⁷ HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin, 1987.

¹⁸ Ugyanaz a típus, mint Kós Károly, 1976, 165. 43e kép

¹⁹ Vö. Kós Károly, 1976, 165.

9. Menyecskék, leányok. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

kenderből. A *gyiszák* kettős tarisznya. Most is akad a faluban, de nemigen használják. A buzdugáni ember szeretett járni-kelni. Minden különösebb cél nélkül még a kisenyevi, csernoviczi, csíkszeredai, brassói, székelyudvarhelyi vásárt is felkereste. Aki Erdélyben neki tetsző székelykaput látott, olyant igyekezett magának csinálni. Viszont buzdugáni magyar házakban cirill betűs szentképet is láttam, amelyek valahonnan a Pruton túlról vagy Csernovicz vidékéről kerültek a faluba. 1958-ban Bártfán beszélgettem Hunčík Pavel bártfai gyolcsossal, aki a Székelyföldön át Bákóba, Jászvásárra, Kisenyevbe szekerezett árujával. Tudott az ottani magyar falvakról, amelyek lakói kalendáriumot vásároltak volna tőle. Moldvában nem sokat árultak, mert az ottaniak bőven fontak, szőttek. Mosolyogva beszélt el, hogy az ottaniak nem ismerték a mángorlást.

Újfaluból Csikon át Felsőrekecsénybe mentem. Három és fél napot töltöttem a faluban, de aránylag keveset gyűjthettem, mert állandóan engem kérdezgettek, s folytonos vendéglátásban volt részem. Egyik házból a másik házba vittek. A román lelkész állandóan figyelte, hová megyek, s kérdezősködött utánam vendéglátóimnál. Különös szeretettel gondolok Balán J. Jánosékra. A házigazdával több levelet is váltottam. Levelei a Néprajzi Múzeumnak átadott levelezésem között találhatók. Megragadó a falu gazdag népviselete (9—14. kép).

10. Idős férfiak. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

11. Fiatal leányka. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

Az első felsőrekecsényi, akivel szót váltottam, egy idős asszony (*mamóka*, az asszonyokat *asszonyállatnak* is mondják), aki sejtette, hogy a régi szokások iránt érdeklődöm, s elmondta, hogy egy „árgyáli (erdélyi) bába járt itt, írta a szép magyar énekeket”. Kérdeztem tőle, hogy megfordult-e Erdélyben. „Nem volt szükségünk rá, hogy járjunk arrafelé” — mondotta. Anyja Csíksomlyón járt. Vannak, akik ma is elmennek, de a pap nem szereti az odajárást. Csíksomlyót valahogy még nem tartották Erdélynek. Olyan természetes volt odamenni, mint a bákói, jászvásári vásárookra. Akadt néhány ember, aki eljárt Galacba, Brailába is. Az első világháború előtt fuvaroztak Csernovicz, Galícia felé, állítólag Lembergig.

A hagyomány azt tartja, hogy a már lakott faluba 300 évvel ezelőtt *fugárok* (megfutottak, menekültek) jöttek, „akik megfutottak az adó elől”. Trunkból, Nagypatakról, Esztufujból (Stufu) és Faraonból (így említik Forrófalvát) kerültek ide. Ezek mind magyarok voltak. Így „összegabalyodtak” a már régen itt lakottakkal. A szomszédos Csík falu határában áll Szent László fája. Ez egy igen öreg tölgyfa. A határban dolgozók szívesen étkeznek alatta, s régebben néhány falat ételt a fa alatt hagytak. Az arrajárók hagyományos pihenőhelye a fa. Szent László fáját Klézse határából említi BOSNYÁK S. is.²⁰ Kotnárbán régebben

²⁰ BOSNYÁK Sándor, 1984, 119. — Csík falu határában álló fát a második *verekedés* (háború) idején villám sújtotta. — A múlt idő és a jelen idő között azért van ellentmondás, mert amikor először Csíkban jártam, jelen időben beszéltek a fáról. — 1981-ben le akartam fényképezni, s akkor azt mondták nincsen meg a fa, villám sújtotta. Több ilyen Szent István, Szent László fa van Moldvában, de ezek más vidéken.

12. Idős asszony unokájával. Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

13. Idős asszony. Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

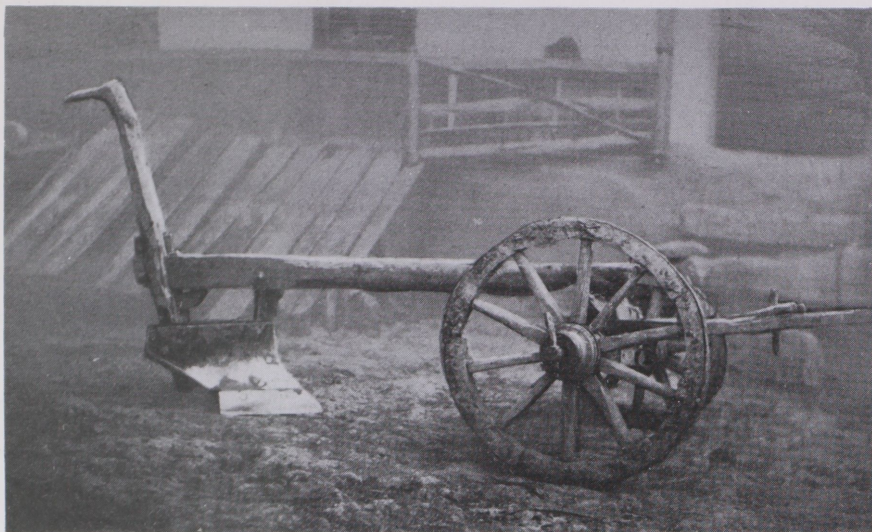
14. Idős asszony. Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

templomba menéssel ünnepelték meg Szent László napját, de hogy melyik volt ez a nap, arra már nem emlékeztek. Szent László tisztította meg Moldvát a tatároktól. — Felsőrekecsényben a 30-40 éves nemzedék is tudja, hogy Bákótól felfelé, Szabófalva vidékén más magyarok élnek. Azok a „csángók”. Hogy miben mások ezek a csángók — erre a kérdésre általában azt felelik, hogy más a beszédjük, nehezen érthető, s erre még a vásárban is figyelnek.²¹ Részletesebb kérdezősködésre azt mondják, hogy ott más a *keptár* (bőrmelles), a szóttos *őv* (*övedző*), a női ingen az ujj díszítése. Az egyik felsőrekecsényi idős asszony azt mondja, hogy a *tarisnyájuk*, *kerekítőjük* (katrinca) színe is más. Ezeket a különbségeket azonban nem tudták pontosan megnevezni. Magam sem érdeklődtem elég behatóan az ilyen kérdések iránt. Arra a kérdésemre, hogy a felsőrekecsényiek milyen magyarok, ilyen feleleteket kaptam: „rományosak vagyunk”, „ez a falu teljesen székely, de már nem húzunk odafelé”, „régii magyarok vagyunk”. (A lézpediek mondják, hogy „Mária Terézia idején voltak kizavarva Erdélyből”). A megkérdezettek közül már senkinek sem volt rokoni kapcsolata a Székelyfölddel. Somoskán mondták, hogy az öregek közül többen számontartottak valamiféle székelyföldi rokonságot. Én azonban ezt inkább odavaló származástudatnak vélem. Felsőrekecsényben, Csikban, Buzdugában az 55-60 éven felüli asszonyok egyáltalán nem beszéltek románul. A templomban a román éneket, imát, beszédet nem értették. Néhányan ismertek román nyelvű ráolvasókat, de ezek értelmét is csak sejtették. Évenként egyszer-kétszer megjelenik az említett falvakban egy vándor román javasasszony (állítólag Bákóból jön), s tehénrontást gyógyít, különböző betegségek gyógyítására ad tanácsot, szerelmet fakasztó praktikákat ajánl, de nem fogadják meg a tanácsát. Szárított gyógyfüveket azonban vesznek tőle. Árul olyan füzeteket, amelyekbe *hűbájosságok* vannak írva, de nem veszik, mert nem is értik.

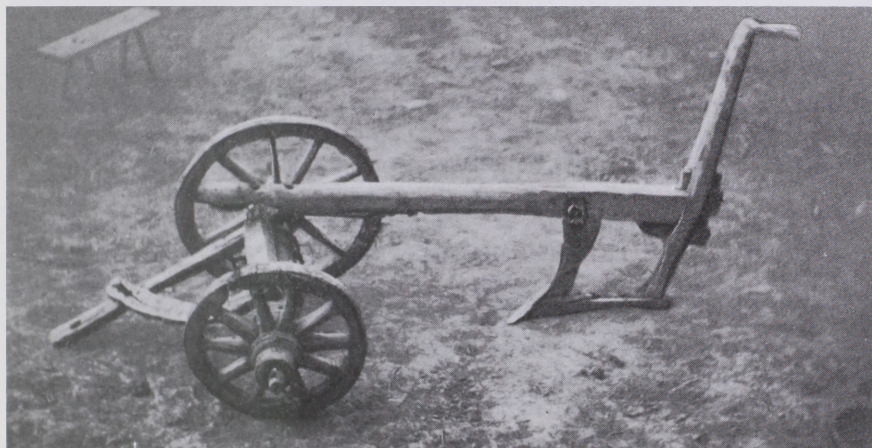
FÖLDMŰVELÉS, ÁLLATTARTÁS

A határ 1957-ben még két nyomásra oszlott, de ehhez sem nagyon ragaszkodtak. Az első világháború előtt a gazdák szabadon vethettek bárhová és bármit a földjeikbe. Szabad gazdálkodás folyt. Az erdőket irtották. A ledöntött fák legnagyobb részét a helyszínen elégették. A felkapált vagy felszántott földbe először *pitvókat* vetettek. Gyűjtésem idején is vetettek kölest, s 3-4 gazdának még volt *tenke* (tönköly) vetése. Régebben *haricska* (*Fagopyrum* sp.) vetések is voltak. A gazdák szerint azonban többet termesztettek tőlük északra, Szucsava vidékén. Ha szűkében voltak a gabonának, ideértve a kukoricát (*puj*) is, eljártak érte Galacig, ahol a kikötőben mindig lehetett olcsó búzát venni. Állítólag a hajókról csempészték ki. Eljártak búzáért a Pruton túli vidékre is. Fălciunál keltek át a folyón. A besszarábiai búzáért bort adtak.

²¹ LŐRINCZ Imre, 1986, 216.

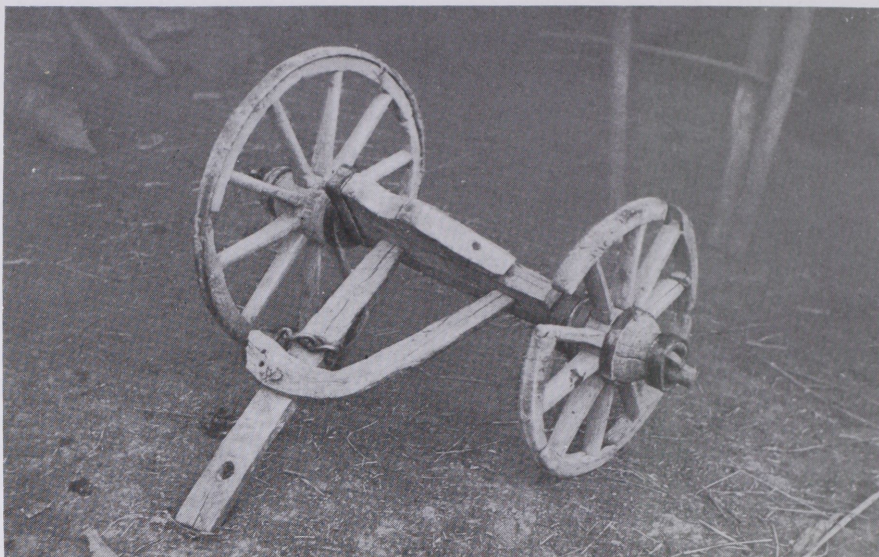

15. Kerülő eke talyigával. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

16. Kerülő eke talyigával. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

1957-ben egyszarvú kerülő ekéket láttam, amelyeknél az eketest már vasból készült. Ilyen ekéket, a talyigával együtt helyi faragók is készítették. A vasrészek elkészítését a kovácsra bízták. Még az első világháború után is használtak váltóekéket, s ezeket Bákóban, Tg. Ocnában vették. Tudnak arról, hogy csíki és

17. Eketalyiga. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

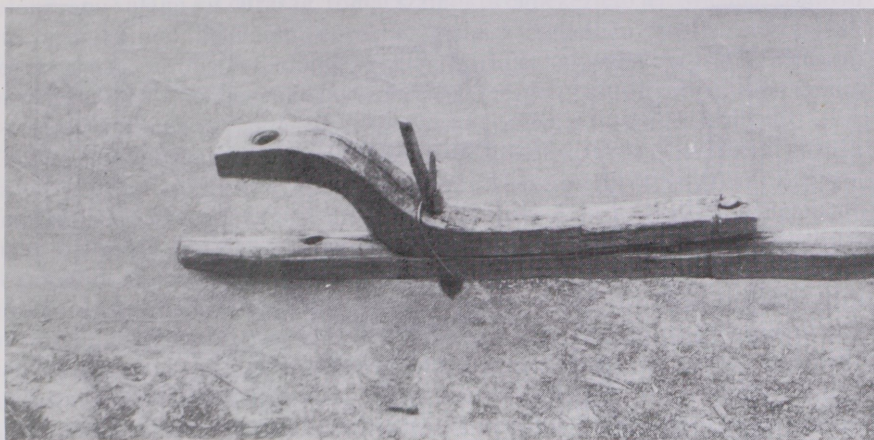
háromszéki székelyek különböző faedénnyel, mezőgazdasági szerszámmal (kaszanyél, váltócke, gereblye) megjelentek a vásárokon.²² Jól emlékeznek a haralyi dézsásokra, hordó- és kártyusárosokra. A kerülőkek (15, 16. kép) részeinek elnevezése: *gerendely, szárva, talp, berce* (a talpat a gerendelyhez erősítő függőleges vas), *kormány, vas* (ekevas). A gerendelyt a szárva erősítő alsó és felső ék a *mutáló szeg*. Ezek megfelelő beállításával változtatni tudnak a szántás mélységén. A gerendelyt az eketaligához (*katyiga, kotyiga* — 17. kép) láncsal (*potying*) erősítik. Ez régebben gúzs volt.

A *katyiga* részei: a *párna*, alatta húzódik a *tengel*. A *katyiga* rúdja a *horog* (?) s a hajlított rész a *cságotó*. A *katyiga* rúdját *ekerúddal* vagy *tézsolával* kapcsolják a járomhoz. Ez az *ekerúd* hasonlít a Onyestiből közölthöz²³ azzal a különbséggel, hogy a járomhoz kapcsolódó része is kétágú fa. Tehát a *macskát* nem külön erősítik az *ekerúdra*, mint a *szekérrúdnál* (18. kép). Az ekét V alakú, faszeggel összefogott *ekekabalan* viszik ki a szántóföldre. Az *ekekabala* két sima rúd. Tartószegek²⁴ nincsenek rajta. A *katyiga* barázdában járó kereke nagyobb. Ha viszik ki a határba, szekérre rakják, vagy ökörrrel, tehénnel kihúztatják. A mezőgazdasági munkát (szántás, hordás) szarvasmarhával végzik. A lóval lehetőleg csak nyomtatnak.

²² Vö. Kós Károly, 1976, 111.

²³ Kós Károly, 1979, 173, 73. kép

²⁴ Vö. Kós Károly, 1979, 173. 74a kép

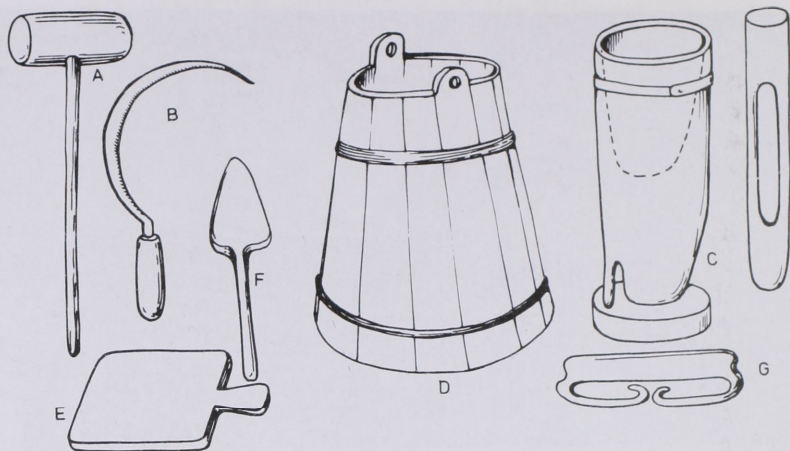

18. Szekérrúd feje (*macska*). Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

19. Fogas borona. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

A földet csak egyszer szántják meg. A nagyobb rögöket a vetés előtt fogasboronával (*borun*) igyekeznek felaprózni. A fogas borona (19. kép) a két világháború között terjedt el. Előbb a kapa fokával, hosszúnyelű fakalapáccsal (*csokán* — 20. A. kép), fabunkóval verték szét a nagyobb rögöket. Még kézzel vetnek, egy fehér abroszból. A vetőabroszba mindig tesznek egy-egy pénzdarabot.

20. A. Rögtörő csokán. B. Sarló, C. mozsár, D. lisztes putyina, E. deszkalap a málé eltérítéséhez, F. lapicka a málé igazitásához, G. tűzvas (tűzcsiholó acél). Felsőrekecsény

21. Tővisborona. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

Az elvetett magot vesszőboronával simítják be a földbe. A *borona* (*borun*) csipkevesszőből készül („csipkéből való”). Két rúd közé fonják be a vesszőket. A boronának szántalpforma (*szanyikó*) része is van, hogy jobban csússzék (21. kép). A szomszédos Csíkban feltűntek a *szanyikó* nélküli boronák (2. kép), amelyekről már szóltam.

Még napjainkban is jórészt fogazott élű *sallóval* (20. B. kép) aratnak az asszonyok. A sarlót cigánykovácsok készítik, akik aratás előtt faluznak a sarlókkal, s a régieket megfogazzák. Kívánság szerint tulajdonjegyet is ütnek a

sarlóba, ami valami kis cifraság, római számokra emlékeztető jel. Ma már azonban nem ragaszkodnak a tulajdonjegyekhez, noha a családban minden asszonynak megvan a maga sarlója. A felnőtt leány anyja sarlóját használja. Az aratást sohasem kezdik pénteken, s minden munkakezdet elején (reggel és este) a sarlózó imát mond. A kévéket a férfiak rakják *keresztekbe, kalangyákba*, a nők csak segítenek.

Felsőrekecsény magyarjai az asztal nélküli kultikus sarokba, a szöttesek, párnák tetejére aratás után egy kéve búzát állítanak, s a kéve ott áll őszig. Akkor a magot kimorzsolják a kévéből és a vetőmag közé keverik. A szalmát pedig a legjobban feltett jószág alá szórják. A szomszédos Csíkban, Buzduganban szintén ismert a szokás, ahol a szalmát elteszik, és a beteg jószág alá hintik. Felsőrekecsényben a sarokba, a sarokpad alá kedd este, Szent György-nap estéjén valami ételfélét tettek az öregek. A néphit szerint ebben a sarokban kígyó húzza meg magát, amely szerencsét hoz a házra és lakóira. Ha ünnepek előtt kenyeret (leginkább kukoricalisztből) sütött az asszony, akkor a sarokba helyezte olyanformán, hogy a sarokpadnak az ajtóval szemközti szárnyára kerüljön a két-három lapos kenyér. Azokat minden belépő észrevette, s az idegennek illett megdicsérni a kenyereket. Amikor eljött az asszony szülési ideje, s fiúgyermeket óhajtottak, a sarokba valamilyen gazdasági szerszámot állítottak, ha pedig leánygyermeket vártak, akkor guzsalyat, kanalat, főzőedényt állítottak a sarokba. Egy-egy búzakévé elrakhattak a csűrbe ritkán (*szopron*). A kévét karácsony este a gazda bevitte a szobába, a felrakott szöttesek, párnák mellé a sarokba állította, s ott állt a kéve újév reggelig. Ekkor a magot a tehénnek, a juhoknak adták, vagy visszavitték a csűrbe, s tavaszi vetéskor a magját a vetőmaggal együtt elvetették. A moldvaiak hite szerint ebbe a sarokba nem csap a villám, s ezért a félősebbek égi háborúkor odaállnak.

Oszlopos *szerűn* nyomtattak itt is. A két ló a *szerű* közepére vert karóra rátekeredett, s azután kifelé fordították őket. A lovak „lábikkal tapodták a kévéket”. Ide is jártak lippován nyomtatók. Szekéren hoztak nyomtatóhengert is, de az itteniek nem szerették az ilyen nyomtatást. A henger fogai felvágta a *szerű* földjét, és sok piszok került a szem közé. A lippovánok nagyon „istenes emberek” voltak. Még nehezebben beszéltek a román nyelvet, mint az itteniek.

A kukoricacséplő kasok (*lésza*) újabb gyűjtésem szerint itt és a szomszédos Csíkban, Somoskán, Lészpeden, Pusztinán is használatosak (6, 7. kép). Mozsárban is fejtik a kukoricacsöveket (*suska*). Sót is törnek, árpát is hántanak a mozsárban; „törik meg az árpát, hogy menjen le a *szűrőkája*”. A törés után *szelen eresztik* (szelelik), s azután viszik a malomba. Jellemző Felsőrekecsény, Csík, Somoska mozsaraira a talpnál kifaragott fogó. A mozsár ütőjének, *botjának* is kettős fogója van (20. C. kép).²⁵

Juhaik a *curkán*, a *cigája*. 1920 után került a faluba a csavart szarvú, hosszú, durva gyapjas juh, amelyet Románvásáron és környékén vettek, s *moldovány* vagy *csángó* fajtának nevezik. Az állat gyapja nem tetszett az asszonyoknak. Nem tudták finomra fonni. A fajta tartásával fel is hagytak. A maradék néhányat a második világháború idején, a front közeledésével levágták, húsát felfüstölték és a savanyú

²⁵ L. még Kós Károly, 1976, 118.

káposztás hordóba rakták el. Csikban, Somoskán, Lészpeden is érdeklődtem a juh után, de nem sikerült rátalálnom. Állítólag Kotnárbán, Jugánban s a környékbeli magyar és román falvakban még tenyésztik. Lehet, hogy ez az a juh, amelyet állattenyésztési munkáink „moldvai-magyar racka” néven említenek.²⁶ Még 1955—1956-ban is átvonultak az őszi időben a falu határában a Gyimesi és Békási szoros felől vándor román juhászok (*berszánok*) igen népes nyájukkal. Téli legelőre igyekeztek valahová a Prut mellé. A felsőrekecsényiek rettegtek tőlük, mint a tűztől, mert mindent lelegeltettek. A *berszánokon* úgy álltak bosszút, hogy a nyájból igyekeztek egy-egy juhot ellopni. Szarvasmarháik 1957-ben jórészt alacsony termetű, szürke, aránylag hosszú szarvú, igénytelen állatok voltak. Az ún. csíki *buta*, *mokány* szarvasmarhára emlékeztettek. Sertéseik kimondottan mangalica típusúak voltak, s a Regát felől szerezték be állataikat. Románvásár vidékén más fajta, erősen sörtés, hosszú lábú, fekete foltos disznót tartottak. A disznójármot Felsőrekecsényben nem ismerik, de tudnak róla, hogy „arra kifelé” (Focșani vidékén) használják. IGNÁCZ R. is említi²⁷ a disznójármot.

Érdeemes lenne a román irodalom számbavételével is az állatfajtákkal foglalkoznom. De ez túllépné ennek az anyagbemutatásnak a határát, s nem szólok VERESS E. és OPREANU S. munkájáról sem, akik a Moldva felé irányuló erdélyi pásztortvandorlások számtalan részletét tárták fel.

Karácsony estéjén az igás állatokat, a fejős teheneket szentelt vízzel meghintik. A karácsony esti ételmaradékból egy-egy darabkát eltesznek, s újévkor az állatok takarmánya közé keverik. Szilveszterkor az istálló, a juhakol ajtajára csipkeágakat tesznek a rossz ellen. Ilyenkor s a juhok első kihajtása napján a régiek farkas- vagy medveszőrt égettek el. A századforduló idején még igen nagy farkasjárások voltak.

ERDÉLYI KAPCSOLATOK

Erről a kérdésről értékes megfigyeléseket közölt Kós Károly. Ezeket szeretném kiegészíteni. Rendszeres gyűjtéssel még ma is könyvnyi anyagot lehetne e téren összegyűjteni. Felsőrekecsényből minden valamirevaló férfi és nő járt a csíksomlyói búcsún. A gyalogosan megtett út 2-3 napig is eltartott, mert útközben sokat pihentek. Templomoknál, útszéli kereszteknel, temetőknél, korosabb vadalma-, vadvadkörtefáknál megálltak, és énekeltek, imádkoztak. Oda a csíki Hosszúhavasra vezető hegyi ösvényeken mentek, onnan leereszkedtek Gyimesközépplokra, majd tovább Csíksomlyóra. Ezeket a búcsújáró ösvényeket részletesen kellene tanulmányozni. A két világháború között Gyergyóban, Csikban, Háromszéken a szekeresek évenként megfordultak, s bort vittek eladni. Eljutottak a Hargita falvaiba, Székelyudvarhely vásáraitra is. A felsőrekecsényiek, csíkiak, somoskaiak többször találkoztak Erdély felé szekerező kotnári borosgazdákkal. Az első világháború előtt is sok moldvai bor került át a Székelyföldre. Hoztak a

²⁶ LOVASSY Sándor, 1927, 243.

²⁷ IGNÁCZ Rózsa, 1941, 26.

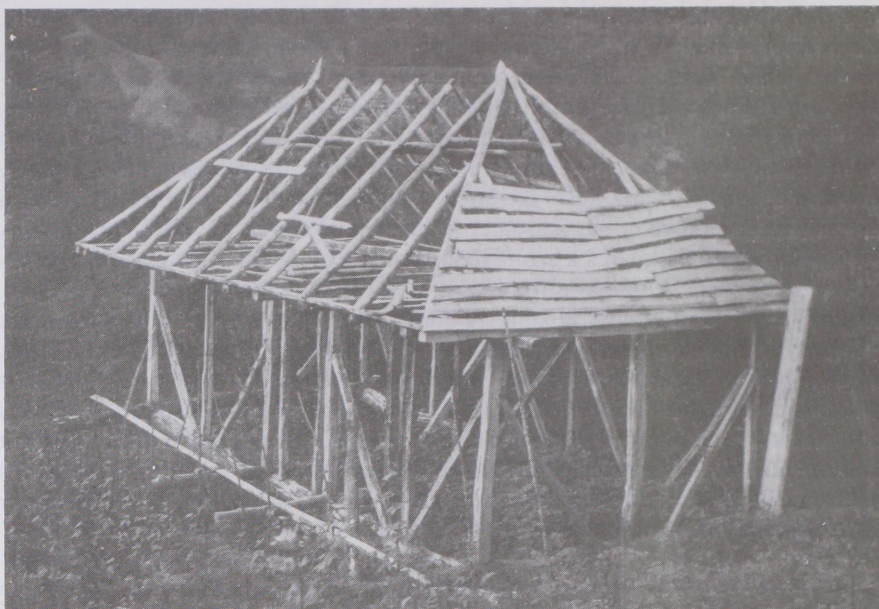
Székelyföldről az ottaniak gyapjúposztót, mezőgazdasági szerszámot (favilla, gereblye, különböző vizes edény), kendermegmunkáló eszközt (tiló, gereben, szövőszék). A háromszéki mendencéből (Haraly, Ozsdola, Gelence) az Ojtozi-szoroson át hordó, dézsa, gereblye, favilla, kaszanyél került át a Tatros vidékére. Az Ojtozi-szoroson a Szeret melléki magyarok (Trunk vidéke) faköpiüket és fonott méhkasokat vittek Háromszékbe, s onnan fa- és vasáruval (olló, kés, kerékráf, kasza stb.) tértek vissza. Igen szerették a csíki bőrmellest (*keptár*). Bármilyen Csikból hozott bőrruha nagy örömet jelentő ajándék volt az asszony népeknek. A gyimesi csángó falvakban s a szomszédos Csügesen bocskort vásároltak. Gyimes felől vándor magyar bocskorásus is jött, aki a hátán cipelt 40-50 pár bocskort. Csikból sok feketecserépet hoztak. A cserépesek pipát is árultak. A pipaszárat cseresznyeágból a vásárló készítette el. A bákói, focsáni, sepsiszentgyörgyi, kézdivásárhelyi vásárokon brassói virágos ládát vettek. Karácsony, húsvét előtt Bákóból egy vándor könyvárus magyar és román nyelvű kalendáriumokat, énekes könyveket, különböző ponyvanyomtatványokat árult. Egyetlen ilyen vásárolt könyvet, egy Sepsiszentgyörgyön 1928-ban kiadott székely naptár nagyon elnyűtt példányát láttam Felsőrekecsényben. A székelyföldi faárusokat, a bákói vándor javasasszonyt már említettem.

ÉPÍTKEZÉS

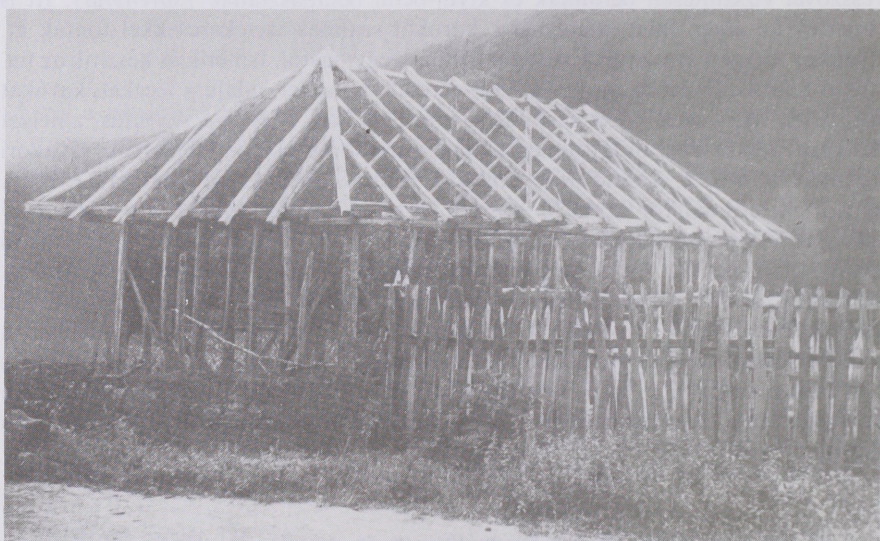
A lakóházak Felsőrekecsényben, Csikban és Somoskán boronafallal (*bornafal*) épültek. A boronafák *gerezbe* voltak rakva. Gyűjtésem idején Felsőrekecsényben a falak jórésze gerendavázas volt. A gerendák közé karókat állítanak, amelyeket vesszővel vízszintesen befonnak és kívül-belül betapasztanak (*sövényfal*). Itt is ismerték az olyan falat, amelynél a karókat szalmás sártekercekkel fonták át. Ilyenkor a karók arasznyi távolságban állnak egymástól. Ismerik és készítik az ún. *sípkás* falat is. Ennél az alsó és a felső gerenda mindkét oldalára léccet, karókat szegeznek fel, s ezek között szalmás sárral megtöltik.²⁸ A tető szarufás, amelyet beléceznak és szórt szalmával megraknak, zsupsomócskával befednek. Gyakori a zsindeletető is. A szarufa neve *szarvazó*. A fal- és tetőváz jól látható a 22. és 23. képen. A szalmatetőt kívülről hosszú, a tetőn átvett póznákkal (*prestina*) szorítják le, s a szarufák alsó végébe faszegeket (*cerus*) ütnek, amelyek a tetőt fedő szalmát tartják (24. kép). A zsindeletes tetőnél ezeket a szegeket elhagyják. A szarufák alul a koszorúgerendába (*kosztoroba*) illeszkednek. A keresztgerendákat *kurtagerendáknak* is nevezik.²⁹ Csikban láttam olyan fedélszéket, amelynél a szarufák (*szarvazók*) szelemennek támaszkodnak. A szelemt az oldalszarufák s egy oszlop tartja (23. kép). Mivel a falu szélén bukkantam az épülő házra, s a közelben senki nem tartózkodott, a fedélszék erről a formájáról közelebbit nem tudok.

²⁸ Vö. Kós Károly, 1976, 178; Kós Károly, 1981, 48., 56., 65.

²⁹ A tetővázhoz, gerendakötésekhez vö. Kós Károly, 1976, 181–182; Kós Károly, 1981, 60–67.

22. Épülő ház. Felsőrekesény. Gunda B. felv.

23. Épülő ház. Csík. Gunda B. felv.

24. Kétosztatú lakóház. Jól láthatók a szalmatetőt leszorító póznák és a szalmát tartó cövekek. Csík. Gunda B. felv.

Felsőrekecsényből néhány házat és alaprajzot mutatok be. Még ismeretesebb a keskeny *színnel* épült házak (24, 25, 26, 27. kép). A *szín*be kisebb holmikat, vizes edényt, lisztes *putyinát* (20. D. kép), *dulapot* (tálas) találunk. Ismeretesebb olyan alaprajzú házak is, amelyeknél a *színt* megrövidítik, s az egyik szoba (*kicsi ház*) tűzhelye foglalja el a *szín* hátsó részét (28. kép). Előfordulnak olyan kétosztatú házak, amelyeknél hiányzik a *szín*, s a két *ház* ajtaja külön-külön nyílik a *cserdakra* (29, 30. kép), amely lehet nyílt vagy deszkakerítéses (l. pl. 25, 26, 30. kép). A deszkakerítéses *cserdak* gyakran díszített faragású, s az ilyen deszkasornak Csíkban *parapet* a neve (31. kép). A *cserdak*hoz tartozik több eresztartó oszlop (*lőkötő*). A lakóházat kiegészítheti a *tyiler* (kamra), amelyben az *esztovátától* (szövőszék) kezdve a ruhás ládáig, a gazdasági szerszámokig különböző holmikat tartanak. A *tyiler* épülhet a ház mögé (29. kép), vagy annak meghosszabbítása is lehet (32. kép). A ház falát elől és oldalt *tőtés*, *tőtés* veszi körül, amely megfelel a *cserdák* szélességének. A *hiuba* a *színből* mennek fel, s gyakran találunk a ház alatt pincét (30. kép). A *szín* sok háznál a két világháború között még nem volt lepadlásolva, s a tűzhelyek odaáramló füstje kémény nélkül a padlástérben szétoszlott. A pince, a talaj egyenetlensége miatt a házakat magas *tőtésre* építik, s a *cserdakra* gyakran

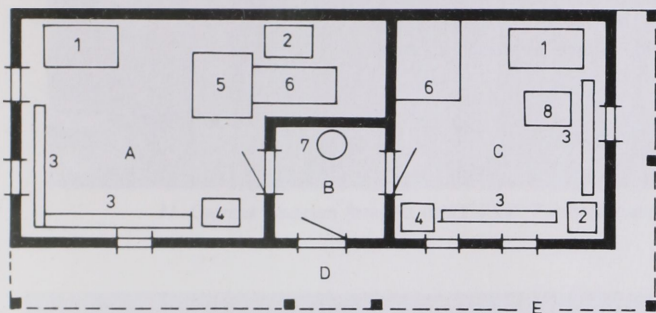
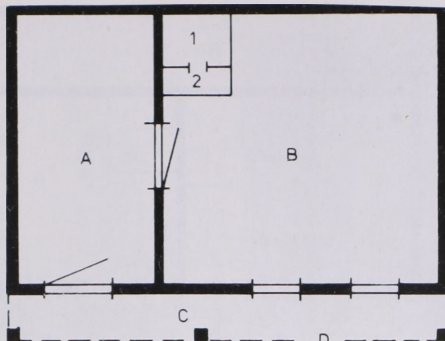

25. Lakóház. Csik. Gunda B. felv.

26. Lakóház. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

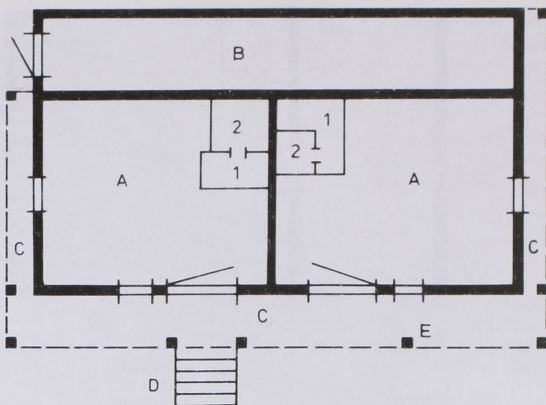
27. Kétosztatú lakóház alaprajza. A. Szín, B. ház, C. eresztartó oszlop (lőkötő). D. cserdak. 1. szoba, 2. kűrtő. Felsőrekecsény.

28. Kétosztatú lakóház alaprajza. A. Kicsike ház, B. szín, C. nagy ház, D. cserdak és tőtés. E. lőkötő. 1. ágy, 2. láda, a nagy ház ládáján van az észra: szőttesek, kelengye. 3. pad, 4. dulap, 5. gób és kűrtő, 6. szoba, 7. putyina, 8. asztal (régebben a szokásos méretű asztal hiányzott, kerek alacsony asztaluk volt, amelyet használat után félrelöktek, a színben, a ház külső falánál feltámasztottak). Az ágyak felett rudak vannak s azon szőttesek, lepedők, szőnyegek. A szoba mögött van a sutu. Felsőrekecsény.

garádicson (lépcsőn) mennek fel, amelynek az egyik oldalára karfát tesznek (29, 30. kép).

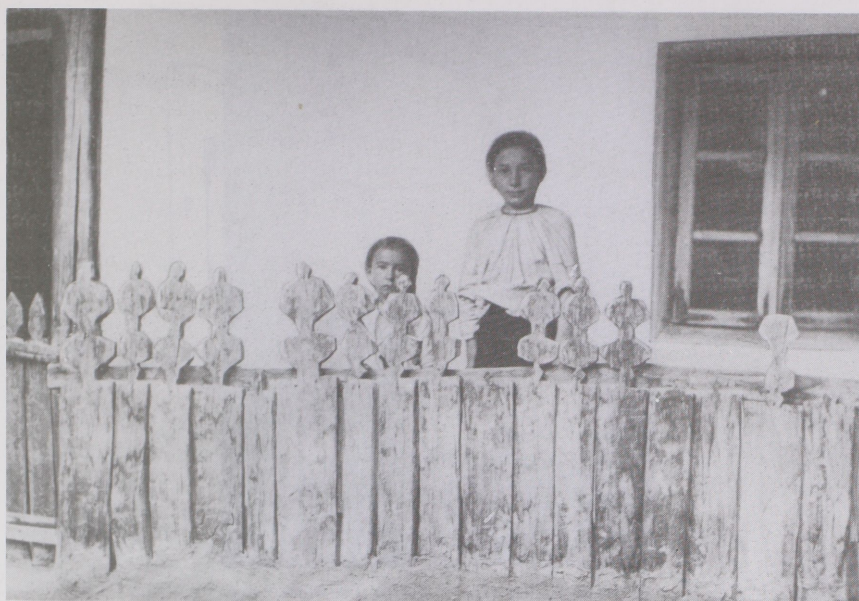
A tűzhelyek elhelyezése az alaprajzokon jól látható. Sok változatuk van, ami Kós K. igen tartalmas közléseiből s egyedülállóan szemléletes rajzaiból is kiderül. A 33, 34, 35. képen jól látható a nyílt tűzhely, felette a gób, amelyet góblábak tartanak. A gób pereme a kopolic, amelyre apróságokat tesznek. A 33. képen feltűnik a vashorgos láncon lógó vasüst. A gób felett van a kűrtő, amelynek a peremére teszik a lámpát, jó magasra, hogy a szobát minél jobban bevilágítsa. A moldvai magyarok takarékoskodnak a petróleummal, s esténként inkább a tűzhely lángja, mint a lámpa világít. A tűszelyről nyílik a szoba (kemence) fűtőnyílása. A tűszely melletti munka (pl. a kenyérsütés előkészítése) a földön történik. Az asszony a tűszely alacsony sárpadkáján ül, s úgy dolgozik. Minden tűzhelyen ott van a parázsfogó

29. Háromosztatú ház. A. ház, B. tyiler, C. cserdak és tőtés, D. garádics karfával, E. lőkötő. 1. gób és kűrtő, 2. szőba. Felsőrekecsény.

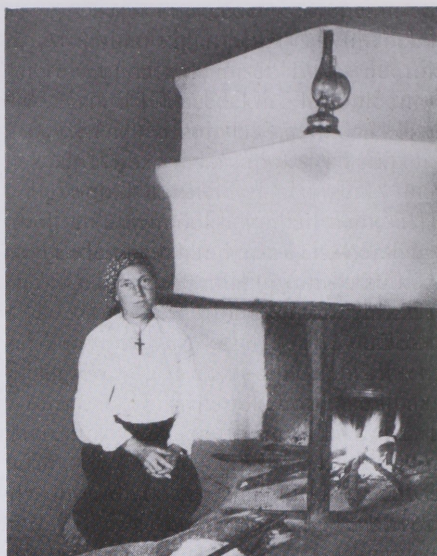
30. Lakóház. Vö. 29. képpel. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

31. *Cserdak* díszesen faragott deszkákkal. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

32. Lakóház a mellé épített *tyilerrel*. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

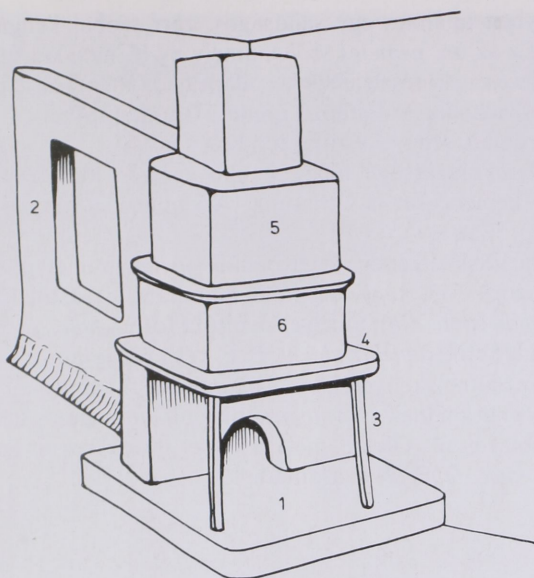

33. Nyílt tűzhely (*gób és kürtő*). Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

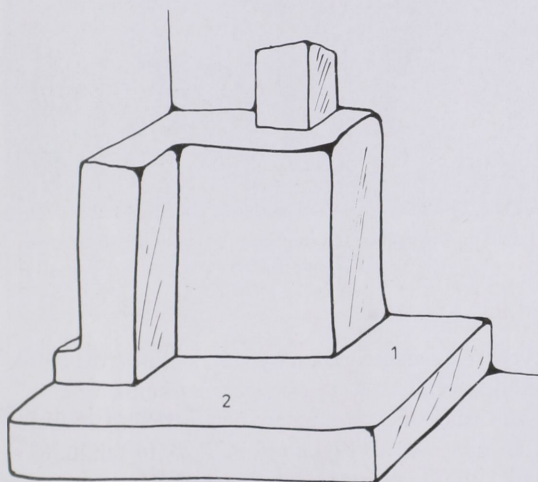

34. A *gób* mellett dolgozó asszony. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

csipesz (*kliscs*). A tűzhely-kemence mögött van a *sutu*. Ide dobják a kisgyerek kihullott fogát az égernek, hogy vasfogat hozzon érte. Építkezésnél a tűzhely alá vagy a szoba kultikus sarkába egy levágott csirkét, sonkacsontdarabot ásnak el. Nagy véteknek tartják azt, ha valaki vesszővel leméri haragosának az árnyékát s ezt a vesszőt elássa az építendő ház, istálló, csűr helyén.

35. Gób (6), felette a kürtő (5). A gób pereme a kopolic (4). A gób és kürtő mögött a szoba (2). A góbot két göbláb (3) tartja, alatta tűszely (1). Felsőrekecsény.

36. A színből fűthető ún. németes szoba. 1. Sutu, 2. tűszely, Felsőrekecsény.

Felsőrekecsényben találtam egy sajátságos, zárt szobai kemencét, amelyet a *színből* fűtenek. Ez az ún. *németes szoba*, amely nyilvánvalóan újabb (36. kép).

A ház berendezésének részleteiről az alaprajzok aláírásai tájékoztatnak. A kultikus sarok bővelkedik különböző eredetű szentképekben. Ezek között van erdélyi magyar, román, lengyel és ukrán feliratú is.

Az udvaron derékmagasságú lábakon álló egészen kicsi, lepényszerű tészta sütésére szolgáló kemencéket is láthatunk. A kemence szája előtt kerek vasháromlábban főznek (37. kép).

A tűzhelyhez tartozik a kerek vasháromláb (*üstláb*), amelyre felfelé szélesedő szájú *vasüstöt* tesznek (33. kép), de, mint mondtam, az üstöt függesztik is. Az üstben készül a *málé* (puliszka), amelyet nyújtófa forma *habaróval* kevernek, s ha kész, deszkalapra kiöntik, *lapickával* (20. E, F. kép) pedig laposra nyomkodják. A *szobában* (kemence) sütnek kenyeret, *pityókát*, *báránt*. A kenyér- és báránysütéshez kerek tepsit (*tával*) használnak. *Távalban* sütik a *pitánt* is, amely fele-fele arányban *puj-* és rozslisztből készül. Olyan, mint a málé, de cukrot is tesznek bele. Az asszonyok *tubákolnak*, *felpipálják* a dohányt!

37. Lábakon álló kisméretű kemence az udvaron. Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

Régebben fejszével (*féci*) megvágták a nyírfát, s „kiforrott belőle a virics”. Itták az öregek, de a maiak szerint csak az *ebsemereget* kenik vele.

Az öregek tűzgyújtáshoz Felsőrekecsényben ottlétem idején is használták a *tűzvasat* (acél, 20. G. kép), *kovát és taplót*. A *gyiőfán* található *tapló* a legjobb. Hamuban megfőzik, majd *megaszalják* (megszáritják), s utána verdeséssel puhítják. Meg kell *batyolni*. A kis bőrtasak, amelyben a tűzszerszámokat tartják, a *partofél*.

38. Udvarrészlet lakóházzal, egyszárnyú nagykapuval és kiskapuval. Csík. Gunda B. felv.

39. Kerítés, kis- és nagykapu. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

40. Cövekkerítés előtt álló leány. Felsőrekecsény, Gunda B. felv.

A lakóházak igen gyakran hosszanti oldalukkal néznek az utca felé. A kettős udvarok nyomai itt, valamint Csíkban, Buzdugánban és Somoskán is megvannak (49. kép). A kapuk egyszárnyú léccapuk, mellettük kiskapuval. A kerítések igen gyakran csak egymás mellé levert, kihegyezett karók, amelyeket keresztlécek sem kötnek össze (1. a fenti képeken kívül még a 38, 39, 40. képet). Feltűnik a fonott kerítés is (41. kép) és a székelykapukra emlékeztető fedeles kapu (42. kép). Az ilyen kapuk az öregek szerint csak az 1910-es években jöttek divatba, s olyanok kezdtek építeni, akik Csíkba és Háromszékbe jártak. A búcsúsok, borárusok, vásárjárók mindig megfigyelték, hogy „odaát” milyen az élet.

41. Csűr, előtte sövénykerítéssel. Csík. Gunda B. felv.

Kós K. a csűrökről a következőket írja: „A paraszti mezőgazdálkodás múlt század vége felé kezdődő fejlődése — a kényesebb fajta szarvasmarha jászlas tartása, a nagyobb mennyiségű gabona és a termesztett szálatakarmány elraktározása, a nagyobb mennyiségű és minőségű bor tárolása és kezelése, az istállótrágya növekvő jelentőségével ennek gondos gyűjtése — az új szükségletnek megfelelő komplex épületet igényelt. Így tűnik fel a század végétől a csángó falvakban a *csűr*, amely a székely előmintához képest kisebb-nagyobb alaprajzi, aránybeli és szerkezeti módosításokkal különösen a 30-as évektől kezdve mindenfelé elterjedt.”³⁰ A általa bemutatott csűrökhöz hasonlóan a Felsőre-

³⁰ Kós Károly, 1981, 41.

42. Utcai kapu. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

43. Tehénistálló. Csik. Gunda B. felv.

kecsényben és Csíkban épített csűrök (41. kép). Felső részük szénatartó, az alsó pedig istálló. Az egyik oldalon vannak a lovak, a másikon a szarvasmarhák. Ezek a csűrök nem tagoltak, *gáng* vagy *szín* nélkül épültek. Korábban, ha csak szarvasmarhát tartottak az istállóban (*ól, istálló*), az állatokat jászolhoz sem kötötték. Szabadon járkáltak az istállóban, s egyik oldalán volt a deszkával elkerített vagy sövényből font keskeny jászol. Mindkettőt földbe vert karók tartották. Ritkán mondják a csűrre, hogy *szopron*, de ez inkább szalmafedeles, oldalak nélküli fészert jelent, amely alá szekeret tolnak, a nyári melegben tehenet kötnek.

Még jászol sincs abban az egyszerű tehenistállóban, amely a csűrök előtti idők emléke (43. kép). Egyosztatú, deszkaablakú helyiségből áll, s a két tehen szabadon jár-ke, ill. szorong az istállóban. A képen jól látható az említett *sipkás* fal technikája: az oszlopokra kívül-belül vízszintesen vastagabb ágakat szegelnek, s ezek közét szalmás sárral kitöltik. Hasonló melléképületek vannak Somoskán is. Felsőrekecsényben egy-két régi ház őrzi az emlékét.

44. Menyecske tarisznyával. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

CIPEKEDÉSI MÓDOK

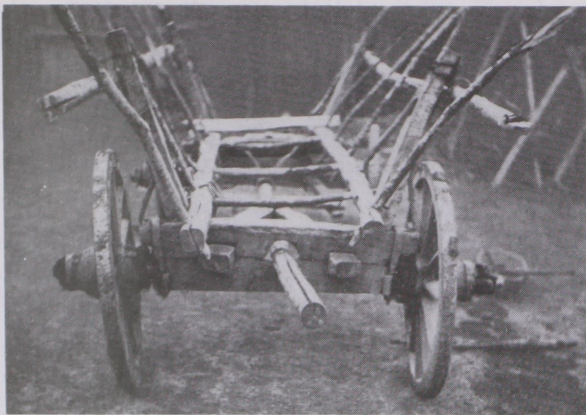
Felsőrekecsényben is ismeretes a már említett vízfordó rúd *keremiszló* néven. A rúd mindkét végén két bevágás van, hogy a megfelelő helyre akaszthassák az edényt.³¹ Kettős gyapjútarisnyát régebben hordtak. *Gyeszák* néven ismert. A bal vállon viselték. Ma kantáros, piros-fekete csikos *tarisnyát* hordanak (44. kép), amelyet a szerszámnyélre is akasztanak. A *tarisnya* férfi, nő — mondhatnánk — ruhadarabja, de a nőké színesebb, gazdagabb csíkozású. Bákóban láttam, hogy a tarisnyát a légelyfordó rúddal hasonló görbe fával viszik.³² A lézpediek mondták, hogy náluk nem használják a *keremiszlót*. Nékik *veres tarisnyájuk* van, amelyet vállon visznek, de a környékbeli románok inkább boton. Felsőrekecsényben, Somoskán és Lézpeden a fazékfordó háló (*kantár*) gyűjtése idején ismert volt. Gyakori

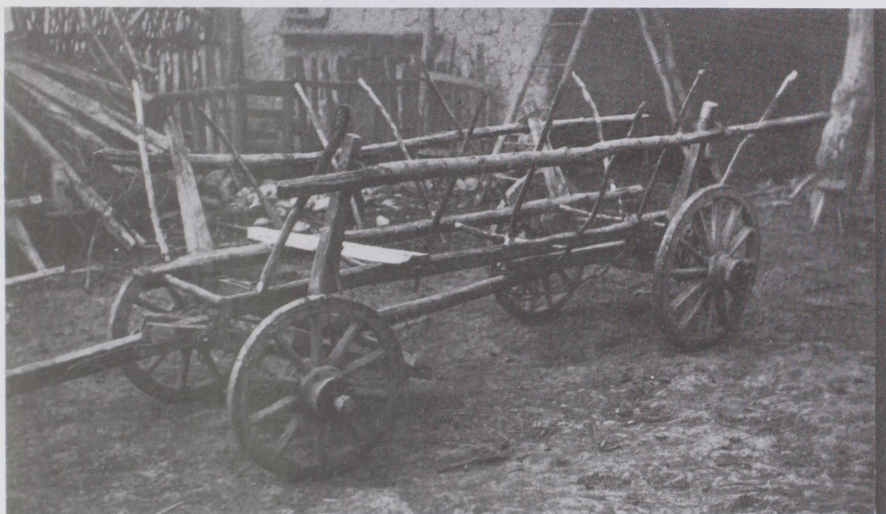
45. Menyeeske levessel telt cserépedényt visz a határba.
Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

³¹ Vö. Kós Károly, 1976, 165. 43e kép.

³² Vö. Kós Károly, 1976, 165. 43b kép.

46. Gabonahordáshoz előkészített szekér. Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

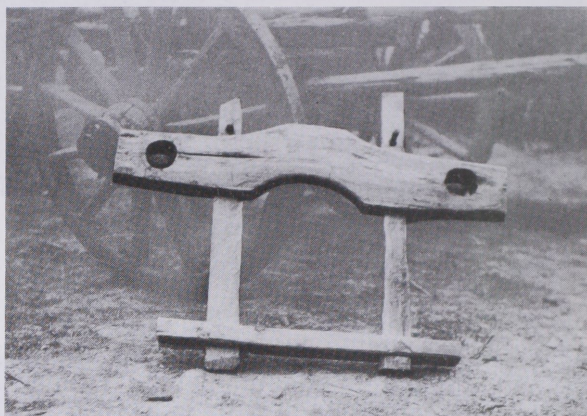

47. Gabonahordáshoz előkészített szekér. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

Felsőrekecsényben, hogy a cserépedény peremét zsineggel körülkötik, fület formálnak neki, s jobb kézben lógatva viszik (45. kép). A bal vállon van a *tarisnya* s a különböző gazdasági eszközök.

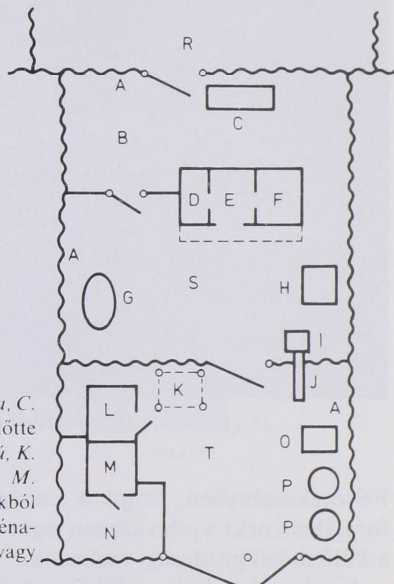
A gabonahordáshoz előkészített ökrös szekeret (46, 47. kép) rakoncával látják el. A szekér részeinek elnevezését nem jegyezhettem fel. Viszont a rakoncás szekeret

a felsőrekecsényiek régi szállító eszközüknek tartják. Kós K. Bogdánfalváról közli egy járom rajzát.³³ Ugyanezt a formát használják Felsőrekecsényben. A részek elnevezése: *berce, járom, ajfa, járompáca*. A szekérrúd végén van a *macska* (18. kép), amelynek a segítségével a jármot a rúdhoz, a *tézsoljához* rögzítik. Egyes jármot használnak a faluban (48. kép), de ez újabb. A háború utáni szegénység miatt terjedt el. A szarvasmarha-állomány nagyon megfogyatkozott.

48. Egyes járom. Felsőrekecsény. Gunda B. felv.

49. Udvar alaprajza. A. fonott kert. B. veteményes ográda, C. méhes (*priszáka*), D. tyűler, E. szén, F. ház vagy odáj, előtte *cserdák*, G. *pujkas*, H. tyűk *kotinyáca* (ól), I. kút, J. vályú, K. szekérszín (*szopron*), L. *szopron* (lő- és tehénistálló), M. *szopron* (juhoknak), N. *okol* (elmozdítható sövényfalakból összeállított juhakol vagy kosár), O. *kotinyáca* (ól), P. szén- és szalmaboglyák, R. gyümölcsös ográda, S. ográda vagy *udvar*, T. *okol* (a jóság udvara). Felsőrekecsény.

³³ Kós Károly, 1976, 166. 44. kép

50. Balán B. Jánosék. Felsőrekecsény.
Gunda B. felv.

51. Balán B. Jánosék. Felőrekecsény.
Gunda B. felv.

VADFOGÁS

Felsőrekecsény határában van nyúl, róka, görény, de „ezekre nem tudnak kezét tenni”. A borzat *megvájják* (kiássák), s a zsíráját csizmára, bakancsra kenik. Farkast a század elején még veremmel fogtak. A verem aljába hegyes karót tettek, hogy a belezuhanó állat felnyársalódjék. Nyúlfogáshoz a szőlőbe egyszerű dróthurkot helyeznek el (*arkán*). *Kapkána* néven ismert az egyszerű vascsapda s a felpeckelt zúzó deszkacsapda. A *veverica* (mókus) nagyon megritkult. Szívesen kifosztják a mogyoróval teli odúját. Magát az állatot nem bántják. Luizi-Kalagorban csupán azt jegyeztem le, hogy a cövekkel feltámasztott félgömb alakú kosár (*kosornya*) alá köleskását tesznek, s ha rámegy a madár, a cöveket a reakötözött hosszú zsineggel kirántják. A madár a *picigoj* ‘gelice’. A *picigoj* MÁRTON Gy. szerint ‘cinke’.³⁴

*

Ezek a moldvai megfigyeléseim kiegészítik a korábbi kutatásokat (DOMOKOS P., LÜKŐ G., KÓS K. és mások). Remélem, hogy gyűjtésem további részét is közölni tudom. Addig is felejtethetetlen vendéglátóimra, Balán J. Jánosékra (50, 51. kép) emlékezve búcsúzom a moldvaiaktól, sokszor köszönve a Román Tudományos Akadémia megértő és nyitvonalú támogatását is.

³⁴ MÁRTON GYULA, 1972. 468. A moldvai magyar vadfogó eszközökhöz l. még GUNDA BÉLA, 1940. 199—201.

- BOSNYÁK S.
1984 A bukovinai magyarok hitvilága. II. Orvoslás, a születéstől a halálig, történelmi emlékek. *Folklor Archivum*, XVI.
- DOMOKOS P.P.
1941 A moldvai magyarság. Kolozsvár.
- GÁLFFY M. MÁRTON GY.—SZABÓ T. A.
1963 Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* VII. Kolozsvár. 215—228.
- GUNDA B.
1940 Adatok a bukovinai és moldvai magyarok vadfogó eszközeihez. *Népr. Ért.* 33. 199—201.
1966 *Ethnographica Carpathica*. Bp.
1969 Maisdreschkorb in der Alten und Neuen Welt. *Acta Ethnographica* 18. 313—351.
1974 Badehäuser der Lippovaren in der Dobrudscha. *Acta Ethnographica* 23. 97—105.
1988 A moldvai magyarok eredete. *Magyar Nyelv* 84. 1. sz. 12—14.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K.
1987 Moldvai csángó növénynevek. *Magyar csoportnyelvi dolgozatok* 36. sz. Bp.
- IGNÁCZ R.
1941 Keleti magyarok nyomában. Bp.
- KÓS K.
1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest.
1979 Eszköz, munka, néphagyomány. Bp.
1981 Építkezés, lakásbelső, fazekasság. In: Kós K. — Szentimrei J.—Nagy J. *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest. 17. 177.
- LOVASSY S.
1927 Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai. Bp.
- LÖRINCZ I.
1986 A bukovinai Istensegítstől a völgségi Majosig. Bp.
- LÜKŐ G.
1936 A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Bp.
- MÁRTON GY.
1972 A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. Bukarest.

VOLKSKUNDLICHE BEOBACHTUNGEN BEI DEN MOLDAUER UNGARN

Der Verfasser berichtet über seine, bei den in Moldau wohnenden, — zu den Szekler gehörenden — südlichen Gruppe der Ungarn, (Luizi-Kalagor, Újfalu, Csik, Felsőrekecskény, usw, Dörfer) durchgeführten volkskundlichen Beobachtungen. Zwischen den Jahren 1948—1957 war es noch verhältnissmäßig einfach in den ungarischen Dörfern Moldaus zu forschen. Zeitdem verhindern es die rumänischen Behörden. Der Verfasser teilt seine Beobachtungen hauptsächlich über die Wirtschaft und das Bauen mit. Die Ungarn bauten noch *Triticum spelta* und *Fagopyrum* sp. an. Der Weizen und die Gerste wurde mit Hilfe von Pferden gedroschen. Oft verwändeten sie solche Dreschielen, in dessen Mitte ein Pfosten geschlagen wurde, um den die Pferde gelaufen sind. Sie kannten auch die Dreschwalze. In die Dörfer sind auch Wanderdrescher, die Lippowaner (eine russische Sekte) gekommen.

Mais hat eine große Bedeutung. Die Körner sind von den Maiskolben im Dreschkorb abgeschlagen worden. Die traditionellen Wohnhäuser sind in ein oder zwei Räume geteilt und daneben wird gewöhnlich eine Kammer gebaut. Im Wohnraum befindet sich eine mit dem Ofen zusammengebaute offene Feuerstelle.

Die Form der Öfen ist sehr unterschiedlich. Wahrscheinlich war die Urform liegende spaltenförmig. Die Scheune ist eine neueres Gebäude auf dem Hof der moldauer Ungarn. Solche Höfe sind noch zu sehen, die durch einen Zaun geteilt sind und auf der Seite des Hofes der zur Straße fällt (ocol) halten sie das Vieh. Die moldauer Ungarn standen und stehen mit Transsylvanien in enger Verbindung. Nach Transsylvanien haben sie viel Wein und Bienenkörbe gebracht um dort zu verkaufen, von dort sind verschiedene Tontöpfe und Werkzeuge nach Moldau gebracht worden. Die moldauer Ungarn beharren fest auf ihre römisch-katolische Religion, deshalb suchen sie heute noch den berühmten Wallfahrtsort Transsylvaniens (Dorf Csiksomlyó) auf. Es gibt noch mehrere historische Sagen im Kreis der moldauer Ungarn.

A SZERÉMSÉGI SZÓRVÁNYMAGYAROK KULTÚRÁJÁRÓL*

1972-ben és 1974-ben Jugoszláviában tanulmányút keretében néhány hetet töltöttem a Szerémségben. Ott tartózkodásom fő célja a nagy múltú szerémi borvidék újkori szőlőkultúrájának tanulmányozása volt.¹ A tematikus gyűjtés során akarva-akaratlanul számos megfigyelés halmozódott fel bennem — és gyűjtőfüzeteimben — a szőlőművelés kérdésein túlmenőleg is. Talán természetes, hogy e megfigyelések középpontjában a meglátogatott településeken élő magyar lakosság műveltségének állapota állott. Az ily módon összegyűlt anyag „melléktermék” mivoltából következik, hogy egyetlen témakörből sem ad semmilyen vonatkozásban sem részletes, kimerítő ismereteket. Ennek ellenére úgy vélem, hogy közreadása nem lesz haszontalan, hiszen ezek a szerény adatok olyan területről származnak, melyről mindmáig igen-igen keveset tud a magyar néprajzi kutatás.

1. Ma a művelt köznyelv Szerémség névvel általában a 18. században létesített Szerém vármegye területét jelöli, sőt, ha szerémségi magyarokról esik szó, gyakran még szakberkekben is, automatikusan a négy, egykor Valkó megyei falu, *Kórógy*, *Szentlászló*, *Haraszi* és *Rétfalu* magyar népére gondolnak. E falvak azonban sem ma, sem a múltban nem tartoztak a Szerémséghez (a 18. századi Szerém vármegyéhez is csak Kórógy), hanem Szlavóniához.²

A Szerémségnek mint tájnak a körülhatárolása nemcsak ma okoz félreértéseket. Az írásos források alapján a korábbi évszázadokra nézve sem látszik a dolog

* Ennek az anyagnak egy része — az 1972-es gyűjtés eredménye — előadás formájában elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztálya ülésén 1973-ban Budapesten, Kutatóúton a Szerémségben címmel. E mostani közleménybe az előadás szövegét részben beépítettem ugyan, de több tekintetben módosítottam. Újabb adatokkal egészítettem ki és jegyzetekkel láttam el.

¹ Köszönettel tartozom Petar Vlahovićnak, a Belgrádi Egyetem Néprajzi Tanszéke akkori vezetőjének és Szeli Istvánnak, az újvidéki Hungarológiai Intézet akkori igazgatójának, akik messzemenő segítséget nyújtottak a szerémségi falvakban végzett terepmunkámhoz.

² A középkorban Valkó vármegye területén feküdt ez a négy falu. 1751-ben (a katonai határörvidék létrehozásakor) eltörölték Valkót, oly módon, hogy egyik részét Verőce vármegyéhez, másik részét pedig Szerém vármegyéhez csatolták. Az említett négy falu közül akkor került Kórógy Szerém vármegyébe. Minden valószínűség szerint ez a magyarázata annak, hogy a Kórógygal egy etnikai csoportot alkotó Szentlászló, Haraszi és Rétfalu is „szerémségi” faluként vonult be a néprajzi köztudatba.

teljesen egyértelműnek. Ennek oka minden valószínűség szerint az, hogy a vidék sajátos, sőt bátran rendhagyónak nevezhető történelme során a közigazgatási (és egyházigazgatási) értelemben vett Szerém vármegye kiterjedése többször is változott.³ E rövid dolgozat keretében nincs helyünk a mindenkori közigazgatási határok változásaival foglalkozni. Elegendőnek látszik csupán arra utalni, hogy Szerém vármegyét a magyar rendek még a 18. század közepén (Verőce és Pozsega vármegyékkel, továbbá a Szávai határőrvidékkel együtt) elcserélték Fiume városáért és a Muraközért. Ettől kezdve nem Magyarország, hanem Szlavónia, majd Horvátország szerves része lett. A második világháború befejezése óta pedig a Szerb Szocialista Köztársasághoz tartozik.

A *Szerémség* (a szerbhórvát nyelvben: *Srem*) elnevezés nyelvi értelemben egy földrajzi, történeti, esetleg etnikai szempontból is körülhatárolható, lényegében egységes egészet alkotó területet tételez fel. Szemügyre véve a domborzati viszonyokat, északon, hosszan elnyúlva kelet—nyugati irányban, mindjárt a Duna partjáról emelkednek a Fruskagóra (*Fruška Gora*) lankái. Legnagyobb magassága 540 méter. Nyugat felé hosszan elnyúló, alacsony dombvonulatba megy át, mely egészen Vukovárig (*Vukovar*) tart. Dél és kelet felé is észrevétlenül olvad bele a síkságba, mely a Száva kanyarulataiban már mocsaras ártér. Szávaszentdemetertől (*Sremska Mitrovica*) nyugatra, a dombvonulat lábánál a Baza (*Bosut*) folyó kanyarog, mely egykor ugyancsak mocsaras, lápos, vízenyős réteket zárt be szigetszerűen a Szávával. A vidéket a Duna és a Száva foglalja egységbe. Ezt a területet tekintette és tekinti részben még ma is a helyben élő nép Szerémségnek.

2. Köztudomású, hogy a középkori Magyarország legfejlettebb része a *Délvidék* volt, mely magában foglalta a *Dél-Alföldet*, *Baranyát* és a *Szerémséget*. Kedvező ökológiai adottságai, valamint a középkori kereskedelem erővonalai mentén való elhelyezkedése folytán ezen belül is a legfejlettebb, leggazdagabb a Szerémség volt. A 13—14. században már sűrűn lakott vidék, sok mezővárossal és faluval, fejlett árutermeléssel. A Duna és a Száva átkelőhelyein bonyolódott le a balkáni és az itáliai kereskedelem. Földjeinek termékenysége, rétjeinek kövérsége, borainak tűzessége folytán legendás hírre tett szert. Ez az „aranykor” a 15. század végéig tartott. Az egyre közeledő török veszély elől már a 15. század elején megkezdődött a lakosság szórványos menekülése, majd Belgrád eleste (1521) után a magyar (és talán nemcsak a magyar) parasztság és a mezővárosi polgárság tömegesen költözött Magyarország északabbi, védettebb vidékeire. Ezzel párhuzamosan folyt a délebbi területek délszláv lakosságának északra, többek között a Szerémségbe húzódása.⁴ Lehetséges, hogy a magyar lakosság zömének elmenekülése nem jelenti azt, hogy egy szálig elhagyták volna a Szerémséget. Erre utal Hans DERNSCHWAM 1563-as törökországi útinaplójában, amikor azt írja, hogy a dunai hajóút során pl. a szerémségi helyek közül Zimonyban, Vukováron, Szotinban és Újlakon (a

³ BOTKA Tivadar, 1868, 454—455; PESTY Frigyes, 1880, I. 257—258, 260—261; II. 222; A határőrvidéki korszakra nézve: KOROKNAI Ákos, 1974, 5—18. Uo. I. további szakirodalmat.

⁴ SZABÓ István, 1941, 84 skk; MAKKAI László, 1985, 1425—1460.

szerbek és a törökök mellett) magyarok is laknak.⁵ Számos más helyen, pl. a Fruskagóra védettebb völgyeiben is maradhettek magyar töredékek. Egyes feltevések szerint Erdővégen (*Erdevik*), Bingulán (*Bingula*),⁶ Ürögben (*Irig*) és Maradékon (*Maradik*) lehet számolni ezzel is.⁷ Nem perdöntő ugyan, de mindenesetre elgondolkoztató, hogy Maradékon ma is őrzi a néphagyomány a régi falu emlékét a Fruskagórában, sőt ennek a helyét is számon tartják (l. alább). Kellő bizonyítékok híján mindez természetesen csak hipotézis lehet. A Szerémség — ellentétben pl. a Temesközszel —, átmeneti időszakoktól eltekintve, nem néptelenedett el teljesen, de többszöri népességcsere zajlott le. Kétségtelen tény, hogy a hódoltság (itteni) időszaka alatt (1521—1687) vizsgált területünk lakossága túlnyomórészt szláv etnikumúvá vált.

Az 1680-as években már világossá vált, hogy a török birodalom magyarországi uralmát nem tarthatja fenn. Mivel a hódoltság alatt itt élő délszláv népesség túlnyomó része felvette a muzulmán vallást, ők most visszahúzódtak a Balkán-félsziget belsejébe. Ugyanakkor ezzel ellentétes népvándorlás indult ismét a rájasorban élő szerbiai és boszniai területekről észak felé. A szerbek tömegesen jelentkeztek a császári tábornokoknál törökellenes katonai szolgálatra. Természetesen családotól telepedtek át, Buda felszabadulásának évében (1686) érkezett meg az első, mintegy 5000 főből álló csoport.⁸ A következő évben a Duna—Száva köze végleg felszabadult a török fennhatóság alól. Ettől kezdve sűrű rajokban érkeztek a szerb menekülők, akiknek egy része megült a Délvidéken, más részük még tovább igyekezett Magyarország belsejébe.

A Délvidéken megtelepedő szerb és kisebb részben horvát népességgel a bécsi udvar hamarosan létrehozta a Dunai határőrvidéket, mely a 18. század közepéig magában foglalta az egész Duna—Száva közét. Az 1751. évi megyerendezés alkalmával visszaállították ugyan Szerém vármegyét, de a Száva menti részeket továbbra is meghagyták katonai igazgatás alatt. A mintegy 21 000 főnyi szerb és horvát lakosságot határőrezredekbe szervezték, melyek nem tartoztak a vármegyék igazgatása alá, hanem közvetlenül Bécsből irányították.⁹ Ez a helyzet egészen 1868-ig állt fenn.

3. Szerém vármegye területének jelentős részén, a *Neoaquistica Commissio* eredményeként, három új földesúr osztozkodott. A rumai járás gróf Pejácsevich Györgyé lett még 1680 körül. Az ürögi, sídi és az újlaki járást (hat falu kivételével) gróf Odeschalchi Liviusz kapta meg a szerémi herceg címével együtt. A vukovári és

⁵ DERN SCHWAM, Hans (1563), 1984, 490; Vö. POPOVIĆ, Dušan, 1950, 16.

⁶ A dolgozatban a helységneveknek a helyi magyar lakosság körében jelenleg használatos alakját használom én is, függetlenül attól, hogy az azonos-e a jelenleg érvényes hivatalos névvel vagy sem. Mindent helynév *első* előfordulásakor, továbbá a mellékelt térkép adattárában zárójelben adom meg a Jugoszláviában érvényes hivatalos nevet.

⁷ MARGITAI József, é. n. (1918) 20.

⁸ HÓMAN Bálint — SZEKÉLY Gyula, 1935, IV. 258.

⁹ KOROKNAI Ákos, 1974, 38 — 40. Uo. l. további irodalmat.

tovarniki járást pedig gróf Eltz szerezte meg a 18. század elején. Mellettük néhány kisebb uradalom is keletkezett.¹⁰

A hadjárásos időszak elmúltával megkezdődött a hatalmas birtokokon az üzemszervezés. Az uradalmak munkaerő-szükségletüket főként a sűrűn lakott, északi megyékből bevándorló, letelepülni vágyó népességből elégítették ki. Ez a folyamat különösen a 18. század végétől és a 19. század elejétől öltött nagyobb méreteket, a majorsági gazdálkodás fokozott előtérbe kerülésével. Ezt igazolja, hogy 1795-ben, a szerémségi nagy pestisjárvány idején a halottak lajstromában feltüntetett szolgák között jelentős számban találunk magyarokat. Ürögben pl. a pestisben meghalt 61 szolga közül 17 kifejezetten magyar nevű volt, sőt magyar számos szerint jegyezték fel nevüket is, pl. Sárközi János, Szócs András, Varga János, Lakatos János stb.¹¹ Kisebb számban másutt is (pl. Jazakon) találunk a pestis áldozatai között magyar szolgákat.¹² Az uradalmak szívesen alkalmaztak magyar cselédséget, hiszen ők mezőgazdaságilag lényegesen fejlettebb területekről érkeztek, mint a Balkán-félsziget belsejéből jövő telepések.¹³ A helyszíni gyűjtések során adatközlőim is úgy emlékeztek vissza, hogy a herceg Odeschalchi-, gróf Pejácsevich-, gróf Jankovich- és gróf Karácsonyi-féle uradalmakba a későbbi időkben is szívesen hozattak Magyarországról munkásokat.

A táj 18. századi népességére, az egyes falvak és városok újjátelepülésének szakaszaira, lakossága származási helyére vonatkozóan adataink roppant szörványosak. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a betelepülő új lakosság nemzetiségi hovatartozás szempontjából meglehetősen tarka képet mutatott. A *szerbek, horvátok, németek, szlovákok és magyarok* mellett még *albánokat* is találunk. Ez a színesség azonban meg sem közelítette pl. a Temesi bánság lakosságának változatosságát.¹⁴ Az új alapnépesség zömét kétségtelenül a hagyományos úton (Szerbia és Bosznia területéről) a 18. században még folyamatosan érkező szerbek és kisebb mértékben horvátok alkották. Hozzájuk képest a felsorolt többi nemzetiséget csak kisebb csoportok képviselték. Az első, rendszerezett híradást Szerém vármegye újkori népességéről a 19. század elejéről kapjuk, részben az 1828. évi országos összeírás, részben pedig az ennek alapján készült, ún. statisztikai-geográfiai feldolgozások formájában. FÉNYES Elek összesítései nyomán az 1830-as években így alakult a Szerémség lakosságának nemzetiségi megoszlása: 61 695 rác, 30 170 sokác, 2 000 magyar, 1 600 német, 400 orosz, 500 tót, 78 zsidó.¹⁵ Amint látjuk, a közel 100 000-et számláló polgári lakosságból csupán mintegy 2 000 fő volt a magyar. Ennek is felét az ekkor Szerém vármegyéhez tartozó Kórógy magyarsága teszi. A többi Újlak (*Ilok*) környékén, Csákovcén (*Čakovci*) és Kukujevácson (*Kukujevci*), valamint Rumán (*Ruma*) élt.

¹⁰ POPOVIĆ, Dušan, 1950, 121—124.

¹¹ SCHRAUD, Franz, 1802, II. 266—267.

¹² Uo. 160—164.

¹³ THIRRING Gusztáv, 1904, 47; MARGITAI József é. n. (1918) 304.

¹⁴ VÖ. PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1973, 291—293.

¹⁵ FÉNYES Elek, 1836—1840, V. 50.

Ezeknek az adatoknak az értékeléséhez azonban tudnunk kell, hogy nem lélekösszeírások voltak, hanem az adózók létszámának kimutatására készültek. Így nem vették fel például sem az uradalmi cselédséget, sem a kuriális jobbágyokat. Márpedig a fentebb elmondottak alapján sejthető, hogy a betelepülő magyar lakosság nagyobb részét éppen e csoportokban kell keresnünk. A már említett pestisjárvány alkalmával a megbetegedettekről és halottakról készített névsorokban nemcsak a szolgalegények között találunk magyar neveket, hanem a kondíció nélküli lakossági névsorokban is. Főként a nagyobb helyeken, így Kamenicán (*Kamenica*) és Ürögben, de Rádincán (*Radinci*), Gurgürevácson (*Grgurevac*) és Jázákon (*Jazak*) is.¹⁶ A 19. század első felében készült számszerű kimutatások óvatos kezelésére int az is, hogy egy futó bepillantás alkalmával az ürögi római kat. plébánia keresztelési anyakönyvében — mely 1814-ben kezdődik — oldalakon keresztül jóformán csak magyar neveket láthattam sorakozni, mint pl. Szabó, Kovács, Mészáros, Pethő stb. FÉNYES Elek statisztikája éppen azokból az évekből Ürögben egyetlen magyart sem jelöl.¹⁷ Ójankovácról (*Stari Jankovci*) is tudjuk, hogy 1810 táján költöztek be magyar lakói.¹⁸ Az 1850—1860-as években a fruskagórai szőlőmunkások jórészt magyarok voltak, akik emellett egyformán beszéltek a német és a szerb nyelvet is.¹⁹ A szakirodalom egyöntetű állásfoglalása szerint a Szerémség újkori magyar lakosságának túlnyomó többsége a múlt század második felében és a századfordulón költözött be.²⁰ Valószínűnek látszik, hogy ez a tömeges letelepülés elmosta a már korábban beszívárgott magyar lakosság emlékét.

Mikor és honnan érkezett hát ez a magyar népesség a Szerémségbe? A magyarországi kivándorlásnak a 19. század második felében két körülmény adott lendületet. Egyrészt a jobbágyszabadítás után a parasztság széles tömegei váltak törpebirtokossá, vagy éppen földtelenekké. Másrészt az 1880-as években a filoxérvész pusztításai következtében a szőlősgazdák ezrei szegényedtek el. A történeti borvidékek nincstelenné vált szőlőbirtokosainak és munkaalkalom nélkül maradt szőlőmunkásainak bizonyos hányada ugyancsak ezt az utat választotta. E nincstelen napszámosrétegek vállalkozó szellemű része az 1890-es évektől a lendületesen fejlődő amerikai iparban kereste boldogulását. A nagy kivándorlási folyamat első hullámai már az 1860—70-es években megindultak, de egyelőre még nem a távoli Amerikába, csak a Monarchián belül, közelebbi vidékekre.

¹⁶ SCHRAUD, Franz, 1802, II. Nem számítva az olyan szlávosodott neveket, mint pl. Birovlyevich, Birosevich, az egy-egy településen többször is előforduló Horvath, Kovács, Tóth mellett pl. Bátor, Bognár, Bornyú, Kanász, Kassai, Nagy, Szalai stb. (Uo. 160–164, 168, 170–171, 178–198. stb.)

¹⁷ FÉNYES Elek, 1836–1840, V. 63. Talán maga is érezvén a bizonytalanságot, 1840-ben egyházi kimutatások alapján is megpróbálta kiszámítani Magyarország lakosságának nemzetiségi összetételét. Ezúttal Szerém vármegye magyar lakosságát 2500 főre becsülte. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. I. Bp. 1893, 117.

¹⁸ MARGITAI József, é. n. (1918) 294.

¹⁹ ENTZ Ferenc – GYÜRKY Pál, 1868, 58.

²⁰ THÜRING Gusztáv, 1904, 47; HEGEDÜS Lóránt, 1905; BENISCH Artúr, 1913; MARGITAI József, é. n. (1918) 21; Újabban összefoglalólag: PENAVIN Olga, 1972, 5; KÖSA László, 1972, 14–16.

Magyarország nyugati területeiről Ausztriába, Erdélyből a hagyományos úton Moldva felé, az ország középső és déli részéről pedig a Dráván túli területekre.

A Horvát-Szlavónországba irányuló kirajzásnak a reális alapját a határörvidékek 1868-ban bekövetkezett felosztása teremtette meg. A határörvidéki nép, a *grancsárok* nagycsaládi szervezetben éltek. A férfiak 18-tól 60 éves korig katonáskodtak, s teljes ellátásukról a kincstár gondoskodott. A művelésre kapott föld után adót nem fizettek, megművelésük az asszonyokra, gyerekekre és öregekre hárult.²¹ Ezek a körülmények semmiképpen sem hatottak jótékonyan a mezőgazdasági technika, üzemszervezés és termelékenység fejlődésre. A határörvidék felosztása után viszont az egész család ellátását a gazdaságnak kellett volna biztosítani. Csak súlyosbította a helyzetet, hogy a katonai szervezet felosztása többé-kevésbé a *zadrugák* felbomlását is maga után vonta. A vagyon felosztása után az egy-egy kiscsaládra jutó négy-öt hold elhanyagolt föld már semmiképpen sem biztosíthatta megélhetésüket. Igyekeztek — akár áron alul is — megvásárolni birtokuktól, és leköltöztek Szerbiába. Ott az így szerzett pénzen jelentős állatállományra tehettek szert, mellyel megfelelő megélhetési alapot teremthettek maguk és családjuk számára.

A dél-dunántúli magyarság élénk árucserre-kapcsolata a Dráván túli területekkel régóta hagyományos volt, s így természetes módon a zalai, somogyi, baranyai földéhes parasztság hamarosan tudomást szerzett a jó földszerzési lehetőségekről. Az otthoni két-három hold árán húsz-harminc hold földet és egy gazdaságot (portát épületekkel) vehettek a Száva menti részeken. Az első szerencsét próbálók hiradása nyomán a jobb megélhetés reményében egyre többen követték példájukat. A történeti borvidékek nincstelenné vált szőlőbirtokosainak és munkaalkalom nélkül maradt szőlőmunkásainak egy része ugyancsak ezt az utat választotta. Jellemző megfogalmazását adta ennek a Balatonfelvidék vonatkozásában MALONYAI Dezső 1910 körül: „Régen, amikor nem volt halász munka, volt szőlő munka. De jött a filoxéra, megette a szőlőt s odalett, elhagyta már a szegény halászt a Balaton is. Elszéledt a nép innen. Ki erre, ki arra. Akinek volt itt egy kis szőlőcskéje, eladta. Egy hold árán kapott Szlavóniában 15 hold földet.”²²

Az ún. horvát-szlavónországi kivándorlással foglalkozó irodalom²³ a kivándorlókat két nagy csoportba sorolja: a) némi tőkével rendelkezők, b) nincstelének.

Az első csoportot azok a kivándorlók alkotják, akik otthoni javaik értékesítése után itt nagyobb földbirtokot tudtak szerezni, és gazdákká lettek. Ők a határörvidékek említett felosztása (1868) után a Szávától északra eső síkságon keletkezett nagyhatáru, jellegzetes parasztfalvakban telepedtek le. Kezdetből a hagyományos paraszti gazdálkodás ágazatai jellemezték gazdaságukat, az utóbbi időben pedig — különösen a Rumához, Indijához (*Indija*), Sabáchoz (*Šabac*), Mitrovicához és természetesen Belgrádhhoz közel eső falvak — egyre inkább

²¹ A grancsárok gazdasági és jogviszonyaira: KOROKNAI Ákos, 1974; Vö. még: MARGITAI József, é. n. (1918) 21—22.

²² MALONYAI Dezső, 1907—1922, IV. 48.

²³ Vö. 20. sz. jegyzet.

zöltségféléket termelnek piacra. Ilyen falvak elsősorban Platics (*Platičevo*), Herkóca (*Hrtkovci*), Nyékinca (*Nikinci*) és Vogány (*Voganj*), amelyek a Száva termékeny síkságán, az egykori árterületben fekszenek. Az egy-egy parasztgazdaságra jutó földbirtok nagyság itt a századfordulón 20 kh körül mozgott, ami, tekintve a kihasználatlan föld termőerejét, módos gazdákká tette az idetelepülőket.

A tőkével rendelkezők másik földszerzési lehetősége nagyjából ugyanebben az időben nyílt meg. A Fruskagóra déli lejtője alatt elterülő földek nagy része a szerb zárdák tulajdona volt. A *kalugyerek* (szerzetesek) bérbe vagy részesművelésre adták ki a környező falvak lakosságának. Így jutott földhöz Maradék, Satrinca (*Satrinici*), Rádinca (*Rádinci*), Nyaradin (*Neradin*) és Verdnik (*Vrdnik*) magyar lakossága. Ezek is az előbbi csoporthoz hasonlóan főként földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó parasztfalvak lettek. Maradék és Satrinca kivételével jelentős bortermelést is folytattak.

A kivándorlók másik fő csoportját azok a nincstelenek alkották, akik az uradalmak valamelyikére cselédnek szegődtek. Szinte kizárólag magyar cselédséggel dolgoztatott gróf Pejácsevich a rumai uradalmához tartozó Mojavolja (*Moja Volja*) pusztán, Szolnokpusztán (*Solnok*), Dobradó (*Dobrodol*) pusztán, Nikolistén (*Nikolin Stan*), Megyesen (*Medjaš*) és Ágotapusztán (*Agutin Dvor*). Hasonló volt a helyzet a gróf Eltz tulajdonában lévő Lipovcsáni (*Lipovac*), Ovcárneni (*Ovčar*) pusztákon, valamint herceg Odeschalchi sídi uradalmában. A béresnek szegődöttek azonban itt többnyire nem éltek le egész életüket cselédként, mint ahogyan nagy valószínűséggel Magyarországon kényszerültek volna. A családok 20–30 év alatt ugyan, de össze tudtak spórolni annyi pénzt, hogy a legközelebb eső, magyarok által is lakott faluban egy házat és pár hold földet tudtak venni, és gazdákká lettek. Az idősebbek szívesebben választották azt a megoldást, hogy nem földet vettek, hanem egy-egy kis darab szőlőt a Fruskagórán. A zárdák környékén mindig volt eladó szőlő, a művelés és a borkészítés legfontosabb fogásait pedig hamar elsajátították. Ilyen példákat láthatunk Ürög, Krusedol (*Krušedol*), Verdnik (*Vrdnik*), Kamenica²⁴ stb. lakosainál.

A tőkeszegény napszámosok másik csoportját azok alkották, akik a filoxéra által elpusztított borvidékekről vándoroltak ki, és egyenesen bortermő helyekre mentek, ahol vincellérként jól megtalálták számításukat. A távlat e rétegnél is természetesen az volt, hogy idővel saját szőlőbirtokra tegyenek szert, s ez a tapasztalatok szerint többnyire sikerült is. Ilyen települések a Fruskagóra északi lejtőjén: Kamenica, Ledinca (*Ledinci*), Rakovác, Beocsin (*Beočin*), Cserevics (*Čerević*), Bánostor, Szilszeg (*Sisek*), Nestin és Újlak. A déli lejtőn a már említett Ürögön, Nyaradinon, és Verdniken kívül Mangyelosz²⁵ (*Mandijelos*), Bingula, Erdővég és Szot (*Sotin*).

²⁴ Kamenicát (mai teljes nevén: Sremska Kamenica) a Szerémség mai magyar lakossága soha sem nevezi régi magyar nevén. Vö. PENAVIN Olga, 1972. 29.

²⁵ A falu középkori magyar neve: *Nagyolaszi* teljesen elenyészett, ma senki sem ismeri ezen a néven. Hasonló a helyzet a középkori *Szávaszentdemeterral* is. (Ma: Sremska Mitrovica, röviden Mitrovica.)

Figyelemre méltó különbség az amerikai és a szlavóniai kivándorlás között, hogy az előbbiek többnyire családjukat hátrahagyva, csupán dolgozni mentek, nem szándékoztak a messzi idegenben megtelepedni, hanem néhány év elteltével bizonyos tőkét összegyűjtve mindenképpen haza akartak térni. A Dráván túli területekre kivándorlók eleve a lépés véglegességének gondolatával számolták fel korábbi otthonukat, s telepedtek meg távoli vidékeken. E különbség oka nyilván abban rejlett, hogy a kisebb földrajzi távolságtól eltekintve is a Monarchia határai a további összetartozás érzését biztosították a kitelepülőknek.

Az eddigi kutatások alapján úgy tetszik, hogy e dél felé való kiáramlás négy fő körzetbe irányult: Verőce megye Dráva menti tájaira; Daruvár (*Drvar*), Brod (*Brod*) és Pozsega (*Požega*) környékére; Bjelovár (*Bjelovar*) és Moszlavina (*Moslavina*) vidékére, illetőleg a bennünket jelenleg közelebbről érdeklő Szerém vármegyének főként a keleti részeire, a rumai és az ürögi járásokba, valamint érintőlegesen nyugat felé az újlaki, sídi és vukovári járásokba. Ez a népmozgás nagyjából a Bácskaságból indult; Temerinből (*Temerin*), Kishegyesről (*Mali Idjoš*), Moholról (*Mol*), Kúláról (*Kula*), Cservánkáról (*Crvenka*), Topolyáról (*Bačka Topola*), Bácsföldvállról (*Bačko Gradište*), de Madarasról, Vaskútról, Bácsalmásról, Kiskunhalasról és távolabbról nemcsak Csongrád megyéből, hanem Zalából, Tolnából, Győrből, Komáromból is érkeztek földvásárló parasztok.

A betelepülők számszerű arányaira meglehetősen gyér és csak kritikával kezelhető adatok állnak rendelkezésre. Tulajdonképpen az egyetlen elérhető forrás a (horvát) népszámlálások anyaga, melynek megbízhatóságát erősen megkérdőjelezi, hogy pl. 1900-tól a magyar anyanyelvű rovat mellett készítettek egy magyarul beszélők rovatot is, és az összes, nem kifejezetten magyaros hangzású nevet viselőket is ide írták be.²⁶ Így a reális számérték valahol a kettő között kereshető. Ennek ellenére 1880-ra ugrásszerűen megnőtt Szerém vármegyében is a magyar anyanyelvűek száma, és ettől kezdve mintegy három évtizeden át emelkedő tendenciát mutat. Az 1900. évi népszámlálás szerint²⁷ Szerém vármegyének mind a 140 falujában és négy városában — Karlóca (*Sremski Karlovci*), Mitrovica, Pétervárad (*Petrovaradin*), Zimony (*Zemun*) — éltek magyarok. (20 faluban tíznél kevesebben, 10 és 100 között 70 faluban, 100 és 500 között 41 településen, 500 és 1000 között 12 településen, Indiján pedig 1000-en felül.) A megyében talált magyar anyanyelvűek összes száma 23 539 fő (magyarul beszélőkkel együtt 37 434 fő), az egész lakosság 10%-a volt (l. táblázat). A településeken a magyarság sehol sem volt kizárólagos lakos: szerbekkel, horvátokkal, ritkábban németekkel és szlovákokkal vegyesen éltek. Számuk nagyon változó volt: a töredéktől a túlnyomó többségig. A századfordulón a legtöbb magyar (500 és 1000 fő között) — a városoktól eltekintve — Erdővégen, Ürögben, Maradékon, Herkócán, Nyékincán, Vogányban, Csákovcén és Ójankovácon ált. Ezek Erdővég és Vogány kivételével ma is a legjelentősebb magyarlakta települések.

²⁶ BENISCH Artúr, 1913, 411.

²⁷ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. Bp. 1902, 468—474.

A kivándorlás folyamata egészen az első világháborúig tartott. Ezt az 1910. évi népszámlálás is igazolja, mely szerint Szerém vármegyében 10 év alatt 6000 fővel szaporodott a magyar anyanyelvűek száma (I. táblázat), ami semmiképpen sem adódhatott a természetes szaporodásból. Az első világháború után fogyás következett be. Ha túlzottnak is tekinthetjük az 1921. évi (első) jugoszláv statisztika 10 000 fős csökkenését, egészen bizonyos, hogy jelentős elvándorlás volt. A Szerémség nemzetiségi viszonyainak alakulását az 1880-tól rendszeressé váló népszámlálások alapján az alábbi táblázat szemlélteti:²⁸

Év	Magyar	Magyarul tud beszélni	Szerém vm. össz. polg. lakossága
1880	14 364	—	296 878
1890	20 584	—	347 022
1900	23 539	37 434	379 617
1910	29 522	46 664	410 007
1921	19 829	—	389 098

4. A szerémségi magyarok néprajzi kutatása — legalábbis az 1970-es évek elejéig meglehetősen elhanyagolt volt.²⁹ PENAVIN Olga és MATIJEVICS Lajos terepmunkájuk során a nyelvjárásgyűjtés kereteit messze meghaladó adatfelvételezést végeztek az anyagi és szellemi kultúra területén. GUNDA Béla a hagyományos teherhordó eszközökről és a tartóedényekről,³⁰ valamint a karácsonyi népszokások köréből³¹ publikált — saját terepmunkája alapján — hiánypótló adatokat. A fentiekén kívül tudomásom szerint TÓTH Ferenc gyűjtött bethlehemes játékokat, KIRÁLY Ernő pedig népdalokat. Ez utóbbiaknak azonban csak igen csekély része került publikálásra.³²

Az 1971-es jugoszláv népszámlálási adatok szerint³³ — tehát terepmunkám időszakában — a következőképpen alakult a Szerémségben magát magyar nemzetiségűnek valló lakosság lélekszáma „községek”³⁴ szerint:

²⁸ Az adatok származási helye: 1880 és 1890: A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam I. köt. Bp. 1893, 128; 1900: I. 24. sz. jegyzet; 1910: A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. kötet. Bp. 1912, 470–476; 1921: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god. Sarajevo 1932, 280–289.

²⁹ KÖSA László, 1972, IV. 11–12, 14–16.

³⁰ GUNDA Béla, 1982, XIV. 51, 201–234.

³¹ GUNDA Béla, 1974, VI. 53–68.

³² Gyűjtőútjaim során több adatközlő is említette, hogy egy-két évvel korábban Király Ernőnek népdalokat, nótákat énekelt magnetofonra.

³³ Popis stanovništva i stanova 1971. Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. Beograd, 1972, 38–41.

³⁴ A „község” = opština jugoszláv közigazgatási egység, mely több települést foglal magában. A mi fogalmaink szerint a járáshoz áll legközelebb, de szervezeti és funkcionális különbségek miatt nem azonosítható azzal.

A község neve	Magyar	Összes lakossága
Beočin	542	13 216
Indjija	1703	40 530
Irig	1339	13 678
Ruma	2480	52 156
Sr. Mitrovica	1326	78 391
St. Pazova	118	43 477
Šid	637	38 752

A szerémségi magyarok anyanyelvének állapotára vonatkozóan PENAVIN Olga végzett alapos felméréseket (1967), és megállapította, hogy bár egyes falvak, sőt csoportok nyelve őrzi a kibocsátó nyelvjárás némely sajátosságait, mégis kialakult egy szerémségi magyar nyelv, mely az együvé került nyelvjárásokból a környező, idegen nyelvet beszélők hatása alatt ötvöződött.³⁵

A Szerémség mai magyar lakossága kétnyelvű, a magyar nyelv egyre inkább háttérbe szorul. Ottjártamkor egyetlen magyar iskola működött: Maradékon. A fiatalok gondolkodásában egyre inkább terjed az a szemlélet, hogy a régi falusi élettel, hagyományokkal való szakításhoz hozzátartozik az anyanyelvvél való szakítás is. Ez az oka, hogy a városokban, de többnyire a falvakban is, az utcán nemigen lehet magyar szót hallani. Csak kérdés után derül ki, hogy szerbhorvátul beszélő magyarokkal találkoztunk. Egyre inkább familiáris nyelvvé válik a magyar, amit az idősebbek (50—60 évesek) jól, a fiatalok (20—30 évesek) akadozva, sok horvát szóval keverten, a gyerekek pedig gyakran csak úgy-ahogy beszélnek, sokszor inkább csak értenek. Ez a jelenség falvanként változó mértékben tapasztalható, és kétségtelen összefüggést mutat a munkába eljárók számán kívül a magyarság lélekszámával és falubeli arányszámával is.

Vallásukra nézve a Szerémségbe települő magyarok túlnyomó többsége római katolikus volt. Tekintettel a Monarchia idején fennállott társországi viszonyra, eleve a kisebbségi lét keretei közé kerültek. Helyzetüket nehezítette, hogy a kivándorlók szinte kivétel nélkül kétkezi munkás emberek voltak, s bár helyenként nagyobb létszámban is tömörültek, híjával voltak magyar nemzetiségű értelmiségi elemeknek (pap, tanító, jegyző, orvos stb.) A helybeli horvát és szerb lakosok pedig nemritkán ellenérzéssel fogadták őket. Az ellentét a vallás kérdésében öltött testet a legkézzelfoghatóbban. A századforduló évtizedeiben ugyanis a horvát katolikus egyház — szakítva a római katolikus egyház régi hagyományaival — a horvát nemzeti érdekeket helyezte előtérbe. Ennek jegyében a plébánosok közül néhányan — még ha tudtak is magyarul — a nacionalista érzelmű Strossmayer püspök jóváhagyásával és támogatásával megtagadták a magyar nyelvű prédikációt, és megtiltották a templomban a magyar nyelvű egyházi népének éneklését. A következmény az lett, hogy a századforduló éveiben néhány szerémségi faluban

³⁵ PENAVIN Olga, 1972, 5.

tömegesen tértek át a betelepült magyar katolikusok a református vallásra.³⁶ Legnevezetesebb volt közülük a maradékiak esete. Itt 1898-tól az első világháborúig mintegy 600-700 lélek tért át. Kisebb áttérésekről tudunk Nyékinca, Beska (Beška) és Vukovár esetében is.³⁷

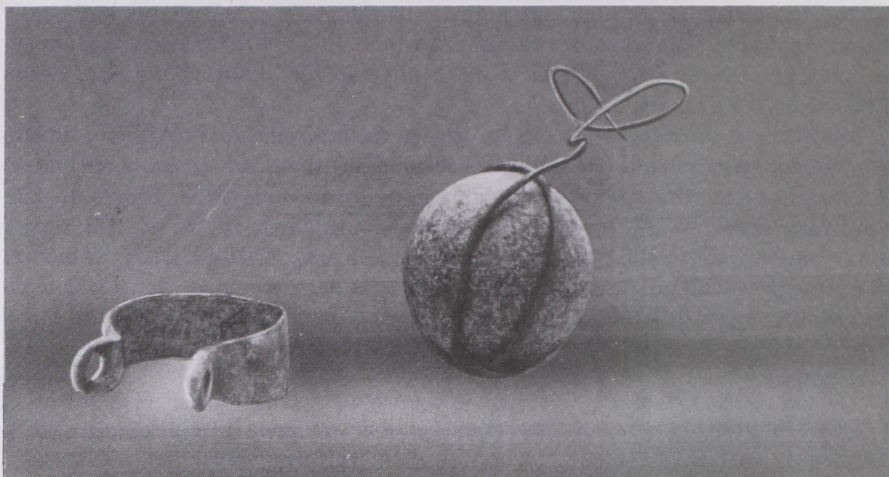
Minthogy gyűjtőútjaim elsődleges célja a szőlőművelés és borkészítés emlékszeranyagának gyűjtése volt, terepmunkám során elsősorban nem azokat a településeket vettem célba, ahol a legjelentősebb számban élnek magyarok, hanem azokat, ahol a bortermelés a lakosságnak mindenkor fontos jövedelmi forrása volt. Ennek során mintegy 15 szerémségi településen fordultam meg. Közülük Ūrög, Kamenica és Maradék rendelkezik jelentősebb számú magyar lakossággal. A jelen közleményben ismertetett adatok túlnyomó részét is ezeken a településeken gyűjtöttem. Mivel magnetofonom nem volt, hosszabb szövegek szó szerinti lejegyzése sajnos nem állt módomban.

5. A Szerémség és ezen belül a szerémségi magyarságnak a fentiekben nyújtott, ha mégoly vázlatos népesedéstörténeti áttekintése során valószínűleg felmerül a kérdés az érdeklődő olvasóban, hogy mit őrzött meg erről a legjobban érintettek saját emlékezete? Van, amiről nagyon keveset és van, amiről sokat. Különösen kevés emlékszeranyagot sikerült feljegyezni a szerémségi magyarság legrégebbi rétegeivel kapcsolatban. Közülük legbecsesebb Vincze Mihály (sz. 1900) maradéki gazdaember elbeszélése alapján lejegyzett hagyomány a falu, illetve a fruskgórai magyarság történetével kapcsolatban: „A falu régen ott volt, ahol a Nagy Istvánék forrása van. Ott van a Szelistye a túloldalon. A forráson felül a Fölső Szelistye, alul az Alsó Szelistye. Mikor a törököket kizavarták, leégett a falu. Ottan golyókat meg békókat is szántott ki az apám. . . Ez a síkság meg legelő volt. A maroknyi magyar ide jött vissza. Volt egy fészter, középen egy karó. Remetében voltak a magyarok. Ott van a remetei kolostor, ami római katolikus volt, ferencrendi. Azt mondták: »Mink maradunk itt!« A fészter alatt. Azért lett Maradék a neve. Akkor kezdtek csinyáni gunyhókat. Akkó jött a gróf Adeskalszki (Odeschalchi). A grófnak robotolni köllött. Akkor kapták a földet robot után.” Az elbeszélő ezt a történetet az apjától hallotta, akinek „régebbi öregek” mesélték, amikor kiszántotta az ágyúgolyókat meg a „békókat”. (E tárgyakat ma is féltve őrzí a család, így módomban volt lefényképezni *(l. l. kép)*). Apja, Kis Vincze Pál, kovácsmester volt. „Ő csinálta itt az első faekét.” (?) — A család egyébként Bácsföldvárról származik. Az elbeszélő nagyapja, Vincze János gyermekként, szüleivel került ide, nem sokkal 1848 után. Maradékon a Sárosiak, az Őzvegyek, a Rétfalviak és a Nagyok mellett a Vinczék is a legrégebbi családok között tartják számon. „Ezek mind nemes családok voltak.”

Első pillantásra talán véletlennek tetszhet, hogy jártomban-keltemben egyetlen olyan emberrel sem sikerült beszélnem, aki családi hagyományok alapján azt

³⁶ Mivel Horvát-Szlavóniában nem volt református püspökség, a szerémségi (és szlavóniai) református ekkleziák magyarországi püspökségekhez tartoztak. Innen pedig mindenkor gondoskodtak számukra anyanyelven prédikáló lelkészről, sőt alkalmasint egyházi (elemi) iskoláról is, ahol magyarul (is) tanítottak.

³⁷ MARGITAI József, c. n. (1918) 218–224.

I. A középkori Maradék (Maradik) falu helyén kiszántott ágyúgolyó és „békó”.
Égető Melinda felv. 1972

állította volna, hogy felmenői mind őslakos szerémségiek voltak. Olyan visszaemlékezéseket viszont már volt módom hallani, amelyekből az derült ki, hogy az elbeszélő családja 100-120 évnél régebben költözött a Szerémségbe. Az Ürögben élő Mulai József (sz. 1900) például még el tudta mondani, hogy az ő *öregapja* az apjával, tehát az elbeszélő *nagyöregapjával* jött ide (ti. Ürögbe) a rumai Pejácsevich-uradalomból. Őt Mulai Gergelynek hívták, és ispán volt az említett uradalomban. A családi hagyomány szerint azért jöttek éppen ide, mert Ürögöt a *kuga* (pestis) kipusztította, és itt akkor olcsón lehetett házhelyet, földet, szőlőt venni.³⁸ Az ugyancsak Ürögben élő, víg kedélyű, minden vonatkozásban csodálatos szellemi frissességű Béres Kati néni (Béres Ferencné Szabó Katalin, sz. 1898), úgy emlékezett, hogy már az *öregszülei* is itt születtek. Szülei jómódú gazdaemberek voltak. Kilenc hold földjük és „egy jó hold” szőlejük volt. Apja fuvarozni járt két lóval. Megítélése szerint felmenői legalább 130-140 éve laktak Ürögben. Soha nem hallott arról, hogy honnan jöttek ide ősai.

Ha gyűjtőutam fő célja a családi élettörténetek gyűjtése lett volna a szerémségi magyarok között, minden bizonnyal még számos olyan családot felkutathattam volna, akiknek nemzedékei hasonlóan régi, vagy esetleg még régebbi idő óta laknak a Szerémségben. Bizonyára gazdagabb anyag birtokába kerülhettem volna akkor is, ha módom lett volna például Erdővégen, Bingulán, Újlakon, Mangyeloszon vagy Péterváradon gyűjteni. Úgy vélem azonban, hogy nagyszámú esettanulmány

³⁸ Itt az Ürög lakosságát valóban megtizedelő 1795–1796. évi pestisjárványról van szó. A város 4813 főnyi lakosának több mint a fele (2548 személy) esett a pestis áldozatául. SCHRAUD, Franz, 1802, I. 194. — A Mulai család feltehetően a járványt követő három-négy évtized múltán költözött ide.

felvétele esetén is ezek a történetek volnának kisebbségben. Ennek megítélésem szerint több oka van. Mindenekelőtt tudomásul kell venni, hogy írásban rögzített családtörténeti emlékek (kiváltságlevelek, végrendeletek, emlékiratok stb.) híján idő jártával szinte törvényszerűen minden családban elenyészik az elődök emlékezete. A falusi közösségeknél maradvá: be kell látnunk, hogy nagyszüleiknél, esetleg dédszüleiknél is korábbi elődeikre olyan tájakon és településeken sem igen találunk emlékanyagot, ahol évszázadok óta kontinuos lakosság él. Továbbá: minden jel arra utal, hogy a Szerémségben a hódoltság alatt feltételezhető magyar lakosság csekély létszámú és sporadikus elhelyezkedésű volt. A felszabadító háborúkat követő száz esztendő folyamán sem tömörültek még sehol olyan jelentős létszámban, hogy homogén közösséget alkothattak volna. Megtartó (nyelvi-vallási) közösség híján pedig nem állt módjukban sem nemzeti tudatuk, sem kultúrájuk különállásának megőrzése. A századforduló szakirodalma és publicisztikai irodalma alapján kétségtelen tény, hogy a Szerémség 20. századi magyar lakossága zömében 1848 után költözött e vidékre. Az ennek ellentmondó momentumok felsorakoztatásával nem állt szándékomban ezt a legcsekélyebb mértékben sem kétségbe vonni. Csupán annak az időnként elsikkadni látszó ténynek próbáltam némi hangsúlyt adni, hogy szóránymagyarság ezt megelőzően is élt e területen.

A szerémségi uradalmakban a cselédség lényegesen kedvezőbb feltételek mellett teljesített szolgálatot, mint például a dunántúli „puszták népe”. Jellemző volt, hogy öregkorukra össze tudtak spórolni annyi pénzt, hogy a legközelebb eső, magyarok által is lakott településen házat, pár hold földet, egy kis szőlőt tudtak venni maguknak. A pusztaiak tömeges beáramlása folytán az általam legjobban ismert Ürögben, Maradékon és Kamenicán (de feltehetően másutt is) hamarosan ők alkották a magyar lakosság többségét. Mellettük a helybeli, régi telepes magyarság számszerűen eltörpült. Ez a helyzet a rosszabb emlékezettel bírónál túlzó, sőt időnként téves vélekedésekben is összegződött. Így pl. ürögi beszélgetőtársaim egyike, Viszme József (sz. 1906) már egyenesen úgy vélte, hogy az ő öregapja kivételével „itt mindenki az uraságnál szolgált”. (Ez alatt a „talján” Pejácsevich grófokat értette.) E nyilvánvalóan téves vélekedését családja eltérő, egyedi helyzetét illetően valószínűleg az is táplálta, hogy a családi hagyomány szerint a dédöregapja nemesember volt. Madarason született, Bács-Bodrog vármegyében. Négyen voltak testvérek, de „elvált” tőlük. Előbb bérlete volt valahol a Dunán, a Bácskában, de tönkrement, akkor jött le *Szrembe*.³⁹ Ekkor már családós ember volt. Kétszer nősült, három gyereket hozott, négy itt született. A maradék pénzen 6-7 fertály⁴⁰ földet vettek itt Ürögben. 1914-ben halt meg. Az elbeszélő édesapja már itt született. Soha nem tartották a rokonságot a madarasiakkal. Viszme József két

³⁹ Ezt is, mint annyi más helységnevet, ma a szerémségi magyarok a délszláv környezettől átvett formában használják. Vö. pl. a 24. és 25. sz. jegyzeteket.

⁴⁰ Emlékezet szerint 7 *lanc* volt egy fertály, egy *lanc* pedig 2000 □ öl. A korabeli statisztikai-geográfiai irodalom szerint Szerém vármegyében egy jobbágytelekhez 24 hold/2000 □ öl szántóföld tartozott. Fényes Elek, 1836–1840, V. 53.

2. Vismeg Mihály ürögi gazda. Égető Melinda felv. 1972.

évvel idősebb, kitűnő hagyományörző emlékezettel bíró bátyja, Mihály, öccsével ellentétben, jól tudta, hogy Ürögben régi magyar családok is voltak — mint például a Mulaiak, Molnárok, Szabók —, akik már az ő családjuk előtt is itt laktak (2 kép).

6. Minthogy beszélgetőtársaim túlnyomó része őrzött valami emléket apja, nagyapja vagy dédapja származási helyéről, különösen két kérdéscsoport tetszett előttem tanulságosnak. Az egyik, hogy milyen családi életút áll beszélgetőtársaim mögött. Milyen okok készítették elődeiket két-három-négy generációval korábban arra, hogy elhagyják régi otthonukat, és a Szerémségben telepedjenek le? A másik problémakör, hogy mi valósult meg várakozásaikból, s ezenközben mit őriztek meg szívósan új hazájukban is, illetve mit adtak fel könnyedén a kibocsájtó otthon kultúrájából?

Beszélgetőtársaim — a vonatkozó szakirodalommal egybehangzóan — részben saját tapasztalataik, részben családi hagyományok alapján többségükben úgy emlékeztek vissza, hogy elődeiket a *szegénység* hajtotta három-négy generációval korábban új hazát keresni. Cser György (sz. 1902), maradéki borbélymester például így emlékezett erre: „A magyarok itt nagy szegénységben vótak. Itt (ti. a faluban) leginkább szerb lakosok voltak. A magyarok a pusztákról leginkább, meg pár család Bácskából jött. Apósom nagyapja, az Siklósról jött. Aztán Ala megyéből

(Zala megye), ezek alaiak voltak. Meg Pirosról, Temerinből.” Hasonlóképpen emlékezett Ürögben Viszmeg Józsefné (sz. 1907) is: „Itt a magyarok mindig nagyon szegények voltak. Mindig napszámból éltek, a szerbekhez jártak dolgozni.” Az ürögiek általános véleményét fogalmazta meg Mulai József (sz. 1900), amikor ezeket mondta: „A platicsi magyarok Sabác mellett, azok voltak a leggazdagabb magyarok. Ott gazdák voltak a magyarok. De már a háború előtt se nagyon beszéltek magyarul.”

Mint már fentebb szó volt róla, a horvát-szlavónországi kivándorlás egészen az első világháborúig tartott. Beszélgetőtársaim többsége a kivándorlók harmadik, negyedik generációjába tartozott. Néhányan azonban második generációsok is voltak, mint például a Kamenicán élő Székely János és felesége, Bencze Magdolna (3. kép). Bencze Magdolna szülei, Bencze István és Varga Mária 1905-ben fiatal házasokként jöttek a Zala megyei Rédicsről. Gróf Pejácsevich *szónaki pusztájára* (Szolnokpuszta) szegődtek el. Bencze Magdolna már itt született meg, szülei érkezése után egy hónappal. Férje, Székely János tulajdonképpen nem is második, hanem első generációs kivándorló. Ő ugyanis Verbászon (volt Bács-Bodrog vármegye) született. Onnan jött a szüleivel Mojavolja-pusztára. A pusztán később *stájer* (tehenész) lett. 1925-ben „ment szét a puszta”, akkor költöztek be Indijára.

3. Székely János és felesége Bencze Magdolna Kamenicán (Sremska Kamenica). Égető Melinda felv. 1974.

Az egyéni, családi életutakban gyakran sorsfordító erőként villan fel a Délvidék történelmének egy-egy tragikus mozzanata. Ilyen például a maradéki Cser György (sz. 1902) családjának története is: „Az én nagyapám pirosi volt. 1848-ba hét éves volt, akkor volt a *buna*. A szüleit agyonverték. A fivérével, aki kilenc éves volt, Futakra menekültek. Az apjának 81 fertály földje, patakmalma és szélmalma volt. Ott verték agyon a szélmalomban. A gyerekektől az állam elvette a vagyont, szolgagyerekek lettek. Sokfelé szógáltak, a Bánátban is. A nagyapám pirosi lányt vett el, Szabó Erzsébetet. Hat gyerekük volt. Olyan szegénységbe voltak, hogy karikagyűrűt meg posztóruhát is úgy kértek kölcsön, hogy ne menjen vászongatyába eskünni. Ötödébe kapálták és törték le a kukoricát. Részre arattak, tizeneggyedik szemre. Nagyon szegények vótak. A nagyanyám monta, amikó még csak egy kis csalággjuk volt: Hajja ke, mennyen kend szétnézni Szrembe! — akkó kerütek föl ezek az uradalmak. Gyalog jött Rumenkárul a nagyapám. Akkó beszegődött Feketepusztára és elment a nagyanyáért. Egy tulipántos kufferral jöttek gyalog. A gyermeket a nagyanyám hozta a hátán batyuban, a nagyapa meg a hátán a kuffert. Itt született (Feketepusztán) még két fiú meg három lány. Öregségükre Tiszakálmánfalvára (Budiszáva) mentek aztán, ott vettek egy házat meg egy kis földet. Ott is halt meg a nagyapám.”

7. Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy vajon ez a kései és sokfelől betelepült népesség ki tudott-e alakítani — és ha igen, milyen mértékben — közös népi kultúrát? A hagyományos értelmezés szerint nyilván nem, hiszen a népesség nagyobbik része az ún. hagyományos paraszti műveltség virágzásának végső pillanatában, illetve a felbomlás időszakában jött el régi lakóhelyéről. Az új hazát keresők pedig mindig is a mozgékonyabb, vállalkozóbb szellemüekből adódtak, akiket a hagyományok és szokások kevésbé kötöttek. Ennek ellenére a nyelvi egységesülési tendencia is jelezte már, hogy a telepesek között, sok helyről való összeverődöttségük ellenére is, működtek bizonyos *kohéziós* erők. Egyrészt úgy, hogy ha egy-egy faluból több család költözött le, akkor azok egy helyre települtek, az idegen környezetben összetartottak. Igyekeztek a régi szokásokat ápolni. Ugyanígy öregségükre, lehetőleg egy helyre költözködtek később az egy uradalomban szolgáló cselédek is. De érvényesült a kohéziós erő az egy faluban élő, bárhonnan jött magyar lakosság között is. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy igyekeztek egy utcába, vagy nagyobb településen több egymás melletti utcába tömörülni. Úrögben például a magyarok zöme a Tabán nevű városrészben a *Fehérföd*, *Magyar kertész* és *Alsó kertész* nevű utcákban lakott, és részben lakik ma is. A régebbi lakosok, illetve gyermekeik egymás között házasodtak. Kézenfekvő példája ennek az itt közölt anyagban újra meg újra előforduló Viszmeg, Mulai és Béres családok esete, akik többszörös sógorságban, komaságban vannak egymással.

A szerémségi magyarok kultúrájáról szólva nem feledkezhetünk meg arról, hogy a Szerémség — évszázadok óta — népek és kultúrák találkozáshelye. Földrajzi fekvésénél fogva tipikus átmeneti terület Észak és Dél, Kelet és Nyugat között. A 18. század elejétől újjátelepült táj, egészét tekintve, nyelvi-etnikai szempontból

4. A Szerb utca a pravoszláv templommal. Maradék (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

5. Az Alsó kertész utca Ürögben (Irig). Egető Melinda felv. 1972.

6. A Magyar vagy Fölső kertész utca Ürögben (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

7. Jellegzetes szerémségi parasztház Kamenicán (Sremska Kamenica). Égető Melinda felv. 1974.

8. A maradéki református templom (Maradik).
Égető Melinda felv. 1972.

9. A maradéki Fő utca (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

10. Jellegzetes kisvárosi utcakép. Újlak (Ilok) régi főutcája, háttérben a várral. Égető Melinda felv. 1974.

11. A legrégebbi lakóház a Magyar vagy Fölső kertész utcában. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

12. Lakóház fatáblás ablakokkal, utólag hozzátoldott szobával. Ürög (Irig), Alsó kertész utca.
Égető Melinda felv. 1972.

éppen olyan változatos, mint ezen belül, a beköltöző magyarság. Milyen külső képet mutatnak e sokszínű népesség által lakott falvak? Észak felől érkező, Bácskapalánka (*Bačka Palanka*) és Szalánkemén (*Slankamen*) között bárhol is lépünk át a Duna vonalát, a települések külső megjelenésében — egészen a Szávaig — nem tapasztalunk lényeges változást. A falvak, függetlenül attól, hogy szerbek, horvátok, németek, magyarok vagy szlovákok laknak-e bennük, utcás, szalagtelkes szerkezetűek (4, 5, 6, 7. kép). Ez annyiban módosulhat esetleg, hogy a Fruskagóra dombosabb részein az utcavezetés és telekelrendezés a térszínformákhoz mutat igazodást. A síksági falvak külsőre minden tekintetben a jellegzetes, újkori alföldi képet mutatják: széles, nyílegyenes utcák, középen kociúttal, kétoldalt fasorral és járdával (4, 8, 9. kép). A telkek többnyire fésűs beépítésűek, de a nagyobb településeken elég gyakoriak az utca nyomvonalára hosszanti homlokzatukkal támaszkodó, sokablakos kisvárosi házformák is (8, 10, 17, 19. kép).

Lényeges különbséget a népi építkezés területén az építőanyagok, épületszerkezetek és méretek vonatkozásában tapasztalhatunk a szerémségi falvakban. Ez a különbség elsősorban a szociális szinttel látszik összefüggésben lenni, és szemléletesen mutatható be az ürögi és a maradéki magyarok lakóházain. A telkek itt is, ott is többnyire fésűs beépítésűek. Az ürögi házak azonban túlnyomórészt *verett falúak*.

Tetőszerkezetük *horogfás, kakasüllős* (szarufás, torokgerendás), héjazatuk korábban főként felvert nád, utóbb inkább hód farkú cserép (11, 12. kép). Az oromfalak tapasztottak, meszeltek. A házak tagolása a szokásos szoba—konyha—kamra beosztást mutatja. A második világháborút megelőzően a szobában szinte mindenütt állt még a *banyakemence*. (Ottjártamkor már egyetlen egy sem volt. Emlékezet szerint 1971-ben bontották el az utolsót.) A konyhában *rakott sparhelt* volt, de télen a kemencében főztek. A jelek szerint az eredetileg szabadkéményes füstelvezetést az emlékezet által elérhető időben már mindenütt felváltotta a *kaminkémény*. A módosabbak által lakott Fehérfőd nevű utcában a bejárati homlokzatok előtt elég gyakori volt a tornác. A szegénysornak számító Magyar (Fölső) kertész utcában viszont még a gyűjtés időpontjában is gyakoribb volt a széles eresz. Elfogadott gyakorlatnak látszik, hogy a lakóteret az utcai homlokzat-hoz toldott szobával növelik, miáltal a lakóház L alakú alaprajzot vesz fel.

A telkek keskenyek, az utcától többnyire deszkakerítés határolja el azokat. Az udvarok szűkek. Az istálló — ahol van — a lakóház folytatásában, azzal egy tető alatt található. Ahol nagyobb gazdaság volt, ott az istálló után még egy nyitott szín és kamra is csatlakozik. Végül következik a disznóól. Módosabb helyen szabadon álló nyári konyha is található az udvaron (13, 14. kép).

Az üregi lakóépületekhez hasonlóan a maradéki lakóházak többsége szintén véggel épült ki az utcára, de nagyobbak, tágasabbak azoknál. Bár itt is előfordul az épületszerkezetek között a vert fal, többnyire mégis vályogból vagy égetett

13. Udvaron, szabadon álló nyári konyha bejárati homlokzata. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

14. A 13. sz. képen látható nyári konyha hátul-nézetben. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

15. Barokkos homlokzatú lakóház és nyári konyha a Szerb utcában. Maradék (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

16. Barokkos homlokzatú lakóház a Fő utcán. Maradék (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

17. Nagygazdaházhoz tartozó kukoricagóré. Maradék (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

18. Gabonataroló hambár (*ambar*). Maradék (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

téglákból épültek. Utcái homlokzatuk gyakran díszes, barokkos vonalvezetésű (15, 16. kép). Héjazatuk cserép. Alaprajzi szempontból szoba—konyha—szoba—kamra tagolásúak. Tágas telkeiken téglával aláfalazott, nagyméretű léces *tobonyok*, vagyis kukoricagórék (17. kép), a Dél-Alföldről jól ismert deszkahombárok (18. kép) és istállók, ólak helyezkednek el a megszokott alföldi elrendezésben. A módosabb maradéki gazdák századunk elejétől a teleknek a lakóházzal átellenes oldalán gyakran rangos kivitelű nyári konyhákat is építettek (15. kép). A leggazdagabbak portáján nagyjából ugyanebben az időben megjelentek az egyik hosszanti homlokzatukkal az utca nyomvonalára támaszkodó, sokablakos kisvárosi lakóházak is. Ezt a háztípust Ürög magyarlakta részein egyetlen objektum, a boltot és a kocsmát magában foglaló épület képviseli⁴¹ (20. kép).

Az ürögi és maradéki magyarok építkezése közötti különbség oka teljesen nyilvánvaló: azt a gazdasági és társadalmi szintkülönbséget fejezi ki, ami a maradéki módos parasztgazdák és az öregségükre Ürögben házat, szőlőcskét

19. Módos gazdaház. Maradék (Maradik). Égető Melinda felv. 1972.

⁴¹ Ürög, az egykor jelentős lélekszámú város regionális (gazdasági, közigazgatási és kulturális) központ volt. Természetesen számtalan városi jellegű, többszintes lakó- és középület is található benne. Ezeket azonban a helyi vagyonos, főként szerb kereskedők, polgárok és értelmiségiek építették.

20. Egykori kocsmá és bolt épülete a Magyar vagy Felső kertész utcában. Ürög (Irig).
Égető Melinda felv. 1972.

vásárló uradalmi cselédek között fennállt. Természetesen Ürögben is voltak önálló, módos gazdák, mint erről a fentebbiekben esett is némi szó. Az ő házaik is készülhettek alkalmasint vályogból vagy égetett téglából, rangos téglakerítéssel. Udvarukon istállók, pajták és egyéb gazdasági épületek is állhattak, és álltak is. Az ő módosságuk azonban nem vetekedhetett a termékeny síkságon élő, sok földdel bíró gazdák vagyonosságával.

Mindent összevéve, a szerémségi népi építkezés szerves összefüggést mutat a Bácskaságéval. Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha déli irányba továbbhaladva átlépünk a Száván, s itt minden átmenet nélkül a jellegzetes balkáni faépítkezést találjuk, lapos sátortetőivel, két, sőt mindhárom irányban tagolt tereivel, nyílt tüzelőjével.

Az átmenetet az alföldi és a balkáni építkezés között — legalábbis az általam bejárt településeken — csupán kisebb, kiegészítő vagy járulékos elemek képviselik. Ilyen például az ablakokon itt-ott még ottjártamkor is néha látható átlós szerkezetű farács, vagy a kisvárosokban (pl. Ürögben, Újlakon vagy Karlócán) kisebb-nagyobb gyakorisággal szemünkbe ötlő kitekintő vagy kukucsáló ablak (21. kép), vagy a gazdasági épületek között az ugyancsak átlósan szegelt lécekből álló falakkal készült kukoricagóré (22. kép). A török hódoltság alatt lakott, jelentősebb településeken, piacközpontokban minden bizonnyal szép számmal voltak balkáni stílusban épült lakó- és középületek. Ezek azonban szinte teljes

21. Jellegetes kitekintő ablak a Fehéröld 49. számú házon. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

egészükben kicserélődtek. A Szerémség mai épületállománya túlnyomórészt a 18—19. században épült, és egy helyi színezetű kelet-közép-európai építéstílust képviselnek. Ürögben ma egyetlen olyan ház áll, melyről a helyi hagyomány azt tartja, hogy török kereskedőház volt, és a hódoltság korából maradt fenn. A helyi lakosok a mai napig *turska kuća* (török ház) néven ismerik (23. kép).

8. Az anyagi kultúra más területeivel kapcsolatosan összegyűlt adatok, megfigyelések sajnos az előbbieknél jóval szűkebb körre terjednek ki. (Kivétel ez alól természetesen a főtémaként gyűjtött szőlő- és borkultúra. Ezt a témát azonban önálló tanulmány keretében szándékozom megírni.) Azt, hogy egy-egy falu népességén belül hogyan ötvöződtek a régi, magukkal hozott hagyományok egymással és az új ökológiai, továbbá az új nyelvi-etnikai környezettel, ennyi idő alatt nem lehetett felmérni. Mindenesetre úgy tetszik, hogy létrejöttek bizonyos új közösségi normák, amelyeket az újabb betelepülők mindig is elfogadtak és alkalmazkodtak hozzájuk. Ilyen mindenekelőtt a gazdálkodás munkamódszere a földművelésben, állattartásban és teherhordásban (24-25. kép), hiszen itt a hozott tapasztalatok egységesülését a helyi talaj- és éghajlati adottságok, valamint a domborzati viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere is elősegítette. Az ürögi, maradéki és kamenicai magyarok, a szerbekhez és horvátokhoz hasonlóan, pl.

22. Kukoricagóré (*tobony*) a Felső Kertész utcában. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

23. Jellegetes ürögi utcakép a „török ház”-zal. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

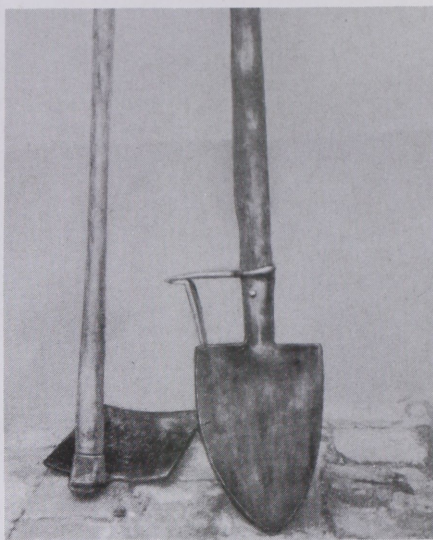
24. Egylovas fogatolásra alkalmas kocsi. Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

25. Egylovas fogatolás módja a Szerémségben.
Ürög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

26. Kukoricakapa. Maradék (Maradik).
Égető Melinda felv. 1972.

27. Kukoricakapa és ásó. Ürög (Irig).
Égető Melinda felv. 1972.

négyszegletes fogasboronát, valamint tövisboronát használtak rögtörésre, illetve az elvetett mag betakarására. Az erősen kötött, humuszos szerémi földön erős lépővel ellátott ásót használtak. A kukoricát kizárólag viszonylag rövid nyelű (90-100 cm) négyszegletes kapával kapálták (26, 27. kép).

A mindennapi használati tárgyak között fontos szerepet kaptak a fruskgórai erdőkben szedett *nyúszalagból* (iszalag) fonott, különböző méretű félgömbölyű és ovális kosarak (28. kép) és kéregedények (*mericák*) (29. kép). Ez utóbbiakat a hegyi falvakban lakók, főleg szerbek árulták kocsival az utcákon, és annyi búzáért adták, amennyi belefért az edénybe.

Igen tanulságos lehetett volna a táplálkozás kérdéskörének részletes gyűjtése is. Erre következtethetünk abból, hogy idős ürögi adatközlők a leggyakrabban fogyasztott gyermekkori ételeikként emlékeztek vissza a birkatejből oltott *tarhóra*, valamint a kukoricaliszből készített és forró vízben kifőzött *gancára*. Készítenek *tarhonyát* is, mely alatt ma keményre gyúrt és reszelőn megreszelt tésztaát értenek. Krumplilevesbe főzik, vagy megpirítva és vízzel feleresztve *sűrű tarhonyának* fogyasztják.

A női viselet régi darabjaiként tartják számon a fehérvászon *pöndölt* és a rövid *üngöt*. Az 1920-as évekig hosszú, bő szoknyát hordtak. Ünnepre *bársonyból*, *selemből*, *szöverből*, de legtöbbször csak *cícből*. Felül *blúzt* viseltek. A *kötő* hétköznapra *cícből* volt, ünnepre *selem félkötő*. A lányok a hajukat feltűzték *koszorúba*, kicsit kihúzták a *siskát* és *kigöndörítették*. A menyecskék *figyulát* hordtak, amely az elbeszélők szerint legjobban a temeriniekéhez hasonlított. Az

28. Iszalagból font kerek kiskosár (*kotarica*). Űrög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

29. Kéregedények (*mericák*). Űrög (Irig). Égető Melinda felv. 1972.

első világháború után már mind kevesebben *viselkedtek* (öltözködtek) a hagyományos módon.

9. Társadalmi helyzetük alapján a szerémségi magyarok a második világháborút megelőzően két nagy csoportra oszthatók: a) önálló parasztgazdák, b) (volt) uradalmi cselédek. A beszélgetések során az az egyébként nem meglepő helyzet alakult ki, hogy az első csoportbeliek inkább a szántás-vetés és szőlőművelés kérdéseiben mozogtak otthonosan. A szokásokkal, hiedelmekkel kapcsolatos emlékek nehezebben kerültek felszínre. A volt uradalmi cselédeknel éppen fordítva állt a helyzet. A föld- és szőlőművelésre vonatkozó kérdésekre többnyire akadozó, sommás válaszok születtek. Ürögben például maguk a megkérdezettek mondták, hogy ha ilyen régi szokásokra vagyok kíváncsi, akkor Herkócán, Nyékcán, Maradékon érdeklődjem, mert ott vannak ilyenek, „azok gazdák voltak”. Az itteniek nagy része napszámos vagy cseléd volt, s nem „foglalkoztak” ilyesmivel. Mihelyt viszont a hiedelemvilágra, gyógyításra, naptári ünnepekhez fűződő szokásokra terelődött a szó, megélénkültek, és szívesen meséltek. Beszélgetőtársaim közül Béres Kati nénitől (Béres Ferencné Szabó Katalin, sz. 1898) például a következő köszöntőt sikerült feljegyeznem:

Szent József áldása szálljon erre házra
Benne lakozókat indíjja vígságra
Áldja és gazdagíjja sok szép javaival
Lelkünket öntözze mennyei harmattal
Bor búza és gabona
Köztünk bőven legyen
Hogy a kisdéd Jézus
Itten szállást kérjen
Szent József írása tovább is foltassa
Negyedik versében így kezdi mondását:
Judeában Jézus otthatta lakását
Galilea felé tudakolja útját.
Ott egy bűnös asszony elébefut
Mert üdvösségre vezet a szent út.
Vizet kér, az asszonnak üdvösséget ígér.
Szent Józsefet Jézus annyira szerette
Végső vacsoráján melléje ültette
És annyira szerette, azt is megengette
Szentséges szent fejét a mellére tette
Az Atyának ereje, a Fiúnak szent lelke
Szenteljen meg bennünket
Mind az úton járókat,
Mind az itthon valókat
Mindörökkön örökké ámen.

Béres Ferencné ezt a köszöntőt az apósától, Béres Józseftől tanulta, aki nem tudott sem írni, sem olvasni. Névnapot jártak köszönteni vele. A Szent József név helyett mindig olyan névvel mondták, amelyet éppen köszönteni akartak. Pl. Szent János áldása . . . stb. Béres József nagyon sok ilyesmit tudott, de Kati néni csak ezt az egyet tanulta meg tőle. Neki most van még egy lánykori pajtása, aki szintén Katalin. Ezért mindig mondja neki, hogy ő is eljőhetne névnapot köszönteni, hiszen mindketten Katalinok. De az azt mondja, hogy inkább jöjjön ő, mert akkor elmondja ezt a verset, amit már senki sem tud.

Ürögben úgy emlékeztek, hogy karácsonykor gyermekek, lányok-fiúk jártak köszönteni. Csak rokonokhoz mentek. Mulai Józsefné (sz. Béres Mária, 1907), aki kislány korában még szintén eljárt, így emlékezett a köszöntőre:

Adjon Isten bort búzát barackot,
Kurta farkú malacot,
Szekeünknek kereket,
Poharunknak feneket,
Hogy ihassunk eleget,
Ebbe az új évbe.

Ezt a köszöntőt Mulai Józsefné ugyanattól a Béres Józseftől tanulta, aki egyúttal a fentebbi Béres Kati néni apósa is volt.

Idős beszélgetőtársaim többsége gyermekkorában Julián-iskolába járt, ahol magyar anyanyelvi oktatás folyt.⁴² Mulai Józsefné két évig járt oda. Ott tanulta a következő újrévi köszöntőt:

Adjon Isten füvet-fát,
Tele pince kamarát,
Sok örömet a házba,
Boldogságot hazánkba,
Ebbe az új évbe.

A Julián-iskolákban könyvtár is volt. Mulai József (sz. 1900) például ott olvasta a Magyar mese- és mondavilág c. könyvet. Több könyv címe már nem emlékezett.

Az ürögi magyarok disznóvágáskor is szoktak menni régen kántálni. Jól emlékeztek még pl. Homonnai Józsefre és Székely Jánosra — bár már mindketten sok éve meghaltak —, akik legénykorukban — 1910 táján — több évben is jártak kántálni. Az egyik láncot tett a nyakába, ő volt a medve. Négykézláb ment, „mint a kutya”, a másik meg vezette. Verset is mondtak, ami úgy kezdődött, hogy

⁴²A Julián-iskolákat a Magyarországon 1904-ben alakult Julián Egyesület állította fel. Az egyesület célja az volt, hogy segítséget nyújtson a Szlavóniában, Horvátországban, továbbá Boszniában és Hercegovinában élő magyaroknak nemzeti nyelvük és kultúrájuk megőrzéséhez. Ennek a programnak a keretében számos iskolát, könyvtárat állítottak fel, tanfolyamokat szerveztek, ismeretterjesztő előadásokat tartottak stb. Bővebben l. Elnöki jelentés . . . Bp. 1908—1910.

„Gyüttem kántányi, disznyó seggit vájkányi. . .”. A szöveg többi részére már nem emlékeztek a megkérdezettek. Viszme Józsefné (sz. 1907) is emlékezett arra, hogy disznóvágások idején az édesapja és a barátja felöltöztek *cigánnak*. De hogy milyen verset mondtak, arra már nem emlékezett.

Ottjártamkor az asszonyok emlékezetében élénken élt még néhány gyermekgyógyítási eljárás. „Ha fürdetik a gyermeket, nem szabad otthagyni a teknőbe, mert fővátodik” (Mulai Józsefné sz. Béres Mária, 1907); „Ha beteg volt a kisgyerek, akkor megmosdatták. Tiszta vizet hozott (az anyja) a kútról. Korán ment meg jött, hogy még ne találkozzon senkivel. Megmosta vele a kicsi arcát, és a pöndőle aljával megtörölte. Aztán szépen megnyugodott, elaludt” (Béres Ferencné Szabó Katalin, sz. 1898); „Ha a gyereket megverték szemmel, akkor szemet ótottak. Három kútbú hoztak vizet, szemet ótottak, köröszőt vetettek. Bőgrébe tették és mondták valakinek a nevét. . .” (Mulai Józsefné sz. 1907).

Mindezek a felvetett témák, gondolatok és adatok a tájékozódó kérdésekre kapott válaszokból, megfigyelésekből, gyakran csupán benyomásokból alakultak ki. A problémák kibontása, a szerémségi magyarok kultúrájának feltérképezése csak széles körű terepmunka árán lenne lehetséges. De ha erre nincs is lehetőség, jó lenne legalább néhány fontos témában „mélyfúrásokat” végezni, mégpedig minél előbb, mert az ipari civilizáció és az asszimiláció egykettőre eltörli ennek az elméleti lehetőségét is.

A dolgozatban szereplő szerémségi és szlavóniai helységek

A TÉRKÉP ADATTÁRA

1. Rétfalu (Retfala)	24. Lédinca (Ledinci)
2. Haraszti (Hrastin)	25. Verdnik (Vrdnik)
3. Kőrögy (Korodj)	26. Jazak (Jazak)
4. Szentlászló (Laslovo)	27. Vogány (Voganj)
5. Vukovár (Vukovar)	28. Satrinca (Šatrinici)
6. Ójankovác (Stari Jankovci)	29. Herkóca (Hrtkovci)
7. Csákovce (Čakovci)	30. Platics (Platičevo)
8. Továrnik (Tovarnik)	31. Sabác (Šabac)
9. Šid (Šid)	32. Nyékinca (Nikinci)
10. Újlak (Ilok)	33. Ruma (Ruma)
11. Szot (Sotin)	34. Ürög (Ireg)
12. Kukujevác (Kukujevci)	35. Kamenica (Sremska Kamenica)
13. Erdővég (Erdevik)	36. Pétervárad (Petrovaradin)
14. Bingula (Bingula)	37. Karlóca (Sremski Karlovci)
15. Nestin (Neštin)	38. Nerádin (Neradin)
16. Sziszek (Sisek)	39. Krusedól (Krušedol)
17. Bánostor (Banoštor)	40. Maradék (Maradik)
18. Mangyelosz (Mandjelos)	41. Kistrádinca (Mali Radinci)
19. Mitrovica (Sremska Mitrovica)	42. Indija (Indjija)
20. Nagyrádinca (Veliki Radinci)	43. Ópazova, Öregpazova (Stara Pazova)
21. Gurgürevác (Grgurevci)	44. Szalánkemén (Slankamen)
22. Cserevics (Čerević)	45. Zimony (Zemun)
23. Beocsin (Beočin)	46. Beska (Beška)

Megjegyzés: A települések magyar neveként nem azok eredeti középkori alakját, hanem az utóbbi kétszáz évben ténylegesen használt formáját tüntettük fel.

- BENISCH Artúr
1913 *Horvátország nemzetiségi viszonyai.* Magyar Figyelő (II) 404—416.
- BOTKA Tivadar
1868 *Tájékozódás az eltűnt magyar Valkóvármegyéről.* Századok (II) 453—474.
- DERNSCHWAM, Hans
1563 *Erdély. Besztercebánya, Törökországi útinapló.* Közreadja: TARDY Lajos. Bp. 1984.
- Elnöki jelentés . . .
é. n. . . . a Horvát-Szlavónországban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián Egyesület 1908. és 1909. évi működéséről. H. n.
- ENTZ Ferenc—GYÜRKY Pál
1868 *A hazai szőlőszet.* Pest.
- FÉNYES Elek
1836—
1840 *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* I—VI. Pest.
- GUNDA Béla
1974 *Folklore gyűjtés a Szerémségben.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (a továbbiakban: HITK) (VI) 53—68.
1982 *Hagyományos teherhordó eszközök és tartóedények a szerémségi magyaroknál.* Hungarológiai Közlemények (XIV) 201—233.
- HEGEDÜS Lóránt
1905 *A dunántúli kivándorlás és a horvátországi magyarság.* Bp.
- HÓMAN Bálint—SZEKFÜ Gyula
1935 *Magyar történet I—V.* Bp. (Második, bővített kiadás.)
- KOROKNAI Ákos
1974 *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határörvidéken a XVIII. század elején.* Bp. — Értekezések a történeti tudományok köréből 73.
- KÓSA László
1972 *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában.* Néprajzi és településtörténeti áttekintés. HITK(IV) 5—24.
- KÓSA László—FILEP Antal
1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Bp.
- MAKKAI László
1985 *Tájak és népek.* In: Magyarország története 1526—1686. III/2. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1425—1460.
- MALONYAI Dezső
1907—
1922 *A magyar nép művészete* I—V. Bp.
- MARGITAI József
é. n. (1918) *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar—horvát testvériség.* Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1973 *Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (hánsági) magyar faluban.* In: Népi kultúra — népi társadalom VII. 291—326.
- PENAVIN Olga
1972 *A szerémségi magyar szigetek nyelve.* Bp. Nyelvtudományi Értekezések 79.
- PESTY Frigyes
1880 *Az eltűnt régi vármegyék I—II.* Bp.
- POPOVIĆ, Dušan
1950 *Srbi u Srijemu do 1736/37.* Beograd.
- SCHRAUD, Franz
1802 *Historia Pestis Sirmiensis annorum 1795—96. I—III.* Budae.
- SZABÓ István
1941 *A magyarság életrajza.* Bp.
- THIRRING Gusztáv
1904 *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Bp.

MELINDA ÉGETŐ

ON THE CULTURE
OF THE HUNGARIAN DIASPORA
OF THE SZERÉMSÉG (YUGOSLAVIA)

The author describes the region called Szerémség and outlines its historic past, as well as its demographic history from the 17th to the 19th century.

In the second part of the study the author recollects and relates a few apparently characteristic family histories concerning the reasons of the ancestors of the storytellers two, three or four generations before for leaving their old homes and settling down in the Szerémség.

It is followed by the description and photographic illustration of the characteristics typical of the settlement structure and folk architecture of the region the author has made a tour of. She also touches on the traditions in connection with farming, food and clothing.

The study is finished with the description of cultural traditions.

GÖMÖRI SZÉNÉGETŐK

A régi Gömör megyében a szénégetés fejlődése, mennyiségi növekedése főként a bányászat és a kohászat, a fémiparok igényeit követte.¹ Századokon át nélkülözhetetlen háziipar volt a gömöri massák és hámorok közelében. Különösen a két Sajó (dobsinai és csetneki), a Murány, a Túróc és a Csermosnya völgyében, továbbá a Gömör—Tornai karsztvidéken. Nem hiányzott a megye más erdővidékein sem. Hiszen a mesterséggel kapcsolatos *Szénégető* (locus) helynevet is a Balog-völgyi Gesztes közelében jegyezték fel 1413-ban.² A Murány vidéki Vizesréten a szénégetők már a 16. században külön foglalkozási réteget alkotnak,³ s nyilván még számos faluban középkori hagyománya van ennek a mesterségnek. A szénégetés első igazi konjunktúrája a 17. század elején bontakozott ki. Erre mutat egy 1616. évi szerződés is, amelyben hét vashámor tulajdonosa kötelezi magát, hogy nem emeli fel a vaskövet és a faszenet szállító fuvarosok bérét. Ugyanis a krasznahorkai uradalom területén a szénhordó parasztok igyekeztek minél nagyobb hasznot húzni az érc, szén és vas fuvarozása iránt megnövekedett keresletből. Mivel a fuvardíjat az elszállított szén mennyisége szerint állapították meg, ügyeskedtek a mértékül vett szeneskasok méretével, a fuvardíjjal és a szén árával is.⁴ 1662-ben a Felső-Sajó-völgy *stellerei* és fuvaros lakossága (Oláhpatak, Göcs, Alsó- és Felső-Sajó, Henckó, Veszverés és Betlér népe) kötött megállapodást a szeneskasok méretéről. Elrendelték, hogy mindenki köteles a megadott szabvány szerinti szekérrakásokat használni. A falusi bírák bélyegzőt kaptak és azzal hitelesítették a szabványnak megfelelő kasokat. A szabályos kas (szekérrakomány) szén árát 80 magyar pénzben állapították meg. Ennél drágábban a szénégetők nem adhatták, a stellerek pedig nem vehették a faszenet.⁵ A kohászathoz, vasiparhoz kötődő háziipar a gömöri erdővidékek, különösen a lombos erdők közelében élő parasztok számára a 17. században tetemes pénzjövedelmet és létbiztonságot nyújtott.

¹ A gömöri bányászathoz: PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1985.

² ILA Bálint II. 1942, 330. *Szénnyhely*, *Szénégető* határnevet Rozsnyón 1779-ben, Alsósajón 1864-ben jegyezték fel. ILA Bálint II. 48, III. 344.

³ ILA Bálint IV. 1969, 181.

⁴ ILA Bálint I. 1976, 400.

⁵ ILA Bálint I. 1976, 400–401.

Ugyanis a vállalkozók (stellerek, hámosok) nemcsak munkával látták el a népet, de élelmiszer-gondjaikon is segítettek. A szénért többnyire készpénzzel fizettek. Kölcsönt adtak később szállítandó szénre vagy elvégzendő fuvarra a velük régebben üzleti kapcsolatban álló parasztoknak, sőt egész falvaknak.⁶

A vasipar növekedésével a 18. században megnőtt az igény a gömöri faszén iránt. Azok a „német” és „tót” massák, hámosok, amelyekről a megye monográfiája a 19. század elején megemlékezett, állandósították a szénégetés konjunktúráját.⁷ Összesített mennyiségi adatok sajnos nem állnak rendelkezésre a 19. század első feléből, de FÉNYES Elek számos gömöri, tornai magyar faluról jegyezte fel, hogy lakói főképpen szénégetéssel, szénfuvarozással foglalkoznak.⁸ Egészen biztos, hogy a faszénétető települések köre sokkal tágabb volt annál, mint ami FÉNYES helységnévtárából kirajzolódik. Hiszen a Rozsnyó környéki *Bányavidék* csaknem minden települését említhette volna. Recens adatok igazolják a népi szénégetés gyakorlatát a Túróc völgyéből (Visnyó, Felfalu, Szkáros), a Csermosnya völgyéből is (Barka, Lucska, Kovácsi). Mindkét vidéken valószínűsíthető e háziipar 19. századi folytonossága.

Gömör monográfusai 1867-ben behatóbban foglalkoztak a szénégetés mennyiségi és technikai vonatkozásaival. Kiemelték, hogy a szénégetés a „legfontosabb ága az erdei iparüzletnek. Leginkább az erdőben történik, ún. *tót milék*ben, és csak a murányi uradalomban, a Garam völgyében (a Polomkai erdőhivatalban) létezik két *geréb-szenesde*, hová a szénfa csúsztatókon és két rekesztéssel ellátott patakon szállítatják, és nagyobb mennyiségben ún. *olasz milék*ben égettetik.”⁹ Ez azt jelenti, hogy a szénégetés szinte kizárólag a helyi tradíciók szerint folyt, a régi háziipari keretekben. A megye magyar lakosságú déli, délkeleti erdős vidékein pedig kizárólagosságot élvezett a paraszti szénégetés. Gömör vastermelése a kapitalizmus korában dinamikusan növekedett. Olyan ütemben, hogy faszén iránti igényét a megye szénégetői már nem tudták kielégíteni. A kortársak nem a technológia elmaradottságában, hanem a gömöri erdők megfogyatkozásában látták a szénbehozatal indokát. Az évi 1,1-1,2 millió mázsa nyersvas előállításához —

⁶ ILA Bálint I. 1976. 402.

⁷ BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus, 1806/1808, 348—354. A *Csetnek vidéki* szénégetésről: BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus, 1799, 161. 144. §. „Fa sok, de a' nagy erdőket igen ritkítják a' hámosok.” MAGDA Pál, 1819, 369.

⁸ *Páskaháza*: „szénnel kereskednek, meszet égetnek” (III. 60); *Szalóc*: „Szenet hord a közellevő hámosokba.” (IV. 60); *Kovácsi*: „tágas erdejében szenet éget” (II. 255); *Kecső*: „szén, mész, s ezek fuvarozása által könnyitenek élelmők keresésén” (II. 193); *Hosszúszó*: „A lakosok többnyire szénégetéssel és annak fuvarozásával keresik élelmöket” (II. 120); *Ardó* (Pelsőc-): „szenet égetnek, s azt hámosokba hordják” — FÉNYES Elek, 1851, I. 51. Észak-Gömörben is voltak szénégetéssel foglalkozó falvak. Például *Ochtina*: „Lakosai fuvarozással, kereskedéssel s szénégetéssel foglalkoznak”; *Oláhpatak*: „szenet éget s vashámosokkal bír” — FÉNYES Elek, 1847, 258. Gömör éves vastermelését 250 ezer mázsára teszi. Utal az erdők megfogyatkozására, különösen a betléri, csetneki és murányi uradalomban, „hol az a számos hámosok miatt meglehetősen kiritkult, s innen fabeli szükségüket kénytelen a *Cselény* (Putnok és Aggtelek közti) erdejéből pótolni.” — FÉNYES Elek, 1847, 252, 255.

⁹ HUNFALVY János (*szerk.*), 1867, 247.

korabeli számítások szerint — 7 822 000 köbláb szénre volt szükségük, amit 87 000 köből fából lehetett előállítani. Ez a famennyiség mintegy 250 000 holdnyi erdőterület évi növekményével egyenlő. Az 1850—60-as években a vasgyártás szénfogyasztása annyira megnövekedett, hogy azt a gömöri erdők nem fedezhették. Megindult hát a faszén költséges szállítása Gömörbe, főként Borsod, Zólyom, Nógrád és Szepes közeli erdővidékeiről.¹⁰

Az „energiaválság” valójában előbb kezdődött. Ezt felismerve fogtak össze a gömöri vasgyártók új üzem létesítésére a Borsod megyei Ózdon (1846-ban), a közeli köszentelek és alig érintett erdőségek lábainál. Az ózdi és a borsodnádasdi vasgyár ellátására a 19. század második felében a *Barkóság* erdeiben is megszorodtak a szénégetők. Névsoaraikból kitűnik, hogy az 1870—80-as években Ózd vidékén főként Észak-Gömörből hozatott szlovákok foglalkoztak ezzel az iparral.¹¹

1900—1910 között a Rozsnyó környéki vaskohók, hámorok többségét becsukták, s a massák (vasolvasztók) elcsendesedése a gömöri magyar vasmunkások százait sodorta létbizonytalanságba. Velük együtt maradt munka nélkül a falusi szénégetők, szénfuvarosok népes serege is.¹² Ezért az 1910-es, 1920-as években tömegesen vándoroltak ki Amerikába, Kanadába, vállaltak munkát Belgiumban, Franciaországban. Főként bányákban, vasgyárakban kerestek munkát ott is. Mindamellet a gömöri szénégetés kisebb mértékben, de folytatódott a két világháború között. A Csermosnya-völgy minden falujában foglalatostkodtak ezzel a háziiparral 1940—41-ben, s az erdőgazdaságokban egészen napjainkig fennmaradt. Az alábbiakban olvasható népi emléanyag nem a szénégetés virágkorára vonatkozik, hanem utolsó, hanyatló korszakából származik. Ennek ismerete hozzásegít bennünket Gömör ipari tradícióinak feltáráshoz, az ipari ágazatok kölcsönhatásának megértéséhez, továbbá a foglalkozások és az életmód egységben látásához. A gömöri szénégetés hagyatéka nélkül nem értelmezhetők a szomszédos borsodi, tágabban az észak-magyarországi, felföldi ipari tradíciók sem. Ugyanis a gömöri szénégetők nemcsak az ózdi ipari körzetbe jutottak el. A Bükk, főként Diósgyőr körzetének szénégetői ugyanúgy a vasipar számára dolgoztak, mint a gömöriek.¹³ Mályinkai hagyomány szerint, elődeik Felvidékről jött tótoktól tanulták el a mesterséget.¹⁴ Ezt a vélekedést nehéz lenne bizonyítani vagy cáfolni. A gömöri szénégető ipar expanzív jellege, kisugárzása a szomszédos felföldi megyékre azonban enélkül is nyilvánvaló.

¹⁰ HUNFALVY János (szerk.), 1867, 224, 284.

¹¹ 1858. 59-ben főként Arló és Csernely erdeiben dolgoztak szénégetők. Kivétel nélkül gömöri szlovákok voltak. 1842-ben két sajozelezi köznemes a (dédés-) tapolcsányi vashámornak adta el az erdejében kivágott őlfát szénésítés céljából. A vasipar igényére jellemző adat, hogy 100 kg kovácsolt vas előállításához 450–500 kg faszénre volt szükségük. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1982, 28.

¹² Részleteiben lásd: BOROVSKY Samu, é. n. 261, 282, 285. Összevontan: PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1985., 318.

¹³ LAJOS Árpád, 1956, 22; PETERCSÁK Tivadar, 1984, 86; VIGA Gyula, 1986, 84.

¹⁴ NÉMETH Marietta, 1980, 3.

MUNKÁLTATÓK, MUNKASZERVEZET, ÉLETMÓD

A szénégetés feudális kori viszonyait részleteiben nem ismerjük. Zemplénben (pl. Erdőhorvát) a népi emlékezet szerint a szén egyharmada jutott a szénégetőnek, a többi be kellett szolgáltatnia a fát adó uradalomnak.¹⁵ Gömörben a részes szénégetés emlékével — ami feudális kori jogviszony továbbélésének látszik — nem találkozunk. Igaz, ott nem is kapcsolódott ez a foglalkozás a kovácsmesterséghez olyan módon, mint Zemplénben és a Kárpát-medence sok erdős vidékén. Tény, hogy a szénégetés és a szénfuvarozás Gömörben a 17. században már munkabér, fuvardíj, szekérszámra megállapított szénárak mellett történt. 1662-ben nemcsak a kas szén árát rögzítették 80 magyar pénzben, de azt is kimondták, hogy a stellerek csupán az országban elfogadott jó pénzzel fizethetnek. Szalonnát, szilvát és gabonát, vagy egyéb élelmiszert a fuvaros rendes áron és szabad akaratából fogadhatott el pénz helyett.¹⁶

1867-ben az erdei szénégető tanyákon, aszerint, hogy a szénfát milyen távról kellett közelíteni a máglyához, a megrendelők, munkáltatók 8-10 krajcárt fizettek egy *mérő* szénért. A *geréb* szenesdékben (Felső-Garam völgy), ahol a fa helyben volt, csupán 6-7 krajcárt kaptak a szénégetők egy-egy *mérő* szén előállításáért.¹⁷ A balogvári uradalom az 1900-as évek elején 38—50 fillérrel számolta 1 *mérő* (1/3 m³) faszén „termelési bérét”, előállításának költségeit. Ugyanakkor csak a murányi uradalom területén 160 szénégetőt és fuvarost alkalmaztak.¹⁸ Gömör megye szénégetőinek száma ebben az időben megközelítette az 1000 főt is.

A századfordulón és az 1920—30-as években a szénégetők főként a fakereskedők által megvásárolt erdőkben kaptak munkát. Ezek a tőkés vállalkozók voltaképp nem az erdőt vették meg az uradalmaktól vagy falusi közbirtokosságoktól, hanem az erdő tarvágásának jogát, a fát lábon. Kecson, s a legtöbb gömöri falu határában az 1920—30-as években bér munkában folyt a szénégetés. A vállalkozó, rendszerint zsidó fakereskedő, a közeli városokból megvásárolt egy darab erdőt, és felfogadott hozzá ölfavágókat, szénégetőket, fuvarosokat. Megalkudott a szénégetőkkel, mennyit hajlandó fizetni egy mázsa faszénért. Az ő keresetük a kiegészített jó szén mennyiségétől függött.¹⁹ Kecői, hosszúszerű favágók és szénégetők többször dolgoztak Rosenberg János tornallyai és Orosz Bertalan rozsniai fakereskedőnek. A kitermelt fa egyik részét ölfaként, slipper- vagy bányafaként értékesítette megbízójuk, a másik felét szénnek égette ki. A szerfának alkalmatlan, gyengébb faanyagot szokták szenesíteni. Az 1930-as években a barkai lakosok Schwartz és Ungár nevű tornai fakereskedő megbízásából égettek szenet. Megbízójuk lábon vették meg a fát — egyszerre akár 4000 *métert* (ürméter) is — a környékbeli uradalmak vagy közbirtokosságok erdeiből. Aztán felfogadtak 20-30 favágót a

¹⁵ JÓSVAI Gizella, 1976, 169.

¹⁶ ILA Bálint, 1976, I. 401.

¹⁷ HUNFALVY János (szerk.), 1867, 251.

¹⁸ BOROVSKY Samu (szerk.), é. n. 226—227.

¹⁹ Hegedüs Lajos közlése, szül. 1906. Kecő.

közel falvakból. Fizették a favágókat, a fuvarosokat, szervezték a fa értékesítését. A javát eladták szerfának, másik részét tűzifának, a maradékot kiégették szénné.²⁰

Szénégető munkáskézben nem volt hiány az erre a munkára specializálódott gömöri falvakban. Kecsón, Pelsőcardón, Hosszúszón az első világháború tájékán csak a nagygazdák nem értettek a szénégetéshez. Azok marhatenyésztők, juhtenyésztők, földművelők voltak. Kecsón csaknem az egész falu mestere volt a szénégetésnek. Legtöbb családban apáról fiúra szállt ez a foglalkozás. Mészégetéshez jóval kevesebben értettek. Sok szénégető élt Barkán is az 1930–1940-es években. A Sztupák, Bernát, Lipták, Simko családok mind erdőmunkából élő favágók, szénégetők voltak, szántófölddel nem is rendelkeztek. A helyi hagyomány szerint a múlt századi koleravész után betelepített, elmagyarosodott, katolikus zsellérek voltak e családok ősei.²¹ Sok szénégető élt a szomszédos Lucskán — ott szintén a 19. századi katolikus telepesek között —, a Túróc-völgyi Visnyón, Szkároson, Felfalun s a Csetnek-völgyi Páskaházán is.

A gömöri szénégetők munkaszervezetének két típusa figyelhető meg. Barkán mindig két férfi dolgozott együtt. Többnyire apa és fia. Ez a családi alapra helyezett munkaszervezeti forma látszik a két típus közül régebbinek. A két férfi közül az apa volt a *mester*, aki a munkát irányította. Fia a *segéd* szerepét töltötte be, s az esetleg közreműködő 12–16 éves unoka *inasként* csatlakozhatott hozzájuk. Előfordult, hogy a két tagú családi vállalkozásnak is két-három boksája füstölgött egyidejűleg. Ez a családi munkaszervezeti forma Borsodban napjainkig fennmaradt.²²

A munkaszervezet másik típusát a 4–5 tagból álló munkacsapat, a *szénégető parti* testesíti meg. Ezt említik Gömörhosszúszón, Kecsón, Lucskán, Gömörszőlősen.²³ A *partiban* olyan férfiak dolgoztak együtt, akik többnyire egy faluban éltek, de nem voltak családtagok vagy közeli vérrokonok. Munkamegosztásuk különösen ott jellegzetes, ahol a fát maguk termelik és szállítják. Hosszúszón a csapat négy tagjából kettő csak a fát hordta, kettő pedig a szenasító máglyát rakta. Utóbbi kettő közül a *mester* irányította a munkát, a boksá rakását és égetését. Társa csak *segéd* volt mellette. Lucskán öt helybeli férfi dolgozott egy-egy *szénégető partiban*, Kecsón négy vagy öt férfi társult. Az ötödik tag lehetett egy *inasgyerek* is. 12 éves kortól kezdve már felvették a fiúkat maguk közé. Rendszerint valamelyik munkatárs fiát alkalmazták, amikor elhagyta az iskolát. 16 éves koráig az *inas* csak egy „félemler számot” kapott az osztózkodásnál. 16 éves korától kaphatott „háromnegyedet”, 18 éves kora után pedig rendszerint „egész részt” adtak neki. Akkor már *segédnek* számított. Egész részt érdemelt, ha erős volt és gyorsabban dolgozott, mint az idősebb társai.

Az *inas* feladata volt, hogy segítsen széthúzni a szenet, amikor kibontották a máglyát égetés után. Vigyázott a *milére*, a *kiplészált szénre*, mialatt a többiek

²⁰ Gallai János közlése, szül. 1921. Barka.

²¹ Hegedüs Lajos közlése, szül. 1906. Kecso; Gallai János közlése, szül. 1921. Barka.

²² Lipták József közlése, szül. 1902. Barka. A bükki szénégetők munkaszervezeti formájához: LAJOS ÁRPÁD, 1956, 21; PETERCSÁK Tivadar, 1984, 87.

²³ É. KOVÁCS László, 1973, 173.

elmentek *haluskát, trapacskát* főzni a kunyhóhoz. Ilyenkor az inasgyerek oltogatta a *karikába* húzott parázsló szenet, hogy ne lobbanjon lángra. Őt küldték ivóvízért, néha élelemért is. Üzeneteket továbbított, szerszámot adott kézbe, tartotta a zsákot a szénrakodás, szállítás alkalmával stb.²⁴

A gömöri szénégetők ritkán dolgozhattak saját falujuk határában. Idegen földön töltötték az év nagyobbik részét, vándoréletet éltek. Példaként említhető az egyik kecsői adatközlő, aki az 1920–30-as években bejárta Gömört, s a szomszédos borsodi, tornai határokon is dolgozott. 1918–19-ben Tornallya határában, az *Uras* nevű puszta kezdte tanulni a mesterséget. Ott akkor a Tornallyai család erdejében égetett szenet egy kecsői csapat. Később évekig járt a Csermosnya-patak völgyébe. Többször égettek szenet Dernőn felül, a Kovácsi falu közelében elterülő grófi erdőben, az ún. *Csáki-völgyben*. Több szezonban dolgozott a pelsőci Nagyhegyen is. 1939–40-ben szénégetőként alkalmazták Jolsván, és egy szezont Rudabánya határában is eltöltött kecsői szénégetőkből álló csapatával.²⁵

Mivel hetekig éltek az erdőben, minden lakott településtől, otthonuktól és családjuktól távol, gondoskodniuk kellett a szállásukról és ételmezésükről. Munkájukat mindig a *kolyiba*, a *szénégető tanya* megépítésével kezdték. Előszere-tettel vettek birtokba elhagyott kunyhókat is, ha a közelben kialakítható volt a szénégetéshez szükséges lapos térség. A gömöri szénégetők szinte kizárólag nyeregtetejű, ágasfás, szelemenes kunyhókat építettek. Olyanformán, ahogy HERKELY Károly leírta: „A hegyoldalban előbb *lúpaságot* csinálnak, leássák a hegyoldalt úgy, hogy a *kolyibát* vízszintesen helyezhessék el. Ekkor 2-3 méter távolságban egymástól *ágasfát* ásnak le, ezen keresztül vastagabb *karót* fektetnek át, s ehhez támasztanak 2-3 hosszú gerendát, melynek egyik vége a földön, a másik az ágasfákon keresztülfektetett karón fekszik. Ehhez a hosszú gerendához támogatják aztán oldalról a *bordafákat*, és az egészet harasztal s földdel befedik. Az ajtó oldalt van. Belül a bejáratnál ég a tűz a tűzhelyen, mellette kb. 20 cm magas ülőken ülnek. Fekvőhelyek a kolyiba hátsó részében vannak, ahol lábbal a tűzhely felé *szalmazsákon* vagy fenyőörözsén, *csatinán* fekszenek 4-6-an is egy kolyibában. Az erdőlő munkások csak ha messze vannak a falutól építenek kolyibát, közeli erdőből naponta hazajárnak.”²⁶

Ismerték és alkalmanként használták a kerek kunyhót is, de nem maguk építették. A Szatmárba, Máramarosba eljáró gömöri favágók *román kunyhó* néven emlegetik. Lucskai szénégetők, favágók a közeli Szomolnokon ismerték meg ezt a kunyhófélét. Máramarosi román favágók építették maguknak, és otthagyták, amikor hazamentek. *Szálakból* (szálfákból) építették kereken. Közepén helyezték el a tűzhelyet. Ezt a kolyibát nem takarták be földdel, csak fahasábokkal, fakéreggel, gazzal. Akkora volt, hogy 10-15 ember is lakhatott benne.²⁷

²⁴ Hegedüs Lajos közlése, szül. 1906. Kecő.

²⁵ Hegedüs Lajos közlése, szül. 1906. Kecő.

²⁶ HERKELY Károly, 1941, 262–263.

²⁷ Fehér József közlése, szül. 1894. Lucska. Maga is lakott a szomolnoki román kunyhóban 1914-ben.

Visnyón (Túróc-völgy) 1947-ben több család menekült az erdőbe a deportálás elől, és ott *szénégető kolyibák*ban húzták meg magukat. Két egymásnak támasztott ágasfa tartotta a tetejét, amit harasztal, majd földdel is betakartak. Középen volt a füstlyuk, és a tűz is a kunyhó közepén égett. Ebben a kör alaprajzúnak mondott kolyibában 5-6 fő lakhatott.²⁸ Nem fenyőszálakból építették, hanem bükkből, s más lombos fafajtákból. A hosszúszoí szénégetőknek szintén jó meleg kunyhójuk volt. Takaró nélkül aludtak benne. A *lavenka* (félleg szenesedett facsonk) lassan parázslott a tűzön. Egyébként *rongypokróccal* szoktak takarózni, amit az asszonyaik szőttek. Csupán egyetlen réteg rongypokrócot terítettek magukra. Cipelni azt is elég volt otthonuktól a szénégető tanyára.²⁹

Élelmüket hétfő hajnalban az *ún. hetes tarisznyában* szállították ki otthonról az erdei munkahelyre. Gömörhosszúszón a heti fejadag fontosabb tételei voltak: 1. *gruja* (burgonya) egy szakajtóval (kb. 5 kg), 2. száraz bab 0,5—1 liter, 3. *rántás* fél literes bögrében elkészítve, 4. *laksa* négy-hat darab, 5. szalonna 0,5—1 kg, 6. *gombóta*, száraz *reszelt* vagy *kockatészta* pár marokkal, 7. vöröshagyma három-négy fej, 8. egy kenyér, 9. só, paprika, bors. A teli vászontarisznya száját összehúzták és *bukorra* bekötötték. Két *laposmadzagból* készült pánttal vették a hátukra, mint a hátizsákot szokás. Ivóvizet erdei forrásból vittek. Hársfából kis válút, *csurgót* csináltak a forráskutak kifolyásához. A vizet *csobánban* (Borzova), *csobolyóban* (Hosszúszó) tárolták.³⁰

A SZÉNFA BESZERZÉSE, SZÁLLÍTÁSA

A szénégetés nincs évszakhoz kötve, egész évben, még télen is folytatható. (Szemben a mészégetéssel, ami tavasztól őszig tartó idénymunka.) Azonban a kecsői, hosszúszoí szénégetők többsége tavasszal, nyár elején foglalkozott ezzel a munkával. Nyáron szünetet tartottak, mert az évi kenyérnek való búzát, a takarmánynak szánt árpát részesaratóként szerezték meg. Családjukkal együtt vállaltak aratást a Sajó-völgy nagygazdájánál, uradalmaiban. A szénégetés ugyan az aratásnál jobban kifizetődő munka volt, de pénzért gabonát venni szénégetőknek se illett. Egyik kecsői adatközlőnk az 1930-as években többet keresett a nyári szénégetéssel, mint az apja és két leánytestvére együtt a tornallyai pusztán vállalt részesaratással. (1 12- 1 13 részért arattak.) Az aratásba bekapcsolódtak a család nőtagjai is, míg a szénégetés kizárólag férfimunkának számított. Barkán a „főfoglalkozású” szénégető családok nyáron is, télen is égettek szenet. Maguk vágták a fát is. Egyik télen kitermelték, felapritották a fát, a következő télen pedig elszállították és kiégették szénnek. Mindig szikkadt, száraz fát használtak a szenesítéshez, nem nyerszet.

²⁸ Punka János közlése, szül. 1903. Visnyó.

²⁹ Bartók István közlése, szül. 1901. Hosszúszó.

³⁰ Bartók István közlése, szül. 1901. Hosszúszó. A vidék táplálkozási kultúrájához: GUNDA Béla, 1934, 13–14; MARKUS, Michal, 1976, 175–212.

Milyen fafajtát szenesítettek? „Legjobb szén a bükkfából van, égetnek ezenkívül nyárfából és nyírfából is.”³¹ Lucskán főként bükkfát használtak szénégetésre. Barkán tölgy, nyír és nyár gyakrabban, hárs és fenyő ritkábban került a máglyába. Szükség esetén berakták a cserfát is, de pattogó, durrogó hasadozása miatt nem szívesen.³² Nem szerették a cserfából készült szenet a kovácsok sem, mert nagyon szikrázott, ha fűjatni kezdték a tüzet. A bükkfaszén viszont szépen, egyenletesen égett. Hosszúszón *bikkfát* (bükk), *gyurtyánt* (gyertyán), nyírfát, *nyárufát* (nyár) használtak legtöbbször. Válogatás nélkül berakták a boksába, és együtt szenesítették mindet. Csak a görbe fát dobálták félre. Azt a máglya tetejére szokták felrakni. Egyedül a kergétől megfosztott, hántolt tölgyet égették elkülönítve. Jó minőségű szenét Pestre szállították a pékségekbe. Ennek a kergét a *cserhántók* távolították el.³³ A két világháború közötti években gömörszőlősi szénégetők már többnyire a favágók és a cserhántók által előkészített, szikkadásban levő fát szenesítették.³⁴ Másutt is gyakran megtörtént, hogy a megbízó előbb kivágatta és felhalmozta az őlfát az erdőben. Az 1940-es évek elejéig azonban a gömori szénégetők rendszerint maguk végezték a fa kitermelését is. A mályinkai, répáshutai szénégetők szintén faritkítással, favágással jutottak szénfához ebben az időben, ellenben a bakonyi és a gereblyei szénégetőknek ilyen feladatuk nem volt. Az uradalom, illetve a megrendelő vállalat kivágatta és helybe szállíttatta a szükséges famennyiséget.³⁵ A fa kitermelésére és szállítására fordított munka igen megnövelte a szénégetők igénybevételét. Világosan mutatja ezt a munkaműveletek rendjét és időigényét összesítő táblázat:

1. — kunyhóépítés	1/2—1 nap
2. — a fa kitermelése (40—120 m ³)	4—12 nap
3. — a szénhely elkészítése	1/2—3 nap
4. — a fa összehordása (szánkón, taligán)	2—6 nap
5. — a máglya berakása	1 nap
6. — a máglya égetése	6—7 nap
7. — a szén kibontása, zsákolása	1—3 nap

Látható, hogy egyetlen máglyára való szén előállítás legalább 2 hét, esetenként pedig 4 hét munkáját kívánta meg a gömörszőlősi szénégetőktől.³⁶

Az őlfa szállítása a szénhelyre rendszerint akkor is a szénégetőre várt, ha megbízójuk azt már előbb kivágatta. Előfordult, hogy lovas vagy ökrös szekéren

³¹ HERKELY Károly, 1941, 262.

³² Hasonló véleményt ismerünk a Bakony és a Bükk szénégetőitől: HEGYI Imre, 1978, 102; PETERCSÁK Tivadar, 1984, 83.

³³ Fehér József szül. 1894. Lucska; Gallai János szül. 1921. Barka; Bartók István szül. 1901. Hosszúszó közlése.

³⁴ É. KOVÁCS László, 1973, 174.

³⁵ LAJOS Árpád, 1956, 22; PETERCSÁK Tivadar, 1985, 82. illetve HEGYI Imre, 1978, 102. és KÖS Károly, 1978, 69.

³⁶ Vö. É. KOVÁCS László, 1973, 173—174; É. KOVÁCS László, 1976, 151.

szállították a szénégető tanya közelébe. Az is megesett, hogy *láncha kötve* húzták le a partoldalra. Az ölfát áthurkoló láncot hámfához kapcsolták, és lovat fogtak elébe. Néhány gömöri faluban kétkerekű *taligát* is használtak, amit emberi erővel húztak. Kecsőn a *szénégető taliga* két rúdja közé fogták magukat, és a rudaknál fogva meg a vállukra akasztott bőrhevederhez csatlakozó kötéllal húzták. A taliga alacsony kis kerekeit a falusi kerékgyártóval csináltatták. Taligán is képesek voltak egyszerre $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{4}$ ürméter fát elszállítani.³⁷

Elterjedtebb közelítő eszköz volt a *szénégető szánkó*, amit minden gömöri kutatópontunkon használtak. Erre a kétrúdú gyalogszánkóra több-kevesebb fát lehetett rakni, a terepviszonyoktól függően. A Csermosnya völgyében a *szenes szánkóra* rendszerint 3.4 méter fát rakott a szénégető, és két rúdjánál fogva húzta le a hegyoldalon.³⁸ Barkán a favágók gyalogszánkót nem használtak, csak a szénégetők. Azért is nevezték szenes szánkónak. Maguk a szénégetők faragták *bikkfából*. Egyszerre kb. $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{4}$ méter fát tudtak rajta elhúzni.³⁹ Hosszúszón a szánkót *gyurtyánból* (gyertyánfából) szokták készíteni, hogy erős, tartós legyen. A *kojiba* mellett, a *szénhelyen* csinálták meg maguknak. A szánkógyártáshoz csupán *fejse* és *véső* volt a szerszámuk. Szélessége mintegy 70—80 cm, hossza a rúddal együtt kb. 220—240 cm volt. Rúdja és talpa egyetlen fából készült. Erre a célra megfelelően hajlott, görbén nőtt fát kerestek az erdőben. Rúdja végét, *fogóját* gondosabban megmunkálták. Talpa részébe két-két *sulyok*, azaz rövid (kb. 10—14 cm) láb került csapolással. Ezeket szorosan összefogta egy-egy csapolással ráerősített *eplény*. Az eplények egymástól való távolsága kb. 60—70 cm lehetett. Az eplények végébe állították a kb. 80 cm hosszú, hengeres alakú botokat, a rakományt tartó *rókoncákat*. A szenes szánkó részeinek megnevezése teljesen egységes a gömöri szénégetés vizsgált központjaiban (Kecső, Hosszúszó, Visnyó, Lucska, Barka).⁴⁰

Súlyát tekintve a szánkó mintegy 15—20 kg lehetett. A szénégető felvette a hátára, néha a vállára akasztotta, és úgy vitte fel az ölfarakáshoz. Ott ráarkta a hasábfát, a dorongot. Az ölfát a szánkó talpaira kezdték rakni keresztbe, majd folytatták hosszában a négy *rókonce* közé. A hosszában felrakott méterfa elől-hátul túlért az eplényen kb. 20—30 cm-el. Erős ember egy *méter* fát is le tudott húzni a nyári szánkón (Kecső, Barka). Gondoltak arra is, hogy a meredek parton a szánkó rakománya ne csússzon előre, és ne dőljön rá az emberre. Ezt elkerülendő, a szánkó két hátsó lábát (*sulyok*) rövidebbre szabták, s ezáltal a *hátsó eplény* alacsonyabban

³⁷ Hegedűs Lajos közlése, szül. 1906. Kecő. Használtak taligát faközelítéshez a gömörszőlősi szénégetők is. É. Kovács László, 1973, 175.

³⁸ HERKELY Károly, 1941, 262.

³⁹ LIPTÁK József közlése, szül. 1902. Barka.

⁴⁰ A repáshutaiak hasonló nyári szánkót használnak, az alkatrészek szlovák megnevezésével. A magyar terminológiájuk viszont megegyezik a gömöri szánterminológiával. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1984, 150. Itt említhető, hogy a repáshutaiak századunk elején Rozsnyó környékére is eljártak szénét égetni. Vö. PITERCSÁK Tivadar, 1985, 82.

⁴¹ Bartók István szül. 1901. Hosszúszó; Gallai János, szül. 1921. Barka; Fehér József szül. 1894. Lucska és Hegedűs Lajos szül. 1906. Kecő közlése.

feküdt, mint az első. Ahol a part nem volt elég meredek, az *első eplényre* kötelet hurkolt a szénégető, azt a félvállára vetette, és belefeszült, amikor húzni kellett a szánkót.⁴¹ Lapos helyen nyári szánkót nem használtak, ott taligával dolgoztak.

Kettős szánt, ún. *lacsuha szánt* a Csermosnya-völgyi erdőgazdaságok a II. világháború óta használnak. Havas teleken azzal szállítják a *méterfát* az erdőről (Barka). Két lovat szoktak befogni eléje. Ökörrel már nem fuvaroznak. A lovakat a szánélőhöz csatlakozó hosszú *ajarúd* mellé fogják be. Ismerték ezt a szántípust a két világháború közötti években is, mert látták Szepesben. A barkai, lucskai és a Torna-völgyi magyarok Uhornán látták a *lacsuha szánt* munka közben, ahol régóta használatos.⁴²

A SZÉNHELY KIALAKÍTÁSA ÉS A FA MILÉBE RAKÁSA

A *szénhely* kiválasztását alaposan meg kellett fontolni. Hosszúszón így nevezték azt a lapos térséget, ahol a szenesítést végezték, a *milének* nevezett máglyát megrakták és kiégették. Lucskán ennek a lapos terecskének *stét* vagy *milehely*, Kecsn, Visnyón, Gömörszőlősen *milehely*, Barkán *szénégető lápa* volt a neve.⁴³ Mindig szekérrel megközelíthető helyet kerestek, ahonnan a szénét gond nélkül elszállíthatták. Fontos szempont volt, hogy a *vágás* vagy irtás az erdőben felhalmozott őlfa közelében legyen. Viszonylag tágas térnek kellett lennie, mert a szénégetéshez nagy *placc* kellett. Legalább 10 méter volt az átmérője akkor is, ha csupán egy *milével* dolgoztak rajta.⁴⁴ Figyelemmel voltak a környezet felszínére és a *szénhely* talajminőségére. A kötött agyagtalajt keresték.

Szűk völgyben lápát csináltak maguknak. A domboldalt levágták és a kitermelt földet áthordták a túloldalra. Egyengetés után a *placcot* keményre döngölték, hogy esős időben „ne szálljon le”, ne csússzon meg. Erre a munkára azt mondják: „*Planérozunk* magunknak *lapát*.” Középe táján a *szénhelyet* kicsit magasították, hogy a *milét* ne érhesse el a lefutó esővíz.⁴⁵ A *szénhelyről* gyorsan lefutott a hólé is, talaja hamar felszáradt. Ezekre az erdei teraszokra szívesen tértek vissza sok évvel később is. Új munkahely kialakítása a szénégető *parti* 2-3 napi munkájába került. Szerencsés esetben egy nap vagy fél nap alatt elkészültek vele. A *stét*, a *szénégető lápa* kialakításának munkáját szívesen megtakarították, ha elfogadható távolságban találtak egy régebbi teret. Egy körzetben 3-4 *milehelye* is lehetett a szénégető csapatoknak. Ezek közelében, valamelyik *stét* szomszédságában építették fel

⁴² A *lacsuha szán*hoz 1. PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1984, 152. Gömöri adatközlők: Lipták József szül. 1902. Barka; Fehér József szül. 1894. Lucska; Gallai János szül. 1921. Barka.

⁴³ Adatközlők: Bendzsich József szül. 1897. Lucska; Tisza Sándor szül. 1904. Lucska; Bartók István szül. 1907. Hosszúszó; Hegedűs Lajos szül. 1906. Kecsn; Gallai János szül. 1921. Barka; É. Kovács László 1973. 175. *Milehelynek* nevezik Mályinkán. Lajos Árpád 1956. 26. *Szénhely* a neve Répáshután (PETERCSÁK Tivadar, 1984, 87.). A *stét* szót az MTSz nem ismeri. Csermosnya-völgy helymegjelöléssel említi: HERKELY Károly, 1941, 262. Ez az adat található az ÚMTSz gyűjtésében is.

⁴⁴ Vö. Kós Károly, 1978, 66.

⁴⁵ Vö. NÉMETH Marietta, 1980, 7—8.

maguknak a *kolyibát* is, ahol éjszakánként és eső idején meghúzták magukat.⁴⁶

A *mile* helyét a kecsői szénégetők úgy jelölték ki, hogy egy cöveket leütöttek a *placc* közepe tájékán. Ehhez támasztották azt a másik végén horgas karót, amellyel laposan körözve megkapták a *mile* tervezett kerületét. Ezt a körvonalat csákánnyal is végigkarcolták. Az így kijelölt kör közepére került a máglya *gyújtója*. Ugyanis a *mile*építés a gyújtóanyag berakásával kezdődött. Először is leszúrtak két ágaskarót a földbe. Ezek hossza 2,5—3 méter volt. Felső végük érintkezett egymással. Jelezték a *mile* közepét, és közéjük került a gyújtó, ami Kecson lehetett száraz gaz, faháncs, boróka.⁴⁷

Az 1940-es évek elején hasonló módon történtek ezek a műveletek a Csermosnya völgyében is. „A faszénégetők először a földön *milehelyet* (*stétet*) csinálnak: 6—8 méter átmérőjű koralakban, középen homorúan *elplanérozzák* a földet. Középre két méter hosszúságú *karót* egymáshoz állítanak, közéje egy darab fát tesznek, erre pedig *klavenkát*, jól el nem égett fát és gázt, és az egészet körülrakják vékonyabb fával. A *mile* rakásánál a gazhoz, illetve a vékonyabb fához állítják aztán ferdén a méteres, kiégetésre szánt hasábokat, először az első sort rakják körül, föléje pedig a második sort, szigorúan ügyelve az első sor berakásánál, hogy a középén lévő *klavenkáról* a széléig maradjon egy kis nyílás, amin keresztül a milét meg lehet gyújtani.”⁴⁸

Gömörben a szenesítő máglyák mérete elég változatos volt. Nagyságát nem a kerületével, nem a magasságával, hanem a belérakott méterfa mennyiségével szokták meghatározni. HERKELY szerint „egy milébe 10—70 méter fát is beraknak”.⁴⁹ Barkán 30—40 *méter* fát raktak a kisebb, 50 métert a nagyobb *milékbe*. Lucskán 40—50 méter fából rakott máglya számított közönségesnek, Kecson szintén ez volt a szokványos mérete. Gömörhosszúsón a 60 *méter* fából rakott *mile* már nagynak számított.⁵⁰ 10—20 ürméteres boksárol adatközlőink nem szóltak. Tény, hogy századunk elején még kisebb méretű boksákat raktak, mint az 1930—40-es években. Hasonló tendenciát rögzítettek Répáshután is.⁵¹ Gömörszőlősen leggyakoribb a 30—40 ürméteres *mile* volt. Egyik szénégető rendszeresen csak 20—25 méter fából rakta boksáját, a másik viszont 120 ürméter fát is berakott egyetlen milébe.⁵²

A szenesítő máglya neve Gömörben a mérettől független volt. Nem úgy, mint Székelyvarságon, ahol a kisebb, kb. 5 ürméteres rakás neve *millér*, a nagyobbé *baksa*. Utóbbi mérete 10—60 ürméter között váltakozott, de voltak 100—120

⁴⁶ A *szénhelyek* elhelyezkedésére és használati jogára tanulságos egy répáshutai eset: „A 28 éves Ofeltáler Jánosnak 4 szénhelye van a *Nagydeľsáron*. 1980-ban költözött ide, akkor három kész szénhely volt itt, ő készítette el a negyediket.” PETERCSÁK Tivadar, 1984. 87.

⁴⁷ Hegedűs Lajos közlése, szül. 1906. Kecső.

⁴⁸ HERKELY Károly, 1941. 262.

⁴⁹ HERKELY Károly, 1941. 262.

⁵⁰ Adatközlők: Gallai János szül. 1921. Barka; Fehér József szül. 1894. Lucska; Hegedűs Lajos szül. 1906. Kecső; Bartók István szül. 1901. Hosszúsó.

⁵¹ PETERCSÁK Tivadar, 1984. 84.

⁵² É. KOVÁCS László, 1973. 175.

űrméteres *haksák* is.⁵³ A gereblyei (Szolnok-Doboka m.) magyar szénégetők kisebb boksája 80 m³-es, rendes boksája 150 m³-es, nagy boksája pedig 250 m³-es.⁵⁴ A Bakonyban a boksa szokványos formáját 30 űrméter fából rakták.⁵⁵ Az őhutai szlovák szénégetők (Zempléni-hegység) rendszerint 50—80 m³ fát raktak boksába.⁵⁶ Tradicionálisnak nyilván a kovácsok kicsiny, 5—10 űrméteres és a paraszti szénégetők 30—40 űrméteres boksája tekinthető. Ettől nagyobb máglyákat főként a nagy ipari, nagykereskedelmi megrendelésre dolgozó erdélyi szénégetők építettek századunkban. Gömör paraszti szénégetői viszont csak kevésbé növelték miléik hagyományos méretét.

A mile nagyságától, a berakott fa mennyiségétől és a munkaszervezéstől is függött, hogy mennyi idő alatt tudtak elkészülni vele. Kecson négy ember egy nap alatt megrakott egy átlagosnak tekintett, 45—50 m³-es milét. Először a mile *bélit* alakították ki száraz gallyfából. A földre lefektettek a középponttól sugarasan elhelyezve egy kb. 1,5 m hosszú, 8-10 cm átmérőjű rudat, melynek vége a gyújtós alá ért. Ezt a rudat a rakás növekedésével mindig kijebb húzták. Végül egy hosszú üreg maradt a helyén, amelyen át be lehetett juttatni a tüzet a boksa középpontjába, a gyújtóshoz. A gyújtóhely köré méteres botokat állígtattak körbe. Ezek átmérője 5-6 cm volt. Felső végük befelé dőlt. Egy köbméter dorongfa berakása után már hasábfát, *méterfát* kezdtek körbe állítani. Arra vigyáztak, hogy hézag ne maradjon a hasábok között. A hézagokba botokat, dorongfát állítottak. Az alsó szinteken „két sorjával” haladtak. Elöl haladt az öregebb szénégető, a *mester*, pár lépés távolságra követte a segédje. Mindkettő egy sor hasábot állított körbe. Amikor az alsó szakaszból két sorral körbeértek, elkezdtek a fölé kerülő második szakaszt berakni. Annak is botot, dorongfát raktak a bélébe, a gyújtó köré, aztán hasábfával folytatták. A „földszintet” és az „első emeletet” a földön állva rakták meg. Kisebb milék csak kétszakaszosak voltak. Legfeljebb a tetejükre raktak fektetve néhány sor félméteres fát, hogy a máglya kupola formáját kialakítsák. A nagyobb milék három-négyszintesek voltak. A felső szakaszok megrakásához négy ember kellett: kettő rakta, kettő meg hordta és adogatta nekik a fát. Előfordult segítség hiányában, hogy előre feldobálták maguknak a fát a mile tetejére. A három-négyszintes boksához nemcsak több munkáskézre volt szükség, de létra is kellett. A gömörszőlősiek ágasfából csonkolt létrát használtak erre a célra.⁵⁷

Miután a milét bekúpolták, szimmetrikus kupolaformáját kialakították, következhetett a betakarás munkája. Először az egész farakást vastagon beborították haraszttal, száraz erdei falevéllal. A száraz lombot, avart kétfülű kézi kosarakban vagy vászonponyvában (*pacókos*, *korcos*, *lepedő*) hordták fel a máglyára. Mintegy 10 cm vastagságú harasztrétegre volt szükség ahhoz, hogy a

⁵³ TAGÁN Galimdsán, 1943, 38, 40—41. Torockón a *mihér*be mindössze 10—15 m³ fát rakott a *verőgazda* által felfogadott *széncsináló*. Kós Károly, 1972, 58.

⁵⁴ Kós Károly, 1978, 66. 69.

⁵⁵ HEGYI Imre, 1978, 103.

⁵⁶ PETERCSÁK Tivadar, 1981, 58.

⁵⁷ É. KOVÁCS László, 1973, 177.

föld ne hulljon be a farakásba. Ugyanis a *harasztolást* a *földelés* követte. Ezt is felül kezdték, onnan haladtak lefelé. Kötött talajú vidéken elegendő 15 cm vastagságú földréteg, amit a szénégetők lapáttal verve tömörítettek, rögzítettek. Laza, homokos talaj esetén vastagabb, 20-25 cm-es földtakaró kellett. Mivel a laza föld nem tapadt meg rendszeren, abroncsot kellett készíteniök, ami a talajszint fölött kb. 50-60 cm magasan ölelte körül a milét. Ekkor ágas karókat állítottak szorosan a mile mellé egy méter távolságra egymástól, s ezekre fektették az abroncsnak szánt hasábfákat, amelyek a miléről lecsúszó földet „megfogták”.⁵⁸ Gömörben azonban a szénégetésnek igen ritka művelete volt az *abroncsolás*, mert csaknem mindenütt nyirkos, agyagos föld található az erdőkben. A mile beföldelése azonban enélkül is igen nehéz, fáradságos munka volt.

A MILE BEGYÚJTÁSA ÉS FELÜGYELETE

Begyújtás előtt nem fejezték be a mile földelését. Alul 70-80 cm széles sávban födetlenül hagyták, hogy elegendő levegőt kapjon a tűz. A begyújtás műveletét akkor is reggelre halasztották, ha estig elkészültek a mile megrakásával és betakarásával. Szeles időben szintén elhalasztották a begyújtást. Befedés után egy bottal szellőző lyukat fúrtak a mile tetején. Középen és körülötte is ütöttek néhány lyukat, ahol a felcsapó füst és gőz távozhatott.

A begyújtáshoz szabaddá tették azt a vízszintes aknát, ami a mile szélétől a középpontjáig ért. Kihúzták a farakás aljából azt a talajon fekvő vastag dorongot, amelyet a *begyújtó lyuk* kihagyása céljából helyeztek el. Ezen a hosszú ürege dugták be egészen a mile közepéig egy kb. 5-6 méter hosszú pózna segítségével a meggyújtott, lángoló *gyújtót, csóvát*. A pózna egyik végét behasították, és ebbe a *cserepsikkha* fogatták be a gyújtóanyagot. Gömörben legszívesebben faháncsot használtak erre a célra. Kecson, Visnyón *cseresnyehaj, hársfahaj*, Barkán *nyírfahaj* volt kéznél. Erről a gyújtóanyagról a szénégetők maguk gondoskodtak. A fa kergét lehúzták, fejsze fokával szétverték, és elrakták száradni. Megszáradván „égett, mint a zsír”. Másfajta gyújtót (száraz fücsomót, forgácsot) csak elvétele használtak.⁵⁹

Begyújtás után a milét legalább fél napig csak figyelték. Amikor meggyőződtek róla, hogy a tűz begerjedt, a mile tüzet fogott, beföldelték az addig fedetlen alsó szegélyt, sőt a gyújtólyukat is elzárták tuskóval, hasábbal, hogy korlátozzák a beáramló levegőt, elfojtsák az égést. „Első nap *bedurrant* a mile. Olyat szólt, mint egy ágyú.” Begyújtás után a gőz és a füst a mile tetején hagyott lyukakon át távozott. Ezeket nem tanácsos idő előtt elzárni, mert esetleg az egész máglyát

⁵⁸ Vö. É. Kovács László, 1973, 178. Lásd még: LAJOS Árpád, 1956, 28; PETERCSÁK Tivadar, 1984, 84-85.

⁵⁹ Adatközlők: Lipták József szül. 1902. Barka; Gallai János szül. 1921. Barka; Hegedüs Lajos szül. 1906. Kecő.

szétveti a bennszoruló gőz és gáz. A robbanás után a mile lángra kap, és kárba vész a sok fa, a befektetett munka.

A begyújtott milére állandóan vigyázni kellett. Felváltva ügyeltek rá, nehogy lángra kapjon. Egy-két alkalommal éjszakánként is körüljárták, és lefojtották, ha jobban parázslott a kelleténél. Éjjélkor feltétlenül ellenőrizték a milék állapotát. Barkán 2-3 miléje égett egyszerre a szénégető csapatnak. Két-három óránként mindet megnézték és eligazgatták. Éjszakára több földet szórtak a lyukakra, vastagították a földtakarót, reggel pedig ismét több levegőt engedtek a milébe.

Törekedtek az égés egyenletességére. Ahol erősen füstölt a mile, ott az égés is erős volt, ezért a földréteg vastagításával gyengítették. Viszont ahol gyengén égett, lyukat szúrtak a földtakarón, hogy jobban égién. A tűz a mile tetejéről lefelé, belsejéből a szélei felé terjedt. Terjedését követve szúrtak lyukakat egy kb. 1,5 méter hosszú nyárssal, piszkafával a máglya földtakarójába. Égés közben lapáttal verték, lábbal taposták a milét, hogy ne alakulhasson ki üreg a földréteg alatt. Ott a fa hamuvá égett, kárba vészett. Ehhez a munkához létra kellett, mert különben beszakadt velük az égő mile. Amikor 80-90 cm magasan, körül a milén lyukat vertek a földtakaróba, az már teljesen megkeményedett. A felszálló gőz és a hő hatására *rápállott* a farakásra, kemény páncéllá égett.

Amíg a tűz leért a talajig, háromszor is nyitottak egy-egy rend „ablakot” a mile földtakaróján. Legalul 30-40 cm-re a talajtól 2-3 lépésenként vertek lyukat a kemény földrétegbe. Amikor a tűz a talaj közelébe ért, már csak kék füst szállt fel a miléből.

Lucskán, s talán másutt is, szokásban volt, hogy puttonyokban vizet készítettek a *stétre*, arra az esetre, ha oltani kell a tüzet. Szokták a szellőző lyukakat is locsolni egy bőgrével, nehogy eltömítődjenek. A vizezéssel azonban csínján bántak, mert ha sok levegőt kapott a mile, gyorsan „elvirított”, és poros lett a szén. Jó szenet akkor kaptak, ha lefojtották a tüzet, s az csak *tommadt* levegő hiányában. Lucskán a kisebb milék 4-5 napig, a nagyobbak 6-7 napig égtek.⁶⁰ Barkán a milék átlagos égésideje 5-6 nap volt. Hosszúsón nagyobb miléket raktak, mint a Csermosnyavölgyiek, s a kiegészítéshez is 8-9' napra volt szükségük. Az égésidő — a fa mennyiségén kívül — attól is függött, hogy mennyi levegőt engedtek az égéshez, mennyire volt szeles az időjárás. Gömörszőlősen 5-6 nap kellett a kisebb milék kiegészéséhez, a nagyobbakéhoz egy bő hét.⁶¹ A kiegészés külső jele volt, hogy a mile alig füstölt, megroggyant, derékban összeesett.

A szénégetés nem volt veszélytelen foglalkozás. A népi emlékezetben megrögződött néhány halálos kimenetelű szerencsétlenség. Egy szénégető a gömöri karsztvidéken elaludt, és megfulladt a *kolyihában*, mert a milék füstje leszorult a *lápába*, elborította a *szénégető tanyát*. Egy másik alatt munka közben beszakadt a mile, miközben taposta, tömörítette a földréteget. Beesett a tűzbe, és megégett.⁶²

⁶⁰ Adatközlők: Tisza Sándor szül. 1904. Lucska; Fehér József szül. 1894. Lucska; Gallai János szül. 1921. Barka.

⁶¹ Bartók István (szül. 1901. Hosszúszó) közlése L. még: É. Kovács László, 1973, 179.

⁶² Hegedüs Lajos kecsői adatközlővel is beszakadt egyszer a mile, de a kezében tartott szénégető lapátra támaszkodva „kidobta magát” belőle.

A MILE KIBONTÁSA

A szén kiégése után elkezdhatték a még mindig nagy hőt árasztó mile kibontását. Cikkekre beosztva, felülről lefelé haladva húzták le a földet róla. A ráégett kéreg feltörése után hosszú nyelvű *szénvonóval* húzták a földet. Ezt az égett földet egy görbe nyelvű fagereblyével mindjárt megtisztították a gáztól, és halomba gyűjtötték. Ezt használták a továbbiakban a fellobbanó tűz oltásához. Egyik részét lapáttal mindjárt visszaterítették a milére, hogy a vékony portakaró alatt biztonságban legyen, amíg kihűl. A beporzott szén neve: *stukk*. Legalább egy éjszakát, de inkább egy teljes napot maradt a szén portakaró alatt. Ezalatt lehűlt, a tűz csak a görcsös, *revés* favégekben senyvedt.

A Csermosnya-völgyiek nyelvén szólva először is *megstrumpálják* (szurkálják), *megkvandelozzák* a milét, azaz megtisztítják a földrétegtől. Kidobálták a szén közé keveredett földet. HERKELY szerint megtisztítása után másnap hajnalig vártak, csak akkor kezdték *plészálni*, azaz fahoroggal kibontani a mile szénét.⁶³ Barkán idős szénégetők arra emlékszenek, hogy „éjszaka kellett *kiplászálni* a szenet”. Akkor jobban lehetett látni, ha valahol felizzott a szén, s mindjárt eloltották. Kecson is úgy emlékeznek, hogy jobbadán estére maradt a szén *kiplészállása* és *karikába* húzása.⁶⁴

A földkéreg letakarítása, majd a bontás és a szénnek karikában történő hűtése alatt is készenlétben kellett állni a tűzoltásra. Kupákban, kisebb hordókban vizet tároltak a közelben. Föld és hamu keverékéből összeállt port raktak halomba, hogy kéznél legyen az oltáshoz. A szén kibontását lapáttal kezdték. Kibontották a mile alját körül, majd omlasztani kezdték. A *plésza*, *plajsza* nevezetű szénbontó horoggal fejszeütésszerű mozdulatokkal tépték, bontották a magasabb szénrétegeket. Amikor egy cikkel végeztek, s eljutottak a mile közepéig, újabb cikkhez láttak.⁶⁵ A kibontott szenet a milétől kissé távolabb húzva vastag széngyűrűt kaptak. Ezt *karikának* nevezték. Legvégül a mile *bélit* bontották ki. Ennek a szene gyengébb minőségű volt. Ezt is a hasábfából nyert szénkarika közelébe húzták, de nem keverték össze vele, hanem egy újabb, kisebb gyűrűt képeztek belőle.

A mile bontásakor mindjárt osztályozták a szénminőségeket. A jól kiégett szén csak úgy pengett, harangozott. Kedves hang volt ez a szénégetők fülének. A rosszul égett szenet Lucskán, Gömörhosszúszón — s talán más gömöri falvakban is — *kvandel*nek nevezték. Ezt a szót az MTSz nem ismeri, a legtöbb szénégető vidéken ismeretlen. Mályinkán (Borsod m.) az apró, gyenge minőségű, sok levegővel égett faszén neve.⁶⁶

Mindjárt a bontás kezdetén elkülönítették a *lavenkát*. Így nevezték a csak részben szenesedett fadarabokat, a méterfa nyersen maradt végeit, csutkait. Ezt is külön

⁶³ HERKELY Károly, 1941, 262.

⁶⁴ Adatközlő: Lipták József szül. 1902. Barka; Hegedüs Lajos szül. 1906. Kecő.

⁶⁵ A boksa szétszedésének hasonló menetét, pontos leírását adja Mályinkáról: LAJOS Árpád, 1956, 30.

⁶⁶ Adatközlők: Fehér József szül. 1894. Lucska; Bartók István szül. 1901. Hosszúszó. A szó mályinkai jelentéséhez: NÉMETH Marietta, 1980, 35.

gyűjtötték. A Gömör—Tornai karsztvidék szénégetői a *kolyibában* égették el a lavenkát. Tüzénél főztek és melegedtek. Előnye volt, hogy lassan parázlott, sokáig eltartott. A Csermosnya-völgy szénégetői pedig a következő mile közepébe szokták berakni a *lavenkát*.⁶⁷

Lavenka a szénégetésből visszamaradt, félig szenesedett facsonk neve volt a Turóc völgyében is (Visnyó, Felfalu, Szkáros).⁶⁸ Ezen a néven ismerik Mályinkán (Borsod m.),⁶⁹ *lavinkának* említik Gömörszőlősen. Mályinkán *csutka*, Sajógalgóccon *csutak* elnevezését is feljegyezték.⁷⁰ *Szlavinka* volt a neve Sajószentpéteren⁷¹ és a Zempléni-hegység egyes falvaiban (pl. Mogyoróska, Baskó). Innen eredően a szénégetőket Baskón *szlavinkásoknak* nevezték, vagy inkább gúnyolták.⁷² Répáshuta népnyelvében a boksából kikerülő facsonkok neve *hlavinka*. A szénégetők a kunyhójuk előtt szokták eltüzélni.⁷³ A salakká égett faszenet *troszkának* nevezték.⁷⁴

A SZÉNÉGETŐK MUNKAESZKÖZEI

A munkaműveletek kapcsán már említett szerszámok többsége semmiben sem tért el a közönségesen használatos munkaeszközöktől. *Milehely*, *stét* elegyengetéséhez, földmunkához *csákányt*, *ortókapát*, *kétágút* (kétágú kapa) és közönséges vaslapátot használtak. A *placc* tömörítését helyben készült *fabunkóval* végezték. Fakitermeléshez *fejszét*, hasas *nagyfűrész*t és *cserfűrész*t használtak. Fejszére szükségük volt a *kolyiba* építéséhez és a *szénégető szánkó* előállításához is. Faeszközök faragásához esetenként *bárdot* vagy kis *faragót* (faragó fejszét) használtak. Szükség volt a szánkókészítéshez egy *vésőre* és egy-két szerszámeselítő reszelőre is. Ezek a szerszámok kellettek a *talyiga* alkatrészeinek kifaragásához s egyéb, speciális munkaeszközök előállításához. Szükségük volt 3-4 kisebb méretű *szénhordó kosárra*, amivel földet is hordtak a mile betakarásához, és ugyanannyi, nagyobb méretű *harasztoló kosárra*. A kosarakat a szénégetők maguk fonták tölgyfaháncsból (*szijácsból*) vagy *juszalagból*. *Kosárkámvának* és *bordának* mogyorófafalca felelt meg legjobban. Nagyobb miléhez *létrát* használtak, amit helyettesíthetett egy megfelelően lecsonkolt *ágasfa* is.

A speciális szénégető eszközök között említendő a begyűjtáshoz szükséges *cserpecsik*. Az egyik végén behasított, 4-5 méter hosszúságú pózna segítségével

⁶⁷ Adatközlő: Lipták József szül. 1902. Barka. *Klavenka*, *klavanka* néven említi: HERKELY Károly, 1941, 262. Ezt a szóalakot a barkai, lucskai adatközlőim nem említették. Nem lehet tudni, HERKELY hol jegyezte fel.

⁶⁸ Adatközlő: Punka János szül. 1903. Visnyó.

⁶⁹ NÉMETH Marietta, 1980, 16, 35.

⁷⁰ É. Kovács László, 1973, 179; LAJOS Árpád, 1956, 30.

⁷¹ MTSZ II. 577.

⁷² Saját gyűjtés 1961-ben. Adatközlők: Hegedüs István szül. 1899. Baskó; Kiss Ferenc, Mogyoróska. Erre hivatkozva közli: PETERCSÁK Tivadar, 1981, 57.

⁷³ PETERCSÁK Tivadar, 1984, 86.

⁷⁴ A *troszkát* Felső-Borsodban (Martonyi) a népi gyógyászatban használták. Vö. GUNDA Béla, 1934, 15.

juttatták be a lángot a máglya közepébe. Kellett egy-két *piszkafa* is, amivel az égő mile földburkát szurkálták meg levegőztetés céljából. Több munkába került a trapéz alakú *szénlapát* kifaragása bükkfából. Egyetlen fából faragták az egészet. Egyenes nyele volt. Az égett, átgerblyélt földet, port és hamut hányták vele a milére vagy a *karikában* hülő szénre. A *fabakóval* az égő mile földkérgét ütögették. Speciális eszközük volt a *szénvonó* is. Trapéz vagy félkör alakú bükkfadeszka kellett hozzá, kb. 40 cm hosszú éllel és 2-3 méter hosszú nyéllel.

Gereblyét két fajtát használtak. Az egyik a közönséges, sűrű fogú *mezei gereblye*, amit erdei avar, haraszt gyűjtéséhez és a milehely földjének elegyengetéséhez használtak. A másik volt az ún. *szénégető gereblye*, jellegzetesen meghajló, kétágú nyelével. Ennek rendszerint csak 7 darab hosszú (mintegy 25 cm-es) foga volt. A fogak többnyire somfából vagy bükkfából készültek. A gereblye feje *kőrösfából* készült. Hossza kb. 60 cm volt. Nyele általában tölgyfa vagy juharfa volt, hossza átlagosan 2 méter. A gereblyefej neve helyenként *vanga* (Kecső, Hosszúszó, Csucsom). Gereblyéket minden szénégető magának készített. Mindnek volt 3-4 gereblyéje. Minden égő mile mellé kellett legalább egy belőle.

Speciális szénégető szerszám a *plésza* (Visnyó, Kecső, Hosszúszó), *plajsza* is (Lucska, Barka). Voltaképpen egy kb. 2 méter hosszú nyélre köpösen illesztett, hosszú csörre emlékeztető vashorog, amely a kiégett szénrakás megbontására, a széndarabok kihúzására szolgál. Nevezik szénhúzó *gajmónak*, szénbontó horognak is. Készülhetett kizárólag fából, de akkor sűrűn kellett cserélni. Kb. 25-30 cm hosszú vasát a falusi kovács készítette. Barkán a *plajszáláshoz* az 1930–40-es években háromágú *kaparót* is használtak. Ezt is kovács csinálta. Meggörbitett háromágú vasvillára emlékeztetett. Ugyanúgy köpös nyélfelerősítésű volt, mint a vasvilla.

Az említett eszközökön felül még *fakupa*, *hordó*, locsolókanna, azaz néhány vizes-edény kellett a szénégető tanyára, továbbá minél több bő *szeneszsák*, ún. szőrzsák a szén csomagolásához és elszállításához.

A SZÉN ELSZÁLLÍTÁSA, FUVAROZÁSA

A *karikában* kihült szenet régebben szekérbe ömlesztették vagy széles szőrzsákokba rakták, és úgy szállították a vasolvasztó massákba. Megesett, hogy meggyulladt a még *karikába* széthúzott szén is. Olyankor összetolták nagyobb rakásba, és *heporolták*, azaz égett földdel kevert hamut lapátoltak rá. A szőrzsákok bevezetése előtt a szenet egyenesen a szekérkasba öntözték a kosaraikból. Előbb már említettük, hogy 1662-ben a Sajó felső völgyében élő stellerek megállapodtak a szénégető, szénfuvározó falvak vezetőivel a szabályos szénhordó kas méreteiről. Eszerint: „A kasnak mértéke: hossza fél fertály híján hat sing, szélessége a singek felől a kasnak közepén egy sing és egy fertály, a két végén való singek felett pedig egy sing és fél fertály; az alja szélessége a hátulján egy sing egy ujjnyi híján, az elején pedig fél sing s fél fertály; magassága a kas fonásának leszen egy sing egy fertály.”⁷⁵

⁷⁵ Vö. ItA Bálint, I. 1976, 401.

A *sing* hosszát a *Pallas Lexikon* 0,622 méternek adja meg,⁷⁶ s ezzel a szorzóval könnyen kiszámítható a 17. századi szekérkas-szabvány minden mérete. Eszerint a gömöri szénhordó szekérkas hossza meghaladta a 3,5 métert, magassága a 70 cm-t. Ez a szekérméret csak kevéssel maradt el a recens gömöri *rókoncs ladik-szekér* vagy *kosolyó (kosolyó-szekér)* méreteitől és szállítókapacitásától.

A 19. század végén és a 20. század elején a faszenet szállító szekerekre már ritkán tettek vesszőből font kasokat. Elterjedtebb volt a fűrészelt fenyődeszkából készült *süberos ladik-szekér*.

Nincs biztos információnk a *szenes zsákok* megjelenésének idejéről. Feltehetően a századforduló éveiben kezdték használni a zsákokat. Mindenesetre 1941-ben a gömöri szénégetőkről feljegyezték, hogy „a faszenet zsákokban húzzák és szekérre rakják”.⁷⁷ Gömörszőlősen egy zsákba 40—50 kg szenet töltöttek. A szénégetők 1900-ban zsákonként 25 krajcár fizetséget kaptak, azaz mázsánként 50—60 krajcár ütötte a markukat. Gyakran történt az átadás szekérszáma is. A fuvaros cédulát adott az átvett szénmennyiségről, és a munkáltató a cédula szerint fizette őket.⁷⁸ Kecson két kosár szenet töltöttek minden zsákba. Egyenként 30—35 kg szén ment a szőrszákokba. 10 q szénre 28—30 *szenes zsákot* kellett számítani.⁷⁹

Lucskán a szenet ritka fogú gereblyével és falapáttal szedték kosárba, úgy öntötték a szenes zsákba. Félgömb alakú, kétfülű szenes kosarakat használtak. Visnyón, Kecson tölgyfahántásból (háncsból), Barkán inkább juharfából készítették. Tűz fölött *megpállították* (gőzölték) a fiatal tölgyhusángot, hogy könnyen hasadjon. Aztán késsel kb. 2 mm vastagságú rétegekre hasították. Az 1940—50-es években környékbeli *kosaras cigányoktól* vették a háncsból font *szenes kosarat*, régebben maguk állították elő.⁸⁰

Hasonló fejlődésmenet rögzíthető, mint a Bükkben. Répáshután (Borsod m.) a faszenet régebben szekérbe ömlesztve vagy zsákokban csomagolva fuvarozták a diósgyőri vasgyárba. Az 1970-es években már műanyag zsákokat használtak, s a szenet sűrű fogú vasvillával egyenesen a zsákba rakták. A szenet zsákostól mázsálták, és mázsánként fizettek érte. (1981-ben egy mázsa szénért 110 Ft-ot kapott a szénégető.)⁸¹ Gömörben 50 *méter* (ürméter) fából rendszeren 60 mázsa szenet nyertek.⁸² Összevethető ez az érték más tájak szénégetőinek eredményeivel. Nagy különbség nem észlelhető, holott a szenesítő máglyák mérete igencsak mutat

⁷⁶ *Pallas Nagylexikon* XV. Bp 1897. 5.

⁷⁷ HERKELY Károly, 1941, 262.

⁷⁸ É. KOVÁCS László, 1973, 180.

⁷⁹ Hegedüs Lajos (szül. 1906, Kecő) közlése.

⁸⁰ Adatközlő: Punka János szül. 1903. Visnyó; Gallai János szül. 1921. Barka; Hegedüs Lajos szül. 1906. Kecő.

⁸¹ PETERCSÁK Tivadar, 1984, 86.

⁸² HERKELY Károly, 1941, 262. Téves az a közlése, hogy „átlagban azonban egy mázsa fára egy mázsa szenet számítanak”. Ez lehetetlen, mert a fából sok víz távozik el égetés közben. Répáshután 800 kg fából, ami 1 m³-nek felel meg, átlagosan 160 kg szenet állítottak elő. Vö. PETERCSÁK Tivadar, 1984, 86—87. Valójában a nyers fa és a belőle nyert szén súlyaránya 5 : 1.

eltérést a régiók között. A Bakonyban 1 ürméter nyersfából kb. 120 kg szenet állítottak elő.⁸³ Hasonló értéket ismerünk a Székelyföldről is.⁸⁴

A faszén szállítása a gömöri vasipar egyik kulcskérdése volt még az 1860-as években is. „Ezen ipar szívós életképességét csak az bírja felfogni — írja HUNFALVY —, aki tudja, hogy mily nehézségekkel van összekötve járhatatlan mellékutainkon a faszénnek 12 mérföldnyi távolságból való szállíttatása a gyárakhoz.”⁸⁵ Többe került a szén fuvarozása, mint az előállítás. Az 1900-as évek elején a murányi uradalomban 1 *mérő* (1 3 m³) szén termeléséért 36—50 fillért fizettek, elszállítása a vasolvasztóhoz viszont 48—84 fillérbe került.⁸⁶ Szénfuvarozással a gömöri falvakban a gazdaréteg foglalkozott. Lucskán a „hegybe járó” — fát, szenet és meszet fuvarozó — gazdák az első világháború előtt kizárólag ökröket tartottak. Ökrös szekéren hordták a faszenet a helybeli masszába. A kohónál dolgozó munkások jobban kerestek, mint a fuvarosok. „Gyenge volt a kereset” a fuvarozással. A lucskai vasolvasztó megszűnése (1903) után a gazdák tűzifát hordtak ökrös szekereiken a rozsnyói piacra, és a dernői vasöntödébe szállították a faszenet egészen az első világháborúig. Akkor a vasöntöde megszűnt, s ezzel együtt a lucskai szénégetők is munka nélkül maradtak egy időre.⁸⁷

Barkáról az 1930—40-es években lovas szekereken hordták a faszenet Szepsibe a malomba vagy Tornára, a vasútállomásra. Visnyóról (Turóc-völgy) a fogatos gazdák a környező erdőkben égetett faszenet Ploszkóra (kb 16 km) szállították a gyárba (vashámorba). Máskor Ratkóra (14 km) vagy Tornallyára (18 km) kellett hordani. Mind lovas gazdák voltak, akik vasat is fuvaroztak Ploszkóról a tornallyai vasútállomásra. A visnyói földnélküli vagy kiscsüdi emberek ölfavágással, szénégetéssel, faeszközfaragással foglalkoztak, a földműves fogatos gazdák pedig fuvarozással egészítették ki jövedelmüket.⁸⁸

Szénégetéssel kétszer annyit lehetett keresni, mint más erdei munkával, favágással, mészégetéssel. Mázsaszámra fizették őket, és a szénégetők huncutok voltak. Mázsálás előtt alaposan meglocsolták a szenet, hogy többet nyomjon és több pénzt kapjanak érte. Ezt azért is tehették, mert közszájon forogtak a *karikába* húzott, sőt a zsákba töltött faszén meggyulladásáról szóló történetek.⁸⁹ A szénégetők más vidéken is jól kerestek. Mályinkán azt tartották a foglalkozásukról, hogy „mocskos, de zsíros”.⁹⁰ Erdélyben előfordult, hogy „egy szolgabírónak sem volt olyan fizetése, mint a szénégetőnek”.⁹¹ A gömöri szénégetők nem hordták a

⁸³ HEGYI Imre, 1978, 104.

⁸⁴ TAGÁN Galimdsán, 1943, 51.

⁸⁵ HUNFALVY János, 1867, 284.

⁸⁶ BOROVSKY Samu, é. n., 226.

⁸⁷ Bendzsuch József (szül. 1897, Lucska) közlése.

⁸⁸ Punka József (szül. 1903, Visnyó) közlése.

⁸⁹ Hegedűs Lajos (szül. 1906, Kecő) közlése.

⁹⁰ LAJOS Árpád, 1956, 21.

⁹¹ Kós Károly, 1978, 71.

szenet vásárokra, és nem jártak vele az Alföldre, mint a mályinkaiak vagy a cserépfalusiak.⁹²

A gömöri szénégetés emlékanyaga több szempontból értékelhető:

1. A munkamenet és a munkaeszközök leírásából nyilvánvaló, hogy a szénecsinálás technikája keveset változott az évszázadok folyamán. Megfigyelhető azonban a népi szénégetésben is a boksák legújabb kori növekedése. A bükki, zempléni, továbbá a bakonyi és erdélyi leírások arra mutatnak, hogy a szénecsinálás hagyományos technikája az egész Kárpát-medencében egységes.

Népünk ipari kultúrájához a szén ismerete és használata a fémművesség ugor kori megjelenése óta hozzátartozik. *Szén* szavunk maga is valószínűleg ősi örökség a finnugor korból. *Szénégető* szavunk első írásos említése 1222-ből ismeretes.⁹³ Ez a szóösszetétel földrajzi névként a középkori Magyarország sok erdővidékén felbukkan. 1349-ben például Temes megyében, a Temes folyó mentében jegyzik fel.⁹⁴ Gömörből is adatolható — mint látjuk — 1413 óta. Tekintve, hogy a vaskohászat egyik legfontosabb tája a középkori Magyarországon éppen Észak-Borsod, majd Gömör és Szepes volt,⁹⁵ nem lehet kételkedni a szénégetés fokozódó jelentőségében sem ezeken a tájakon.

2. Módosításra szorul az a kép, ami a korábbi néprajzi közlemények nyomán alakult ki a szénégetés hazai múltjáról, s amit a *Magyar Néprajzi Lexikon* is közvetít (IV. kötet 645, 649). Eszerint „régén” vásároló, faluról-falura járó szekeresek révén történt a szén értékesítése, vásárlói pedig kézművesek és háziasszonyok voltak. Valójában „régén” is elsősorban a kohászatban, a fémművességben és az üvegyártásban volt szükség faszénre. Ilyenformán a széntermelés a 19. századot megelőzően is a massák, hámorok, üveghuták körzetében folyt nagyobb méretekben.

3. A gömöri szénégetés terminológiája alapos elemzést kíván. Első látásra feltűnik a német eredetű mesterségszavak (így a *mile*, *stét*, *stukk*, *kvandel* vagy *kvander*, *strumpál*) csoportja. Bizonytalan eredetű a *plésza*. Feltehetőleg szláv eredetű a *lavenka* és a *troszka*.⁹⁶ Említhető egy sor magyar származékszó is, mint a *gyűjtő*, *kaparó*, *karika*, *piszkafa*, *szénégető*, *szénhely*, *szénvonó* stb. Minthogy a gömöri magyar bányászat és kohászat szakszókincse alapvetően német eredetű,⁹⁷ nem lehet csodálkozni azon, hogy a szénégetés terminológiájának alaprétegét is német jövevényszavak alkotják. Sok eleme került át ennek a gömöri szakszókincsnek Borsodba, a Bükk vidékére is. Legfontosabb tagja, a *mile* szó elterjedtsége

⁹² VÍGA Gyula, 1986, 84—85; LAJOS Árpád, 1956, 22. A zempléni szénkereskedelemhez: PETERCSÁK Tivadar, 1981, 58—59.

⁹³ TESZ III. 720.

⁹⁴ VÖ. CSÖRE Pál, 1980, 278.

⁹⁵ VÖ. HECKENAST Gusztáv, 1968, 151.

⁹⁶ A *troszka* szlovák vagy kárpátukrán kölcsönszó. KNIEZSA István, 1955, I. 1. 519. A *lavenka* szót Kniezsa nem tárgyalja.

⁹⁷ VÖ. PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1985, 319—320. Lásd még: TARJÁN Jenő, 1939.

külön is figyelmet érdemel. Ez a szavunk 1606 óta adatolható 'szénégető máglya' jelentésben. Német eredetije az azonos jelentésű *Meiler* szó.⁹⁸ Borsodban és Zemplénben a *mile* szintén használatos szakszava a szénégetésnek, sőt Borsod északi részén a magvas kender kévéiből rakott szárító kunyhókat is ezzel a szóval jelölik. A Bükkben és a Zempléni-hegységben azonban a szénégetésből lassan kiszorítja az erdészeti hivatalos nyelvben meggyökeresedett *boksa*. Mályinkán mindkét szó használatos, s közülük a *mile* a régebbi.⁹⁹ Répáshután a szénégető máglya hagyományos neve *mile* vagy *mila*, csak újabban nevezik *boksának*.¹⁰⁰ Zemplénben hagyományos népi neve *müle* (Mogyoróska), *mille* (Regéc), *mila* (Óhuta), *mile* (Hegyköz), s csak újabban hívják *boksának*.¹⁰¹ Mogyoróskán, Baskón a szénégetőket *mántának* is nevezték, de az elnevezés eredetét már nem ismerték.

Baskón a szenesítő máglya neve *boksa*,¹⁰² és Erdőhorvátiban is így nevezik.¹⁰³ A *boksa*, *baksa* valószínűleg származékszó, s csak 1891 óta adatolható 'szénégető máglya' jelentésben.¹⁰⁴ Erdélyben főként ez terjedt el (Székelyvarság, Nagyenyed vidéke, Gereblye). Román szénégetők szavaként is ezt említik.¹⁰⁵ A *boksa* szót jegyezték fel a dunántúli szénégetők szavaként, bár Szentgálon inkább mondanak *kúpot*, Bakonyicsernyén és környékén pedig *rakást*.¹⁰⁶ A *boksa*, *baksa* azonban még Erdélyben sem kizárólagos megnevezése a szenesítő máglyának. Székelyvarságon a kisebb, kb. 5 ürméter fából rakott máglya neve *millér*. Torockón a szenes máglya egyetlen neveként a *mihér* szót jegyezték fel.¹⁰⁷ Joggal tehető fel, hogy a 19. századig Erdélyben is inkább a *mile* szócsaládjához tartozó német jövevényszavakkal jelölték a szénégető máglyát, s az erdélyi szóalakok közelebb álltak a német eredetihez. Borsodban és a Zempléni-hegységben viszont a gömör-szepesi vasiparhoz kapcsolódó szénégetés expanzióját, 18–19. századi kisugárzását kell látni. A Bükk vidékére a gömői magyarok, szlovákok, Zemplénbe viszont a mántának nevezett mecenzéfi németek közvetítették a szénégetés ismereteit és szakszókincsét. A szénégetők mozgékonyasága ismeretes. Előfordult, hogy bükki (pl. répáshutai) szénégetők mentek Rozsnyó vidékére.¹⁰⁸ A gereblyei szénégetők felvidéki eredetéhez nem fér kétség, s ők is bejárták Erdély, sőt Románia nagyobb részét. Székelyvarságon is sokszor dolgoztak.¹⁰⁹ A gömör-szepesi szénégetés kisugárzása tehát igen messzire ért.

⁹⁸ TESZ II. 1970. 921.

⁹⁹ LAJOS Árpád, 1956. 26. skk; NÉMETH Marietta, 1980. 7–9, 24, 39.

¹⁰⁰ PETERCSÁK Tivadar, 1984. 83.

¹⁰¹ PETERCSÁK Tivadar, 1978. 28; PETERCSÁK Tivadar, 1981. 57.

¹⁰² Saját gyűjtés 1961-ben. Adatközlő: Hegedüs István szül. 1899. Baskó; Kiss Ferenc, Mogyoróska.

¹⁰³ JÓSVAI Gizella, 1976. 169.

¹⁰⁴ TESZ I. 1967. 330.

¹⁰⁵ TAGÁN Galimdsán, 1943. 38; PÁVAY VAJNA Ferenc, 1907. 294; Kós Károly, 1978. 67–68.

¹⁰⁶ VAJKA Aurél, 1959. 27; HEGYI Imre, 1978. 103.

¹⁰⁷ TAGÁN Galimdsán, 1943. 38; Kós Károly, 1972. 58.

¹⁰⁸ PETERCSÁK Tivadar, 1984. 82.

¹⁰⁹ Kós Károly, 1978. 64. A gereblyei szénégetők felvidéki származását alátámasztja a családnevek többsége. Románia távoli pontjain végzett munkájukról: uo. 65–66. 71.

4. A szénégetők életmódját a lakóhelytől, sőt emberi településtől is távoli munkahely és az állandó készenlétet igénylő munka természete alakította. Munkaidejük — a rövid étkezési és alvásszüneteket leszámítva — megszakítás nélkül tartott a vállalkozás kezdetétől a befejezéséig. Napi 16—18 órát dolgoztak folyamatosan. (A bányászok, őlfavágók élete ebben a vonatkozásban könnyebb volt, mert este lefeküdtek kunyhójukba, a *krám*ba, és csak reggel keltek fel.) Rövid pihenőiket a szénégetők is a *kolyib*ában töltötték, ott aludtak és étkeztek. A földkunyhóban kialakított priccseken pihenve rongypokróccal takaróztak. Miként a bejáró bányászok, a mészégetők, a favágók, a cserhántók és más erdei munkások, úgy a szénégetők is ún. *hetes tarisznyával* mentek a munkába.¹¹⁰ Hétfőn hajnalban egész hétre való ételmet vittek magukkal a hátukra kötött fehér vászontarisznyában a szénégető tanyára. Naponta egyszer főztek meleg ételt. Gyakorta készített ételeik tekintetében némi eltérés volt a gömöri kistájak között. Rózsnyó vidékén *haluson* és *guján*, a Szilicei-fennsíkon *laksán* és *gombótán*, a tornai völgyekben pedig főleg babon éltek az otthonuktól távol dolgozó férfiak.

A szénégetés különösen piszkos munka. A mile bontásához legrosszabb ruhájukat vették magukra, mert a szénpor egészen belepte őket, csak a foguk, meg a szemük „világított”. Tisztálkodni napokig nem tudtak, legfeljebb a közeli patak vizében mosakodtak meg. Ezért le is nézték s csúfolták őket más falvak lakói.

5. A szénégetés jövedelmezősége azonban meghaladta a legtöbb erdei és mezei foglalkozását. A jövedelmezőségnek köszönhetően mindig voltak, akik vállalták ennek a munkának és a vele járó életmódnak a nehézségeit. Legtöbben apáik mesterségét folytatták, mert beleszülettek a szénégetésbe. Az említett gömöri falvakban a szénégető foglalkozás apáról fiúra öröklődött egyes családokban.

A szénégetés termelékenységére, egy fő egy napi termelésére csak közvetett adatokból, számításokkal következtethetünk. Láttuk, hogy egy átlagosnak vehető 50 m³-es miléből kb. 60 q szenet nyertek. Feltéve, hogy az adott mile előkészítése és kiégetése négy fő két heti munkájába került, mintegy 48—50 munkanapot kell rá számítanunk. Ebben az esetben egy-egy munkás napi munkateljesítménye — szerényen számítva is — 1 q faszenet eredményezett. A napi munkateljesítmény azonban ettől lényegesen nagyobb is lehetett. Különösen akkor, ha a *szénhely* előkészítésével, a *kolyiba* megépítésével nem volt gondjuk, s ha az őlfa helyben volt. Tekintve, hogy egy-egy munkacsapatnak párhuzamosan 2—3 miléje épült vagy égett, az egy munkásra jutó napi eredmény akár 2 q faszen is lehetett. Répáshután 1980-ban a fiatalabb szénégetők havonta 100 q, az idősebbek pedig 70—90 q szenet tudtak — folyamatos munkával — kiégetni.¹¹¹ Napi teljesítményük tehát 3—4 q szén volt, amit egy-egy segítőtárssal, esetenként a feleségük bevonásával értek el. Ugyanakkor a megrendelő 1 q szénért 110 Ft-ot fizetett. Napi keresetük tehát 330—440 Ft-ot tett ki.

¹¹⁰ E foglalkozási rétegek életmódjának közös vonásaihoz: PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1985, 311—314.

¹¹¹ PETERCSÁK Tivadar, 1984, 87.

1867-ben a gömöri szénégetők 8—10 krajcárt kaptak 1 *mérő* szénért. Ezt az adatot azonban csak a napi termelés, a *mérő* nagysága és a korabeli napszámok ismeretében lehet értékelni. (A mérő valószínűleg a köböllel azonos, az 1900-as évek elején $1/3 \text{ m}^3$ -nek jelezték.) Egy másik adatunk szerint 1900-ban a gömörszőlősiek 50—60 krajcárt kaptak a szén mázsájáért. Ezt napi teljesítménynek és napszámnak tekintve arra kell gondolni, hogy akkoriban a szénakaszások napszámbére országosan 40 krajcár körül mozgott.¹¹² A zempléni szénégetők az 1930-as években 5—6 pengőt kaptak 1 q szén ellenében.¹¹³ A korabeli ár- és bérvizonyok között az 5—6 pengős napi kereset igen jónak számított. Ezt a keresetet azonban csupán rövid szezonokban érhették el a szénégetők, s meg kellett élniük akkor is, amikor nem volt munkájuk. Ezzel magyarázható, hogy a szénégetésből nem gazdagodtak meg, s nem emelkedtek falujuk legmódosabb gazdáai, sem a vidék tehetősebb iparosai, vállalkozói közé. Helyük mindenkor ott volt a nehezen élő gömöri bányászok és erdei munkások között.

¹¹² Lásd MILHOFFER Sándor: A mezői munkásviszonyok hazánkban. Budapest, 1898.

¹¹³ PETERCSÁK Tivadar, 1981, 58. Akad feljegyzés kiugróan magas szénégető keresetekről is. Például Bakos János gereblyei szénégető 1928-ban Székelyvárságon (Románia) 60 ezer lejt keresett 3 hónap alatt. Ugyanakkor 400 lejért arany fülbevalót tudott venni a feleségének. Vö. Kós Károly, 1978, 71.

- BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus
 1799 *Memorabilia provinciae Csetnek*.
 1806—
 1808 *Inclyti Superioris Hungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica*. Leutschoviae.
- BOROVSKY Samu (szerk.)
 é. n. *Gömör-Kishont vármegye monográfiája*. Bp.
- CSÖRE Pál
 1980 *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Bp.
- EISELE Gusztáv (szerk.)
 1907 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék bányászati monográfiája I. Selmecbánya*.
- FÉNYES Elek
 1847 *Magyarország leírása*. Pest.
 1851 *Magyarország geographiai szótára, I—IV*. Pesten.
- GUNDA Béla
 1934 *Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. Néprajzi Értesítő XXVI. 1—16*.
- HECKENAST Gusztáv
 1968 *A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig*. In: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Bp.
- HEGYI Imre
 1978 *A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben*. Bp.
- HERKELY Károly
 1941 *Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. Néprajzi Értesítő XXXIII. 259—263*.
- HUNFALVY János (szerk.)
 1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. Pest.
- ILA Bálint
 1942—1976
Gömör megye, I—IV. Bp.
- JÓSVAI Gizella
 1976 *Az erdő hasznvétele Erdőhorvátiban*. In: *Foglalkozások és életmód (szerk.: DOBROSSY István) 159—169*. Miskolc.
- KNIEZSA István
 1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. I.* Bp.
- É. KOVÁCS László
 1973 *Szénégetők*. Lakóhelyünk Ózd, 4. szám 172—185. Ózd.
 1976 *Erdei munkások életviszonyai Gömör-szőlősen a XX. század első felében*. In: *Foglalkozások és életmód (szerk.: DOBROSSY István) 143—157*. Miskolc.
- KÓS Károly
 1972 *Népélet és néphagyomány*. Torockói vasművesség c. fejezet. Bukarest.
 1978 *Lápos vidéki szénégetők és szénégetés*. Népismereti Dolgozatok 1978. 64—72. Bukarest.
- LAJOS Árpád
 1956 *Szénégetés a Bükkben*. Herman Ottó Múzeum Közleményei 4. szám 21—30. Miskolc.
- MAGDA Pál
 1818 *Magyarország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása*. Pesten.
- MARKUŠ, Michal
 1976 *L'udová strava v obciach Rudná a Kružná*. Gemer. Národopisné štúdie 2. 175—212. Rimavská Sobota.
- MTSz = SZINNYEI József szerk.: *Magyar Tájszótár, I—II*. Bp. 1893—1901.
- NÉMETH Marietta
 1980 *A mályinkai szénégetés szakszókincse*.

- Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 2. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1982 *A Barkóság és népe*. Miskolc.
- 1984 *Hagyományos közlekedés és szállítás*. In: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben (szerk.: SZABADFALVI József és VIGA Gyula) 141—169. Miskolc.
- 1985 *Régi hányászélet Gömörben*. Ethnographia XCVI. 297—323.
- PÁVAY VAJNA Ferenc
- 1907 *Szénégetés Nagyenyed vidékén*. Néprajzi Értesítő VIII. 292—294.
- PETERCSÁK Tivadar
- 1978 *Hegyköz*. Miskolc.
- 1981 *Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében*. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről (szerk.: SZABADFALVI József) 43—62. Miskolc.
- 1984 *Az erdő haszna*. In: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben (szerk.: SZABADFALVI József—VIGA Gyula) 75—96. Miskolc.
- TAGÁN Galimdsán
- 1943 *Fakitermelés és szénégetés Székelyvárságon*. Néprajzi Értesítő XXXV. 32—55.
- TARJÁN Jenő
- 1939 *A vasércbányászat és műszókincse Rudabányán*. Bp.
- TESz = *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára* (főszerk.: BENKŐ Loránd) Bp. 1967—1976
- ÚMTSz = *Új Magyar Tájszótár* (főszerk.: B. LŐRINCZY Éva) adattára.
- VAJKAI Aurél
- 1959 *Szentgál*. Bp.

CHARCOAL BURNING WORKERS IN GÖMÖR COUNTY

In Gömör county, the northern region of historic Hungary the traditions of charcoal burning date back to the Middle Ages. Its first real booming period took place in connection with the development of iron industry at the beginning of the 17th century. Charcoal burning and the transportation of charcoal was the job of the peasants living in the surroundings of ironstone quarries and iron foundries as soon as the 16th and 17th centuries. (Especially near the towns of Rozsnyó, Dobsina, Pelsőc and Csetnek.) The traditional methods of charcoal burning were still applied in the 19th and 20th centuries.

This trade is not a seasonal one, it can be followed all the year round. However, its main season is summer. The best quality charcoal was made of beech-wood, but other sorts were also used (like hornbeam, birch and poplar). The size of the charring fire was considerably enlarged in the first part of the 20th century. The piles of wood were first made 15 to 20 m³ in size, then they were replaced by 40 to 50 m³ ones and sometimes as big as 80 to 120 m³ piles were built. They were made cone-frustum type, then covered with fallen leaves and a 20 to 25 cm thick layer of earth. After lighting the fire the process of burning was constantly checked, feeding the fire with the air needed for it to burn. The charring of small piles took 4 to 5 days, whereas the big ones required 8 to 9 days. One cubic meter of wood gave 120 kg of charcoal. The charred and cooled charcoal was put into baskets or sacks, and were carried to the nearby small iron foundries by waggons. Charcoal burning workers were sleeping in earth lodges built near their working site for months throughout the season and they were cooking their meals on open fire. They were traditionally working in groups of five. Their daily output was 1 q (about two hundredweights) of charcoal per person. Their capacity was growing from the 1920s on going up to 2 q (about four hundredweights). The earnings were higher than those of agricultural workers however, due to the seasonal character of their work, they were just enough to make both ends meet.

Charcoal workers had special tools, such as a pole slit at one end used for lighting the fire, a few pokers for piercing the layer of earth on the pile, a coal-shovel carved from beech-wood, a coal-rake with a curved handle and long teeth and an iron hook with a long handle for raking out the extinct but still hot fire.

The terminology of the Hungarian charcoal burning workers in Gömör is constituted by Hungarian and German technical terms in the main. The latter (*mile, stét, stukk, kvandel, strumpál*) probably come from the language of the German miners and ironworkers settled here in the Middle Ages. Some words have probably come from the language of the Slovaks living in the neighbourhood, such as *lavenka, troszka, plésza*. However, the questions in connection with the adoption of foreign words will be satisfactorily answered only after the research of the Carpathian German and Slovak charcoal burning.

KISS MÁRIA

ADATOK A HORVÁTORSZÁGI SZÓRVÁNYMAGYAROK EREDETÉHEZ ÉS FOLKLÓRJÁHOZ

Munkám előzményeiről el kell mondanom, hogy a téma kidolgozásához 1985 nyarán kezdtem hozzá, amikor a „Lipovljanski susreti” rendezősége felkérésére részt vállaltam a soknemzetiségű Lipovljani, valamint környéke folklórájának és néphagyományainak gyűjtésében és feldolgozásában. A gyűjtött anyagot a rendező szervek többszerzős gyűjteményben publikálták.¹

Magam a Lipovljaniban és a közeli Jamaricán élő szórvány magyarság körében végeztem gyűjtést.² Itt most ennek a tájékoztató gyűjtésnek eddigi tapasztalatairól kívánok beszámolni.

*

Lipovljani Horvátország szlavóniai területén, Novska városától 10 km-re kelet felé esik. Novska fontos vasúti és közlekedési csomópont Sisak, Bosznia, Zágráb, Belgrád, a Dráva-mente, majd tovább Magyarország felé. 1544-ben a törökök elfoglalták ezt a vidéket, s a török uralom 143 évig tartott. A lakosság túlnyomó része a mai Burgenlandba menekült. A települések nagy része teljesen megsemmisült, az egész terület a 17. századig úgynevezett „senki földje” (Terra deserta) volt. A törökök alóli felszabadulás után 1687-ben elsőnek Kraljeva Velika újult meg, s később követte a többi lipovljani település, amelyeket a 18. században az újonnan szervezett úgynevezett Katonai Határőrvidék igazgatása fogott össze. Maga Lipovljani az úgynevezett Gradiskai Határőrezred területére esett. A Katonai Határőrvidék fennállása idején a gradiskai gyalogos regiment területére tömegesen költözött a horvát és a szerb lakosság Boszniából, Dalmáciából, Kordunból, valamint kisebb mértékben Szerbia északi részéről. Később németek, magyarok, csehek, szlovákok, ukránok, lengyelek, olaszok és mások is megjelentek

¹ *Lipovljanski susreti* 85. Istraživanje, prezentacija i zaštita kulture narodnosti. Lipovljani, 1986.

² Első ízben 1985. VII. 2—5. között gyűjtöttem Lipovljaniban és Jamaricán, majd ezt követően 1985. XI. 8—9-én. Itt kell köszönetet mondanom mindenkinek, a zágrábi Zavod za istraživanje folkloru akkori igazgatójának, dr. Dunja Rihtman-Auguštinak, Nives Ritig-Beljak tudományos munkatársnak a Lipovljani-kutatások koordinálójának —, valamint Lipovljani község társadalmi aktivistáinak, akik munkámat messzemenően segítették.

Lipovljani területén, számítva azokra a kedvezményekre, amelyeket a Katonai Határőrvidék biztosított az újonnan jöttek számára. A település eredeti kaj-horvát dialektusa az újabb odaköltözők hatására figyelemre méltó módon ijekavstinára és stokavstinára változott át.³

Kósa László írja, hogy a magyarok szörványos kivándorlása Szlavóniába és Horvátországba már a 18. század végén megkezdődött, „de többségük az 1850-es évektől az I. világháború kitöréséig vándorolt mai lakóhelyére. Számuk 1910-ben meghaladta a százezeret. Az a népmozgás, ami ezt a nagyszámú magyarságot a Dráva—Száva közére vetette, tipikus jelensége volt a dualizmus kori Magyarországnak, s a magyar szakirodalom „horvátországi kivándorlás”-nak nevezi. Okai ugyanazok voltak, mint a fő irányé, az amerikai kivándorlásé. 1848 mélyreható változásokat hozott a magyar társadalomban. A nagybirtokok megindultak a kapitalizálódás útján, de a felszabaduló paraszti munkaerőt nem tudta befogadni a lassan fejlődő ipar. A földet és munkát kereső tömegekből kerültek ki a kivándorlók.”⁴

A Magyarország és Ausztria között 1867-ben, valamint Magyarország és Horvátország között 1868-ban létrejött kiegyezés után, 1869. augusztus 19-én Horvátországban megszüntették a gazdasági és társadalmi fejlődést erősen gátló, idejétmúlt Katonai Határőrvidéket. A helyükbe lépő megyei adminisztráció az addig birtokjogilag autonóm zártsgú határőrezredek területét megnyitotta az iparosodás előtt. A korszak kapitalista rendszerében rohamosan előretörő iparfejlődés maga után vonta a mezőgazdaság kiszélesedését is, valamint a mindkét termelési ág által kiváltott belső migrációt.⁵ „Erre a tájra elsősorban a déldunántúli megyékből (Baranya, Somogy, Tolna, Zala) és a Bácskából jöttek. Egyes latifundiumok, mint pl. a rumai és nasicei Pejacevich, a vukovári gróf Eltz, a nustári gróf Khuen, a daruvári Tüköry toborozták ide a magyar cselédeket. Ezek egy része pár év alatt megtakarított pénzéből — kihasználva az olcsó árakat — parasztbirtokot vásárolt a környező falvakban, és gazdálkodni kezdett. Mások végleg az uradalmak területén telepedtek meg. Az 1870-es években a végkielégítésként kapott földbirtokot igen olcsón eladták. Gyorsan híre ment a földek legendás olcsóságának, akkor elkezdtek a Szerémség Száva menti síkságán és az egykori Belovár területén a magyar telepek. Lökést adott a kivándorlásnak az 1880-as években pusztított filoxéravész is, mely sok dunántúli szőlőbirtokos parasztot tett nincstelenné.”⁶

Az említett migráció természetesen nem csupán a szorosan vett Horvátország és Szlavónia, hanem az egész Osztrák—Magyar Monarchia területére kiterjedt, s jóformán valamennyi nyelvi-etnikai egységet érintette. Következésképpen Lipovljani és környékére is a Monarchia minden tájáról érkeztek helyet és földet kereső népszilánkok.

³ *Lipovljani i okolica*. Zagreb, 1976.

⁴ Kósa L., 1983, 36.

⁵ Benda K., 1983, III. 747.

⁶ Kósa L., 1983, 36.

A magyarság kivándorlásával, illetve belső migrációjával foglalkozó statisztikai irodalomban már a század elejéről találhatók adatok. THIRING Gusztáv írja, hogy „Az ezen népmozgalom okainak és hatásának kiderítése céljából 1891-ben begyűjtött vármegyei jelentések, nevezetesen az ezen kivándorlásban leginkább érdekelt Bács-Bodrog, Baranya és Somogy vármegyéből beérkező adatok abban adják a szlavóniai kivándorlás magyarázatát, hogy a kedvezőbb kereseti és megélhetési viszonyok, és főleg az olcsóbb föld indítják a népet az áttelepedésre.”⁷

Ugyanő figyelmeztet, hogy „a Magyarországból kivándorlottak közt tetemes számmal lehetnek másajkúak, különösen szerbek és németek. Az 1891. évi népszámlálás adataiból kitűnik, hogy a Dráván túl élő magyarországi illetőségű egyének legnagyobb része Bács-Bodrogból való (30 167), de nagy tömegekkel adóznak még Somogy (11 768), Baranya (7 144), Zala (6 376), Torontál (3 081), Tolna (3 019), Veszprém (2 518), Vas (2 259), sőt a távoli Trencsén is (2 149). E nagy néptömegek leginkább Szerém és Verőcze vármegyékben tömörülnek, ahol honfitársaink száma 30 844, illetve 26 847-re rúg, de nagy számmal vannak még Pozsegában (8 348) és Belovár-Kőrösben is (6 922). A kivándorlók legnagyobbbrészt a szomszédos vármegyékben telepednek le; így a bács-bodrogi és torontáli illetőségűek Szerémbe; — Baranya kivándorlói Verőczében; — Somogyé és Tolnác ugyanott, de Belovár-Kőrösben és Pozsegában is nagy számmal, a zalaiak ellenben túlnyomó számmal Varasdban és Belovár-Kőrösben. Akik hazánk egyéb vidékeiről költöznek Horvát-Szlavonországba, egyenletesebben oszlanak el az egész területen, de a három Szlavon vármegye itt is kitűnik nagyobb számuk által”.⁸

Az imént felsorolt konkrét statisztikai adatok egzakt módon világítják meg azt a belső migrációs folyamatot, amelynek keretében adatközlőim az általam vizsgált területre kerültek.

Az emlékezet a máig tartó migrációs folyamatnak csupán egy bizonyos tartományát őrzi. Azt, amely leginkább eredetükre, rokonsági kapcsolataikra, szokásaikra, illetve általában a szájhagyományozódás útján átörökökthető adatokra vonatkozik.

Kutatópontjaim, amint azt dolgozatomban bevezetőjében említettem, Lipovljani és Jamarica községek voltak. Napjainkban mindkettő iparosodó, növekvő település, hirtelen duzzadó agglomerációval. Míg Lipovljanira az etnikai tarkaság a jellemző — horvátok, muzulmánok, szlovének, szerbek, albánok, bolgárok, csehek, magyarok, németek, lengyelek, románok, oroszok, ruszinok, szlovákok, olaszok és ukránok laknak egymás mellett gazdasági, társadalmi s ma már nyelvi szimbiózisban is —, addig Jamarica lakói horvátok és magyarok, utóbbiakat ma már csak néhány család képviseli.

A statisztikai adatok tanúsága szerint az alábbiakban alakult a magyar nemzetiségűek számaránya századunk elejétől a vizsgált településeken:⁹

⁷ THIRING G., 1904, 47.

⁸ THIRING G., 1904, 48.

⁹ Kivonat a *Lipovljanski susreti* 85. c. kötet statisztikáiból, 53—55.

Lipovljani

1900 összlakosság 1507 ebből 125 magyar
1910 összlakosság 1940 ebből 101 magyar
1969 összlakosság 2123 ebből 42 magyar
1981 összlakosság 2269 ebből 19 magyar

Jamarica

1900 összlakosság 569 ebből 198 magyar
1910 összlakosság 689 ebből 302 magyar
1981 összlakosság 456 ebből 33 magyar

Természetes jelenség az etnikai folyamatok felgyorsult üteme, amely közelről érinti az egykori magyar lakosság leszármazottainak életét.

Adatközlőkként olyan személyeket sikerült megszólaltatni, akik még hordozói a tradicionális, illetve magukkal hordozott paraszti műveltségnek.

Egyik legidősebb adatközlőm, Maruszki Istvánné még Magyarországon, Kisbárcányban (Nógrád vm.) született, 1898-ban. Férje vácbottyáni (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) származású volt, s 1894-ben született. Maruszkiné lánykori neve: Kolonits Rozália, apja Kolonits József, anyja Takács Julianna volt. Anyai nagyszüleiről mondta: „Ők Somogy megyeiek voltak, arra Kaposvár körül...” Őt, Rozáliát a mátraverebélyi búcsújáró templomban keresztelték, amit ő „szentkúti” templomként emleget. Hatan voltak testvérek: négy lány és két fiú. Apjuk uradalmi ispán volt a Dégenfeld grófnoknál, ő volt a kisbárcányi major kezelője, amint mondta, ő felelt mindenért: erdőért, szőlőért, cselédségért, fizette a napszámosokat stb.

Élénken emlékszik a Magyarországon töltött gyermek- és iskolás éveire. Iskolai tanulmányait Szirákon (Nógrád vm.) kezdte el 6 éves korában, s ott is fejezte be, illetve hagyta abba. Szirákról szólva kiemelte, hogy az nagy hely volt, gimnáziummal, grófi kastéllyal, s mindjárt párhuzamot is vont: „Olyan volt, mint most a Novska.” A három felekezet tanulói egy iskolába jártak: „Iskolába együtt mentünk, aki ha zsidó volt, ha luteránus volt, ha katolikus volt, mind egy iskolába jártunk. Hanem úgy volt, tudja, minden héten volt egy nap hittan, monták, mint vjeronauk.* Pl. a mienk volt szombaton, meg másiaknak is akkor volt... Gyütt hozzánk a pap, a katolikus pap gyütt hozzánk. Akkor aztán volt katekizmus, biblia. Akkor ő adott föl azokból, izékat tanulni. Pl. hát a Jézus születéséről meg mindenről; mire jöttünk a világra, miért születtünk? azért, hogy az Istent megismerjük, neki szolgáljunk, ilyen izékat... Három hit volt, hát. De a tanra együtt voltunk mind...” A hat osztály elvégzése után volt, akit beirattak a

* szerbhorvát nyelven vjeronauka = hittan

gimnáziumba: „... én is szerettem volna menni, de az anyám azt mondta, ez a egy lányom van, aszongya, akkor énekelem ki lesz itthun, meg mindenféle ilyeneket beszét. Hát akkó így nem mentem, pedig annyi sokat sírtam érte. Hanem akkor három évig köllött menni ismétlő iskolába opetovnicába,** így mondják...” A visszaemlékezését így folytatta tovább: „Jaj Istenem, nem azért, hogy dicsérjem magamat, én úgy... azér a tanulásér, én nem mentem el az iskolába, nem tudtam elmenni, ha én azt nem tudom, pedig nem is kérdeztek, mert hát voltak többen is, hogy csak engemet kérdeztek, de én még sírtam, hogy ha nem kérdeztek. Sokszor nyújtottam az ujjamat, akkor oszt a tanító úr aszongya: Rozika, tudom, hogy te tudod, aszongya, hogy a másik nyújtsa, hogy akik nem tuggyák... Most azt akarom mondani, az énekelem olyan kedves volt az iskola, még most is eszembe vannak azok a iskolai könyvekből, amit tanultam. Vagy ha a tanító úr, vót olyan nap, hogy... mesét nekünk valamit.” Kérdésemre, hogy mire emlékszik ezek közül, többek között ezt válaszolta: „Mire emlékszek, hát ilyen március tizenötödike Magyarországon most a szabadság napja... A gyerekek, különösen a fiúgyerekek tanultak verseket...” A verstanulással kapcsolatban megjegyezte: „nem elég azt megtanulni, úgy, hogy csak mondom-mondom, de köll asztat tudni, hogy hogyan mondja...” Gyermekkori iskolai élményeire hosszasan emlékezett vissza, amelyekre a folklór tárgyalásánál még említést teszünk. Most pedig nézzük, hogy került családjával Lipovljaniba!

Az egész család együttesen költözött át Szlavóniába 1913-ban, s Lipovljaniban telepedtek meg. Lipovljanit azért választották, mert anyjának két bátyja már itt lakott. Ha tudták volna, hogy 1914-ben kitör a világháború, biztos, hogy nem jöttek volna — mondta Maruszkai Istvánné. Vonaton jöttek. Zagyvaszántón ültek fel a vonatra, ahonnan Pestig utaztak, Pestről Dugo Selóba, majd onnan Lipovljaniba. Jól emlékszik még arra, hogy az elindulás előtt a disznókat és a marhákat el kellett adniok. Négy tehenet és egy nagy üszőt adtak el és kb. 10-15 disznót. Ingóságaik közül csak a bútort hozták magukkal.

Lipovljaniban mindjárt odaérkezésükkor 10 hold földet vásároltak, lovakat, kocsit vettek (nem voltak akkor még traktorok! — hangsúlyozta), s még abban az évben felépítették a házukat. „Nohát uram Istenem, valahogyan étünk, dolgoztunk, tudja mint a marha, mind az állatok.” Új lakóhelyükről megjegyezte: „Lipovlány akkor már kicsit nagyobb hely volt, Kozaricán, Jamaricén nem, még állomás, posta, bolt, se doktor nem volt; a gyermekek ide jártak Lipovlányba iskolába...” Anyjának Kozaricán lakó rokonáról mondta: „hogy mikor együtték hozzánk, jaj, aszongya a anyámnak, Juli, aszongya tik nagyon szép helen vagytok, aszongya, itt aszongya jaz állomás... Hát akkor ezt nagyobb helnek tartották ugye. Posta volt... pék is volt...”

Maruszkai Istvánné elmondásából megtudjuk, hogy az 1913-as esztendőben szlovákok és ruszinok is érkeztek Lipovljaniba. Adatait alátámasztja az 1913-as magyar helységnévtár, amely szerint a mondott esztendőben Lipovljaniban 380

** szerbhorvát nyelven opetovnica = ismétlő

házban 1940 fő horvát, tót (szlovák), ruszin, cseh és magyar lakos élt, tehát a népesség már akkor is meglehetősen kevert volt.¹⁰

Hasznosnak bizonyult az informátorok közléseinek egybevetése a szomszédos vagy akár a távolabbi települések magyar lakóinak eredetére vonatkozóan. Számon tartották ugyanis, hol, melyik községben honnan érkezett magyarok vagy magyarországi családok laknak.

Maruszki Istvánné azon közlése, hogy Jamaricán somogyi, baranyai és bácskai magyarok telepedtek meg, alátámasztható egy másik adatközlő állításával.

A ma Jamaricán élő Gelencsér János már Szlavóniában született, „Verbián” (Vrbova, Pozsega vm.), 1908-ban, de a nagyapja, Gelencsér István még a Somogy megyei Nemesdédet és Galambokot emlegette családjuk fészkeként. Nagyanyja szintén Somogyból, Hetesről került Szlavóniába, „Lipékre”. A nagyszülők Lipéken — Lipik (Pozsega vm.) — házasodtak össze, és többszörös helyváltogatás után Vrbován, Új-Gradiska mellett kötöttek ki.

Gelencsér János így emlékezik nagyapja szívós küzdelmére: „Akkor még Lipéken az öregapám dőgzott mint tisléri* munkát, az öreganyám meg hordta a maltert arra fördőházra, amik még most is ott vannak. De nem vót ünekik semmijük, amit megkerestek máma, azt hónap megették, i tako, eto** nem vót semmijük. Akkor valamikor, amikor megszületett az apám, hát azt mondi az öregapám, menjünk valahová, azt mondi, hogy valamik legyünk. Akkor majd elmentek Tarányra (Toranj, Pozsega vm.). Ott vettek egy hold földet, arra csináltak egy házat: ollan karókat leverdeltek, befonták, akkor azt besározták. Egy éjjel megháltak benne, azt mondi: Hála legyen a jó Istennek, azt mondi, most a saját házunkban aludjunk egy éjjel. Másnap odajött a vevő, eladta. Akkor idejött Jamaricára, akkor itt Jamaricán vett két hód földet...” Majd hozzátette: „kis házikó is vót (rajta).”

A századelő statisztikusának azon észrevételét, hogy a telepések a megszerzett vagyon gyakori cserélésével igyekeztek a tőkeképződést felgyorsítani, amely egyben kihatott anyagi és társadalmi helyzetük stabilizálására is,¹¹ előbbi adatközlőnk is alátámasztja. A tulajdonképpeni helykereséssel párosuló vagyongyarapítás világosan kitűnik az alábbiakból: „Hát a mind asztat itt megvette, akkor megint egy ember (jött) Jamaricára, asz mondi: én elannám a birtokomat, aszmondi, keressen rá vevőt, adok ajándékot. Miért eladod? — Hozz vevőt. Mennyit kérsz? — Ennyit. Hazament az én öregapám, vagy otthun is volt a feleségivel, mondi neki az asszonnak: te, aszmondi, vőjünk mink meg asztat, esztet eladjunk, aszmondi, osztán aszt megvegyünk. Hát úgy is tett, eladta a két hódat, vett hat hódat. Így akkor asztán avva akkor vettek valami tehénkét, lovat, dolgoztak. Az én apám má vót hat-hét-nyóc éves, de ő örözte a teheneket. Akkor mikor asztán már létregyüttek egy kicsit, dógosztá a mesterségit, bognári mesterséget akkor

¹⁰ *Helységnévtár*, 1913, 1514.

* német eredetű (der Tischler = asztalos) kifejezést használ

** szerbhorvát i tako eto = és hát így

¹¹ THIRRING G., 1904, 47.

dógozott. Akkor időben meg a mesteremberek vótak beismerve, nem mind máma, máma rá se ránt, de máma az egész világ mesterember. Hát asztán akkor annak a birtoknak a másik felit szint az az ember el akarta adni. Az valamikor vót két testvére, felibe elosztották. Há most eladi az is aszt, hát vegyünk meg asztat. Hát vót neki valami (ti. az öregapjának) tinója, borjuk, elatta a tehenet, lovakat eladott, vett a bankbul is föl valami kis pénzt, így megvette aszt a másik fele földet is. Akkor vót neki tizenkét hód. Felit írta a feleségire, felit írta magára. Hát osztán egyszer gyütt öneki vövő, hogyhát birtokot, hogy venne. Hát ü eladi a birtokot megin. Hát amin megin eladi birtokot, hát má közel gyüttek az ókuhó, hogy megalkudnak. Asz mondi az asszon nekije: te ember, asz mondi, csak add el a te feledet, az enyémet ne add el, én az enyémet ráírtam az én fiamra, mer az vót neki, fija a mustoha, az első urától.”

Gelencsér János családjának történetét idézhetnénk még tovább is, de mellette érdemes megemlíteni az 1921 óta Jamaricán élő Horváthné Ungár Magdolna szüleinek Szlavóniába kerülését.

Amint elmondta, a szülei mindkét ágon Magyarországról kerültek „oda a daruvári Batinába” (Pozsega vm.). Szilből (Somogyiszil, Somogy vm.) jöttek a szülei, akik addig uradalomban dolgoztak, amint mondja: „sokat, és kevés volt a fizetés, akkor úgy eljöttek Jugoszláviába. Akkor itt jobb volt. Vettek itt házat és földet is.” Nem tudja pontosan, mennyit, de úgy emlékszik, hogy kb. 10 hold földje volt az apjának Hrastovácon (Pozsega vm.). Amikor az édesanyjával összekerültek, Franjevácon (Verőcze vm.) laktak, s onnan kerültek Kozaricára (Pozsega vm.), ahol életük végéig éltek. Ott is haltak meg. Ott született az adatközlő Ungár Magdolna, is 1904-ben.

Az eddigiekben az útkeresésnek, a létalap megteremtésének olyan formáival ismerkedhettünk meg, amelyek az egykori Katonai Határőrvidék megszüntetése után az új hazát kereső emberek életét nagy általánosságban jellemezték.

Szólnunk kell a továbbiakban e magyar szórványok nyelvi sajátosságairól is.

Adatközlőink szavainak helyenként szó szerinti idézése meggyőzhet bennünket arról, hogy a sokfelől odatelepülő magyar népességnek a dialektusai legfőbb vonásaikban napjainkig megőrződtek. PENAVIN Olga, aki a nyelvész autentikusságával kutatta ugyanennek a területnek a magyar nyelvi állapotát, kiemeli, hogy legjellemzőbb vonása „az *ô*-zés, az *a*-hang *e* ejtése; a hosszú magánhangzók megrövidülése; a magánhangzók zártabbak, mint a köznyelvben; a *ly* helyet *l*, a *j* helyett *gy*, ill. *ty* hallatszik. A szókincsben is sok megőrzött régi szó használatos. A szomszédok horvát-szerb nyelvvel való kapcsolat, egymás megértésének szüksége, a társadalmi szituációk, szerepek nyelvi interferenciát eredményeztek. A legnagyobb mértékű az interferencia a szókincsben. Ezek új szavak az átadó nyelvben is, az utóbbi negyven év társadalmi, gazdasági, civilizációs és kulturális változását fejezik ki. Ezek az átvett szavak gazdagították a szókincset. Lassan beépülnek a magyar nyelvjárás struktúrájába a ragok, képzők segítségével, új kategóriákat azonban nem hoztak, a struktúrát nem zavarták meg.”¹²

¹² PENAVIN, 1985, 68.

A magyar nyelv elsajátítása a legtöbb esetben szájhagyományozódás útján történt. Kivételt képeznek ez alól azok, akik még magyar nyelvű oktatásban részesültek. Jelen dolgozat keretében nem térhetünk ki az oktatás- és iskolaügy tárgyalására,¹³ de a nyelv életéről adatközlőink visszaemlékezéseire támaszkodva hasznos információkat nyerhetünk.

Az 1920-ban Lipovljaniban született Maruszki István visszaemlékezése szerint Gajban (Pozsega vm.) sok magyar volt. Ott minden tót (szlovák) vagy horvát tudott magyarul. Voltak magyar predstavak*. 19-20 éves korában járt oda búcsúba. Gajban a búcsú és a vásár Katalin-napra esett. Volt ott sok magyar leány, de a tót (szlovák) leányok és horvátok is mind tudtak magyarul. „Megtanultak úgy gyerekektől, akkor még nem házasottak a tótok a magyarokkal.” Pl. a nagybátyja „udvarolt egy tót lánynak, de az öregmama tiltotta. Voltak ott ukránok — galiciánerek, — ezt is tiltották. Most már nem.” Annymra nem, hogy pl. éppen Maruszki Istvánnak a felesége egy kétgyermekes szlovák özvegyasszony lett.

Az 1921 óta Jamaricán élő Horváthné Ungár Magdolna szülőfalujában, Kozaricán végezte el az elemi iskola négy osztályát, s emlékszik egy Szalay Sándor nevű emberre, aki könyvekkel látta el s tanította őket olvasni magyarul. Jamaricán az I. világháború után, amikor többen optáltak Magyarországra, a községben megszűnt a magyar nyelvű oktatás, így, amint mondja: „És eto** máma nincs semmi, máma ami van is, ezek a gyerekek nem, csak rácul beszélnek. Nem tudják ám, mennyit ér a nyelv, amit az ember tud beszélni. Én jugoszláviaiul, magyarul meg német(ül) beszélek”. Itt érdemes megemlítenünk ennek párhuzamaként a magyarországi pomázi lakos, néhai Ružica Pandur véleményét, aki maga is azzal dicsekedett, hogy „ja govorim na tri fela jezika” (én háromféle nyelven beszélek).¹⁴

Az idősebb és a fiatalabb korosztályra ma már egyformán jellemző, hogy a magyar nyelvtudást szájhagyományozódás útján családi körben még az iskola megkezdése előtt sajátította el, így a magyar nyelvű írás és olvasás módszeres elsajátítása rendszerint elmarad. Gelencsér István pl. horvátul csak az iskolában tanult meg, addig csak magyarul beszéltek. Négy osztályt végzett. Magyarul nem tud sem olvasni, sem írni. Ismét más példa szerint Ibriksz Jánosné Nasicén (Našice) született gyermekei ugyancsak az iskolában tanultak meg horvátul, de ezzel párhuzamosan a magyar nyelvet teljesen elhagyták; az egyik fiú szlovák, a másik pedig horvát lányt vett feleségül. Az érintkezés nyelve mindkettőjük családjában a horvát lett.

Az alábbiakban a gyűjtőterületemen szerzett tapasztalatok szerint szólnom kell a házassági kapcsolatok alakulásáról, amelyek egyúttal motiválói az etnikai folyamatoknak is. Mindenekelőtt figyelemreméltó — s ez következik a magyar lakosság szórvány voltából —, hogy a fiatalok ismerkedési alkalmai nem csupán egy meghatározott település határain belül mozogtak. Ungár Magdolna pl. úgy

¹³ Lásd részletesebben erre vonatkozóan: Kósa, 1983, 98. és 100. sz. jegyzeteit. 36—37.

* előadások

** íme

¹⁴ Saját gyűjtés, 1972.

ismerkedett meg a férjével, hogy az hallomás, tájékozódás útján tudomást szerzett őróla, elment hozzá a falujába, Kozaricába, ahol megismerkedtek egymással. Egybekelésüket s az azt követő eseményeket rövid, tömör, azonban annál többet mondó szavakban fogalmazta meg: Katalin-nap előtt tartották meg az esküvőjüket. Az esküvő után Kozaricából átjöttek Jamaricába. Medurićba (Pozsega vm.) mentek esküvőre. Katolikus pap eskette őket. Férje katolikus vallású volt, ő maga evangélikus. Amint mondotta, tulajdonképpen Antunovára (Pozsega vm.) kellett volna menniük megesküdni, mert ott van az evangélikus templom. Mivel azonban a vőlegénye katolikus családból származott, s a katolikus pap azt mondta az antunováci evangélikusra, hogy az nem pap, csak tanító, a katolikus esküvő mellett döntöttek. Az evangélikus pap nem akarta elereszteni az egyház kötelékéből, mondván, hogy így is kevés az evangélikus vallású hívő. Az eskető pap egyházi hovatartozása egyben eldöntötte a születő gyermekek majdani vallását is: katolikusok lettek.

Itt kell megjegyeznünk, hogy nem csupán a vallás különbözőségéből adódó akadályokat negligálták a házasságok megkötésekor, de igazán döntő módon nem befolyásolta a házasságok létrejöttét az egyes családok anyagi helyzete sem.

Ez a magatartásbeli rugalmasság érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy az érkezőknek gyakran egyetlen vagyonuk a rátermettségük volt, testi és szellemi erejük, vállalkozó elszántságuk. Emellett természetesen az egybekeléskor magukkal vitt anyagi, tárgyi javaikat konkrétan meghatározták. A lányoknak pl. anyagi helyzetüktől függetlenül vinniük kellett a házasságba:

két felső dunyhát,
két alsó (kisebb) dunyhát,
hat párnát,
lepedőket stb.

A dunyhák méretére, súlyára vonatkozóan ugyancsak pontos előírások voltak. Amint Gelencsérné Kecske Juliska elmondta: „Ludakat tartottunk, ugye, akkor téptik őket. Fosztottunk teli dunyhává, akkó megén vánkosokat, ami köllött, mer ment a lány férhöl, muszáj vót két dunyhának, két alsó dunyhának — az má kisebb dunyhák vótak, amilyenen aluttak —, úgy, akkó hat vánkos, muszáj vót annyi, ugye. Még én az én anyámtu kaptam annyit.” (Az adatközlő 1939-ben ment férjhez.) Tovább emlékezve mondta: „Köllött bele, minden vánkosba tettünk két kilót, ugye, fosztott tollat; a négy kiló meg a dunyhába ment bele, kifosztva tisztá toll, ugye.” A dunyhák 8 méternyi rőfös anyagból készültek.

A hozomány egyöntetűségét diktálta az ún. „pógár” voltuk: „Mer itt többnyire, ugye, falubu házasodtak vagy másik falubu, de mindön, hogy mondanám, na nem vótunk, ugye valami urak vagy valami, hanem mind a pógárok, ugye, akkor így mentek házasodni a legények is, arra elmentek, ugye hun má vót a Kozarica, magyarok vótak ott is.”

Félreérthetetlenül kirajzolódik az adatközlők szavaiból az a tény is, hogy — legalábbis az 1920-as évekig — az esküvői ruha megtartotta hagyományos

formáját, amelynek karakterisztikus darabja volt a korcos szoknya. „Rózsaszínű szövetet vettek, otthon megvarrták meg kék szövet kötényt (hozzá). Ha nem tetszett, hogy rózsaszínű vót, vitte Daruvárra, ott átfestette ibolyaszínre. Fodros szoknya vót a magyaroknak, valamikor csak a fodros szoknya köllött. A Faggyas, a sógorom nem szerette a sima szoknyát. Mind fodrosnak köllött lenni, da*, valamikor úgy vót.” (Horváthné sz. Ungár Magdolna)

„Amikor én férjhez mentem, akkor nem volt szokásos az a slájer, csak egyszerű kék ruha volt, drágább, szebb ruha meg koszorú. Amikor a testvérem ment férjhez Krestalovácra (Pozsega vm.), akkor már volt slájer meg a hosszú fehér ruha, mint most.” (Horváthné sz. Ungár Magdolna)

A legújabb idők házasságkötési szokásai már merőben elűtnek a korábbi években gyakoroltaktól. Ez nem csupán a különböző etnikumok közötti házasságkötésekkel van összefüggésben, hanem a társadalmi és gazdasági viszonyok gyökeres megváltozásával. Lipovljaniban pl. napjainkban a nagy lakodalmak váltak szokássá, amelyeken a meghívott vendégek száma 300 fő körül mozog, etnikai és rokonsági határokon jóval túlmenően. A lakodalmi költségeket a lány és a fiú szülei megfizetik. Jamaricán pl. Gelencsér János unokáját egy évben kétszer-háromszor is meghívják komának, mert tudják róla, hogy szép ajándékot ad. S ha valakit meghívnak komának, azt nem illik visszautasítani. A koma legalább frizsidert, konyhabütört vagy betétkönyvet kell, hogy adjon. 1985-ös gyűjtésem idején a betétkönyvben szereplő összeg 10 millió régi dinárt tett ki.

A lakodalom helybeli vendégeit az ifjú pár személyesen hívja meg. A Senkovacon (amit ő Szenkócnak mondott) született és Nasicén házasságot kötött, 1967 óta Lipovljaniban élő Ibríksz Jánosné Périty Juliska elmondása szerint náluk viszont az első nyoszolyó és az első „vőfény” tiszte volt a vendégek meghívása.

A múlt — ma már csak az emlékezetben élő — hagyományait, folklóráját kívánatos lenne családonként regisztrálni, mivel a különböző származásból, az odatelepülés eltérő időszakaiból adódó sajátos vonások vagy eltérések nyomon követhetők.

A karácsony esti szertartásos szokást a Lipovljaniban élő Maruszki István és felesége elmondása szerint idézem: „Az itt élő szlovákoknál a karácsonyi kalácsból adtak az állatoknak is. Ádám és Éva napján mákos mácsikot ettek. Meg kellett enni mind, hogy bolha ne legyen. Az almát annyi részre osztották, ahányan voltak a családban. Mézes pálinkát ittak. Amikor este a petróleumlámpa égett, szénát és szalmát összekötöttek egy bálába, amit Maruszki István öregapja bevitt a konyhába: Dicsértessék a Jézus Krisztus! — Levette a kalapját: Hála Isten, hogy megértük a Krisztus Jézus születése napját, adja az Isten, hogy a többeket is megérhessük! Nem ilyen búval-bánattal, hanem örömdetes napokkal. Adjon az Isten sok búzát, sok bort, sok egészséget és még sok boldogságot! — Amikor ezt kimondta, öreganyám (válasza): Úgy adja az Isten! — Letette a bálát az asztal alá. A gyerekek kérdezték: Öregpapa, minek ez a széna és a szalma? — Válasz: A kis

* igen

Jézus majd, ha éjfél tájba hozza a karácsonyfát, majd itt egy kicsit lebuval. Ajándékba mogyorót, diót, almát tettek a cipőkbe. Az asztal alá tették a cipőket.”

Az egykor cselédsorban élő Ibriksz János és felesége, Périty Juliska így emlékeztek: „Bőved estén, há büti étel vót. Zsír nélkül vót tészta is meg leves.” — Férje közbeszólása szerint: „Nálunk halastavakná (a nasicei halgazdaság tavait értette ez alatt) csak hal vót. Volt sülve is meg paprikás.” — A karácsonyi asztal megterítésére Périty Juliska így emlékezett: A karácsonyi asztal sarkára a terítő alá megboldogult öreganyja tett „kaszaküet, fészüt, szénát vékonyan az egész asztalra, arra az asztalterítőt. Az asztal alá meg szakajtóba szokott tönni kukoricát, fokhajmát, vörőshajmát.” — Férjének az alább idézendő közbeszólásából szépen kiviláglik az az eltérés, ami megmutatkozott a szokások síkján is az egykori cselédeknel, illetve a földdel, házzal rendelkező parasztoknál: „Pógárok rakták az asztal alá a lovaknak azokat a szerszámokat, és akkor szómát hoztak be” (amit széthintettek az egész szobában). — Périty Juliska hozzátette: „Náluk olyan szokás vót, a pógárokná. Mer űk nem tettek csak asztal alá a kis porció szénát vagy szómát az asztal alá, de egész szobába.” Karácsonyfájukról elmondták, hogy azt a falra akasztották föl. Az ajándékok között az almát, diót, mogyorót említették, amit éjjel helyeztek a felnőttek a gyerekek asztal alá tett cipőjébe. Előfordult olykor, hogy a gyerekek karácsonyra ruhát vagy cipőt is kaptak.

A Jamaricán élő Gelencsér János és felesége, Kecse Juliska elmondásából tudjuk, hogy régebben karácsonyfának borókafenyőt állítottak. Bábokat vettek a vásárban, avval díszítették a fát. Kis üveggömböket is aggattak a fára. Kislánykorában maguk által készített papírláncot is tettek a fára. Összehasonlítá-sul felhívta a figyelmet, hogy ma papírba csomagolt cukrot és karácsonyfadísz-t tesznek fel a fára, és fényes láncsal is díszítik.

A kuglófnak mondott karácsonyi kalácsot papírrózsákkal díszítették, és csak újév után fogyasztották el. Morzsáit a csirkéknek adták.

Lipovljaniban és Jamaricán egyaránt ismert volt december 13-án, Luca napján a kotyolás. A kotyolók egyformán jártak a magyar és a szlovák családokhoz. A magyar szöveget a szlovákok is értették:

Kitty-kotty,
Kitty-kotty,
Galagonya kettő.
Majd megvérrad,
Majd hajnal lesz,
szólnak a kakasok.

Ha bementek egy házba, fogtak egy darab fát, arra ültek:

Adjon az Isten annyi csibét,
Mint az égön a csillag,
A földön a fűszál.
A ketők lányának olyan csöcse legyen.

Mint a bugyogós korsó,
 És disznájának olyan vastag szalonnája
 legyen,
 Mint az ajtó,
 A kolbásza pedig, mint a mestergerenda.

Több szöveget is ismertek. A háziasszony kukoricát vett a markába, és hitta a tyúkokat. Pénzt, kalácsot és bort kaptak.

A szokások szétterjedésének példája a húsvéti tojásajándékozást megelőző korbácsolás, amelynek mondókáját horvát, szlovák és magyar gyermekek közös csoportban házról házra járva mondtak el:

Šuki, šuki	Ütlek, ütlek
Blehi ven	Hogy a bolhák kimenjenek
A vajička	És a tojást
Dajte sem.	Add ide.
Ja šukati	A verést
Ne prestanu,	Nem hagyom abba,
Dok vajička	Amíg a tojást
Ne dostanem.	Meg nem kapom.

A tavaszi leányszokások közül legjellegzetesebb volt a mátkálás vagy komálás, amelyet a Senkovácról Lipovljaniba került adatközlő így mondott el: Kishúsvétkor (húsvét utáni vasárnap) „há összeát két lány, hát, hogy is mondjam, kolegicák. Akkor egy kisebb kis lányt kerestek, akit akartak. Akkor az a kislány vitte egyiktü másiktu a mátkatálat. Má én vittem már többször. Két lány összeát, két barátok, akkor én kisebb vótam, akkor engem hívtak: Juliska, elgyünnél, aszongyi, vinni a mátkatálat? Akkó ugye, mink kumicák vótunk mind a hárman. Én vótam ünekik, ük énnékem. Máskép nem is hívtuk egy a másikat, mint kumica. — Na akkor én szoktam vinni a mátkatálat. Akkor, amint egyik, az a kumica készített, adott valami keszkenyöt vagy valami más ruhát, akkor kalácsot, akkor italt, cukrot, narancsot, amit most bírt készíteni mindenfélét, azt beletette egy nagyobb, ebbe a levesestálba. Akkor asztat letakarta egy szép szalvétáva. . . és pántlikát rábökött, evve gombostüve. Akkó én aszt vittem ehő másikhó.” A másik leány szintén küldött vele vissza egy másik tálat. „Akkó egyiktü is kaptam valamit, másiktu is kaptam valamit, úgy, hogy akkor én is kaptam ajándékot.”

A mátkatálat kishúsvétkor délután vitték úgy, hogy mindenki láthassa: „akkor én aszt mögfogtam a kezembe, és akkor vittem pusztán körösztü ugye, népek kinn voltak, láttak. Mind ugye, kíváncsi volt.”

A mátkatálat a következő szöveg kíséretében adta át:

„Jónapot! — Jónapot!
 Mátkatálat hoztam,
 Meg is aranyosztam.

Mátka kütte mátkának,
Ha nem váltja magának,
Visszaviszem mátkának.”

Arra a kérdésre, hogy mennyi ideig tartott ez a leányok között kötött komaság, azt válaszolta: „Még csak talán étek, vagy egyik a másikáru tuttak. Még mai napig is hívják egyik a másikat kumicának.”

Az ő esetében a rokoni kapcsolatok úgy alakultak a továbbiakban, ahogy itt elmondta: „Énnököm, aki vót kumicám, az vót bérnakörösztanyám, most meg sogoricám.”

Újabban van a szokásoknak egy olyan rétege, amely társadalmi nyitottsága folytán mind nagyobb és szélesebb közösségek tulajdonává válik, mint pl. a korábban említett lakodalom, a szinte kizárólag kalákában épülő házak, a hozzájuk fűződő áldomások, sőt a gyűjtőterületünk központját képező Lipovljani község által kezdeményezett „Lipovljanski susreti” is ide sorolódik.

Dolgozatomat előzetes beszámolónak szántam arról a megkezdett munkáról, amelynek célja a további kutatások során feltárni a szórványban élő magyar lakosság hagyományait.*

* Munkám során a topográfiai meghatározásokhoz az 1920-ig Magyarországra és Horvát-Szlavónországra egyként érvényes 1913-as közös Helységnévtárat használtam.

BENDA Kálmán

1983 *Magyarország történeti kronológiája. III.*
Bp.

Helységnévtár

1913 *A Magyar Szent Korona Országainak*
Helységnévtára. Bp.

KISS Mária

1986 *A hagyományok rétegződése az emléke-*
zetben. Lipovljanski susreti 85. Lipovlja-
ni, 71—76.

KÓSA László

1983 *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviá-*
ban (Néprajzi és településtörténeti átte-
kintés.) Jugoszláviai magyar folklór.
Szerk. Jung Károly. (Értekezések, mo-
nográfiai 3.) Újvidék, 21—40.

Lipovljani i okolica.

1976 *Lipovljani i okolica.* Zagreb,
Lipovljanski susreti 85.

1986 *Lipovljanski susreti 85.* Istraživanje, pre-
zentacija i zaštita kulture narodnosti.
Lipovljani,

1986

PENAVIN Olga

1986 *Jezik mađarskih stanovnika Lipovljana i*
Jamarića. Lipovljanski susreti 85. Li-
povljani, 64—68.

THIRRING Gusztáv

1904 *A magyarországi kivándorlás és a külföldi*
magyarság. Bp.

MÁRIA KISS

PARTICULARS ON THE ORIGINS
AND FOLKLORE
OF THE HUNGARIAN DIASPORA
IN CROATIA

I started to deal with the present subject in the summer of 1985, when upon the request of the organizers of the „Lipovljanski susreti” (Lipovljani gatherings) I took my share of the collection and analysis of the folklore and folk traditions of the multinational Lipovljani and its surroundings. I was researching the Hungarian diaspora living in Lipovljani and the neighbouring Jamarica.

As it is well-known, the sporadic migration of Hungarians to Slavonia and Croatia has already begun at the end of the 18th century, but the majority migrated to their present homes between the 1850s and the breaking out of World War I.

From among the regions where I was researching Lipovljani was characterized by an ethnical variety while the inhabitants of Jamarica were only Croatians and Hungarians, the latter represented by just a few families today. My intention was to register the data concerning both the settlement and the cultural traditions of each family separately, so that the particularities and differences arising from the various places of origin and times of settlement should be seen more clearly.

UNGI NÉVNAPKÖSZÖNTŐK

A népi dramatikus játékokban, énekes köszöntőkben gazdag karácsonyi vagy téli ünnepkör fontos eseménye karácsony másod- és harmadnapján az *Istvánok* és a *Jánosok* megköszöntése. Ennek az országszerte elterjedt szokásnak tájanként eltérő változatai alakultak ki, s — a szokásszövegek eredetéből következően — igen nagy a változat nélküli egyedi alkotások száma is. Bár a névnapköszöntők szövegeinek és dallamainak összehasonlító és történeti szempontú vizsgálata még nem történt meg, a kutatás már eddig is több fontos következtetés levonásához eljutott.

Az énekes István- és János-napi köszöntők legtöbb variánsát a Dunántúlon és az Alföldön, valamint Erdély területén jegyezték le.¹ DÖMÖTÖR Tekla a féldramatikus István- és János-napi köszöntők szövegeinek nagy változatosságát emeli ki.² A szövegeknek e sokfélesége jelzi, hogy a népi alkotások mellett műköltői ill. félnépi eredetű, egyedi vagy kevés változattal rendelkező típusokkal is találkozunk.³ Ezt észrevette már N. BARTHA Károly ötven éve, s megállapítását KATONA Imre is aláhúzza, és ezt mondja DÖMÖTÖR Tekla is. Véleményük szerint az iskolai és egyházi eredetű ünnepi köszöntők a nép ajkán erősen módosultak. „Az ünnepi köszöntők deákos kifejezései, patétikus hangja papi, kántori eredetre figyelmeztet, viszont nagy elterjedtségük, változataik bősége” miatt részei a népköltészetnek is. Vannak köztük nagyon archaikus szövegek, valamint újabb „vallásos, iskolai vagy más eredetű” énekek és versek.⁴ SALAMON Anikó és VASAS Samu is arra utal kalotaszegi példák alapján, hogy a karácsonyi kántálások, valamint „az István- és János-napi köszöntő versek és énekek”, s más köszöntők szövegei „az egyházi és népi motívumok állandó kölcsönhatásában alakultak”.⁵ BÁLINT Sándor véleménye szerint a *jánosköszöntés* és az *istvánolás* szokása az ünnep liturgikus hagyományai-ban gyökerezik,⁶ csak „a liturgikus-szagrális mozzanatok már évszázadok óta

¹ Vö. KERÉNYI György (szerk.): *A magyar népzene tára II.* szemléletes térképével.

² DÖMÖTÖR Tekla, 1964, 152; DÖMÖTÖR Tekla, 1979, 406.

³ TÁTRAJ Zsuzsanna – SZENDREI Janka, 1981, 38.

⁴ DÖMÖTÖR Tekla, 1979, 407; N. BARTHA Károly, 1938, 10; KATONA Imre, 1955.

⁵ VASAS Samu – SALAMON Anikó, 1986, 21.

⁶ BÁLINT Sándor, 1977, 108.

kihullottak belőle. A hangulat mégis megkövetelte, hogy diákok, kántorok, iskolamesterek verses köszöntőivel tiszteljék meg az Istvánokat, Jánosokat.”⁷ A köszöntőszövegek iskolai eredetét emeli ki MANGA János is.⁸ A dallamanyagban megmutatkozó néhány egyedi, invariáns vagy kevés változattal rendelkező dallam szintén a műköltői eredetre vall.⁹

A szokás és a köszöntőszövegek keletkezési korát tekintve már nem ilyen egységes a kutatók véleménye. DÖMÖTÖR Tekla reformáció előttinek tartja őket, hiszen közvetve arra utal, hogy e szokásokat, e köszöntőket a kálvinistáknak nem sikerült kiirtani, ezek „Kelet-Magyarország protestáns községeiben” is élnek.¹⁰ TÁTRAI Zsuzsanna és SZENDREI Janka szerint Magyarországon a partikuláris iskolák körül alakult ki a kantáció, a rekordáció, az ünnepjárás és a névnapi, lakodalmi köszöntés szokása a XVI. században.¹¹ E szövegeket MANGA János viszont XVIII. századi eredetűeknek tartja.¹² A XVI. századi eredetű szövegek változatai, romlott töredékei ugyan mind a mai napig élhetnek,¹³ a napjainkban élő változatok egyes elemei — úgy véljük — inkább a későbbi századokból származhatnak, s valószínűleg nem ritka köztük a XIX. századi, sőt századunkbeli variáns sem.

A nagyszámú változat mellett a népzene kutatás az István- és János-köszöntőknek egy dunántúli és egy alföldi típusát különítette el.¹⁴ E típusoktól és más változatoktól is különbözik mind szövegében, mind pedig dallamanyagában az a szokás és énekes köszöntőszöveg, amelyet az egykori Ung megyei magyar falvakban, Szlovákiában jegyeztem le, s amelynek bemutatása célja ennek a tanulmánynak.¹⁵ Írásunk tehát egy ez ideig ismeretlen szokás első ismertetése.

A szokásszövegek elemzése és a szokás cselekményének bemutatása előtt ismertetjük a köszöntő egyik legteljesebb, eredeti kéziratos anyagból származó változatát.¹⁶

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
Tisztelvén e házat jó reggelt mondással.
Kérünk engedelmet majd osztán áldással,
Istvánnak a nevét áldjuk plántálással.

⁷ BÁLINT Sándor, 1973. 120.

⁸ MANGA János, 1981. 659.

⁹ TÁTRAI Zsuzsanna—SZENDREI Janka, 1981. 39.

¹⁰ DÖMÖTÖR Tekla, 1964. 159—160.

¹¹ TÁTRAI Zsuzsanna—SZENDREI Janka, 1981. 38.

¹² MANGA János, 1981. 659.

¹³ TÁTRAI Zsuzsanna—SZENDREI Janka, 1981. 38.

¹⁴ TÁTRAI Zsuzsanna—SZENDREI Janka, 1981. 39.

¹⁵ *A magyar népzene tára II.* Jeles napok kötete ugyanerről a vidékről ismeri egy dallamváltozatát Bartók Béla gyűjtéséből. Vö. KERÉNYI György (szerk.) 1953. 1040.

¹⁶ A Kelecsényből származó kéziratos köszöntőt Géczi Lajos nagykaposi gimnáziumi tanár segítőkézségéből ismerem, s már közöltem is: BARNA Gábor, 1986. 103.

(ének) Zendülj torok frissen nótára,
Fújj egyszeres hangon kótára,
Mert felderült István napja,
Megázott a gégem csapja,
Jó sörrel, jó borral, pálinkás korsóval.

Liptáriom édes lépesméz,
Eb aki a Bakosra nem néz,
Nekünk is ez a fő gondunk,
Öröm nótát ezzel fújjunk,
Énekkal, versekkel, énekkal, versekkel.

(vers) Örömet okozó bölcs Apolló zendítsd,
Gyenge újjaidal muzsikádat pendítsd,
Istvánnak a fülét a hétre megrendítsd (!),
Több számos évekre őket is éltesítsd (!).

Örvendezzen az ég magas palotája,
Amely a vígságnak örökös hazája,
Harsogjon az öröm hangos trombitája,
Mert tündöklék István élete fáklyája.

Azért hát hegedűm húrját feltekerem,
Amiért szivemben ily nagy öröm terem.
Tiszteld hát e házat virágokkal Flóra,
Mert e napon jutott István kivált jóra.

(ének) Éljen ez az István sokáig,
Aki élt már a neve napjáig,
Élte sokáig terjedjen,
Híre-neve növekedjen,
Kassától Budáig, Budától Rómáig.

(vers) Mindenütt az erdők gyászba borulának,
Kik szép ékességgel zöldelők valának,
Fáknak levelei mind földre hullának,
Pázsit és sík mező mind megsárgulának.

Nem fénylik már a nap maga erejével,
Nem vigasztal minket gyönyörű fényével,
Miként dühösködik a tél rút szelével,
Mindent elbágyasztott kemény hidegével.

Ó vígságos idő, örvendetes óra,
Melyben fordul nyelvünk örvendetes szóra,
Víg legyen máskor is erre virradásod,
Víg legyen életed, csendes meghalásod.

(ének) Mikor elvégezted pályádat,
Vedd fel érdemlett koronádat,
Menj be az Ur örömébe,
Ábrahámnak kebelébe,
Ha jól futsz, oda jutsz,
Engedje a Jézus!

(ének) Csicserke borsó, vadlencse,
Fekete szemű menyecske,
Add uram Isten kezembe,
Had' éljek véle kedvemre.

Kassai hajdú vagyok én,
Két kapufélfán állok én,
Szeretnek engem a lányok,
A menyecskékkel cicázok.

Ha nem adtak adományt a köszöntőknek, azok a következő verset mondták még:

Aki ezt a verset nem hallja fülével,
Krajcárt vagy koronát nem nyújt két kezével,
Perecseny országba baglyok temessék el,
Hogy ne lásson napfényt két csipás szemével,
Uraságra jusson — két hónaljmanikóra,
Halála után meg jusson a pokolra.

E névnapköszöntő első töredékes változataira 1980 őszén találtam Szirénfalván.¹⁷ Ezt követően 1980 és 1985 között több változatát jegyeztem le Dobóruszka, Nyarád, Kelecsény, Budaháza, Mátyóc, Veskóc, Nagykapos, Csicsér, Ungmogyorós, Mokcsakerész, Vaján, Iske és Bés, egykori Ung megyei, valamint Deregyő, egykori Zemplén megyei faluban. Ismeretlen a szokás a szlovák—magyar nyelvhatáron fekvő, vidékünkkel szomszédos Hegyi, Kistráska, Nagyráska és Abara egykori Zemplén megyei településeken. A szokást ismerik, de a gyűjtés hiányosságai miatt a kötött szövegeket és dallamot nem sikerült lejegyezni Nagyszelmencben és Vajkócon (Ung m.). E települések ma mind Szlovákia tőketerebesi járásában találhatók. Ugyanakkor közvetett adataim vannak a ma Kárpátaljához (SzU) tartozó Gálocsról, onnan származó adatközlő révén, s

¹⁷ Vö. BARNA Gábor, 1981a, 1981b.

BARTÓK Béla gyűjtéséből a ma szintén kárpátaljai Homokról.¹⁸ (*Lásd térkép.*) E községek lakossága a hivatalos statisztikák szerint is csaknem teljesen magyar.¹⁹ Az elmúlt évtizedek vajáni ipartelepítése előtt a lakosság megélhetését teljes egészében a mezőgazdasági termelés biztosította, amelyet a folyó menti településeken (pl. Szirénfalva, Bés, Iske) nagyobb arányú ártéri gazdálkodás s a hatalmas ártéri erdők haszonvétele egészített ki. Nagykapos egykori járási székhely mellett a kistáj természetes városközpontja a második világháborúig Ungvár volt. A lakosság mai vallási megoszlásáról pontos adataink nincsenek. Kizárólag vagy túlnyomórészt református Nyarád, Mocsár, Veskóc, Vajkóc, Mogyorós, Vaján, Iske, Bés, Deregyő, nagyobb református gyülekezetek vannak a katolikusok mellett Nagyszelmencben, Nagykaposon, Csicszerben és Mokcsakerészen. Római katolikus Dobóruszka, jelentős római katolikusság él Kelecsényben, Nagykaposon, Mokcsakerészen és Csicszerben. Görög katolikus falu Mátyóc, görög katolikus parókia van még Csicszerben, de kisebb-nagyobb számban minden településen élnek görög katolikusok. A meghatározó felekezet tehát a reformátusság.²⁰ A vizsgált települések életét, szellemiségét — máig érezhetően — egykor befolyásoló szellemi központ Sárospatak volt, amely az onnan kikerülő lelkészek és tanítók révén ezt a kistájt is magához fűzte.

A lényegében azonos típust képviselő ungi névnapi köszöntőket a köszöntőszöveghez fűzött járulékos dalok alapján — földrajzilag is viszonylag jól elkülöníthetően — három csoportba sorolhattuk. Külön említjük majd az egyedi szövegeket. (*Lásd térkép.*) Mielőtt azonban e szövegváltozatokat néhány példával bemutatnánk, röviden és falvanként ismertetjük a szokás lefolyását, cselekményét, szereplőit, s utalunk e zekben bekövetkezett változásokra.

A *kincseshomoki* változatot, amely a köszöntőeknek csupán két versszakát tartalmazza, BARTÓK Béla egy 13 éves fiútól jegyezte le. *Szirénfalván* legények és fiatal felnőtt férfiak jártak karácsony második és harmadik napjának reggelén, hajnalán. A köszöntő verseket egyes csoportokban felváltva mondták, az éneket a legjobb hangú ember, egyes években maga a kántor irányította. Öten-hatan voltak egy csapatban. Nem jártak minden évben, sok függött attól, van-e szervezőképes legény abban a korosztályban. Emlékezetesnek mondják a 10-es évek közepi és a 20-as évek végi felújításokat. Nevétől függetlenül, a kocsmárost megköszöntötték. A köszöntőket behívták, megkínálták, s pénzt is adtak nekik. A begyűlt summát karácsony harmadik napján este a kocsmában elmulatták. (*Példatár IV/1.*)

Mátyócon az érintett családok számítottak a köszöntőkre. Terített asztal várta a kora hajnalban érkező legényeket, akiknek fogadására inkább csak az ünnepelt

¹⁸ Lásd 17. jegyzet, ill. 15. jegyzet!

¹⁹ Kivétel a kistáj központja, a kisvárosias Nagykapos, amelynek az 1980. évi csehszlovákiai népszámlálás szerint csak 52% magyar lakosa van. Az idegen, nem magyar lakosság a szomszédos Vaján hőerőművében és más gyáraiban dolgozók közül kerül ki, akik mind bevándorlók Erdélyi János szülőföldjére. Körzeti magyar iskola működik Nagyszelmencben, Nagykaposon és Vajánban.

²⁰ Az egykori egyházi közigazgatási beosztás szerint a reformátusok a Tiszáninnen Református Egyházkerület ungi egyházmegyéjéhez, a római katolikusok a szatmárnémeti, a görög katolikusok pedig a munkási püspökséghez tartoztak.

gazda, s nem az egész család kelt fel. A köszöntőt az ablak alatt, ajtó előtt mondták el, s csak rövid időre ültek asztalhoz. A reggeli órákban néhány helyen már *tőtöttkáposztával* (a vidék kedvelt ünnepi reggeli eledele) várták őket. (*Lásd: Példatár I/1.*) A *dobóruszkai* legények éjfél után indultak Istvánt és Jánost köszönteni. Főleg a tehetősebb gazdákhoz mentek, ahol tudták, hogy nagyobb kínálás várható. Heten-tizen voltak egy-egy csoportban. Az ablak alatt elmondott köszöntő után pálinkával, majd friss sonkával, kolbásszal, lekvárossal, kásás vagy túrós bélessel, borral kínálták meg a betérő köszöntőket. A szokás az 1930-as évek végén végleg elmaradt. A szomszédos *Budaháza*n is több csapat járt, akik sorra vettek minden István és János nevű gazdát. *Csicserben* is csak legények jártak. A visszaemlékezők szerint csak pálinkával kínálták őket, ritkábban viszont pénzt is kaptak. A csoport szószólója — a magnófelvétel tanúsága szerint — a nem énekelt verses szövegeket recitálva, litániaszerűen mondta el. (*Példatár I/2.*) A *mogyorósi* legények kb. tizen jártak együtt, felköszöntvén a barátokat, cimborákat, és azokat a lányokat is, akiknek valaki a csoportból udvarolt. A fiatalabbaknak pénzt, az idősebbeknek pálinkát adtak. A verset mindig az a legény mondta, akinek legjobb hangja volt a *partiból*, a legénycsapatból, az énekeket pedig együtt énekelték. (*Példatár I/3.*)

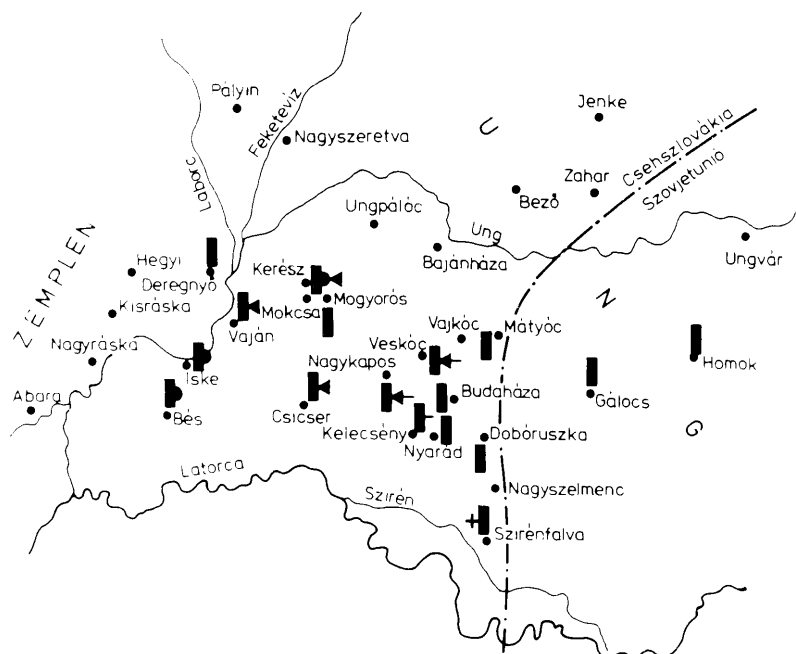
A szomszédos *Mokcsakerészen* az 1920–1930-as években olykor három legénycsoporthoz is járt köszönteni. Öten-nyolcan voltak egy csoportban, akik közül egy *szónokolt*, azaz a verseket mondta, a többi énekelt. Éjjel két óra tájban indultak, ők ébresztették az ünnepeltek. Legtöbb helyen behívták őket, étellel és itallal kínálták a legényeket. Elsősorban rokonokhoz, ismerősökhöz, *jó emberekhez* jártak. Ahol lány volt, ott mondhatták annak a nevét is. Olykor megköszöntötték azokat a lányokat is, akiknek valamelyik legény udvarolt. A második világháború után megszűnt a névnapköszöntés. (*Példatár II/1.*) A lányok felköszöntése, a fiatalok „összefarósítása” a 30-as években gyakori mozzanata lett a *nagykaposi* köszöntésnek is. A köszöntő szöveg és ének ugyan nem változott meg, de a hozzáfűzött népdalok egyértelműen ezt a funkciót erősítették. (*Példatár III/1.*)

Veskócon szórványosan még a háború után, az 1960-1970-es években is köszöntötték az Istvánokat, Jánosokat. Éjfél után indultak, s reggel lett, mire hazaértek. A verset itt is egy ember mondta, az énekeket együtt énekelték. Sokszor megköszöntötték a gazda feleségét és lányát is, így az emlékezetben a köszöntőhöz fűzött népdal szorosan a köszöntés szokásához fűződött. 3-4, vagy 5-10 fős csoportok szerveződtek. Bár a fiatalok napjainkban már nem gyakorolják a szokást, idősebb emberek ezzel a verssel, énekkel köszöntik fel ma is István és János nevű komáikat. (*Példatár III/2.*) A *bési* legények az ünnep hajnalán jártak. Az Istvánokhoz, Jánosokhoz bekopogtak, beköszöntek, engedelmet kértek, s csak ezután kezdték el köszöntő versüket, éneküket. A köszöntőket a háziak behívták, megkínálták. A szokás a második világháború után végleg elmaradt. (*Példatár II/2.*) A szomszédos, *Laborc* menti *Iskében* a háború előtt már inkább nagyobb gyerekek *jártak köszönteni*. Az engedélykérés után az ablak alatt énekeltek. Köszöntésükért pénzt kaptak. (*Példatár II/3.*) A *vajáni* gyerekek minden Istvánt és

Jánost felkerestek. Köszöntő versüknek, éneküknek azonban csak töredékét sikerült lejegyeznem.

Az Ung és Laborc összefolyásánál fekvő, egykori Zemplén megyei *Deregyő*ben az énekes-verses István- és János-napi köszöntőnek szintén csak töredékes változatai kerültek elő. Miután a szokás nyomára a Laborc jobb parti települései közül egyedül itt akadunk, elképzelhető, hogy a névnapköszöntésnek ez a formája az újabkori összeházasodások, költözések révén vált ismertté *Deregyő*ben. Sokkal általánosabbnak látszik ezen a településen a kisebb gyerekek névnapköszöntése, köszöntő rigmusa, amelyek változatai ugyan az ungi — sőt távolabbi településeken is megtalálhatók. (*Példatár V/1-5.*) Az adománykérő formula e gyerekmondókákból elmaradhatatlan, míg a legények köszöntőjéből gyakran hiányozhat.

A továbbiakban lássuk a lejegyzett verses-énekes köszöntők jellemző változatait a már jelzett csoportosításban!

A vizsgált ungi és zempléni települések

- csak köszöntő
- köszöntő + János tehát most vigadj
- köszöntő + Babot vittem a malomba
- köszöntő + Ez az igaz titulás (regősének)
- más népdal is

I. Az első csoportba azokat a változatokat soroltuk, amelyek a *néhány versszakos köszöntőből, és az azonos dallamra énekelt néhány versszakos köszöntőénekből állnak*. Az ide tartozó hosszabb vagy rövidebb (töredékes) változatokat a legtöbb településen megtaláljuk (Homok, Gállocs, Szirénfalva, Mátyóc, Dobóruszka, Budaháza, Nyarád, Csicsér, Mogyorós, Iske). Olyan helyekről is említhetjük tehát (pl. Csicsér, Iske), ahol más és hosszabb variánsok is éltek. Azt sem lehet tehát kizárni, hogy ezek a rövidebb és egyszerűbb változatok a felejtés miatt lerövidült, töredékes formák. (*Lásd térkép.*)

PÉLDATÁR

I/1. Mátyóc, 1980. november. Ének: Czap Béla 72 éves görög kat. gazda

Szerencsés jó reggelt kívánok István uramnak!

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
tiszteljük e házat jó reggelt mondással.
Jó reggel az idő már virradta felé,
rőzsaszínbe magát ez hajnal emelé.
Ó ha addig élénk, bús szívünk betelnék,
míg ez éneklést örömünkbe lelnék.
Éljen!

(ének) Zendül torok friss ez nótára,
fűjd egyszer egy hangos nótára,
mert felderült István napja,
megázott a gégam csapja,
jó sörrel, jó borral, pálinkás korsóval.

(vers) Örvendezzen az ég magas palotája,
mert felderült Jánosnak élete fáklyája.
Azért hát hegedűm húrját is feltekerem,
mert szívemben ilyen öröm terem.

Vig légyen máskor is erre virradásra,
fekvése, járása úgy forogjon, mint az élet karikája!
És ha néha-néha esik is hibája,
forduljon hozzája Jézus orcája!

S midőn a lélek kimén a testből,
dicsőséges szent korona tétessen a fejére.
Éljen!

(ének) Éljen ez a János sokáig,
aki élt mán neve napjáig,
élte sokára terjedjen,
híre-neve nevedjen,
Kassától Budáig, Budától Kassáig!
Éljen!

(vers) Ahányszor a szarka-barka megbillenti farkát,
annyi százas verje János gazdának a markát!
Éljen!

(ének) Liptáriom édes lépesméz,
ez aki a Bakosra nem néz,
mert felderült István napja,
megázott a gégám csapja,
jó sörrel, jó borral, pálinkás korsóval.

I 2. Csicsér, 1980. november. Énekel: Krajnyik Sándor református gazda

Jóreggelt kívánok! Szabad-e a Jánost megtisztelni?

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
tisztelvén ez házat jó reggelt mondással
Engedelmet kérünk majd osztán áldással,
Jánosnak a nevit áldjuk százszor, százszor.

(ének) Zendülj torok frissen kótára,
fújd egyszer egy hangos nótára,
mert felderült János napja,
megázott a gégám csapja,
jó serrel, jó borral,
jó serrel, jó borral.

(vers) Amottan egy folyó, annak neve Tisza,
partján van egy nagy fa, annak neve ficfa,
alatta egy nagy hal, annak neve harcsa,
János életét az Isten megtartsa.

Apolló zendítvén ékes citeráit,
Bakos köszöngeti tele telt pohárit,
Jánosnak fejére szórja sok áldásit.

Apolló meglátván a napnak sugárit,
körülnézvén e föld elterjedt határit,
elhány mindeneket, és veszi muzsikáit,
ilyen ajándékkal tiszteli műzsáit.

(ének) Éljen ez a János sokáig,
kinek jöttünk neve napjára,
élte sokára terjedjen,
híre, neve nevededjen,
Kassától Budáig, Budától Kassáig!

No, tehát már János vigadhatsz,
másoknak is örömet adhatsz,
mert a te neved napjára,
jutottunk öröm órára,
éljen hát sokáig, sok számos évekig!

(vers) Örült már Jánosunk, hogy mára virradtál,
búval és bánattal meg nem szomorítál,
ne is szomorítsa semmi a bús szivedet,
hanem a szerencse tarcsa jókedvedet.

(ének) Liptárium édes lépesméz,
eb aki a bankosra nem néz,
nekünk is ez a fő gondunk,
öröm nótát ezzel fűjjünk,
énekkal, versekkel, énekkal, versekkel.

I/3. Mogyorós, 1980. november. Énekel: Pápai Dezső 75 éves református gazda

Szerencsés jó reggelt kívánok!

(vers) Meghajtván magunkat nagy megalázással,
tisztelvén e házat jóreggelt mondással,
kérünk engedelmet, amit tőled kérünk,
így neved napjára tisztességet teszünk.

Örülj tehát János, hogy mára virradtál,
hogy buba és bánatba meg nem szomorodtál,
ne is szomorítsa semmi a szivedet,
hanem a szerencse tartsa jobb kezedet!

(ének) Éljen ez a János sokáig,
aki élt már neve napjáig,
élte sokára terjedjen,
híre, neve nevededjen,
Kassától Budáig, Budától Mogyorósig!

(vers) Tündöklík a hajnal, piros a rózsája,
aranszínben lobog lobogós fáklája.
Reggel útja felé ballag paripája,
mivel jó a napnak jelt adó postája.

A nap is vígan jó az ég elejére,
kihajtván tetejét bojtos tetejére (!),
gyönggyel rakott kantárt húzz lovad fejére,
ekként ballagtatja lobogójáére (!).

(ének) Zendülj torok frissen nótára,
fújd egyszerű hangos nótára,
élted sokára terjedjen,
híre, neve nevedjen,
Kassától Budáig, Budától Mogyorósíg!

(vers) Ahányszor a tarka szarka megbillenti a farkát,
annyi ezres bankó nyomja Jánosnak a markát!

II. A köszöntők második csoportjához soroltuk azokat a szövegeket, énekeket, amelyeknél az I. csoportban ismertetett *köszöntő kiegészül egy más dallamra énekelt János tehát most vigadj. . . kezdetű énekkel* (is). E változatok jól elkülöníthetően egy Ung és Laborc menti falucsoportban (Mokcsakerész, Iske, Bés) jellemzőek.

II/1. Mokcsakerész, 1980. november. Énekel: Balogh Ferenc református gazda

Szerencsés jó reggelt kívánok!

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
tisztelvén e házat jóreggel mondással,
kérünk engedelmet aztán majd áldással,
Jánosnak a nevét mondjuk lantolással.

De mint színed előtt innen elenyészünk,
örvendetes versek mondására tészünk,
kérünk engedelmet, amit tőled vészünk,
így neved napjára tisztességet tészünk.

(ének) Zendülj torok frissen nótára,
fújd egyszerre hangos kótára,
mert felderült János napja,
megázott a gégám csapja,
jó sörrel, jó borral.

Liptárium édes lépesméz,
az aki a Bakosra nem néz,
mert felderült János napja,
megázott a gégám csapja,
jó sörrel, jó borral.

(vers) Amott van egy város, melynek neve Buda,
mellette egy folyó, melynek neve Duna,
abban van egy nagy hal, melynek neve harcsa,
az Isten a Jánost éltesse és tartsa.

(ének) Éljen ez a János sokáig,
aki élt már neve napjáig,
élte sokára terjedjen,
híre, neve nevedjen,
Kassától Budáig, Budától Kassáig!

Három icce veres köles,
oda vetem, ahol nedves,
majd kikél az nemsokára,
Jánosnak nevenapjára.

János tehát most vígadj,
Borisnak is kedvet adj,
neved napjára, virradtál mára,
éljél tehát sokáig, éltesse a jó Isten!

II/2. Bés, 1984. augusztus. Énekel: Varga János 78 éves református gazda

Szabad-e megtisztelni az Istvánt (Jánost)?

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázzattal,
tisztelvén e házat jóreggelt mondással,
kérünk engedelmet majd osztán áldással,
Istvánnak a nevét áldjuk plántálással.

(ének) Éljen ez az István sokáig,
aki élt már nevenapjáig,
élte sokára terjedjen,
híre, neve növekedjen,
Kassától Budáig, Budától Kassáig!

(vers) Tündöklük a hajnal, piroslik rózsája,
aranyszínnel lobog lobogó fáklyája.

Mivel ez a napnak jelentős paszurája (!),
rendelt útja felé ballag paripája.

A nap is vígan jő az ég elejire,
kiadná sugarát bojtos tetejire,
gyönggyel rakott kantárt húzz lovad fejére,
ekként ballagtassál lenyugvó helyére.

(ének) István tehát most vigadj,
nevednapjára virradj,
virradj fel mára, neved napjára,
éltesen a jó Isten sokára!

II/3. Iske, 1984. augusztus. Enekel: Kaszonyi Sándor 57 és Révész István 75 éves
ref.

Szabad ezt az Istvánt megtisztelni?

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
tisztelvén e házat jóestét mondással,
engedelmet kérünk aztán majd áldással,
Istvánnak a nevét áldjuk kántálással.

(ének) Éljen ez az István sokáig,
aki élt már nevenapjáig,
élte sokáig terjedjen,
híre, neve nevededjen,
Kassától Budáig, Budától Kassáig!

(vers) Amott van egy folyó, annak neve Tisza,
partján van egy nagy fa, annak neve ficfa,
alatta egy nagy hal, annak neve harcsa,
az István életét az Isten megtartsa!

(ének) Hej, de liptáriom édes lépesméz,
ez aki a vánkossa nem néz,
mert felderült István napja,
megázott a gégám csapja,
jó sörrel, jó borral, pálinkás korsóval.

(vers) Én kis fülemüle, zengő kis méhecske,
van nekem bundséróm, Pestről jött ez semmi (!),
de tiszta réz fokosom a kovács reszelé.
Hallom, odabent István gazda a ládát zörgeti,
üres az erszényem, majd csak tele tölti.

(ének) Klió zendítsd hárfádat,
Ápoló muzsikádat,
örömré hódíts, mindent vidámíts,
vedd elő citerádat, húzd el az én nótámat!

(vers) Bimbós tavasz újul mennyi virágokkal,
ingadozó tengerár buzgó habokkal,
örülj, hogy köszöntünk ennyi áldásokkal.
Mennyi virág nyílik Flórának kertjébe,
mennyi kavics hever tengernek fenekén,
mennyi toll van pávának farkába,
annyi áldás szálljon Istvánnak markába!

(ének) Nohát István most vígadj,
öröm napjára virradj,
virradj fel mára, neved napjára,
éltesse az Isten sokáig!
Sokáig éljen!

III. A harmadik csoportba azokat az István- és János-köszöntőket soroltuk, amelyeknél a verses és énekes *köszöntő szövegét a Három icce veres köles...* kezdetű, más dallamra énekelt dallal még megtoldják. Felbukkant ez már a II/1. számú mokcsakerészi köszöntőben is. Ismerjük töredékes előfordulását Vajánból és Csicserből. Az alábbiakban Nagykaposról és Veskócról idézzük variánsát. Az említett települések egymás szomszédságában, a vizsgált terület közepén szintén jól körülhatárolható falucsoportot alkotnak.

III/1. Nagykapos, 1980. november. Énekel: Pasztirák Lajos 73 éves r. k. cipész

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
tisztelvén ez házat jóestét mondással,
engedelmet kérek majd osztán áldással,
Jánosnak a nevét áldjuk plántálással!
Éljen!

(ének) Nohát te már János vigadhatsz,
másoknak is örömet adhatsz,
mert a te neved napjára,
jutottál öröm órára,
éljél hát sokáig, sok számos évekig!

(vers) Tündöklék ez hajnal pirosuló rózsája,
aranyszínnel lobog lobogós fáklyája,
a nap is vígan jó az ég elejére,
kihajtván sugarát bojtos mezejére.

Ápollárinak a klérus pengeti hárfáját,
Apolló pengeti ékes citeráját,
Bakos köszöntgeti telitelt poharát,
amellyel Jánosnak a fejére szórjuk a sok áldást.
Éljen!

(ének) Éltesse és tartsa sokáig,
míg a Tisza nem ér bokáig,
nékünk is ez a fő gondunk,
örömnótát ezzel fújunk,
éljél hát sokáig, sok számos évekig!

(vers) Örvendezzen az ég magos palotája,
amely a vígságnak örökös hazája,
harsogjon az öröm hangos trombitája,
mert felderült élete fáklyája.

Azért hát hegedűm húrját feltekerem,
amiért a szivembe ilyen öröm terem.
Tiszteld hát ez házat virágokat szórva,
melyben nyelvem fordul örvendetes szóra.

Víg legyen ülésed, fekvésed, járásod,
víg legyen máskor is erre virradásod.
Sőt, ha néha-néha esik is hibája,
fordul hozzád az Úr Jézus orcája.
És amikor lelked testedbül kiméne,
az Úrnak angyala őrizeted lészen.
Éljen!

(ének) Zendülj torok frissen nótára,
fújd egyszerű hangos nótádat,
mert a te neved napjára,
jutottál öröm órára,
éljél hát sokáig, sok számos évekig!

(vers) Amott van egy város, melynek neve Buda,
azalatt foly egy víz, melynek neve Duna,
abban van egy nagy hal, melynek neve harcsa,
az Isten a Jánosokat éltesse és tartsa!
Éljen!

(ének) Éltesse és tartsa sokáig,
míg a Duna nem ér bokáig,
mert felderült János napja,
megázott a gégám csapja,
jó sörrel, jó borral, pálinkás korsóval.

(ének) Kerek kiskúton nem jó vizet húzni,
idegen kisleányt nem jó megölelni,
ölelni akarom, nem hajlik a karom,
csókolni akarom, de nem a galambom.

(ének) Babot vittem a malomba,
azt hittem, hogy kukorica,
kukorica édes málé,
majd menyasszony leszek, leszek, leszek már én.

III/2. Veskóc, 1983. szeptember. Énekel: Balogh István 71 éves református gazda

(vers) Meghajtván magamat nagy megalázással,
tisztelvén e házat jóreggelt mondással,
kérjünk engedelmet majd osztán áldással,
Istvánnak a nevét áldjuk plántálással.

(ének) Zendülj torok frissen nótára,
fújd egyszer egy hangos kótára,
mert felderült István napja,
megázott a gégám csapja,
jó sörrel, jó borral, pálinkás korsóval.

(vers) Mennyi virág vagyon Flórának kertjében,
mennyi számos füvek vannak a mezőben,
annyi áldás szálljon Istvánra életében.

(ének) Éljen ez az István sokáig,
aki élt már neve napjáig,
élte sokára terjedjen,
híre, neve nevededjen,
Kassától Budáig, Budától Rómáig.

(vers) Amott van egy város, melynek neve Buda,
az alatt foly egy víz, melynek neve Duna,
abban van egy nagy hal, melynek neve harcsa,
az Isten az Istvánokat éltesse és tarcsa!

(ének) Liptárium frissen édes méz,
eb, aki a Bakosra nem néz,
nekünk is ez a fő gondunk,
örömnótát éjjel fújunk,
énekkal, versekkel, énekkal, versekkel.

(vers) Örülj már te István, hogy mára virradtál,
búval és bánattal bé nem borítottát,
sem a holtak közé nem is számláltattál,
hanem szép nevednek napjára virradtál.

Soká virágozzon élted élő fája,
ne ártson tenéked a halál kaszája,
sem az altúlvilág (!) kegyetlen párkánya (!),
kívánom, megszereztesse élted koronája.

Majdan pedig, midőn éltednek végtére,
a ragyogós csillag hanyatlik estvére,
a Jézus keresztfán kiontatott vére, legyen
légyen váltságodnak megfizető bére.
Éljen!

(ének) Nohát te már János vigadhatsz,
másoknak is örömet adhatsz,
mert a nevednek napjára,
jutottál öröm órára,
élj hát te sokáig, sok számos esztendeig!

Midőn elvégezvén pályádat,
vedd fel érdemlő koronádat,
menj bé az Úr örömébe,
az Ábrahám kebelébe,
ha jól futsz, oda jutsz, engedje a Jézus!

Három icce veres köles,
oda vetem, ahol nedves,
majd kikél az akkorára,
Istvánnak nevenapjára.

Vetettem ibolyát, várom kikelését
várom a babámnak hazajövetelét,
kikelt az ibolya, de nem az a teljes,
hazajött a babám, de nem az a kedves.

Elhervad a virág, akit nem locsolnak,
elhervad a kislány, akit nem csókolnak,
én is elhervadok, jaj, de beteg vagyok,
ha megölel a babám, mindjárt meggyógyulok.

IV. Itt ismertetem a névnapköszöntésnek azt a további párhuzam nélküli szirénfalvi változatát, amikor a *verses és énekes köszöntőt kiegészítik egy sajátos dallal*, amely nagy rokonságot mutat a regösénekekkel.

IV/1. Szirénfalva, 1981. szeptember. Énekel: Demes Lajos 80 éves református gazda

(vers) István nevenapját jöttünk köszönteni,
kérünk, legyenek hát szíves megengedni.
Hogyha köszöntésünk szívből fogják venni,
hallgassák meg tehát, miként fog ez menni.

Meghajtjuk magunkat nagy megalázással,
tiszteljük e házat jó reggel mondással,
jó reggel az idő már virradta felé,
aranszinben magát ez hajnal emelé.
Jerikóba menvén, hol szívünk bételvén,
örömünkben egy szép éneklést lelvén.

(ének) Zendülj torok frissen nótára,
fújd egyszersmind hangos kótára,
mert felderüt István napja,
megázott a gégám csapja,
jó serrel, jó borral, jó serrel, jó borral.

(vers) Elérkezett a téli sziták mezejéről,
nagy vígságot szólunk Istvánnak nevéül.
Valamennyi virág Flórának kertében,
mikor az virágzik tavasz kezdetében,
valamennyi fűszál a rét közepében,
annyi áldás szálljon Istvánra életében.

(ének) Éljen ez az István sokáig,
kinek ma lett nevenapjáig,
élte, neve nevededjen,
hogy messzire kiterjedjen,
Kassától Budáig, Budától Rómáig.

(vers) Jó mester, jó mester, de megvert a minap,
olyakot csapott rám, mint egy szalmakalap.
Ígérte, hogy máskor még nagyobbakat csap,
még akkor megmondta, hogy sose leszek pap.

Hát engemet csak azért szidott apám,
mer egész életembe semmi se ragadt rám.
Azt, hogy loptam volna világeletembe,
senki nem mondja meg tulajdon szemembe.

De hogy egyszer mégis megcsalódtam,
a csapi nagyvásáron egy bicskakést loptam.
Engedd meg barátom, látom hogy hazudtál,
hisz én is ott voltam, jól tudom, mit loptál.

Nem bicskakés volt az, hisz vélem közölted,
nem tudod, amikor a csikókat kötőfékre szedted?
Ne beszéljessünk már a sok lopásokról,
hallgassátok meg az én mondásomat,
legszebb lesz, fűjjunk rá egy szép glóringomot!

(ének) Ez az igaz titulás, a bátorságos szólás,
mert aki szállani nem tud,
éppen csak olyan, mint egy lúd,
(g)lórindom farsang, (g)lórindom farsang.

A nagyjányok csizmája, vágyakozik a hájra.
ha meg nem kenték a nyáron,
majd megkenik a farsangon,
lórindom farsang, lórindom farsang.

Liptárium édes lépesméz,
eb aki a Bakosra nem néz,
de már nekünk a fő gondunk,
örömnótát összemondunk,
énekekkel, versekkel, énekekkel, versekkel.

V. Itt mutatom be a kisebb fiúgyerekek István-napi és János-napi köszöntőversét
Deregnyőből és Bésből.

V/1. János-napjára virradtam, lássátok,
az Úrnak szavával bejöttem hozzátok
öröm és békesség mostan tireátok,
ily szép köszönettel szólok be hozzátok.

Magát pedig János az Isten éltesse,
egész életébe veszély ne kövesse,
hanem a szerencse virágos tüköre,
forogjon előtted, mint óra kereke.
De vigyázz életedre, az élet javára,
nem tudom, ha élsz-e több neved napjára.
Arannyal ezüsttel teljen meg ládája,
szívemből kívánom!

(Deregyő, 1980. november, Révész Bálint
80 éves református)

V/2. János-napra virradtam,
hamar ide toppantam,
megérdemlek egy koronát,
vagy egy pohár pálinkát.

Ahányszor a szarka-barka megbillenti a farkát,
annyi ezres üsse János bátyám markát!

(Deregyő, 1980. november. Varga László
40 éves református)

V/3. István-napra virradtam,
hamar ide toppantam,
megérdemlek egy koronát,
vagy egy pohár pálinkát.

(Bés, 1984. augusztus. Varga János
református)

V/4. István napja ma vagyon,
eldöcögtem a fagyon,
Úgy hallottam, disznót öltek,
két szál kolbászt betötöttek.
Én is tartom a farkát,
adjanak egy darabkát!

(Bés, Gécz Lajos gyűjtése.²¹)

Eddigi ismereteink szerint az előzőekben több községből bemutatott énekes, verses István- és János-köszöntők csupán az ungi falvakban, az egykori nagykaposi járás területén ismeretesek. Bár az egyes szokásoknál, szokáselemek vizsgálatánál mindig fontos az elterjedési terület határainak meghúzása, esetünkben ez csak részben végezhető el. Saját terepkutatásaink azt jelezték, hogy a Laborc éles határt jelent a Laborc jobb parti, egykori Zemplén megyei illetőleg a bal parti, Ung megyei

²¹ Gécz Lajos, 1984, 161.

községek között. Ismeretlennek tűnik a névnapköszöntés bemutatott változata a Bodrogházban is.²² Nem végeztünk terepmunkát az Ung folyó menti két nyelvvű, erősen szlovákosodó egykori magyar falvakban (pl. Bajánháza, Ungpálóc, Nagyszeretva, Pályin) illetőleg a nyelvében már szlovák Ung jobb parti református falvakban (pl. Jenke, Bező, Zahar). Gyér értesüléseink, közvetett tapasztalataink azonban azt sejtetik, hogy e községekben valószínűleg ismeretlen a névnapköszöntésnek ez a — még ha szlovák nyelvű — formája. A szálak viszont túlmutatnak a jelenlegi csehszlovák—szovjet határon, a ma Kárpátalján lévő ungi magyar falvak felé (pl. Gállocs, Homok). Itteni kutatások hiányában viszont az István- (János-)köszöntésnek keleti, délkeleti határait Bereg irányába nem tudjuk kijelölni.

Hasonló nehézségeink vannak, ha e határokat, az elterjedési területet történetileg is meg akarjuk határozni. Csak valószínűsíteni tudjuk a földrajzi elterjedtség mögött meghúzódó történeti, társadalmi, vallási, nyelvi stb. okrendszert is.

Az énekes, verses köszöntő elterjedése mögött elsősorban a sárospataki református kollégium szellemi kisugárzó hatását véljük felfedezni a többségében református lakosságú ungi területekre. A szokásnak ilyen szűk területen való fennmaradása mögött azonban más okok is meghúzódhatnak. Ilyen lehet a folyóktól körülölelt vidék viszonylagos elzártsága, hiszen e folyóhatárok északnyugat és délnyugat felé közigazgatási határok is voltak egyúttal. Északon pedig a szlovák nyelvhatár húzódik. Bár Sárospatak hatása elsősorban a református közösségekben volt erős, a szokást a vizsgált településeken felekezeti különbség nélkül gyakorolták.

A szokásnak a második világháborúig való fennmaradásában, esetenkénti megújulásában nagy szerepe volt egy-egy kiemelkedő szervezőképességű személynek, akik közül többen nemcsak továbbvivői voltak a névnapköszöntésnek, hanem egyéni szint, új szövegeket, dallamokat vittek bele a szokásba. Ilyen egyéniség volt a szirénfalvi Demes Lajos is, akinek a köszöntőszövege sok egyéni szint mutat (IV/1.). A szokásnak az első világháború utáni felújításában, tudatos gyakorlásában valószínűleg közrejátszott az idegen uralom alá kerülés, amely megnövelte a helyi kisközségek, a különféle alapon szerveződött magyar közösségek, egyáltalán a magyar népi kultúra jelentőségét is.

E szűk földrajzi körben való elterjedést nehezen lehet megmagyarázni, hiszen a hasonló eredetű, félnépi húsvéti köszöntő- és locsolóversek — amelyek mögött valamilyen formában szintén a sárospataki kollégium hatását sejtjük — ismertek az ungi Tiszaháttól egészen a Hernád völgyéig.²³ Figyelemre méltó, hogy a legjobban Kelet-Magyarországot ismerő ILLYÉS Endre nem említi a karácsonyi István- és Jánosköszöntést, jóllehet a karácsonyi köszöntése, betlehemezésre, az újévi kántálásra utal, s kántáló szövegeket is idéz.²⁴ A téli jelesebb névesték megünneplésére, s ünnepi köszöntőkre, mondókákra több példát ismerünk a

²² Nem említi BALASSA Iván, 1975.

²³ Vö. BARNA Gábor 1986a, 67–75; TÓTH Judit, 1984, 133–137.

²⁴ ILLYÉS Endre, 1936, 58–61.

magyarországi beregi falvakból, amelyek párhuzamba állíthatók az ungi gyermekmondókákkal.²⁵

A kelecseyi köszöntő tréfás záró átokformulája (*Aki ezt a verset nem hallja fülével...*) hangulatában, szerkezetében és szóhasználatában rokonságban áll a pálinkás butykosok tréfás, szintén átkot megfogalmazó felirataival (pl. *Ki ez butellának szorul lopására...*).²⁶ A kelecseyi tréfás átokformula az adomány elmaradásáért járt a háziaknak. Bár az ünnepi köszöntőket általában adománykérő formula zárja,²⁷ ez nem jellemzi általánosan az ungi köszöntőszövegeket. Oka valószínűleg abban van, hogy a legények, felnőtt férfiak köszöntésének célja nem az adománygyűjtés volt. Őket legtöbbször étellel, itallal vendégül látták. A gyerekek köszöntő rigmusaiban általános az adománykérő formula (*lásd V. csoport példái*), míg a verses-énekes köszöntőknél ritkábban fordul elő. Az adománykérés (*Hallom, odabent István gazda a ládát zörgeti, / üres az erszényem, majd csak tele tölti.*) szinte megbújik e köszöntőszöveg közepén.

Dömötör Tekla, amikor utal a köszöntők különböző eredetére (pl. vallásos, iskolai, egyéb szövegek), megállapítja, hogy a szövegek érthetősége vagy érthetlensége közömbös, hiszen a szokás célja, funkciója mindenki számára világos.²⁸ A bemutatott köszöntőkből több példát idézhetnénk mi is (pl. *II/3. szöveg: van nekem bundséterom, Pestről jött ez semmi; I/3. szöveg: ekként ballagtatja lobogójáére* stb.), különösen a szövegekben előforduló antikizáló nevek vonatkozásában (Bakos—Bacchus, Ápoló—Apollo, párkánya—párkája stb.). E mögött a jelenség mögött a barokk költészet antikizáló törekvéseit láthatjuk, amely különös előszeretettel vonultatta fel az antik mitológia nagy apparátusát. E stílusjegyek is a köszöntők, köztük az ungi névnapköszöntők iskolai eredetét sejtetik. Hasonló antik, antikizáló nevek nem ritkák más vidékek köszöntő verseiben sem, különösen gyakoriak az erdélyi szövegekben, tehát protestáns közösségekben.²⁹

Az ungi István- és János-napi köszöntők dallamainak vizsgálata a népzene kutatás feladata lesz majd. Érdekesség máris adódik: a szirénfalvi köszöntő regösénekekkel rokonságot mutató záróéneke (*Ez az igaz titulás...* — *IV/1. szöveg*).³⁰ Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy e téren is a műzene erős hatásával kell számolni csakúgy, mint a szövegek műköltői eredeztetésénél.

Az Ung, a Latorca és a Laborc folyók közti, nyelvi peremhelyzetben lévő magyar falvak népi kultúrája csaknem teljesen ismeretlen a néprajz számára. A vidék monografikus igényű kutatása most folyik. Az eddig ismertté vált sajátos szokások

²⁵ DÖMÖTÖR Tekla 1964, 247. (Szamosszeg); PAPP Zoltán Sándor, 1975, 271—272 (Beregdaróc); BABUS Jolán, 1976, 118 (bereg-i Tiszahát).

²⁶ TÖMÖRKÉNY István, 1912.

²⁷ DÖMÖTÖR Tekla, 1979, 406.

²⁸ DÖMÖTÖR Tekla, 1979, 407.

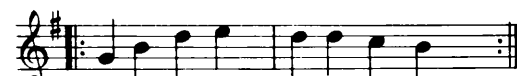
²⁹ Vö. TÁTRAI Zsuzsanna—SZENDREI Janka, 1981, 39; KERÉNYI György (szerk.) 1953, 1006 (Föbus fáklyája), 1007—1008 (Barnasusnak hegye), 1047 (vidám Föbusnak aranykoronája), 1048 (Fébusnak póstája); BARSÍ Ernő, 1984, 55 (Apolló), 56 (Plánétus hegyére); VASAS Samu—SALAMON Anikó, 1986, 288 (Februs). Lásd még: DÖMÖTÖR Tekla 1974, 122—123.

³⁰ Erre Herczeg Mária hívta fel a figyelmemet, akinek itt is megköszönöm a köszöntők dallamainak lektórázását, illetve kottáim ellenőrzését.

(pl. lucahordás),³¹ a népköltészet alig ismert műfajai (pl. a vallásos tartalmú húsvéti köszöntő és locsolóversek),³² s a most bemutatott István- és János-napi köszöntők is azt jelzik, hogy a folyók közé zárt falvak hagyományos népi kultúrája megérdemli a folklorisztika figyelmét is.³³

I.

Zendül torok friss ez nó-tá-ra,
fújd egyszer egy hangos nó-tá-ra,

mert fel-de-rült István nap-ja,
meg-á-zott a gé-gámcsapja,

Tf

jó sör-rei, jó bor-ral,
pálinkás korso-val.

II/I.

Zendül to-rok fris-sen nó-tá-ra,

fújd egyszer-re han-gos kó-tá-ra,

mert fel-de-rült János nap-ja, megá-zott a

Tf.

gé-gámcsapja, jó sorrel, jó borral.

³¹ BARNÁ GÁBOR, 1983.

³² BARNÁ GÁBOR, 1986a.

³³ Az ungi kutatásokról lásd: BARNÁ GÁBOR, 1981a, 1981b, 1982, 1983, 1984; BARNÁ GÁBOR--MOLNÁR ÁGNES, 1983.

Három icce veres kö-les, o-da ve-tem, ahol nedves,

majd ki-kél az nemsoká-ra, Jánosnak ne-ve- napjára.

Já-nos tehát most ví- gadj, Borisnak is kedvet adj,

ne- ved nap - já - ra, vir- rad- tál má - ra,

él-jél te- hát so-ká- ig, él-tes- sen a jó Is-ten.

Él - jen ez az Ist - ván so-ká - ig,

a - ki élt már ne - ve nap - já - ig,

él-te so-ká- ig ter-jed-jen, hí-re ne-ve ne-ve- ked-jen,

Kassától Bu - dá - ig, Budáról Kas - sá - ig,

II 3.

Kli- ó zendítsd ha- fá- dat. Á- po- ló mu - zsi- ká- dat,

ő- rom- re hó- dít- s, mindent vi- d í- más, vedő e- lő

ci- te - rá - dat, búzd el az én nó- tá- mai

Tf.

IV 1.

Zendült to- rok fris - sen nó tá - ra,

fűd egyszersmind han- gos kő- tá - ra,

mert felderült István napja, megázott a gé- gám esője,

jó szerrel, jó borral, jó szerrel jó borral.

Tf.

IV 1.

Ez az í- gaz ti- tu- lás, a bátor- sá- gos szólás,

mert a- ki szőlla- ni nem tud, éppen csak olyan, mint egy lúd

(g) ló - rin - dom far- sang, (g) ló - rin- dom far - sang.

Tf.

BABUS Jolán

- 1976 *Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról*. Nyíregyháza.

BALASSA Iván

- 1975 *Lápok, falvak, emberek*. Bp.

BÁLINT Sándor

- 1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Bp.
1977 *Ünnepi kalendárium I.* Bp.

BARNA Gábor

- 1981a *Tanulmányúton a kelet-szlovákiai Abaújban és Ungban*. Néprajzi Hírek X. 1—2. 26—27.
1981b *Néprajzi gyűjtőúton Kelet-Szlovákiában*. Honismeret IX. 3. 15—17.
1982 *Néprajzi kutatótábor az Ung-vidéken*. Honismeret XI. 1. 18—19.
1983 *Néprajzi kutatótábor az Ung vidékén*. Néprajzi Hírek XII. 3—4. 86—87.
1984 *A gömöri és az ungi néprajzi kutatótáborokról*. In: MÁTÉNÉ SZABÓ Mária (szerk.) *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. Bp. 190—198.
1986a *Húsvéti köszöntők és locsolóversek*. Confessio X. 2. 67—75.
1986b *Karácsony az ungi Tiszaháton*. Confessio X. 4. 100—104.

BARNA Gábor — MOLNÁR Ágnes

- 1983 *Az Ung-vidéki lakodalom jellemzőiről*. In: NOVÁK László — ÚJVÁRY Zoltán (szerk.) *Lakodalom*. Debrecen, 119—153.

BARSI Ernő

- 1984 *A zene egy sályi pásztor életében*. Bp.

N. BARTHA Károly

- 1938 *Húsvéti rigmusok*. Klny. a Pap Károly-
emlékkönyvből. Debrecen.

DÖMÖTÖR Tekla

- 1964 *Naptári ünnepek, népi színjátszás*. Bp.
1974 *A népszokások költészete*. Bp.
1979 *Szokás. Dráma*. In: ORTUTAY Gyula (szerk.) *A magyar folklór*. Bp. 393—412.

GÉCZI Lajos

- 1984 *Ung-vidéki gyermekjátékok és mondókák*. Új Mindenés Gyűjtemény 3. Bratislava, 93—185.

ILLYÉS Endre

- 1936 *A magyar református földművelő ifjúság
lelkigondozásának története*. Debrecen.

KATONA Imre

- 1955 *A magyar népköltészet és a rigmus*. In: KATONA—SIMON—VARGA A rig-
musköltészet. Bp. 21—115.

KERÉNYI György (szerk.)

- 1953 *Jeles napok*. In: BARTÓK Béla—
KODÁLY Zoltán (szerk.) *A magyar
népzene tára II*. Bp.

MANGA János

- 1981 *Szent István és Szent János napja*. In: ORTUTAY Gyula (szerk.) *Magyar
Néprajzi Lexikon IV*. Bp. 659.

PAPP Zoltán Sándor

1975 *A beregdaróci emberek élete a századfordulón.* Bp.

TÁTRAI Zsuzsanna—SZENDREI Janka

1981 *Névnapi köszöntő.* In: ORTUTAY Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Bp. 38—39.

TÓTH Judit

1984 *Locsolóversek Alsóvadásról.* A miskol-

ci Herman Ottó Múzeum Közleményei

22. Miskolc, 133—137.

TÖMÖRKÉNY István

1912 *Föliratos agyagedények.* Néprajzi Értesítő XIII. 197—207.

VASAS Samu—SALAMON Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek.* Bp.

NAME-DAY GREETINGS OF UNG

The name-days of Stephen and John are celebrated all over the country at Christmas. A whole series of greeting poems and songs have been recorded by ethnographers and ethno-musicologists. Particularly rich variants survive in Transdanubia and in the Plains.

During my field-work between 1980 and 1986 I found quite a special variant of greeting people on their name-day in the Hungarian villages of Ung county, today belonging to Czechoslovakia. On the eve of the name-day small groups of lads went to the houses of Stephens and Johns. One of them told a greeting in verse, but the song was performed jointly. The text suggests that its authors may have been teachers, priests, contors, college students. A characteristic feature of Baroque literature can be found in the texts, namely that mythological figures of Antiquity (Apollon, Flora, Bacchus, etc.) are mentioned. Presumably it is the Reformed College of Sárospatak which is behind its development and spread. The tradition was alive until the 1940s in this region.

It is remarkable that the custom is known only in the Hungarian villages of the earlier county of Ung. Its parallels could not be found either in the Hungarian villages of the neighbouring Zemplén county, or in the Slovakian villages. Presumably the tune of the greeting is also attributable to a certain composer.

A HAGYOMÁNYOK RÉTEGZŐDÉSE ÉS SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGOK SZÉKELYKEVE VALLÁSOS NÉPÉLETÉBEN

A népi vallásosság kutatásának egyik alapkérdése a hitélet szerkezetének vizsgálata. E megközelítés nyomán írhatók le néprajzi módszerekkel a vallásosság különböző típusai, s a szerkezet feltárásával válik lehetővé olyan modellek megalkotása, amelyek segítségével — szintén a néprajz körén belül maradván — a népi vallásosság a vallásosság más formáitól megkülönböztethető. Ilyen vizsgálatok a tapasztalatok szerint jó eredménnyel végezhetők individuális vagy csoport-szinten, de legfeljebb lokális vagy kistáji méretekben, az ennél nagyobb meritési bázis már másfajta adatfelvételt tesz szükségessé. Ha összevetjük az egyéni, illetőleg a közösségi szintű vallásszerkezeti kutatások eredményeit, szembevetve, hogy a különbség közöttük nem elsősorban mennyiségi jellegű, hanem más és más lehetőségeket rejtenek magukban. Egy individuum vallásosságának teljességre törekvő feltárása a vallásos néprajzon belül is a folklór más ágaiból már jól ismert és sikerrel alkalmazott egyéniségkutatás irányába mutat,¹ míg egy egész településre kiterjedő vizsgálat során a néprajz eddigi hazai hagyományainak köszönhetően szinte akaratlanul is valamiféle helyi monográfia körvonalai kezdenek kibontakozni. Ez utóbbi azonban, műfaji sajátosságai és a már említett tudománytörténeti tradíciók folytán szinte kikerülhetetlenül a paraszti élet vallásos színezetű hagyományainak tárházává válik.

A vallási néprajzi kutatások során a figyelem elsősorban a népi hagyomány- anyagra összpontosul, s a vallásos életnek ezek a „hagyományos” elemei valahogy elfedték a vallásosság szerkezetének alaprétegeit és főbb összefüggéseit.² Hozzájárult ehhez a bizonytalanság is, amely annak megítélésében mutatkozott, hogy a néprajz a vallásosság mely megnyilvánulásainak vizsgálatára jogosult. Ennek eredményeként a tradicionálisnak tekintett elemek kaptak hangsúlyt, amelyek szinte magától értetődően a népi kultúra vonatkozási rendszerébe kerültek, s láthatatlanná váltak azok a szálak, amelyekkel a népi kultúra legkülönbözőbb területein felbukkanó vallásos jelenségek egymáshoz kapcsolódnak.

A idők során azonban egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztság vallásos élete bármennyire is integráns, sőt, mondhatni regulatív része a népi

¹ Lásd pl. PENTIKÄNEN, J., 1978.

² BARTHA Elek, 1980.

kultúrának, nem tekinthető pusztán a hagyományrétegek egyikének, hanem bizonyos mértékig önálló belső struktúrával bír, amely a népi kultúrán belül más társadalmi intézmények meghatározottságában is működik. Ez az egyébként nem új keletű felismerés arra kell, hogy ösztönözze a hazai kutatókat is, hogy a néprajz más ágaihoz hasonlóan a népi vallásosság fogalmát lehetőleg tágabban értelmezzék,³ s a tüzetesebb vizsgálatokba kifejezetten egyházi jellegük miatt a néprajzi kutatásokba nem beletartozónak érzett jelenségeket is belevonjanak.

Különösen vonatkozik ez a vallásgyakorlásra, amely ugyancsak egy a vallásosság főbb dimenziói közül, de néprajzi módszerekkel jól hozzáférhető.⁴ Hangsúlyozni kell azonban, hogy e dimenzió vizsgálata — legalábbis a vallásosság bizonyos típusainál — nem elégséges ahhoz, hogy a vallásosság egészét reprezentálja. Arra viszont alkalmasnak látszik, hogy a vallásgyakorlás tükrében a hitélet általános szerkezetére, főbb típusaira következtethessünk belőle. Különösen vonatkozik ez az ún. népi vallásosságra, amelyben nagyobb a vallás gyakorlatának súlya.

Az alábbiakban egy al-dunai magyar, többségében bukovinai székely telepítésű katolikus község,⁵ Székelykeve vallásgyakorlási alkalmairól kívánok áttekintést nyújtani, s ezzel együtt a különböző vallásgyakorlási formákban való részvétel, illetőleg a részvétel igénye alapján vázolni a falu lakosságának rétegezettségét. Nem térek tehát ki egy sor olyan kérdésre, amely a község előtörténetének ismeretében talán elvárható lenne, s arra sem vállalkozom, hogy a vallásos szokásfolklórról adjak összefoglalást. Tanulmányomban azokat a főbb vallásgyakorlási formákat kívánom elsősorban bemutatni, amelyek Székelykeve vallásos életét az 1970-es és 80-as években jellemzik, tekintet nélkül eredetükre és a „hagyományos” kultúrához való viszonyukra. Abban a reményben teszem ezt, hogy az adatok ismeretében lehetőség nyílik néhány általánosabb törvényszerűség megfogalmazására, amelyek nemcsak specifikus körülmények között, de tágabb összefüggésekben is helytállóak lehetnek.

Székelykeve jelenlegi lakossága, mint említettem, római katolikus, kivételt csak a II. világháború után kitelepített németek helyére beköltözött kisszámú, zömében szerb pravoszláv család jelent. Az istentiszteleti nyelv a magyar, ezt a nyelvet használja a már csaknem teljesen a magyarságba asszimilálódott helyi bolgár lakosság is. Saját templommal, pappal a község keletkezésétől fogva, a múlt század 90-es éveitől rendelkezik, egyházi ellátottság szempontjából tehát a jól ellátott települések közé tartozik. Mindez érezhetően kihat a vallásgyakorlás szerkezetére is.

A közösségi vallásgyakorlási formák alaptípusát a hétköznapi szentmisék jelentik. Az esztendő során számszerűen ez a leggyakoribb, részvételi arányában viszont az egyik legkevésbé látogatott vallásos esemény. Hozzávetőleges adatok

³ Lásd pl. MACKENSEN, L., 1927; PETTERSON, O., 1970; YODER, D., 1974. stb.

⁴ FUKUYAMA, Y., 1961; további bőséges szakirodalommal l. TOMKA Miklós, 1973.

⁵ Az al-dunai székely telepek történetéhez és néprajzához lásd: PENAVIN Olga, 1982; THOMKA Viktor, 1939; ÚJVÁRY Zoltán, 1968. Székelykeve történetét dolgozza fel SZABADKA Gyula, 1936.

szerint a hétköznapi esti miséken a lakosságnak mintegy 1%-a jelenik meg, télen ennél valamivel kevesebb. Szerdánként reggel van szentmise, ilyenkor a látogatottság a szokásosnak körülbelül a fele (10-15 fő), de ha halottért ajánlják fel, az elhunyt hozzátartozóival ez a létszám növekszik. A reggeli szentmise előtt a korábban érkezők rózsafüzér-ájtatosságot tartanak. A hétköznapi templombajárók köre állandónak mondható, akiknek megjelenése vagy távolmaradása nem annyira egyéni szándékuktól, mint inkább egészségi állapotuktól és más körülményektől függ.

Némileg bővül a vallásgyakorlási alkalmak köre az esztendő egyes vallási szempontból megkülönböztetett időszakainak hétköznapijain. Ilyen a májusi és az októberi ájtatosság, amelynek látogatottsága a hétköznapi gyakorlatának megfelelően alakul. A nagybőjti időszakban szerdán, pénteken, szombaton és vasárnap a délutáni órákban a falubeli kereszteknel vagy magánházaknál végezték a keresztutat, esetleg az olvasót. Szerdán és pénteken a fájdalmas olvasó került sorra, szombaton az örvendetes, vasárnaponként pedig a dicsőséges. Minden utcában összegyűlt egy-két *csapat*. Néhány évtizeddel ezelőtt hasonlóan tartották meg az advent említett napjait is, de ez már csak egyéni ájtatosság formájában él tovább. Nagybőjten pénteken és vasárnap még ma is elvégzik a keresztutat.

Egész évben folyamatosan tartó közös ájtatossági forma a *csütörtöki óráima*, amelyet a század közepe óta este 7 óra tájban kezdenek, azelőtt éjjel 11-12-ig tartottak a templomban. Az ájtatosság egy vallásos kiadvány szerint történt, amely négy változatban havonta ismétlődik.⁶ Az utóbbi években házaknál gyűlnek össze, egy-egy alkalommal néha húszan is, más adatok szerint még ennél is többen. A szertartás előtt szenteltvizet hintenek magukra, majd meggyújtják a szentelt gyertyákat, amelyek végig égnek. A negyedórás olvasmányok között rózsafüzért, keresztúti ájtatosságot végeznek, majd a mintegy másfél-kétórás ájtatosság egy Jézus Szíve litániával és egy befejező imával zárul. Ezután még elmondanak egy Miatyánkot és egy Üdvözlégyet az Oltáriszentség tiszteletére, majd még egyet a pápa szándékára, és ugyanezt alkalmanként, különféle szándékokra és célokra többször is megismétlik. A szándékok között a leggyakoribbak a halottakért, a betegek gyógyulásáért mondott imák. A *csütörtöki óráima* mellett sok családban végzik az *örökös imaórát* is, amelyről majd az egyéni ájtatosságok között tesztek említést.

A hétköznapi szentmisek látogatottsága minden hónap első péntekjén valamivel megnövekszik, ekkor áldoznak ugyanis az *első péntekesek*, akik fogadalmat vagy felajánlást tettek valamilyen célra. A legtöbbjük a pénteki szentáldozáshoz azután egész életén át ragaszkodik, s ha közülük valaki beteg, kérésére a pap keresi fel a szentségekkel.

Február 2-án kezdődnek Székelykevéen a lourdes-i ájtatosságok, amelyeket néhány családból összegyűlt kisebb közösségekben végeznek, egy-egy háznál mintegy 10-15-en. A helybeliek szerint az ájtatosságnak helyet adó házak száma is e körül mozog, a részvétel tehát becslés szerint legalább 100 főt érint. Összesen 18

⁶ *Örökös rózsafüzér*. 1900.

alkalommal gyűlnek össze, s a két kilencedet közvetlenül egymás után, egymást követő napokon tartják. A társulat tagjai pénzt is gyűjtenek ilyenkor, amelyből a lourdes-i Mária tiszteletére mondatnak misét. Egyes adatok szerint a lourdes-i ájtatosságot egyénileg is végzik a kilencedekhez hasonlóan.

A hétköznapi vallásos életének viszonylag szűk körű közösségi eseményei után új lépcsőfokot jelentenek az évközi vasárnapok. A hétköznapiakra eső kötelező egyházi ünnepek a legnagyobbak kivételével nemigen válnak ki a már említett vallásos alkalmak sorából, a vasárnapok azonban nemcsak a templomlátogatók számának ugrásszerű növekedésében, hanem az egész nap hagyományos rendjében megkülönböztetett helyet foglalnak el. Amíg ugyanis a hétköznapi meghatározó eleme a munkavégzés, s az említett ájtatosságok ehhez mintegy járulékként kapcsolódnak, a vasárnapok időszerkezetében a délelőtti szentmise áll a középpontban. Sajátos jelenség, hogy a közösség néhány intenzív vallásos életet élő tagjánál a hétköznapi rendje is a vasárnapokéhoz hasonlóan rendeződik át, s a fő helyre itt is a templomlátogatás vagy az otthoni vallásgyakorlás kerül. Különösen olyanoknál tapasztalható ez az átrendeződés, akik idős koruk miatt rendszeres munkát nem, vagy csak alig tudnak végezni.

A vasárnapi szentmise tehát a nap egész hagyományos rendjére rányomja bélyegét. Ehhez igazodik a főzés, az étkezés, a társasági élet, az öltözködés, sőt, időnként a még korábban oly szigorúan vett dologtiltás is, amely a helyi vélekedés szerint egyértelműen a vallás diktálta tilalom, s amely szombat délutántól vasárnap délutánig van érvényben. Bár a munkatiltalom már egyre inkább csak elméletben létezik, betartására egyre kevesebb az igény és a lehetőség, a legidősebb generáció még ma is ragaszkodik hozzá. BOTKA József adatai szerint a vasárnapi munkatiltalom legszilárdabban a szentmise ideje alatt tartja magát, tehát ha valaki dolgozni kényszerül is, legalább a mise alatt, vagy harangszóra álljon meg.⁷

A vasárnapi mise kisugárzása szűkebb időbeli környezetére a személyiséget közelebből érintően is megmutatkozik, főként a szentáldozás révén. A szentségekhez járulás ugyanis némi előkészületet igényel — mégha csak a bűnök számbavételére korlátozódik is az —, s egyénenként változó mértékben kihat a szentmisét követő órák viselkedésére is. Székelykevéen ez leginkább a bűntől való mentesség minél hosszabb időre való megőrzésére irányuló törekvésekben nyilvánul meg, valamint abban, hogy bizonyos bűnök elkövetését hosszabb-rövidebb ideig kerülni igyekeznek. Az időtartamot nehéz lenne felbecsülni, de az adatok azt mutatják, hogy az „első bűn” elkövetése után e szándék fokozatosan elhal. A belenyugvás a következő gyónásig tart, ami egy hét, több hónap, esetleg egy év múlva következik.

A Székelykevéhez tartozó, de a falutól több kilométernyire lévő *tanyáról* nem jártak el rendszeresen templomba. A vasárnapi szentmisét itt az egyik háznál közösen végzett ájtatosság helyettesítette, amelyet pap híján egy idősebb asszony vezetett. A hatvanas évektől azonban ez egyre inkább elmaradt, s az ott élő magyar családok beköltözésével a faluba végleg meg is szűnt.

⁷ BOTKA József, 1983, 11.

A vasárnapok másik, a szentmisénél szűkebb körű vallásos alkalma a délutáni litánia, amelyet a pap vezet, de távollétében nélkül is megtartanak. Minden hónap első vasárnapján a rózsafüzéres társulat tagjai a templomi rózsafüzér-ájtatosság keretében titkot váltanak. A részvételi arány vasárnap délutánonként eléri és valamelyest meg is haladja a hétköznapi misék látogatottságát.

Az évközi vasárnapok szakrális rendjétől nem térnek el, de valamilyen különleges szertartásnál, egyedi sajátosságuknál fogva tartalmi többlettel rendelkeznek az egyházi ünnepek. Ez a többlet az általánosságban nehezen megragadható — leggyakrabban szentelmény — de nagyon is konkrét jelei vannak. Ilyen mindenekelőtt a szentmisék látogatottságának megemelkedése, bár ez a vasárnapra eső ünnepek nem mindegyikére jellemző. A helybeliek vélekedése szerint a vasárnap megtartott egyházi ünnepek, szentelmények iránti érdeklődés általában nagyobb, mint az évközi vasárnapok közösségi részvétele, de ezt a kutatás során nem minden esetben sikerült igazolni. Az azonban bizonyos, hogy vannak olyan egyházi ünnepek, megemlékezések, amelyeket a falu egész társadalma a magáénak érez, s ez a külsőségekben is megmutatkozik.

Az ünnepi misék fényét, a szertartás ünnepélyességét voltak hivatva emelni a *Mária-lányok*, akikről már a múlt század végén írásos feljegyzések szólnak: „a helybeli hajadonok legnagyobb része fehér ruhában a B. Szűz érmével mellükön gyülekeztek a Szentélyben felállított és feldíszített Mária-szobor köré.” A miséken külön énekeik voltak, s rendszeresen szerepeltek a körmeneteken is. Öltözködésükre, viselkedésükre a templomban a *Mária-any*a ügyelt. Az utóbbi évekbe az ünnepeken való szervezett megjelenésük gyakorlatilag megszűnt, csupán az úrnap körmenetek virágszirmokat szóró elsőáldozó leányai emlékeztetnek még a hajdani Mária-lányokra.

Székelykeve népi kalendáriumában az első nagyobb egyházi ünnep a vízkereszt, amelynek vigíliáján a délutáni litánia után a pap megáldotta a vizet, és vele együtt a sót, tömjént és a krétát.⁸ A magyar nyelvű, rövidebb szertartás bevezetésével a hívek sokáig nem voltak elégedettek, s ezzel együtt az érdeklődés is megcsappant a vízszentelés iránt. A hatvanas években még szinte kötelező volt, hogy a szentelésen minden család képviseltesse magát. A szentelésről hazavitt szenteltvíznek napjainkban is fontos szerepet jut a falu népének vallásos szokásaiban, mágikus rítusaiban és a népi gyógyításban.

A vízkeresztet követő napok, hetek szakrális alaphangulatát a házszentelés adja meg. A pap sorra járja a házakat, majd elbeszélget az otthoniakkal.⁹ Ezek a beszélgetések az egyházzal való személyes kapcsolattartáson túl a gyermekek vallásos nevelése szempontjából is fontosak. A faluhoz tartozó tanyára házszentelés céljából mindössze egyszer jutott el a pap a hetvenes években. Az ott lakók saját maguk végezték el az előző évről maradt vagy a frissen szerzett szenteltvízzel. Ezt a szokást egyébként a faluban lakók is gyakorolják az egyházi áldás

⁸ BOTKA József, 1983, 115.

⁹ A szenteléshez fűződő székely hagyományokat a falu más származású lakói is átvették. Vö. BÁLINT Sándor, 1976, 160.

kiegészítéseként a vízszentelésből hazavitt szenteltvízzel. Az utóbbi években a helyi lehetőségektől függően megváltozott a szentelés hagyományos rendje. 1985-ben például a filiális Temeskubinban áldotta meg a pap az ottani katolikusok lakóházait, 1984-ben Székelykevéen a falu egyik felében volt házszentelés, 1983-ban az egész községben. A szentelés még jelenlegi formájában is legalább két héten át elhúzódik.

Gyertyaszentelő Boldogasszony napjának ünnepe Székelykevéen, csakúgy, mint más katolikus vidékeinken, az aznapi gyertyaszentelés szertartása miatt rendkívül népszerű. Mivel a szentelt gyertya ma is szinte minden háztartásban megtalálható, szentelésén évről évre a legtöbb családból részt vesz valaki a templomban, s ezzel együtt a szentelést követő misén is. Különösen vonzónak bizonyult a gyertyás körmenet, amelyet a templom falain kívül tartottak. Annak ellenére, hogy a gyertyaszentelés nem tartozik szorosan az ünnephez — ez ma már nem is mindig az ünnep napján, hanem a legközelebbi vasárnap történik —, a hívek számára ma is ez jelenti Gyertyaszentelő Boldogasszony vallásos súlypontját.

Észrevehetően megnő a templom látogatottsága úrnapiján is, amikor körmenetet tartanak, s annak útvonalában sátrakat, *gulihákat* állítanak. A sátrakból kiszedett *szentelt sás* népszerű szentelmény Székelykevéen.

Évtizedeken át a falu egyik legjelentősebb vallásos ünnepe *Sarlós Boldogasszony* napjára esett, amikor a századforduló idején elverte a határt a jég. Ez a nap fogadott ünnepnek számít, amit azóta is szigorú dologtiltással tartanak meg. A jégverés emlékére a *rétben*, a falutól néhány kilométernyi távolságra haranglábat és keresztet állítottak, ahová egészen századunk közepéig ezen a napon évente processzióval vonultak ki a pap vezetésével.

A nyolcvanas évekre Sarlós Boldogasszony napja sokat veszített régi ünnepélyességéből, s ma már csupán egy a jelebb helyi vallási ünnepek sorában.

A templombúcsú (augusztus 20.) ugyancsak a falu legnagyobb ünnepei közé tartozik. A templom ilyenkor mindig zsúfolva van, de a hívek egy része nem helybeli lakos, hanem a búcsúra a faluba érkezett látogató. A távolba szakadt, nemegyszer külföldön élő rokonokon kívül nagy számban érkeznek a közelebbi, magyar katolikus lakossággal is rendelkező falvakból, kivált a részben szintén székely telepítésű Sándoregyházáról, Hertelendyfalváról, valamint a szomszédos Temeskubinból. Néhány évtizeddel ezelőtt még sokan jöttek kizárólag vallási célból, s a szentmise után hazautaztak. Napjainkban a templombúcsú inkább társadalmi eseményné vált, ahol a helybeliek többsége a sütés-főzéssel, vendéglátással van elfoglalva.

A halottak napján tartott halotti megemlékezések a község egész katolikus lakosságát érintik. Még azok is, akik az egyház istentiszteleti alkalmain nem vesznek részt, a temetőben gyertyát gyújtanak halottaik sírján. A pap ilyenkor szokta megszentelni az abban az esztendőben elhunytak sírjait. Ma is szokásban van, hogy ezen a napon a halottak emlékezetére kalácsot osztanak a temetőben. A kalácsot *essen elejibe* szavakkal adják át, utalva ezzel arra, hogy a tisztítótűzben szenvedő lelkeknek kívánnak ezzel a szokással könnyebbséget hozni. Aki odahaza nem süttött erre az alkalomra, a temető kapujában álló árusoktól veheti meg a

kalácsot, süteményt. A halottak napján a temetőben a gyertyagyújtás és a síroknál mondott imádságok, megannyi azonos helyszínen, párhuzamosan végzett egyéni ájtatosság, amelyek mégis az alkalom és a hozzájuk kapcsolódó egyházi szertartások révén közösségi formát öltenek.

A vallásos ünnepek sorának csúcán, mind az ünnepélyesség, mind a közösségi részvétel szempontjából Székelykevé a karácsony és a húsvét áll. Ezek az ünnepek az őket megelőző több hetes előkészületi időszak, a különleges egyházi szertartások és a hozzájuk kapcsolódó vallásos néphagyományok révén egész szokás- és hiedelemkörök középpontjába kerültek, amelyekben csaknem kibogozhatatlanul fonódnak össze az egyházi és népi vallásosság különböző eredetű és funkciójú hagyományrétegei. Éppen ennek az összetettségnek, a népi kultúra legkülönbözőbb területeire való kisugárzásának köszönhető, hogy a karácsony és a húsvét megtartásában való részvétel gyakorlatilag teljes körű. Ez az arány természetesen nem a közösségi vallásos alkalmakon való részvételre vonatkozik, hanem azt próbálja kifejezni, hogy a karácsonyi és húsvéti hagyománykör elemei közül valamelyik csaknem minden székelykevei lakos életében rendszeresen felbukkan. Jelentheti ez a fenyőfa állítását, a táplálkozás hagyományaihoz való igazodást, vagy egyszerűen csak a passzív részvételt valamely szokásban. Mivel a karácsony és a húsvét vallásos hagyományainak ismertetése külön is meghaladná tanulmányom kereteit, erre most nem vállalkozom. A karácsonyi ünnepkör szokásainak egyébként részletes összefoglalását olvashatjuk BOTKA János említett könyvében.¹⁰

A vallásos élet igen látványos megnyilvánulási formája a búcsújárás, amelynek Székelykevé a község megalapítása óta nagy hagyományai vannak. A szomszédos falvak templombúcsúi közül a szorosabb rokoni kapcsolatok miatt különösen nagy számban látogatták Sándoregyháza Nagyboldogasszony-napi búcsúját, újabban pedig ugyanitt a Vendel-napi hivatalos templombúcsút.¹¹ Kisebb számban, de rendszeresen ellátogatnak Székelykevéről a közeli, más nemzetiségű falvak búcsúira is. A távolabbi kegyhelyek közül nagyobb számban zarándokoltak Versecré, Tekijára, a legutóbbi években pedig egyre nagyobb számban utaztak Doroszlóra. A hatvanas-hetvenes években Székelykevéről sokan vettek részt a nagybecskereki püspökség és néhány, főként bánsági plébánia által szervezett külföldi autóbuszos zarándokutakon, amelyek során magyarországi, erdélyi kegyhelyeket, valamint Rómát keresték fel. Ezen utak során a résztvevők intenzív vallásos életet éltek. Az autóbuszban vallásos énekeket énekeltek, az útjukba eső templomokban napjában többször is misét hallgattak. Ehhez járul még az úticélként megjelölt kegyhely búcsúján való részvétel. A vallásos indíttatás mellett ezek az utak kétségtelenül turisztikai célokat is szolgáltak, s mai szóhasználattal élve nyugodtan besorolhatók a „búcsú turizmus” fogalomkörébe.

Mind a közösségi, mind az egyéni vallásgyakorlás jegyeit magán viseli a rózsafüzér-társulat tevékenysége, amelynek tagjai egyúttal a legintenzívebb vallásos életet élő asszonyok és férfiak, tehát azok, akik a legkevésbé látogatott

¹⁰ BOTKA József, 1983.

¹¹ Sándoregyháza „nem hivatalos” búcsújáról bővebben: BARTHA Elek, 1986.

vallásgyakorlási formákban vesznek részt. A társulatot alkotó *koszorúk* családi alapon szerveződtek. A népesebb családok arra törekedtek, hogy tagjaikból *kiteljen egy koszorúra* való. Ezek száma mintegy 13-15-re tehető, amelyek élén *koszorúfők* állnak. Létszáma már többnek csonka, sok a hiányos koszorú, ahol az elhunyt tagok helyére nem akad jelentkező. A kimaradó titkokat lehetőleg egy közeli hozzátartozó veszi át, gyakran elsőáldozó. Ha ilyen nem akad, egy másik társulati tag vállalja el, s a továbbiakban a magáéval együtt végzi. Vannak olyan asszonyok, akik több elhalt társuk helyett is rendszeresen végzik a rózsafüzért.

A társulat tevékenységének csak egy része a templomban rendszeresen végzett közös rózsafüzér-ájtatosság, amelyről korábban már tettem említést. Emellett, bár nem szigorúan a társulat keretében, de a tagok közül kerülnek ki a hétköznapi szentmisék rendszeres látogatói, a magánházaknál tartott közös imák, vallásos szokások résztvevői (lourdes-i ájtatosság, Szent Család-járás, szálláskeresés, stb.), a keresztyúti ájtatosságok, a vasárnap délutáni litániák látogatói. Temetéseken, virrasztásokon közösen végzik az olvasót, viszik a templomi lobogókat. Rendszeresen tartanak gyűjtéseket egymás között az egyház javára, az összegyűlt pénzből miséket szolgáltatnak az elhunyt tagok hozzátartozóiért. Az adakozás fő alkalmá a minden hónap első vasárnapján a litánia végén tartott offerálás. Az adományokból a társulat a község részére keresztet állíttatott, amit tagjai jelenleg is gondolnak. A székelykevei német rózsafüzér-társulat állíttatta századunk elején a Vendelszobrot. A múlt század végén Székelykeven egy Szent-József-társulat is működött, s századunk első éveiben egy Jézus Szíve-társulat is alakult. Ezek a közösségek azonban nem éltek túl a II. világháború viharait, kihatásuk a hetvenes–nyolcvanas évek vallásosságára a helyi vallásgyakorlásban és népszokásokban nagy szerepet játszó kilencedek formájában követhető nyomon.

A rózsafüzér-társulat tevékenysége jelentős részben nem közösségi, hanem egyéni szintű. A *koszorúk* tagjai otthonukban, egyedül végzik a csoportjukban nekik jutó titkokat, rendszeres napi imádságaik közé iktatva, vagy mindennapi munkájuk során.

Bár nyilvánvalónak tűnhet, de talán mégsem ivódott be a hazai kutatási gyakorlatba, hogy az egyéni vallásgyakorlási formák némelyike részvételi arányait tekintve — paradox módon — meghaladhatja a legnagyobb nyilvánosságú egyházi ünnepek látogatottságát. Ilyenek mindenekelőtt a naponta, rendszeresen végzett imák, amelyeket a vallásgyakorlás egyéni módozatai között megkülönböztetett figyelem illet. A helyi tapasztalatok alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a napi imák a személyes vallásosság alaprétégéhez tartoznak, annak meghatározó motívumai. Nem feladatom, hogy az imádkozásnak a vallásos életben betöltött szerepét vizsgáljam, mélyebben foglalkoznak ezzel a hittudományok művelői. Annyit mindenesetre a helyi hagyományanyag értelmezéséhez szükségesnek tartok megjegyezni, hogy a naponta rendszeresen imádkozók számára az ima — a székelykevei adatok alapján — többek között állandó élményforrás, s mindenkor szoros összefüggésben áll a napi gondokkal. Ha egyszer valaki felmérést akarna készíteni a falusi lakosságot leginkább foglalkoztató problémákról, először is az imádságok terén kellene tájékozódnia.

A napi rendszeres imádkozás nem mindig és nem minden formájában tartozott a vallásgyakorlás egyéni módjai közé. A századforduló táján Székelykeven még tipikusnak az esténként, de néha reggelente is együtt imádkozó család tekinthető, amelyből a kiválás a családfő személyével vette kezdetét. A vallásos hit szubjektívebbé válásának folyamatával párhuzamosan, azt mintegy reprezentálva váltak a napi imádságok egyre inkább a vallásgyakorlás egyéni formáivá, s ugyancsak ezzel párhuzamosan vált az imádkozás személyes kontaktusa egyre közvetlenebbé, amit az imádságok szövege is jelez. A közös imák alkalmával kisebb volt a lehetőség az individuális vágyak, gondok imába foglalására, amelyre a kötetlen beszéd tűnik a legalkalmasabbnak. Jelenleg tehát a napi imák formájukban, tartalmukban, funkciójukban jelentősen megváltoztak a néhány évtizeddel ezelőtti állapothoz képest.

A vallásos életnek ezt a rétegét — bármennyire is széles körű, s több generáció általános sajátja —, több szempontból erős megoszlás jellemzi. Nagy eltérések tapasztalhatók abban, hogy ki, mikor, mennyit és mit imádkozik. A naponta rendszeresen imádkozók körében — akik a helyszíni kutatás során nagy számban működtek közre — érezhető az esti órákban, főként lefekvés vagy elalvás előtt végzett imák túlsúlya a déli vagy reggeli imákkal szemben. Ezt a napi időbeosztással magyarázzák. A déli harangszóra imádkoznak viszonylag a legkevésbé, jóformán csak az idősebb generáció tagjai, de ők sem mind rendszeresen. Az egyes napszakok imádságai között tendenciaszerű funkciómegoszlás nem mutatható ki azon túl, ami többlettel az esti időpont rendelkezik. Az imakészlet alapját este és reggel a Miatyánk és az Üdvözlégy jelenti, délben és az esti harangszóra az Úrangyalát mondják. A reggeli és esti időpontokban a kötött szövegek mellett „reggeli”, illetőleg „esti ima” funkcióban általános a saját szavakkal végzett rövid fohász, könyörgés vagy hálaadás, ami az évek során egyénenként többé-kevésbé rögzült szövegformulákká alakul. Ezek a könyörgések és hálaadások a mindennapi élet konkrét helyzetével állnak kapcsolatban, de gyakori közöttük az általánosabb megfogalmazás; fohászkodás erőért, egészségért, hálaadás a nap szerencsés elteltéért, az újra megvirradt reggelért. Hasonló funkciójúak az ugyanezekért a célokért vagy ugyanezen okokból felajánlott kötött imák, mindenekelőtt az említett, kifejezetten „reggeli” vagy „esti” imaként mondott szövegek, amelyeket emellett gyakran ajánlanak fel halottakért is. Szűkebb értelemben vett reggeli vagy esti imáknak azokat az imádságokat nevezem, amelyeket a hívek naponta rendszeresen, más aktuális, időszakos szándékoktól, élethelyzetektől függetlenül végeznek. Utal ez az egyébként nem definíciónak szánt meghatározás arra, hogy a napi imák sorában olyanokat is találunk, amelyeknek határozott, bizonyos időszakokhoz vagy eseményhez fűződő, konkrét céljuk van. Ilyenek a felgyógyulás érdekében végzett ájtatosságok, kilencedek, a különböző célokért felajánlott Miatyánkok, Üdvözlégyek, ritkábban Hiszekegyek. Átmeneti helyre tehető a társulati tagok hitéletében az olvasó rendszeres végzése, amely annyira mindennapi jellegű, hogy az esti imával egyenértékűvé válhatott a vallásgyakorlás rendszerében. Sajátos, archaikus színfoltjai Székelykeve vallásos hagyományvilágának a lassan feledésbe merülő népi imádságok, amelyek a legidősebb korosztály esti imái

között még ma is helyet kapnak. Az adatok szerint ezek kifejezetten „esti” imák, a megelőző korok imakészletének emlékei. A vallásgyakorlás más formáihoz hasonlóan írásban is terjednek, de kéziratos terjedésük révén már nem tudnak visszajutni a mindennapos imák közé.

Székelykeve vallásos életének a nyolcvanas években is feltűnő jellemzője az évközi, fogadott böjtök és kilencedek nagy száma. A böjtök és a kilencedek gyakran egymással párhuzamosak, alkalomadtán a helyi gyakorlatban egymást helyettesíthetik. Ma is szép számmal akadnak idősebb asszonyok, akik valamilyen fogadalomból egész évben böjtölnek szerdai, pénteki és szombati napokon, mások éveken át végeznek hasonló okból egy vagy több kilencedet, általában megszakítás nélkül.

Az évközi fogadott böjtök közül a leggyakoribb a keddi Szent Antal-böjt, a *nagykedd*, amely egyaránt szolgálja a böjtölő vagy családtagja gyógyulását, illetve ellenségének megrontását. A keddi böjtöt kilenc héten át folytatva tartják eredményesnek, hatását időközben gyakori gyónással, áldozással erősítik. A keddi böjttel párhuzamosan a középkorú és idősebb korosztályból többen végeznek Szent Antal-ájtatosságot, amely néhány évtizede még a közösségi istentiszteleti alkalmak közé tartozott. Betegek felgyógyulásáért, halottak szándékára vagy más fogadalomból sokan böjtölnek meg szívesebben az inkább átokböjtnek számító kedd helyett a szombati napokat, s vannak, akik ugyancsak fogadalomból éveken át hetente több napot is megtartóztatás jegyében töltenek. Tipikusnak talán nem nevezhető, de nem számít kirívó példának az a középkorú székelykevei asszony, aki hétfőn és csütörtökön szigorú böjtöt tart, kenyéren és vízen, pénteken pedig az esti szentmiseig állítása szerint semmit nem vesz magához. Hétfői böjtöt a szenvedő lekekért, a csütörtököt az Oltáriszentség tisztelére fogadta.

A Székelykeve hitéletében szintén gyakori kilencedek az említett Szent Antal-kilencedet leszámítva, inkább a pillanatnyi igényekhez, mint a helyi hagyományokhoz igazodnak. Igen népszerűek, de nagy megoszlást mutatnak például a Szent Józsefhez, Szűz Máriához, Szent Ferenchez, Jézus Szent Szívéhez fogadott kilencedek. Feltételezhető, hogy ezek közül néhány, illetve maga az a jelenség, hogy a kilencedek ennyire népszerűek a községben, összefüggésben állhat a már említett vallásos társulatok tevékenységével.

Székelykeve vallásos élete, amint az a hagyományanyag áttekintéséből látható, a vallásgyakorlás egyéni és közösségi formái köré szerveződik. E két forma sem önálló típust, sem a résztvevők számában megmutatkozó mennyiségi különbséget nem takar, hanem egészében véve a vallásgyakorlási alkalmak ünnepélyességéhez igazodik. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az ünnepélyesebb alkalmak — egyházi ünnepek, vásárnapok — vallásgyakorlásában a közösségi istentisztelet a meghatározó, a hétköznapi napokon pedig az egyéni vallásos megnyilvánulások vannak túlsúlyban.

Az egyéninek nevezett vallásgyakorlási formák egy része csak a szinkron vizsgálat számára jelent külön típust, néhány évtizedre, esetleg még hosszabb időszakra visszatekintve eredendően a közösségi szertartások közé tartozott. A közösségi vallásgyakorlási formák, amint azt az itt bemutatott hagyományanyag

tanulmányai is mutatják, a fenntartásukra irányuló igény csökkenésével az egyéni szférába húzódtak vissza, s egyéni szinten éltek tovább. Ez a folyamat napjainkban is tart, és nincs okunk feltételezni, hogy a korábbi évszázadokban ismeretlen lett volna. Miután a közösség megszűnik gyakorolni egyes vallásos szokásokat, az egyéni igények még meghosszabbíthatják azok életét. Természetes jelenség ez a szokást korábban gyakorló közösségek túlélő tagjainál, de az igények más individuumoknál is jelentkezhetnek. Átmeneti állapotot a kisközösségi gyakorlás jelent, amiről esetünkben akkor beszélhetünk, ha például a magánházaknál néhány asszony gyűlik össze közös imára, ájtatosságra. Egy másik formájával szintén találkozhatunk Székelykevéen, amikor bizonyos, eredetileg közösségben végzett ájtatosságokat a faluból elköltözött családok tagjai az idegen környezetben egyénileg folytatnak.

A közösségi vallásgyakorlási formák az ünnepélyesség skáláján felfelé haladva újabb és újabb csoportokat vonnak be a szertartásokba. A részvételi arány közösségi méretekben jelzi egyfelől annak a készítésnek az erősségét, amelyet egy vallásos esemény a közösség tagjaira gyakorol, amennyiben a részvételre ösztönzi őket. Másfelől a résztvevők száma jelzi azt az elvárást is, amely egy-egy ünnephez, vallásgyakorlási formához kapcsolódva az egyénnel szemben a közösség részéről megnyilvánul. Ez utóbbi jelenségre a társadalomnéprajz és a vallásszociológia korábban egyaránt többször felhívta a figyelmet. A gyerekekkel szemben ez az elvárás a vizsgált községben, de a tapasztalatok szerint másutt is egészen leplezetlenül, gyakran a verés szintjén jelentkezik. Egy munkaképes fiatal férfitől — immár Székelykeve viszonyai között maradván — a falu közvéleménye ugyanakkor nem várja el, hogy rendszeresen részt vegyen például a szerda reggeli szentmiséken. Természetesen ugyanez a közvélemény már elvárhatja az esetleg ugyanebben az időpontban valamelyik közvetlen családtagért mondott gyászmisén való megjelenést. Ez a példa egy hétköznapi misére vonatkoztatva mindösze néhány személyt vagy családot érint. Az ünnepélyességnek részben az egyház, részben a helyi hagyományok által kialakított következő fokozatain azonban ez az elvárás mind nagyobb számú egyénre vonatkozik. Ugyanez mondható el a belső készítésről is, természetesen a személyes vallásosság, illetve a helyi hagyományokhoz való személyes viszonyulás függvényében.

A legkevésbé látogatott szertartásoktól, vallásos eseményektől a csaknem az egész falu részvételével zajló húsvéti és karácsonyi miséig a részvétel nem véletlenszerűen, az egyes alkalmasokra éppen összeverődött hívek számával leírható módon alakul, hanem évről évre, ha nem is változatlan formában, de nagy rendszerességgel ismétlődő lépcsőzetességgel, amelyben az egyes lépcsőfokokat a hétköznapi ájtatosságok és szentmisék, az évközi vasárnapok, a közösség által elfogadott és a helyi hagyományokba szervesen beépített, nagyobb egyházi ünnepek, végül pedig a karácsony és a húsvét jelentik. Ezek mindegyikére jellemző, hogy a résztvevők számában a megelőző fokozathoz képest mérhető többlet egyúttal megközelítő pontossággal azoknak a számát is mutatja, akiknek vallásgyakorlása hasonló mutatókkal jellemezhető. A „rózsafüzéres” mintájára e rétegeket nevezhetnénk „mindennapi”, „vasárnapi”, esetleg „karácsonyi” vagy

„húsvéti” templombajáróknak. Egy magasabb ünnepélyességi fokozatba tartozó szertartás az alkalmi távolmaradók számát igen lecsökkenti, különösen az alacsonyabb fokozatba tartozók, tehát a nagyobb intenzitású vallásgyakorlók körében. Ha tehát például egy „vasárnapi” templombajáró alkalmanként távol is marad egy-egy miséről, a nagyobb ünnepeken a helyi tapasztalatok szerint feltétlenül megjelenik.

A vallásos élet egészét, a vallásos hagyományvilágot a nagyrészt az egyház által biztosított vagy annak mintájára szervezett közösségi formák és a szintén erős egyházi ihletést mutató, de a helyi szokások által is befolyásolt egyéni ájtatossági formák mellett számos más, a pillanatnyi körülményektől, élethelyzetektől függő tényező alakítja ki, tartja hatása alatt. Mégis az alapvető meghatározottság, a helyi — részben még a néphagyományokon nyugvó igények — és az ezek kielégítésére az egyház által biztosított lehetőségek szabják meg és formálják időről időre újra Székelykeve, s talán kissé általánosítva, a magyar falu vallásos ünnepeinek és hétköznapijainak, egyéni és közösségi vallásgyakorlási alkalmainak rendjét.

- BÁLINT Sándor
1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Bp.
- BARTHA Elek
1980 *A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban*. Debrecen.
1986 *Vallás és etnikum*. Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához. In: Vallási néprajz, 3. Bp. 194—217.
- BOTKA József
1983 *Karácsony. Ünnepi kalendárium, vallási hagyományok, székelykevei népelet*. Kiskinda.
- FUKUYAMA, Y.
1961 *The Major Dimensions of Church Membership*. Review of Religious Research 155—156.
- MACKENSEN, L.
1927 *Volksreligion und Religion im Volke*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 161—182.
- ÖRÖKÖS rózsafüzér
1900 *Örökös rózsafüzér*. Győr.
- PENAVIN Olga
1982 *Néhány szó a jugoszláviai székelytelepekről különös tekintettel Székelykeve-
re*. In: SZELI István (szerk.) *Jugoszláviai magyar nyelvjárások*. Újvidék, 162—176.
- PENTIKÄINEN, J.
1978 *Oral Repertoire and World View*. Helsinki.
- PETTERSSON, O.
1970 *Der Begriff „Volksreligion“: ein religionsgeschichtliches Problem*. Ethnologia Europaea 4. 62—66.
- SZABADKA György
1936 *Skorenovac története*. Kóvin.
- THOMKA Viktor
1939 *Egy al-dunai székelyközség szociográfiája*. Magyar Kisebbség.
- TOMKA Miklós
1973 *A vallásosság mérése*. Magyar Pszichológiai Szemle XXX. 122—135.
- ÚJVÁRY Zoltán
1968 *Népdalok és balladák egy al-dunai székelyközségből*. Debrecen.
- YODER, D.
1974 *Towards a Definition of Folk Religion*. Western Folklore 33. 2—15.

DIFFERENTIATION OF TRADITIONS
AND STRUCTURAL PECULIARITIES
IN THE RELIGIOUS LIFE
OF THE PEOPLE OF SZÉKELYKEVE

The present study analyses the layers of the religious life in Székelykeve, a Roman-Catholic village in Yugoslavia, not far from Belgrad, originally settled by Székelys (a Hungarian ethnic group living in Transylvania) on the basis of their participation in religious practice and their needs for it that can be followed by ethnographic methods. It describes mainly the forms of religious practice characteristic of the religious life of the 1970s and 80s disregarding their origin and relation to the „traditional” culture. Participation in the holy masses, the forms of collective prayers organized in private houses or somewhere else independently from the Church, prayers said individually, the types and frequency of religious readings as well as the most important religious festivals of the village determine the sacred time of the community, and they show the types of the individual religious practice properly. Religious life is developed by the forms of the religious services provided by the Church or organized on the same pattern and by the individual religious practice influenced by the local traditions, they determine the order of the religious festivals and weekdays in the village, together with some current conditions and the effects of certain other factors.

.

A MAGYAR NÉPZENE TANÚSÁGA ÉS A BASKÍRIAI ŐSHAZA

A magyar népzene történeti alakulását több tanulmányban dolgoztam ki részletes bizonyítás kíséretében: 1950/53-ban népzeneink ugor rétegét mutattam ki,¹ majd 1980-ban a magyar népzene teljes honfoglalás előtti rétegét dolgoztam ki;² ugyanezt összefoglaltam „A magyarság népzeneje”³ c. könyvem egyik fejezetében (A típusok eredete, időrendje). Az ott közölt párhuzamok és bizonyító anyag fölment attól, hogy ezúttal is belemerüljek a részletes bizonyításba. Céлом csak az, hogy eredményeimet összefoglaljam, és összeegyeztessem a magyar őstörténet eddigi kutatása által produkált *tényekkel*.

Az elérhető legrégebbi rétege a magyar népzenenek a siratón keresztül ugor rokonainkhoz vezet. Ez a diatonikus — nem pentaton — „ugor réteg” ma már egyre szélesebb körűnek bizonyul, szinte vetekedik az ötfokú török-mongol eredetű stílussal mind mennyiségben mind jelentőségben. Ez azonban a megállapítható legrégebbi finnugor zenének már bizonyos irányú továbbfejlesztése. Míg a votják, zürjén, vót, karjalai és egyes vogul dalokban fennmaradt legősibb finnugor zene a diatonikus skálának (túlnyomórészt a dúrnak) három, illetve négy szomszédos hangjából alkotott, ereszkedő vagy domború motívumoknak-sorocskáknak ismételtetése, addig az ugorokkal közös magyar sirató-stílus ezt a — nálunk már 4-5-6 (kivételesen 3) hangnyi ereszkedő-recitáló dallamot már két záróhanggal változtatja, s így a sztichikus formától a periódus felé fejleszti, de azt még nem éri el. (A periódus ugyanis két különböző sort vagy különböző végződésű azonos sort már *kötött sorrendben* ismételtet.) Ez a dallamstílus, aminek távoli rokonait havasi román siratókban, dán balladadallamokban, bolgár dalokban és egyes legrégebbi gregorián daltípusokban találhatjuk meg, nyilván valami óeurópai elemi zenei gondolat sajátos irányú továbbfejlesztése. Ez a továbbfejlesztés azonban a többi finnugor rokonoktól s azok mai lakóhelyétől távol történhetett, mert köztük s általában a Volga- Káma vidékén semmi nyoma. A nyugati fejlett finnugorok között az észteknél, finneknél pedig csak pentakord-hexakord terjedelmű periódusos vagy négy soros zárt strófák ismeretesek. Ott tehát a fejlődés a sztichikusból

¹ VARGYAS Lajos, 1950, 1953.

² VARGYAS Lajos, 1980.

³ VARGYAS Lajos, 1981.

közvetlenül a fejlett formákba torkollott, nyilván későbbi időkben. Ugyanakkor az ugorok és a magyarok kétkadenciás, kis hangkészletű stílusának különböző továbbfejlesztett formái is megtalálhatók a két elszakadt rokon népnél: a terjedelemben megnőtt illetve több kadenciával kibővített nagy siratóinknak és a belőlük levezethető strofikus népdaloknak szintén megvannak párhuzamai az eddig közzétett obi-ugor anyagban. Magyar szempontból legnagyobb jelentősége ezek közt egy bizonyos kvartváltó típusnak van, ahol az eredeti két egymásmelletti sorzárlat (*kadencia*) kvarttal lejjebb megismétlődik, de ezek is szabálytalanul változtatják egymást. Így az 5., 4., 2. és 1. fokon zárulnak a sirató szabadon változtatott sorai. A belőlük alakult strofikus dalokban azonban ez már szabályos sorrendben megmerevedett. Többnyire 5., 4., 2., 1. fokokkal mint sorvégekkel, (néha 5., 4., 1., 2. sorrendben.) Különösen jellegzetes ez a felépítés néhány nagyon kedvelt táncdallamban, például a Kállai kettősben, másrészt históriás énekeinkben és a halottas énekekben. A sirató mellett ezeknek a strofikus daloknak is megvannak az obi-ugoroknál megfelelői, csak ott még oldottabb formában. Meg kell jegyeznünk, hogy míg a magyarban a sirató és a belőle származó strofikus dalok igen tetemes részét teszik ki a magyarság mai zenei hagyományainak, ugyanakkor az ismert obi-ugor anyagban aránylag ritkábbak, holott kulturális szintjük alapján több ősi elemet kellene őrizniük, mint a magyar parasztságnak. Így fel kell tennünk, hogy már a közös ősmúltban is ez lehetett a helyzet, vagyis az újítás és továbbfejlesztés a magyarság műve volt, s tőle vették át szomszédos nyelvrokonaink. Ha most azt vesszük tekintetbe, hogy ez a továbbfejlesztés még egy nagyon korai időben mehetett végbe, hiszen eredménye a formák fejlődésében még nagyon primitív fokot jelent; továbbá azt, hogy ez a fejlesztés távol történt a többi finnugor nép lakóhelyétől, akkor a magyarság akkori lakóhelyét az Uralon túl, Nyugat-Szibéria déli területein kell elképzelnünk, s tőlünk északra az obi-ugorokat. Nyilván ezen a délkeleti területen volt lehetőség a különböző kultúrájú népekkel — esetleg irániakkal — való érintkezésre, ami a fejlődés feltétele. S itt adódik párhuzam a régészeti eredményekben: a rézkori-bronzkori kultúra,⁴ amit a régészek az ugoroknak tulajdonítanak, s aminek fejlett eszközei erről az Uralon túli, déli területről kerültek át az Ural innenső oldalára, nagyon jól egybevág a zenében megállapítható ősi-elemi „fejlettséggel.”

Ennek az ugor kori zenei fejlődésnek aránylag magas foka után érhetette a magyarságot egy új hatás, aminek 3-4 fokú és szűk terjedelmű „alap-öt fokú” dalainkat köszönhetjük. A 3-4 fokúságot meg kell különböztetni a 3-4 *egymás melletti* hangból álló diatónikus skálától, mert ez lépések és *ugrások* kombinációjából adódik, bizonyos fokok kihagyásával, s így nagyobb hangterjedelműek a 3-4 hangnyi diatóniánál. Ezzel a magyarság az öt fokúság sajátos hangrendszerével ismerkedhetett meg, illetve annak előzményével is, a négy- és háromfokúsággal; s valószínűleg valamivel fejlettebb, talán strofikus felépítéssel. Ilyen dallamokat szórványosan korábról is ismertünk: a Zoborvidéken egy négyfokú dallamnak több változatát és a székeleyk közt a „zsoltár-típusnak” nevezett dallamforma

⁴ FODOR István, 1975—1980.

olyan példányaikat, ahol csak a három egymás melletti hangon (*do-re-mi-n*) való recitálás után ugrik le a dallam (a *ti* kihagyásával) a záró *la-ra*. Ezeknek a ritka dallamoknak azonban nem tulajdonítottunk jelentőséget, mert csak az ismert formák szűkebb, „hiányos” változatainak tartottuk. Újabban azonban Moldvából, Gyimesből sőt a Mezőségből is olyan sok darabja került elő ennek a stílusnak, méghozzá nemcsak egy-két versszakos szövegekkel vagy siratóban, hanem hosszú balladára vagy sok lírai versszakra énekelve, hogy világossá vált: itt egy régi hagyomány makacs továbbélésével kell számolnunk. Ez a stílus alulról indul, és kis ívet leírva tér vissza az alapra, vagy a 3-4 hang (vagyis kvart-kvint!) terjedelemben fel-le mozog. Két népet ismerünk, amelynek zenéjében az ilyen dallamok túlnyomó többségben vannak: a csuvas, ahol ez mintegy 60 százalékot tesz ki, de kisebb részben más, nagyívű dallamokat is ismernek; és a burját-mongol, amelynek zenéje szinte kizárólag ilyen dallamokból áll, s ami más, az sem nagyívű, legföljebb néhány hanggal itt-ott kibővíti a hangterjedelmet. Fölmerül a kérdés természetesen: nem minden ötfokú stílus kezdetén alakulhattak-e ilyen dalok, s a nagyívűek későbbi fejlődés eredményét képviselik. A csuvasoknál azonban a ritkább nagyívű dallamok átvételnek látszanak: az egész nagytájon elterjedt, s többségükben valószínűleg a kazanyi tatároktól származó dallamokról van szó, kisebb részben más, (később tárgyalandó) hatásról. Másrészt pedig az oktávról ereszkedő stílusnak is van „ősi, primitív” formája, amit inkább tekinthetünk az ilyen dalok kezdetének, mint az alulról fölfelé tartó, szűk terjedelmű stílust. A baskíroknak sok olyan oktávról, sőt magasabbról ereszkedő dallamuk van, amely a nagy hangterjedelem mellett minden formai elemet nélkülöz, még a kétsoros formáig (periódusig) sem jut el. Szinte formátlan ereszkedések ezek az oktáv környékéről az alaphangra. Ritkán alakul ki belőlük még két kivehető, AB-nak felfogható dallamsor is. Megfelel ez annak a leírásnak, amit a VÁCZY Péter által idézett⁵ mohamedán kútfő (Ibn Fadlan) írt a baskírokról, hogy ők a „leghitványab-bak” a nomád népek között. Vagyis hogy alacsonyabb fejlődési fokon álltak civilizációjukkal az akkori többi steppei népnél. És megfelel ez a zenei fejlődési fok bizonyos ausztráliai és óceániai népek zenéjének is, ahol hasonlóan minden formai kötöttség, ismétlődés, felépítés nélkül ereszkedik le a dallam az oktáv körüli magasságból az alapra. Ez tehát szintén egyik „ősi” lehetősége a dallam keletkezésének, amiből később a többé-kevésbé zárt formájú, ereszkedő dallamok kialakulhattak. Mindenesetre inkább ebből, semmint az alacsonyán mozgó, hiányos, néhány hangból alakult képletekből. S a csuvas és főleg a burját-mongol példa igazolja, hogy ez az utóbbi fajta is lehet egyes népek legősibb és maig kizárólagos zenéje. Viszont ilyen stílus átvétele *azután*, hogy a nagyívű-teraszosan ereszkedő, s minden bizonnyal strofikus dalok ismeretessé váltak egy nép zenéjében, egyáltalán nem valószínű. S ezek a szűkebb terjedelmű, alacsonyán mozgó dalok nálunk nem is valami archaikus szokáshoz kapcsolódva maradtak fenn, mint valami különleges formájú régiség, hanem mind a Zoborvidéken mind Erdélyben és Moldvában strofikus lírai és balladaszövegekhez tapadva; min-denképpen valami *általánosabb használatú dallamstílus* maradványaként régies

⁵ Előadás az Östörténeti Munkaközösségben, 1982-ben.

hagyományú területeken. Mindezek alapján fel kell tennünk, hogy ez a csuvasal és burjáttal egyező bolgár-török-mongol zenei réteg a nagyívű ötfokú török—mongol dallamstílus *előtt* került bele a magyarság hagyományába, valószínűleg abban az időben, amikor török(—mongol?) jövevényszavaink régi rétege is: vagyis ugyanavval a néppel való együttélésünk idején.

Ennek a stílusnak négyfokú dallamai leginkább *re-do-la,-szo,-ra* azaz 5., 4., 2., és 1. fokra épülnek, ugyanazokra, amelyekre a fejlett ugor kori dallamok egy részének, a kvartviszonyokra épülő dallamoknak sorai végződnek. Vannak meglepő esetek is, amikor a kétféle stílus egybeolvad: olyan gyimesi siratók, amelyek kezdetben magasról ereszkednek, mint az ilyen kadenciájú siratók általában, de ezek már mindig ötfokúak; s kezdetben a jelzett fokok még csak sorvégi megállások. De hamar leszűkül a dallam erre a négy hangra, s rajtuk mint egy négyfokú dallamon szalad le az énekes sokszor egymásután a legmélyebb hangra, ahol a nagyobb szövegegységeket recitálva lezárja. A cseremiszeknél az ún. „zsoltár-típusban” tapasztalunk hasonló összeolvadást: sok esetben az ilyen dallamok 5., 4., 2., és 1. fokon záruló négysoros strófát alkotnak, amikor is a dal az alsó *szo*-n végződik. „Alap-ötfokú” hangkészletük (*szo,-la,-do-re-mi + la*, vagy *szo* mint záróhang) és zárataik „kvartváltó” szerkezete ugyanazt a hangnemérzést és dallammozgást képviseli, mint az említett gyimesi sirató. A cseremiszek és magyarok közt él egy másik „kvartszerkezetű” dallamfajta is, az ún. „dudanóták”. Ezek a sorok hangmagasságában, sorzárataikban, ismétléses formaelvükben és mindezekben jelentkező kvart-felépítésben egyeznek a két népnél. Csak a magyaroknál már tisztán diatonikusak, míg a cseremiszeknél tiszta ötfokúak, akiknek zenéje ma már alig ismer mást mint ötfokúságot. Lehetséges, hogy a magyar dudanóták diatoníája új, minthogy a cseremiszeké is dūr-jellegű: *do* és *szo*-alapú pentatónia, ami könnyebben mosódhatott el a dūr-zene hatása alatt. De az sincs kizárva, hogy a magyaroké már eredetileg is diatonikus volt, a sirató-típusú zenéből alakult, s a cseremiszeknél változott át ennyire ötfokúvá. Az utóbbi két jellegzetes dallamfajta eddig csak a *cseremiszeknél* volt található a Volga—Káma vidékén. A csuvasoknál ismeretlenek tehát azok a típusok, amelyek a kvartviszonyokkal továbbfejlesztett ugor zenének és a 3-4 fokú és mélyjárású ötfokú stílusnak összeolvasztásából keletkeztek. Nyilván nem a csuvasok lehettek azok, akiktől a magyarság ezt a régebbi ötfokú-négyfokú-háromfokú stílust megtanulta. Ugyanakkor mindez valami *külön cseremisz—magyar* érintkezésről tanúskodik. De ez a kapcsolat csak *azután* képzelhető el, miután a magyarság együtt élt azzal a török néppel, akiktől ezt a mély járású ötfokú stílust megismerte. S minthogy a cseremisz—magyar érintkezés már csak valahol a Volga és az Ural között történhetett, a magyarságnak át kellett kerülnie az Ural délkeleti oldaláról a nyugati oldalra. Nyilván az a török(-mongol?) nép vitte magával, amelytől ezt az elemi ötfokú zenei stílust kapta. Az a nép is nyilván a nomád népek szokott útvonalán nyomulhatott be a Volga vidékére: az *Ural alatt, délen*. Igaz, a cseremiszeknél feltűnő magyar egyezések *ma* inkább északon, a Káma vidékén jelentkeznek. De a cseremiszek is lakhattak régen délebbre vagy délebbre *is*, s a folytonos nomád török hullámok dél felől (csuvas, mongol, kazányi tatár, baskír)

szoríthatták őket északabbra, sőt délebben lakó egykori csoportjaikat be is olvaszthatták. Mindenképpen valószínű, hogy a magyarok, ha az Ural délkeleti részeiről kerültek a Volga-vidékre, akkor annak délebbi és középső részein telepedtek meg. Innen, a déli és középső Volga-vidékről — s nem északabbról — könnyebben juthattak le egy steppei török(-mongol?) néppel összekeveredve a steppére, a Kazár Birodalom területére, ahol a magyarságot később a történeti források emlegetik, s a régészeti emlékek is igazolják.

Ebben az új környezetben kellett a magyaroknak olyan török néppel érintkezniük, akiktől újabb, nagy tömegű jövevényszavait is átvették, s kiktől az ereszkedő-ötfokú dallamstílust is megismerték. Ez ugyanis olyan tömegben él máig a néphagyományban, hogy csak egy viszonylag újabb átvételből magyarázhatjuk. Egy olyan óriási területen elterjedt dallamstílusról van szó, ami kazányi tatároktól szibériai török-mongol népeken és Észak-Kínán keresztül Észak-Amerika indiánjaiig ismeretes. A kazányi tatárok dallamai a Volga—Káma területnek (egy kis szigetétől eltekintve) legfejlettebb zenéje. Ők más tekintetben is a terület legfejlettebb és sokáig *uralkodó* népe. Nekik tulajdoníthatjuk azt a sok „szép, nagyívű” dallamot, amit VIKÁR László szerint a nagytáj majdnem minden népénél megtalálhatunk.⁶ Ugyanakkor magyarokkal való egyezést eddig nem sikerült zenéjükből kimutatni. Ez persze összhangban van azzal, hogy jóval a magyarok eltávozása után kerültek mostani lakóhelyükre, amikor a magyarság már mai hazájában tartózkodott. Tőlük tehát ereszkedő-ötfokú dalaink nem származhatnak. Vagy a kazárok vagy a szavárdok lehettek az áradók; különösen az utóbbiak, akikről Árpád unokája is úgy emlékezett meg, mint akik a magyarok uralkodó népei voltak, mert róluk nevezték el a magyarokat is.

Mindezeideig nem beszéltünk a magyarság legfeltűnőbb keleti dallamhagyományáról, a kvintváltó-ötfokú dallamstílusról. Ez ugyanis eddig máshonnan nem került elő, mint nagy tömegben és igen jellegzetesen a magyarságnál, Keleten pedig — egy-egy elszigetelt kalmük és mongol példát ezúttal nem számítva — egyedül egy szűk, 50 kilométer átmérőjű foltján a cseremisiz—csuvas nyelvhatárnak a Volga mindkét partján. Ott cseremiszek is, csuvasok is nagy tömegű kvintváltó dallamot énekelnek; az ott lakó cseremiszek szinte csak ezt és más ereszkedő-ötfokú darabokat, míg innen távolodva a kvintváltás egyre eltűnik, s a cseremisiz és csuvas nyelvterület nagy részén már nyoma sincs. Következésképpen sem a cseremiszeknek sem a csuvasoknak nem lehet eredeti hagyománya. Ezeket a tényeket figyelembe véve csak az a lehetőség marad hátra, hogy a teraszosan ereszkedő, nagyívű, ötfokú dallamokban itt-ott jelentkező ismétlődések-megfelelések nyomán a magyarság alakította ki a kvintváltás szigorú szerkezetét. Ez csak a Volga-vidéktől távol történhetett, mert ott ez — a bizonyos kis foltot kivéve — nem ismeretes. Ha akár a magyarok, akár más nép ott alakította volna ki ezt a stílust, bizonyára nyoma volna a terület többi népeinél is kisebb vagy nagyobb mértékben. A cseremisiz—csuvas nyelvhatár kis foltjára viszont a magyarságnak az a része vihette el, amelyet később JULIANUS megtalált. Úgy látszik, a besenyő támadás után három részre szakadt a magyarság: a szavárdok a Kaukázuson túlra költöztek, a nagyobb többség jött a

⁶ VIKÁR László hozzászólása az Őstörténeti Munkaközösség ülésén, 1982.

Kárpát-medencébe, a kisebb rész pedig elvált a többi magyartól és „visszahúzódott” északra. Nyilván ezek vitték magukkal a kvintváltó stílust, és adták tovább azoknak a néprészeknek, amelyekkel közvetlenül érintkeztek. S minthogy a 16. századi orosz krónikák a „možarokat” csuvasok és cseremiszek közt emlegetik, azokkal együtt,⁷ mint akik a kazanyi tatárok ellen orosz szövetségben harcoltak, ez már nagyjából arra a területre mutat, ahol ma ez a kvintváltó csuvas—cseremiszi érintkező terület található: Csebokszarítól nyugatra a Volga mindkét oldalán. Hogy Julianus is ugyanott találta-e a magyarokat, az lehetséges, de nem feltétlenül szükségszerű. Az ott maradt magyarokat Julianus is már régi lakóhelyükről elűzve, nyugatabbra találta másodszorra. A mongol, majd kazanyi tatár nyomás három évszázadon keresztül taszíthatta őket tovább északra is, nyugatra is. De annak a bizonyos területnek virágzó kvintváltó-ötfokú stílusa, annak teljes rokonalansága Ázsiában csakúgy mint Európában, ugyanakkor tökéletes egyezése a magyarral, amit azon belül egyes daraboknak külön egyezése még világosabbá és kétségtelenebbé tesz, mindez csak közvetlen kapcsolatnak eredménye lehet. Az pedig csak a keleten maradt magyarok révén képzelhető el, akik végül is fokozatosan beolvadtak a környező két rokon népbe. Ők adták tovább a két szomszédos, őket túlélő népnek, míg a magyarság zöme vitte magával a Kárpát-medencébe, és őrzi a mai napig.

Milyen tanulságokat rejt a magyar zene itt vázolt fejlődése és földrajzi életkerete a „baskíriai őshaza” számára? Mikor és mely részén a jelenlegi (vagy a korábbi) Baskíriának élhettek a magyarok vagy a magyarság egy része? A népzenei kapcsolatok alapján, valamint azoknak a társtudományok megállapításaival való egyeztetése után véleményem a következő. A magyarság az első török(-mongol?) néppel való együttélés után, valószínűleg azok vezetésével kerülhetett először a Volga—Ural közti terület középső részére, ami a *korábbi* Baskíria területével egyezik. De akkor a baskíroknak ott még nyoma sem lehetett. Onnan kerültek le a magyarok a Kazária uralma alatt álló steppére, a Kaukázus előterébe. Ennek az „első” Volga—Ural közti tartózkodásnak emléke a cseremiszekkel — egyedül velük — összefűző néhány zenei típusunk. (Dudanóták, az 5., 4., 2., 1. kadenciájú ötfokú dalok.) Másodszor viszont már nem az egész magyarság került oda vissza, hanem csak a magyarság elvált töredéke, Julianus magyarjai; valószínűleg nem pontosan korábbi lakóhelyükre, s onnan is egyre tovább szorultak már Julianus idejére is, még inkább a későbbi időkben. Ezután már a baskírok is odakerültek, s ezért nevezték az *akkori* tapasztalatok alapján a mohamedán források Baskíriának Magna Ungariát. Ennek a második tartózkodásnak emléke zenében a kvintváltó és egy sor nem kvintváltó, ereszkedő ötfokú dallam egyezése a cseremiszekkel és a csuvasokkal, illetve azok egy kis csoportjával. Magához a baskír néphez azonban ezek szerint semmi kapcsolata nem lehetett a magyarságnak, és ezt a zene is igazolja, nemcsak a baskír—magyar egyezések hiányával, hanem a baskírok régi zenéjének teljesen más, fejletlenebb jellegével is. A Baskíria név tehát csak egy bizonyos későbbi időpontban jelölte a Volga és Ural közti területet, amelynek bizonyos részein a magyarság valamikor megfordult.

⁷ GYÖRFFY György, 1948, 76.

FODOR István

- 1975-1980. *Les principaux problèmes de l'archéologie finno-ougrienne*, 62. In: Les peuples ouraliennes. Leur culture, leurs traditions. Publié sous la direction de Péter Hajdú. Bp. 51—84.

GYÖRFFY György

- 1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 76.

VARGYAS Lajos

- 1950 *Ugorszkij szloj v vengerszkaj narodnoj muzüke*. Acta Ethnographica, 161—96.
Ugor réteg a magyar népzeneben. Zene-tudományi Tanulmányok I. 1953. 611—657.
1980 *A magyar zene őstörténete*. Ethn. 1—2, 192—236.
1981 *A magyarság népzeneje*. Bp.

LAJOS VARGYAS

DIE UNGARISCHE VOLKSMUSIK UND DIE BASCHKIRISCHE URHEIMAT

Die ungarische Volksmusikforschung beschäftigt sich schon lange konsequent mit der Schicht der Volksmusik, die mit der Kultur des Ungarntums vor dem Jahre 896, des Einzugs der ungarischen Stämmen von der Steppe, in Verbindung zu bringen ist. In der vorliegenden Abhandlung versucht der Verfasser auf die Spuren der baschkirischen Urheimat, auf die dortigen kulturellen Auswirkungen, die in der ungarischen Volksmusik auffindbar sind aufmerksam zu machen. Das zu illustrieren, wird in dieser kleinen Schrift, einer Untersuchung, und einer vergleichenden Analyse einiger Melodiebeispielen dargestellt.

BOTOND MONDÁJA

Minden ízében népmonda, de a krónikások ízekre szedik, amikor egyes részeit elhallgatják, másokat összekuszálnak, a későbbi írók, költők saját ízlésüknek és a kor követelményeinek megfelelően alakítják a cselekményt, jellemzik a monda hőst. A monda egyes ízeit egyenként kell összeraknunk, ha az eredeti népmondát akarjuk megismerni.

Kezdetől fogva megmutatkozik a törekvés: a parasztság hőst, ezt a közvitét mint vezért mutatják be, aki az előkelő urak világába tartozik. Már ANONYMUS vezérnek ábrázolja, majd a XIX. század költői mutatják be, ki-kí a maga módján a kalandozások hőst. CZUCZOR Gergely regényes költő elbeszélésében Botond vezér mint szerelmes hős szerepel,¹ GARAY János „nagybárdú” Botondja a vallásért küzd,² DENG János költeményében lovagi párviadalról olvasunk.³ Bezzeg PETŐFI szűrös, gubás embereknek írt Lehel vezérében Botond, bár vezér, úgy jelenik meg, mint egy derék mészároslegény, aki taglójával töri be Konstantinápoly kapuját.⁴ ARANY János a monda teljes szövegét ismerteti THURÓCZY János krónikája nyomán, s ezt fűzi hozzá: „Ím egy teljes, minden részleteiben fenntartott költői mese!”⁵ Találunk változatokat a gyermekirodalomban is: BENEDEK Elek mint paraszti hőst mutatja be Botondot, aki pusztá kézzel rohanja meg a görög óriást, s úgy teremti földhöz.⁶ LENGYEL Dénes a Képes Krónika szövege nyomán híven, változtatás nélkül közli a mondát.⁷

A Botond-mondát először ANONYMUS ismerteti, tehát közli is, meg nem is. Idegenkedik tőle, s ennek okát is adja, ezt írja róla: „Azonban némelyek azt mondják, hogy egészen Konstantinápolyig mentek ők, sőt Konstantinápoly aranykapuját is bevágta Botond a bárdjával. Mégis én, mivel ezt a históriaíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meseiből

¹ CZUCZOR Gergely, 1888.

² GARAY János, 1862. 443–446.

³ DENG János, 1910.

⁴ PETŐFI Sándor, 1848, I. 36. vsz.

⁵ ARANY János Művei X. Prózai Művek I, 271–272.

⁶ BENEDEK Elek, 1928, V. K. I. 79–81.

⁷ LENGYEL Dénes, 1972, 80.

hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni.”⁸ Vajon jogos-e ez a kifogás? Jogosnak látszik, mert hiszen ANONYMUS már művének előbeszédében különbséget tesz a jocular és a hamis mese között, s az előbbi helyenként felhasználja forrásul, a parasztmesét pedig elutasítja. De itt nemcsak arról van szó, hogy a szóbeszéd megbízhatatlan, csak az írás bizonyos! A Botond-monda semmiképpen sem illik bele a *Gesta Hungarorum* koncepciójába. ANONYMUS az urak jogait védelmezi, az ősfoglalást bizonygatja. A parasztok felfogása azért „hamis”, mert ők sok mindent másképpen tudnak. Másrészt a kalandozásokra, egyes vezérek önálló vállalkozásaira se lehet emlékezni olyankor, mikor a központi hatalom megerősítése a cél. Így értjük meg, hogy a Botond-monda első említése tiltakozás a teljes szöveg ellen. Egyébként ANONYMUS még csak a monda első felét közli; szól a kapu betörésének történetéről, de nem említi a párviadalt, azt a későbbi, teljesebb változathoz lehet megismerni, s ezt KÉZAI Simon krónikája tartalmazza: „... Konstantinápolyig menvén, annak fala mellé szállának. Akkor egy óriás nagy görögöt küldenek ki, ki azt kívánja vala, hogy két magyar birkózzék vele, ekként kiáltozva, hogy ha mind a két magyart földhöz nem veri, akkor Görögország a magyaroknak adót fizetve hódoljon. S minthogy azon görög a sereget igen bosszantotta, egy Botond nevezetű magyar áll ki vele birkózni; s amint a küzdő tér elkészült, bárdját, melyet hordani szokott vala, ragadva, a város réz kapujához rohana, s abba bárdjával egy csapásra, mint mondják, olyan rést vág, hogy a görögök azon kaput mint csudát nem akarták kiigazítani. S amint ezt megtette, a viadal terére fegyvertelenül kiáll, s a magyarok lóháton, a görögök a kőfal bástyáira mint nézők egybegyülekeznek. Amint osztán a görög a városból kijött, hogy a viadal terére menjen, látja, hogy Botond egymaga áll küzdeni készen s kiálta neki: miért nem veszen maga mellé másik magyart segítségül? Akkor Botond rá rohanván, mint mondják, úgy megragadta, hogy alig telt a birkózásban egy kis óra, a görög úgy földre terült, hogy semmi módon nem bírt többé fölkelni. Minek láttára a görög császár s a görögök többi nagyjai, a császárné is úrasszonyaival a falról eltávozván palotáikba vonultak, nagy szégyennek tartva, ami történt vala. És jóllehet az így földhöz vágott görög tört karral életben maradt, csakugyan ezen viadal lőn oka halálának.”⁹

Ez a változat két monda kontaminációja: a bizánci kapu betörésének története egy páros viaskodás históriájával olvad itt össze. A monda történeti magva hiteles: a magyar csapatok 934-ben és 959-ben eljutottak Konstantinápoly falai alá. A kapu betörésének motívuma a mondában erőmutatvány, holott eredetileg a város szimbolikus meghódítását fejezi ki. MORAVCSIK Gyula így ír erről: „Konstantinápoly déli részén volt egy híres Arany-kapu, amelyen át szoktak volt bevonulni a győztes hadvezérek a városba... 813-ban Krum, bolgár fejedelem bele akarta szúrni lándzsáját az Arany-kapuba... A város kapujának bevágása a hadüzenet szertartásos bejelentését jelképezte... a Botondra vonatkozó elbeszélésben is hasonló jelentése volt az ércapu bezúzásának, amit aztán később a monda Botond

⁸ PAIS Dezső, 1926, 76.

⁹ SZABÓ Károly, 1862, 55—56.

erejének fitogtatására torzított.”¹⁰ A bizánci mintára épített Kijevnek is volt aranykapuja, ezt Boleszláv, lengyel király hasította át kardjával.¹¹ Mindez világosan mutatja: Botond szertartásos haditettet hajtott végre, de a szertartás emléke elhomályosult, s a kapu betörése erőmutatvánnyá vált. De KÉZAI óvatos, valahányszor Botond erejéről, teljesítményéről ír, mindig hozzáteszi: „mind mondják, úgy mondják” (*dicitur, perhibetur*). KÉZAI nemcsak azért ír többet Botondról, mert a párviadal történetét is ismeri, hanem azért is, mert a XIII. században a társadalmi fejlődés és a politikai körülmények miatt már többet írhat. De azért a szóváltás és a párviadal elbeszéléséből kitűnik, hogy mint ANONYMUS,¹² ő is idegenkedik a monda eredeti tartalmától. Így is világos: Botond fegyvertelenül (*inermis*) rohan rá a göröggre, úgy ragadja meg és teríti földre (*aggresso ipso sic eum comprehendisse perhibetur . . . quod Graecus prostratur*). Ez tehát birkózás és nem lovagi páros viaskodás. A kapu betörésének mondája az összeolvadás következtében összezsugorodott, a párviadal került előtérbe. A kontaminált monda felépítése jellegzetes, az általános tipushoz áll közel. A két hős jellemzése tipikus: az ellenség dicsekvő, gáncsokodó, a mi hősrünk bátor, öntudatos. Szinte Dávid és Góliát küzdelme ismétlődik számtalan variációban: az ellenség féltelmes akár testi erejénél, akár fegyverzeténél fogva, a nép hőse méltó ugyan a közösség bizalmára, de gyengébbnek látszik. Ezért a szóváltás után feszültség támad: ugyan ki győz a kettő közül? Ekkor következik a fordulat: a gyengébbnek látszó népi hős győz! Végül a kimenetel következménye zárja a mondat. Csakhogy KÉZAI mondjából sok minden hiányzik, ezt a teljesebb változat bizonyítja, amelyet számos krónika közöl. Megtaláljuk a Budai, a Képes és a Thuróczy-krónikában, töredékeit németül Heinrich Mügel krónikájában. A Képes Krónika szövegét GERÉB László így fordítja le: „*A magyarok legyőzik a görögöket* . . . Mialatt a magyarok ezt a várost ostromolták (Konstantinápolyt), egy görögöt küldtek ki a városból, akkora volt, mint egy óriás; azt kívánta, két magyar keljen vele birokra, mondván, ha le nem győzi mind a kettőt, a görög császár adófizetője lesz a magyaroknak. Módfelett bosszantotta ez a magyarokat, majd találtak számára ellenfelet, ez kiállt a görög elébe és így szólt: Én — mondá — Botond vagyok, igaz magyar, legkisebb a magyarok között; végy magad mellé még két görögöt: egyiknek legyen gondja kiszálló lelkedre, a másik pedig temesse el testedet — mert egészen bizonyos, hogy népem adófizetőjévé teszem a görög császárt.

Ekkor a magyarok Apór nevű kapitánya, akit a község akarata állított a sereg élére, megparancsolta Botondnak, menjen a város érckapuja ellen, és mutassa meg a kapun erejét a bárdal. El is ment a kapuhoz, és mondják, akkora csapást mért a kapura és olyan lyukat vágott rajta, hogy a nyíláson egy ötesztendős gyermek kényelmesen ki-bejárhatott volna.

¹⁰ MORAVCSIK Gyula, 1953, 50.

¹¹ MARCZALI Henrik, 1916, 94.

¹² KRISTÓ Gyula, 1970, 124.

Mialatt a magyarok és a görögök szeme láttára így cselekedett, a város kapuja előtt a viaskodásra való tért is elkészítették; csak egy kurta ideig-óraig tusakodtak: a magyar úgy földhöz vágta a görögöt, hogy azon nyomban kiadta lelkét.”¹³

Ebben a változatban gyönyörködött ARANY János, s nem hiába, mert Botondban Toldi őseit láthatta, a paraszti erővel megáldott hazafit, aki életét kockáztatja a közösségért, és érdemét elfeledik. De gyönyörködhetett művészi szépségében is, abban a szóváltásban, epikus vituperációban, amelyet THURÓCZY szövegében megtalált, de KÉZAINÁL hiába keresett volna. A vituperáció szellemi mérkőzés, olyan összecsapás a két ellenfél között, amely megelőzi a fegyveres harcot. Az ellenség dicsekvésével kezdődik: a vitéz származásával, isteni eredetével vagy őseivel dicsekszik, esetleg erejét fitogtatja. Ezután ellenfelet becsmérli, gáncsolja és fenyegeti. Ezzel szemben a nép hőse úgy válaszol, hogy visszafordítja az ellenség szavát, visszavág neki. A műköltészetben ennek ARANY a mestere, az öreg Toldi és az olasz összecsapását ilyen szóváltás előzi meg a Toldi estéjében:

Vén pap, mit keressz itt? Meguntad életed?
Olasz! Neked hoztam utolsó kenetet!

Ezt a visszavágást Botondnál is megtaláljuk: ha a görög két magyarral akar birkózni, ő meg két görögöt hív le a városból, hogy ellenfelének lelkéről, testéről halála után gondoskodjanak. Botond a legkisebbnek mondja magát, ez azonban nem termetére, hanem rangjára vonatkozik. Erre mutat a középkori latinság szótárának értelmezése: a *parvus*, *minor*, *minimus* melléknévek származékait mind átvitt értelemben magyarázza. Ezeknek jelentése: elemi iskolai tanuló, alsóbb rendű egyházi személy stb. Botond *minimus*, tehát legkisebb a magyarok között, ehhez a szótárban ilyen párhuzamokat találunk:

<i>parvista-ae</i>	=	elemi tanuló
<i>minimista</i>	=	<i>infimae classis alumnus</i>
<i>minoristae</i>	=	(<i>Du Cange minores</i>) <i>nulla dignitate conspicui, qui inde promiscue minores vel privatae personae dicuntur</i> ; alsóbb rendűek az egyházi személyek között
<i>minores</i>	=	<i>minores natu et dignitate, vulgares, viri alicuius ubertatis, juniores</i> ; alsóbbrendű

Közvitéznek tekinti HORVÁTH János is Botondot, és tanulságos sorokat ír a monda osztálytartalmáról, amely a krónikások állásfoglalását megvilágítja: „Anonymus számára az írásbeli történelem hiteles, mert már az új, vagy osztálytársadalom ideológiáját juttatja kifejezésre. Nem akarja a Botond-mondát elmondani. Amikor mégis röviden elmondja a mondát, azt éppen az osztálytartalomtól fosztja meg, amely egészen élesen jut kifejezésre a krónika XIII. századi folytatójának

¹³ GERÉB László 1971, 40–41.

megfogalmazásában. E XIII. századi megfogalmazás szerint Botond Apor vezér hadseregének közvitéze: minimus Hungarorum, Anonymusnál viszont — elég önkényesen — Botond a honfoglaló vezérek közt foglal helyet. A XIII. században, amikor a magyarság zömének gazdasági és társadalmi alávetése már jórészt befejezett tényné vált, viszont éppen a katonai érdemek következtében napirendre került a katonáskodó elemek egy részének a nemesség sorába való felemelkedése is a „nemesítések” útján, akkor már a monda eredeti osztálytartalma eltűnik, s így „a parasztok hamis meséi” is belekerülhetnek az írott történelembe, éppen úgy, mint a pogányság elhomályosult mondai emlékei.”¹⁴ A kitűnő elemzéshez azt fűzhetjük hozzá, hogy az eredeti osztálytartalom a nemesítések ellenére sem tűnt el. Botond közvitéz voltát, Apor vezéri szerepét GYÖRFFY György meggyőzően tisztázta,¹⁵ a monda népi eredetére pedig MÁLYUSZ Elemér világított rá. MÁLYUSZ szerint Ákos mester az anyagot készen kapta a Botond-mondában, s elbeszélése elárul valamit az előadás népköltészeti jellegéből. Ez mutatkozik meg a fokozásban, az ellentétek kiélezésében, és a vitézek hetvenkedésében. A nép száján élő monda lényegében nem változott: „Az énekesek száján természetszerűleg módosulhatott részleteiben a szöveg, lényegében azonban változatlan maradt. A lényeg az, hogy a monda hőse nem uralkodó, nem hadvezér, nem is előkelő ember, hanem egy a népből... Alakjában a nép önmagának teremtett emléket, Botond a legkisebb a magyarok közt, mégis képes egyedül győzni, mégpedig önzetlenül, mert a dicsőséget nem magának szerzi meg, hanem nemzetének, s nem számít jutalomra.”¹⁶

Valóban Botond legyőzi a görög őriást, nagy szolgálatot tesz népének, de semmiféle jutalomban nem részesül. Így válik a közrendűek hőségé: bajban hozzá fordulnak, s amikor megmenti a közösséget, megfedkeznek róla. Botond mondája a kisemmizett hőst mutatja be, mintha Tiborc és az öreg Toldi előtt járna keserű példájával. Botond mondájának ezt a teljesebb változatát Ákos mester, IV. Béla király udvari káplánja fogalmazta meg, az ő szövegét másolták a későbbi krónikások. Szemlélete teljesen eltér ANONYMUS felfogásától: a vezérek önállóságáról, egyéni vállalkozásairól ír, s nem a központi hatalom erősítésén fáradozik. Amikor Apor vezért említi, akinek seregében Botond közvitéz volt, hozzáteszi, hogy a közösség akaratából (*de cummuni voluntate*) lett vezér. Mint Lehel mondája, a Botondé is őriz az ősi hitvilágból maradt emléket. A vitézi szóváltás, a vituperáció egy részére érdemes felhívni a figyelmet: „végy magad mellé még két görögöt: egyiknek legyen gondja kiszálló lelkedre, a másik pedig temesse el testedet...” (*adiungas tibi duos Grecos, quorum unus conservare debeat animam tuam exituram, alter vero cadaver tuum subterrandum*). Ha pontosítjuk a fordítást, azt mondhatjuk: az egyik *őrizz* meg kiszálló lelkedet. De vajon mit jelent ez? Botond nyilván halállal fenyegeti ellenfelét, ez már a „szidalmazás” természetéből is következik, de miért és hogyan kell az egyik görögnek a lélek őrzésével, a másiknak pedig a temetéssel foglalkoznia? Az általános, egészen elterjedt néphitből

¹⁴ HORVÁTH János, 1954, 21.

¹⁵ GYÖRFFY György, 1976, 82–83.

¹⁶ MÁLYUSZ Elemér, 1971, 105.

következik, hogy a test és a lélek külön úton jár. A görög óriás keresztény hitet vall. Mózes tanítását fogadja el (Mózes könyve I. 2, 7.): „És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából és lehelett vala az ő orrába életnek leheletét. Így lőn az ember élő lélekke.” A Fából Faragott Péter című mesében¹⁷ a hőst két aranyökor támasztja fel halálából. Az egyik összeragasztja a testet, a másik „lelket fűt belé”. Hasonló módon átadja lelkét, sőt lelkeit az anyaállat a Csonkatehénfia (MNK 301/B I.) című mesében.¹⁸ A lélek, ez a fuvallat kiszáll a testből, s ezt ezután gondolni a hozzátartozók kötelessége. Ha rosszul gondolják, visszajár, s a visszatérő halott hite nemcsak a regiségben volt eleven, hanem a XX. századig is fennmaradt.¹⁹ Ebből világosan kitűnik, hogy a test és a lélek kettőssége a magyar hagyományban is él, de az idézett mesék semmiképpen sem adnak magyarázatot Botond szavaira, mert ő éppenséggel nem gondol ellenfele feltámasztására. Mindössze azt látjuk a példából, hogy a testtel és a lélekkel külön kell foglalkozni a halál után, ez egyébként a vallási szertartásból is következik. De miért kell a lélekre vigyázni, miért kell azt őrizni? Heikki PAASONEN arra mutat rá tanulmányában,²⁰ hogy a finnugor népek hite szerint az embernek két lelke van. Az egyik a lehelet, a lélegzetvétel, amely a testet élteti, a másik az úgynevezett árnyéklélek. Ez hű kísérelője az emberi testnek, de időről-időre el is távozik tőle. Aki álmodik, akinek látomása van, annak messze jár a lelke. Halál után a léleknek követnie kell a testet a sirba. Ezért nagy gondot fordítanak rá, nehogy a lélek kiszökjék és a háznál maradjon. Ez bizony nagy veszedelem, PAASONEN a magyar *íz* szót idézi, ez a vogul és osztják *is* megfelelője, s árnyéklélekből vált betegséget jelent. Íz egyen meg! Ráigion meg az íz! Vigyen el az íz! — mondta, aki a fenét, a rákfenét küldte haragosára. DIÓSZEGI Vilmos is idézi PAASONEN tanulmányát, majd a magyar vonatkozást így foglalja össze: „Tehát a több lélek képzete, amely a magyar népi műveltségben testlélek (lélegzetlélek) és szabadlélek (árnyéklélek) formájában jelentkezik, általános a rokonnépek és a sámánhitű népek körében... következőképpen joggal tehetjük fel, hogy a pogány magyarok körében is élt a kettőslélek hite.”²¹ Ezt állítja DIENES István is, amikor szabadlélekről ír.²² Ez a hit sugalmazhatja Botond szavait: a görög óriást halállal fenyegeti, s még arra is figyelmezteti, állítson őrizőt, másképpen árnyéklelkéből csúf betegség származik. Mindez beleillik az epikus szóváltás hangulatába, és rimel Lehel szavaival is, aki a megölt uralkodót szolgájává teszi a másvilágon. A kalandozás két hőse az ősi hitből meríti „szidalmazását”, s nemcsak testileg, hanem szellemileg is győzelmet arat.

Nagy utat tettünk meg, míg ANONYMUS említésétől KÉZAI szövegén át a XIII. és XIV. századi krónikák „teljes” mondájához eljutottunk. Csakhogy ez sem teljes szöveg, erre mutat az, hogy KÉZAI szerint a görög óriás odakiáltott Botondnak:

¹⁷ MAILAND Oszkár, 1905, 371—379.

¹⁸ Kiss Gabriella, 1959, 253—266.

¹⁹ Pócs Éva, 1980, 440.

²⁰ PAASONEN, Heikki, 1909, 3.

²¹ DIÓSZEGI Vilmos, 1967, 28.

²² DIENES István, 1978, 52.

„miért nem veszen maga mellé még egy magyart segítségül?” Ez a kérdés sokat jelent, de a későbbi krónikák szövegéből hiányzik. Ha ízenként szedjük össze a mondát, azt találjuk, hogy benne olyan kétlépcsős vituperáció, szidalmazás fordul elő, amely nagyon hasonlít Dávid és Góliát szóváltásához.²³ Góliát először Izrael egész csatasora előtt áll meg, s félelmet kelt hatalmas természetével, nagy fegyverével. Azt követeli a zsidóktól, állítsanak vele szembe egy embert, azzal ő megvív, s a legyőzött népe szolgál majd a győzőnek. Szavait így fejezi be: „Én gyalázattal illetém a mai napon Izrael seregét, állítsatok azért ki ellenem egy embert, hogy megvívjunk egymással.” Ezután hosszabb előkészület következik, majd Dávid pástorbottal és parittyával szembeszáll a fegyveres óriással. Az így ripakodik rá: „Eb vagyok-é én, hogy te bottal jössz reám? És szidalmazá a Filiszteus Dávidot Istenével együtt.” Szavait így fejezi be: „Jöjj ide hozzám, hogy testedet az égi madaraknak és a mezei vadaknak adjam.” Dávid így vág vissza, ugyanazzal a képpel, amelyet ellenfele használt: „A mai napon kezembe ad téged az Úr, és megöllek téged, és fejedet levágom rólad. A Filiszteusok seregének tetemét pedig az égi-madaraknak és a mezei vadaknak fogom adni. . .” Ez a felépítés világosan mutatja a monda szerkezetét: a vitézek szóváltása valóságos összecsapás, az ellenség sújt, a mi hősünk visszavág. Számos hősmese tanúsága szerint is ez olyan párbeszéd, szópárbaj, amely szorosan egymáshoz tartozik, követi egymást. A mi Botond-mondánkban azonban csak úgy válik teljessé, ha KÉZAI szövegéből a Képes Krónika szövegébe helyezzük a görög óriás kérdését, ehhez fűződik Botond visszavágása. Mindezt egyenes beszéd fejezi ki a leghatásosabban. Így hát a kétlépcsős szidalmazás első szakasza a közösség sértegetése, a második olyan szóváltás, amely az ellenség támadásával kezdődik, s az ő fegyverét, szavát, képét fordítja rá vissza a mi hősünk. De vajon mi szükség a rekonstrukcióra? A monda kijavítására? Említettük, hogy Botond mondája két történet kontaminációja, s már SEBESTYÉN Gyula rámutatott: az összeolvadás még nem történt meg, amikor feljegyezték.²⁴ Tévedhetett Ákos mester is, amikor a mondát feljegyezte. A monda hőse, akit „nagybárdú” Botondnak is neveznek, kétségkívül bárd dal hasított lyukat az aranykapun. Ennek ellenére számos átdolgozásban, népszerűsítő munkában találkozunk bárd helyett buzogánnyal. A *cum dolabro* latin nyelvű kifejezés, valamennyi hiteles fordítás tanúskodik a bárdról, a tévedés forrása talán a Pallas lexikon, ennek nyomán terjedhetett el a tévhit, amely buzogányt ad Botond kezébe.

Az ízekre tépett mondát ragasszuk össze, mint az aranyökrök a mesehőst, s fűjünk bele lelket, hogy mikor feltámad, hétszer szebb legyen, mint azelőtt volt. Ehhez pedig nem kell egyéb, mint az eredeti szövegek figyelmes olvasása, egybevetése, s már előttünk áll annak a paraszti hősnek az alakja, aki bátran és önzetlenül harcol hazájáért.

²³ KAROLI Gáspár, 1920. Sámuel könyve I. 17. 267—269.

²⁴ SEBESTYÉN Gyula, 1905. 160.

- ARANY János
1860 *Összes művei X. Prózái művek I.* Bp.
- BENEDEK Elek
1928 *Magyar mese- és mondavilág. V. I.* Bp.
- CZUCZOR Gergely
1888 *Botond.* Magyarázta VOZÁRI Gyula. Bp.
- DENGI János
1910 *Nagybárdú Botond.* Magyar mesemondó 20. Bp.
- Dienes István
1972 *A honfoglaló magyarok.* Bp.
- DIÓSZEGI Vilmos
1967 *A pogány magyarok hitvilága.* Bp.
- GARAY János
1862 *Összes költeményei egy kötetben.* Pest.
- GERÉB László
1971 *Képes Krónika.* Bp.
- GYÖRFFY György
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp.
1976 *Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle.* Bp.
- HORVÁTH János
1954 *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp.
- KÁROLI Gáspár
1920 *Szent Biblia.* Bp.
- KISS Gabriella
1959 *A 301-es mesetípus magyar redakciói.* Ethnographia LXX. 253—268.
- KRISTÓ Gyula
1970 *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány.* Ethnographia LXXXI. 113—135.
- LENGYEL Dénes
1972 *Régi magyar mondák.* Bp.
- MAILAND Oszkár
1905 *Székelvföldi gyűjtés.* MNGy. VII. Bp.
- MÁLYUSZ Elemér
1971 *Az V. István-kori gesta.* Bp.
- MARCSALI Henrik
1916 *A Botond-monda történeti kapcsolatai.* Akadémiai Értesítő.
- MORAVCSIK Gyula
1953 *Bizánc és a magyarság.* Bp.
- PAASONEN, Heikki
1909 *Über die ursprünglichen Seelenvorstellungen bei den finnisch-ugrischen Völkern.* Journal de la Société Finno-ougrienne XXVI.
- PAIS Dezső
1926 *Magyar Anonymus.* Bp.
- PETŐFI Sándor
1976 *Összes versei.* Bp.
- Pöcs Éva
1980 *Lélek.* Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp.
- SEBESTYÉN Gyula
1905 *A magyar honfoglalás mondái II.* Bp.
- SZABÓ Károly
1862 *Kézai Simon mester krónikája.* Pest.
- SZENTPÉTERY Imre
1937 *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Bp.

DÉNES LENGYEL

BOTONDS SAGE

Eine der bekanntesten Sagen der ungarischen Geschichte verbindet sich mit Botonds Figur. Dénes Lengyel gibt die Sage bekannt, und legt die Ergebnisse der bisherigen Forschung dar. Dann versucht er mit einer vergleichenden folkloristischen Untersuchung den Ursprung und die Entstehung der Sage zu beleuchten, beziehungsweise die historische Grundlage der Sage zu erklären.

A DRAMATIKUS NÉPSZOKÁSOK INTERETNIKUS KAPCSOLATAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A dramatikus népszokások, a népi színjátékok összehasonlító vizsgálata során természetesen felvetődnek a szomszédos népekkel való kapcsolatok, a műveltségi elemek átadásának és átvételének kérdései. A Kárpát-medencei népek játékaiban, maszkos alakoskodásaiban nagyszámú párhuzam és összefüggés figyelhető meg. A hasonlóságok és az azonosságok az interetnikus kapcsolatok felé irányítják a figyelmet. Ha a vizsgálatot a Kárpát-medencei népekre, illetőleg a közvetlen szomszédokra (és a velünk élő nemzetiségekre) terjesztjük ki, rendkívül bonyolult, sok irányú, nagyszámú szempontot figyelembe vevő elemzésre van szükség. Szem előtt kell tartanunk a településtörténetet, a migrációt, az asszimilációt, a nyelvi különbségeket, a vallási eltéréseket, a társadalmi fejlődés fokozatait és a földrajzi elhelyezkedés tényezőit is.

A magyar etnológusok már több ízben rámutattak arra, hogy a magyar népszokásokat, hiedelmeket a közép- és kelet-európai néphagyomány összefüggésében kell vizsgálni. A magyar anyagot mélységében csak a környező népek szokásainak, hiedelmeinek kapcsolatában magyarázhatjuk.¹ A vizsgálatok alapja többnyire az összehasonlító elemzés volt. Egy-egy szokást egészében vagy részmotívumaira bontva külföldi analógiákkal vetettek össze. A főcél az volt, hogy a környező, esetleg távolabbi európai népek hagyományából minél több párhuzamot felsorakoztassanak a magyar példák mellé, és igen gyakran a hasonlóság fokából, illetőleg az elterjedési pontokból vonták le a következtetést egy-egy szokás vagy hiedelem magyar, illetőleg nem magyar eredetére vonatkozólag. Tulajdonképpen ez a vizsgálat a szokás vagy a hiedelem átadásának és átvételének kérdése körül mozgott. Hangsúlyoznunk kell itt azt, hogy az átadás-átvétel vizsgálata a népszokások, a hiedelmek területén a lényegi megközelítésnek csak egy módja, olyan iránya, amely felől a szokás életének, másképpen történetének fontos állomásait, vándorlási pontjait rögzíthetjük, azonban a legfontosabb kérdések, mint pl. a funkcionális tartalom, a tényleges szerep a néphagyományban stb. nyitottak maradnak. Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a párhuzamok sűrűségéből való átvételi irány megállapítása tévedéseket is eredményezhet abban

¹ A magyar szokáshagyomány összehasonlító vizsgálatának bőséges irodalma van. A dramatikus szokásokkal és színjátékokkal kapcsolatban az újabb irodalomból: DÖMÖTÖR Tekla, 1983a.

az esetben, ha nem számolunk azzal a lehetőséggel, hogy bizonyos szokások egyes népeknél tovább megmaradtak, jobban konzerválódtak, amíg másoknál a kutatások időpontjában már eltűntek a néphagyományból.

Az interetnikus kapcsolatokat vizsgáló folklórkutató a Kárpát-medence népeinek hagyományában viszonylag könnyen meghatározza és szétválasztja a szláv népeket jellemző anyagot. Jól elkülöníthető a szlávokon belül is, hogy mi tartozik pl. a szlovák, a horvát, a szerb és az ukrán folklórkörbe. Még kevesebb problémát nyújt e téren a román néphagyomány elkülönítése.

Sokkal nehezebb helyzetben van, sőt, olykor megoldhatatlannak tűnő feladat előtt áll a kutató, amikor a német nyelvű hagyomány, illetőleg párhuzamok eredetére és kapcsolataira keresi a feleletet. Leegyszerűsíthető a válasz, ha csak általánosságban beszélünk német kapcsolatokról vagy párhuzamról. A probléma akkor jelentkezik, amikor egy-egy kulturális elem földrajzi elterjedésekor pontosítani szeretnénk, és megtudni azt, hogy a kérdéses német kulturális emlékek milyen „őshazai” eredete van. Ez még a közvetlen osztrák—magyar határterületen fekvő falvakkal kapcsolatban is vitát jelentett.²

A Kárpát-medencei német települések „őshazai” eredetéről nem mindenkor megbízhatóak az adatok. Ha azonban arra gondolunk, hogy Ausztria népének kulturális múltja szorosan összefonódik a bajor és a sváb germánsággal, valamint az egykori frank törzsekkel, akkor egy olyan kapcsolatrendszerrel beszélhetünk, amely a népi kultúrában mutatkozó párhuzamok és meglepő azonosságok magyarázatát nagymértékben elősegíti.

Az egész magyar nyelvterületen — tágabban a történeti Magyarország területén — rendkívül sok településen élt német közösségek népi kultúrájával összefüggő kérdések csak a településtörténet feltárásával, a gyakran több hullámban egymásra rétegződött elemek szétválasztásával és megismerésével világítható meg. Igen figyelemre méltó, és itt külön is hangsúlyoznunk kell, hogy SCHMIDT Leopold éppen a népi színjátékokkal kapcsolatban általánosságban német hagyományokról beszél, és csak az elterjedési területek, illetőleg az egyes tartományok, országrészek szolgálnak az elkülönítési elv alapjául.³

Az osztrák—magyar kapcsolatok kimutatása még akkor is alapos elemzést kíván, ha mindkét nép hagyományában ugyanaz a színjáték, maszkos alak vagy bármilyen folklorisztikai elem ismeretes. Különösen pedig akkor, ha a kérdéses hagyomány a német nyelvterületen általánosan elterjedt. Gyakran közvetítő közösségekre (pl. horvát, szlovén) is gondolhatunk.

Az alábbiakban a dramatikus népszokásoknak, a különböző népi játékoknak és maszkos alakoskodásnak a Kárpát-medencei, voltaképpen a szomszédos népek és a nemzetiségi közösségek körében való ismeretéről szólnunk. A párhuzamokat néhány esetben más népek hagyományában is követjük. A gazdag repertoárból azokat a legjellemzőbb játékokat, antropomorf és teriomorf figurákat emeljük ki,

² L. pl. SCHWARTZ Elemér, 1921.

³ SCHMIDT, Leopold, 1962.

amelyek jól mutatják részint az interetnikus kapcsolatokat, részint pedig az egy-egy népre jellemző sajátosságokat.

Az ún. nagyjátékok vagy szobai játékok közül elsőként a *temetés paródiáját*, a *temetést utánzó játékokat* említjük. Az egész magyar nyelvterületen ismeretesek voltak olyan játékok, amelyekben az álhalottat az egyházi szertartást parodizálva temették el. Ennek a játéknak a változatait a magyarországi szlovákok hagyományában is megfigyelték. A játék lényegében megegyezik a magyarral, de mégsem azonos. Az eltérések alapján inkább párhuzamról beszélhetünk, bár a kölcsönhatás feltételezhető a kontaminálódott változatokban. A magyarországi szlovákok szokásaiban a temetési jelenet az ítélező játékokkal kapcsolódott össze. Tótkomlósról, Csanádalbertről való példák szerint a lakodalomban egy tolvajt (vagy más bűnöst) halálra ítélték. Az álbíró ítéletére az álhóhér „kivégezte”, az álpap elprédikálta.

A magyarokkal együtt élő Dráva menti sokácok lakodalmi szokáshagyományában hasonlóan ismeretes volt a halottas játék. A násznép egyik tagja papnak öltözött, kezébe kukoricaszárból készült keresztet vett, a meghalni készülő beteget meggyóntatta, a társai pedig eltemették. A játék változatai a horvát hagyományban is előfordultak. A játék nagyszerű változatait találjuk meg a kárpátaljai ukránoknál. Hasonlósága, illetve egyezése a magyar hagyománnyal nagymértékben szembetűnő. A játszás alkalmá — a halottvirrasztás — azonban teljesen eltérő. A magyar gyakorlathoz való igazodás figyelhető meg egy magyarországi ruszin településen, amely kitűnő példaként szolgál a környezet hatására módosuló hagyományváltozásra. A ruszin településű Ajakon (Szabolcs m.) rendkívül népszerű volt a halottas játék. Azonban már nem a halottvirrasztás alkalmával, mint a kárpátaljai ukránoknál, hanem a környező magyar falvak hagyományához igazodva a játékot a fonóházakban mutatták be. Nyilvánvaló, hogy a település után az új környezetben a játszás alkalmá a virrasztásról a fonóra tolódott át.

A magyarokkal közvetlen szomszédságban, illetőleg a magyarokkal együtt élő románok hagyományában a halottas játék önálló előfordulása nem ismeretes. Figyelemre méltó azonban, hogy néhány népszokásban betétként, illetőleg a szokás menetéhez kapcsolódó részként előfordul a temetés parodisztikus ceremóniája. Ebben a szokáskörben magyar-román interetnikus kapcsolatról nem beszélhetünk.

A német nyelvű településeken a halottas játék a farsangtemetéssel kapcsolódott össze. A farsang befejezésének ez az aktusa a burgenlandi településeken és általában az osztrák területeken széles körben ismeretes volt. A szokásgyakorlat azonban lényegesen különbözik azoktól a magyar változatoktól, amelyek szobai játékként a temetést parodizálva, az egyházi szertartás ceremóniáját utánozva mutatták be. A magyar hagyományban a temetés paródiája — bár alapotívumaiban kapcsolódik a szomszédos és távolabbi népek szokásaihoz — sajátos belső fejlődésű színjátéknak tekinthető.

A szlovák halottas játékokkal kapcsolatban említettük az ítélező játékokat. A szlovák változat párhuzamba hozható a palóc rabvágással és az anyaországi szlovákoknál (Nyitra környéke) ismert *palenie dedával* (*apóégetés*). A magyar és a

szlovák játék közötti megfelelő hasonlóság nemcsak sugallja, hanem eleve feltételezi a szlovák—magyar kapcsolatot. Ezt azonban csak településtörténeti adatokkal lehetne igazolni. Közvetlen kölcsönhatás a keleti palócok és a Nyitra környéki szlovákok között nem lehetséges. A közbeeső területeken a játék nem ismeretes, tehát szokásvándorlásról sem lehet szó. Azonban feltételezhető a szokás migrációja együtt a szokáshordozókkal, azok ősi lakhelyéről más területre való áttelepülésekor. Ez esetben a szokás együtt vándorol a szokást gyakorlókkal, s az átadás-átvétel, az interetnikus kapcsolat nem tételezhető fel.

Fel kell azonban vetnünk a német kapcsolat kérdését. Az ítélkező játék (*Narrendericht*) nagyszámú párhuzama ismeretes a különböző német nyelvterületeken. A játék terjedését elősegítették a német (főleg bajor) telepések. A keleti palóc Sajónémetiben ez különösképpen feltételezhető, ahol a játék néhány terminológiája minden kétséget kizáróan német eredetre mutat, és a szokás migrációjáról beszélhetünk.

A *bolondbíraskodásban* gyakran nem személyeket, hanem állatokat ítélnek halálra. A magyar lakodalmi szokáshagyományban Kelet-Magyarország és Észak-Magyarország területéről maradtak fenn emlékek az állatok — kakas, tyúk — elítéléséről és megöléséről. Néhány magyarországi szlovák településű faluban nagy hagyománya van ennek a játéknak. Az anyaországi szlovákok körében is széles körben ismeretes a kakasütés szokása. Hasonlóképpen bőséges párhuzamot találunk a magyarországi német hagyományban. A játék Európa-szerte elterjedt. Az elterjedési terület és az összehasonlító vizsgálat nyomán megállapítható, hogy a magyar hagyományban a kakasütés idegen eredetre, a magyarországi nemzetiségek szokásaira, Észak-Magyarországon szlovák, Dunántúlon szlovák, német és Erdélyben szász kapcsolatra vezethető vissza.⁴

Hasonlóképpen német eredetű a tokaj-hegyaljai szüreti szokások *Bacchus*-figurája, a *táncos kerék* és a *hodnártánc*. A Bacchussal, amelynek a magyar megfelelője *bakus*, *baksus*, bizonyos szlovák párhuzam is megfigyelhető. Egy múlt századi leírás szerint Bacchus a *kapásból*, a *kapásfelvonulás* jellegzetes figurája volt. A kutatók sajátos tokaj-hegyaljai jelenségnek tekintik a szőlőművelés hagyományában. A névvel összefüggésben meg kell említenünk a palóc *bakuszt*, amely farsangi maskarást, alakoskodót, gyermekijesztőt jelent. Ide kapcsolható a szlovák *bakus*, amelynek minden bizonnyal a palóc *bakusz*, *bakkusz* az eredetije, a hangalak teljesen megegyezik, s lényegében az is, amit mindkét nyelvben jelent: maszkos alakoskodó, farsangi játékos. Éppen így azonban felvethető a palóc *bakusz* szlovák nyelvből való átvételének a lehetősége. A szlovák néphagyományban hamvazószerdán van a *pochovávanie basy* (*bakusa*), azaz a böggő temetése. A palóc *bakusz* eredhet a szlovák népnyelvnek ebből a *bakusából* is. A maszkos, rongyos, ijesztő öltözetű alakoskodók a farsang végén „eltemették” a nagyböggőt, aminek a játékra vonatkoztatott neve könnyen átkerülhetett általában az alakoskodó játékosok megjelölésére, amint azt az említett palóc példákban is láttuk.

⁴ L. részletesebben UJVÁRY Zoltán, 1961.

A korábbi kutatás úgy vélte, hogy a *Bacchus-járás*t a magyarok cseh és szlovák közvetítés révén vették át. Kétségtelenül igaz, hogy a cseh hagyományban jelentős Bacchus-hagyomány ismeretes, azonban ha a szokás vándorlásának az egyenes útját nem látjuk, és a környező magyar nyelvterületen sehol sem ismeretes, akkor joggal kételkedhetünk az átvételnek ebben a formájában.

Vizsgálataim nyomán azt állapíthatom meg, hogy a Bacchus-járás a Tokaj-hegyalján az oda települt német kádárok hagyományából való. Ezt mutatja a szokáskörben előforduló *táncos kerék*, a német *Hans und Grete*. A magyarországi németek körében farsang alkalmával csaknem mindenütt megjelent a lóval húzott vízszintes forgó kerék a férfinak és nőnek öltöztetett bábuval. A nyugat-magyarországi németek táncos kerekéről már a múlt századi források is említést tesznek, s az óhazából hozott szokás gyakorlatilag napjainkig megőrződött. Ez mondható a *bodnártánc*ról is, amely a párhuzamok elemzése nyomán minden kétséget kizáróan német eredetű, a *táncoskerék* úgyszintén, és mindezek összefüggésében a tokaj-hegyaljai boroshordóra idegenből érkezve ült fel Bacchus, a bor antik istene, hogy azután néhány emberöltő alatt magyar baksussá, a tokaj-hegyaljai szőlőművelés hagyománykörének kedvelt alakjává váljék. Ebben a szokáskörben a magyarországi nemzetiségekkel való kapcsolat legszebb példáját láthatjuk. E kapcsolat nyomán az idegen kulturális elemek teljesen beépültek a magyar néphagyományba.

A népi kulturális kapcsolatoknak sokat emlegetett látványos szokása az osztrák—magyar határterületeken az utóbbi időig népszerű farsangi játék, a *tuskóhúzás* (*Blochziehen*). A bajor településű ún. hienc falvakban gyakorlatilag mindenütt ismeretes volt ez a szokás. A kutatók körében vita folyt arról, hogy a magyar határ menti hiencek bajor vagy frank eredetűek-e. A történeti adatok, a nyelvjárás és a népi kulturális emlékek egyértelműen a bajor származást mutatják.⁵

Az osztrák—magyar kapcsolatokra a *Blochziehen* tekintetében a burgenlandi néphagyomány nyújt példákat. A Blochziehen Burgenland egész területén a legnépszerűbb játékok közé tartozik. Az osztrák közvetítő szerep a magyar szokáshagyomány felé teljesen egyértelmű. A szokás átvételi iránya Steiermark felől is bizonyítható. A játék elterjedése lényegében egész Ausztriára kiterjed. Az osztrák alpesi vidékeken már a 15. századból (1460) vannak adatok a tuskóhúzásra. Az európai, s távolabbi népek hagyományából számos példával igazolható, hogy a tuskóhúzás az ekehúzásnak, illetőleg a mágikus szántásnak az emléke, amely a téli—tavaszi agrárritusok körébe tartozott. Az ekehúzás szokása Hans Sachs egyik tréfás versében (*Die Hausmaid im Pflug*, 1532) is megörökítésre került, hasonlóan csaknem háromszáz évvel később Csokonai Dorottijában is, de már itt mint tőkehúzás (*tőkét vonni*) nyilvánvalóan magyar farsangi szokásként említve. A példák jól mutatják, hogy a magyarság az ekehúzás szokását már a megváltozott formában, mint felvonulós farsangi játékot vette át közvetlen szomszédaitól és integrálta saját hagyományaiba. Az ausztriai területek felől, s több vonatkozásban az alpesi vidékek irányából érkező kulturális hatást mutatják a tuskóhúzás

⁵ Az eredetkérdéshez: SCHWARTZ Elemér, 1921.

szokásának hasonló szlovén és magyarországi vend, valamint horvát párhuzamai is.⁶

A Blochziehennel szorosan összekapcsolódó játék — a már említett — *Hans und Grete Puppenpaar*, amelynek a magyar megfelelője a *táncos kerék*. Az osztrák — magyar határ menti területek falvaiból számos példa ismeretes a játékra. A farsangi szokáskörben előfordult az alsó-ausztriai területeken és a magyarországi német települések nagy részén. A különböző német területeken a Puppenpaar népszerűségét nagyszámú adat igazolja. Valószínűleg mindenütt a németek közvetítésével került a magyar hagyományba. Talán nem érdektelen megemlítenünk azt a feltételezést, amely szerint ahol a tuskóhúzás ismeretes, a bajor település útvonala meghúzható.⁷ A keréken forgó bábuk sajátos átmenetet alkotnak a rítuscselekvésekből a játékrepertoárba. Ennek legfontosabb fázisát a tuskóhúzással, illetőleg az ekehúzással való kapcsolatuk mutatja.

Az antropomorf maszkos alakoskodók közül a fehér jelmezes *Luca asszonyra* találunk bőséges párhuzamot a szomszédos népek és a magyarországi nemzetiségek körében. A fehér leples alakoskodók mind a Kárpát-medencei, mind általában az európai népek hagyományában nagyfokú hasonlóságot, sőt, egyezést mutatnak. A kapcsolat kérdései természetszerűleg vetődnek fel. Vizsgálataim azt mutatják, hogy nem kapcsolatokról, hanem párhuzamokról beszélhetünk. A katolikus szentként emlegetett maszkos alak sokkal régibb múltra tekint vissza, mint a kereszténység elterjedése Európában. A téli ciklus „pogány” maszkos alakoskodói köréből maradt fenn, felruházza keresztényi vonásokkal. Az európai népek Luca asszonyai között mind formában, mind funkcióban a nagyfokú hasonlóság a keresztény szenttel való összefüggés nyomán alakult ki. A magyar fehér jelmezes alakoskodóknak a Kárpát-medencei népek Luca asszonyával és más fehér leples nőalakokkal való összevetése nyomán azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy a népszokásoknak ez a figurája nem az interetnikus kapcsolatok révén terjedt el, hanem egy „ősi” alapra applikálódott egy aetiologikus történet, és így alakultak ki a párhuzamosságok.⁸

A genre-alakok közé sorolt *örvos* az európai népi színjátszásban mindenütt felbukkanó figurának tekinthető. Ez a szereplő kettős funkciót őriz. A kultikus jegyeket is magában hordozó alak az ókori hagyományok varázslójáig vezethető vissza. Az eredeti funkció elvesztése után az újkori szokásokban a tényleges orvos utánzása lépett előtérbe. Ez utóbbi alak jelenik meg a népi játékokban mind a magyaroknál, mind a többi Kárpát-medencei népnél, olyan klasszikus hagyományon alapulva, amelynek az elterjedésében nem az interetnikus kapcsolatoknak volt lényeges szerepe, hanem a kultikus varázslattal összefüggő gyakorlatnak.

Párhuzamról beszélhetünk az egyik legnépszerűbb genre-alakkal, a *cigánnyal* kapcsolatban is. A cigánymaszkos alakoskodó mind a magyar, mind a Kárpát-

⁶ Az ausztriai párhuzamokhoz: KLIER, Karl, 1953; SCHMIDT, Leopold, 1980, 113–123. Magyar és más összefüggések: DÖMÖTÖR Tekla, 1969; UJVÁRY Zoltán, 1983, 135–158.

⁷ SCHMIDT, Leopold, 1962, 189. Az erdélyi szászok a Mosel-vidékeről települt szászok.

⁸ A maszkos alakoskodások aetiologikus hiedelemmondáihoz: DÖMÖTÖR Tekla, 1983b, 62.

medencei — és általában az európai — népek színjátékainak kedvelt figurája. Az orális hagyomány népszerű hőse. A cigányok megjelenítése a nagy területen való elterjedésükkel magyarázható. Foglalkozásuk, életmódjuk és az európai embertől eltérő karakterük ugyanazon cigánytípus kialakulásához vezetett mindenütt, ahol a folklórban megjelentek. A cigány minden európai nép hagyományába bekerült, anélkül, hogy a típus vándorlására, népek közötti cseréjére, átadásra vagy átvételre szükség lett volna. A nagyfokú egyezés nem az interetnikus kapcsolatoknak tulajdonítható, hanem a cigányokról, erről a sajátos néptípusról az európai népek körében hasonló módon kialakult egyező szemléletnek.

A Kárpát-medencei népek történeti emlékeivel összefüggő maszkos alakoskodó játékok közös szereplője a *török*. A törökvilág, a magyar nép törökök elleni küzdelmének emlékei a népköltészetben, a szóbeli hagyományban igen jelentős.

A törökökre vonatkozóan gazdag folklórhagyomány maradt fenn a szomszédos népek körében is. Ausztriai területeken a Brecht-játékok, a Miklós-napi felvonulások alakjai közé tartozott a török. A barokk betlehemes játékok szereplői között is jelen volt a török. A törököt megjelenítő játék a burgenlandi osztrák hagyományban a csillagos szokáshoz kapcsolódott, mint világi jelenet, melyben egy huszár két törököt győz le.

A törökhöz kapcsolódó folklóremlékek nagyszámú példáival találkozunk a szlovák, a morva és a cseh hagyományban is. A törökmaszkos alak különösen gyakori szereplője volt a cseh és a morva népi játékoknak, felvonulásoknak, búcsúknak és különböző kalendáris szokásoknak. Hasonlóképpen gyakori szereplője volt a török a román népi színjátékoknak is.

A példákat bőséggel sorolhatnánk, melyek jól mutatják, hogy a török ember, a török katona alakja bekerült a Kárpát-medencei népek folklórájába. A példák összehasonlító vizsgálatából megállapítható, hogy a törökökre vonatkozó hagyomány önállóan, egymástól függetlenül alakult ki a különböző népeknél. E tekintetben a közös történelmi múlt kapcsolja össze a Kárpát-medencei népeket egymással. A török a népi játékokban ennek a múltnak az emléke.

A törökhöz hasonlóan szorosan a magyar történelem és társadalom sajátos szakaszához kapcsolódik a *betyár* alakja is. A magyar betyárjátékok úgyszintén belső fejlődés nyomán alakultak ki. Betyárok vagy ahhoz hasonló szerepkörű alakok előfordulnak ugyan a többi Kárpát-medencei nép játékaiban is, azonban azok ugyancsak saját „nemzeti betyár” alakok, a közönséges rablóktól a történelem által is elismert népi hősökig. A magyar és a szomszédos népek betyáralakjait a hasonló témakör kapcsolja össze, anélkül azonban, hogy a játékokban a közvetlen kölcsönhatás kimutatható lenne.

A párhuzamok sorában szinte majdnem minden maszkos alakot felsorolhatunk. Genre-alakok, mesterséget utánzóak éppen úgy megtalálhatók a szomszédos népek játékrepertoárjában. Ezekről aligha lehetne valamiféle közös eredetet, különösképpen egymástól való átvételt kimutatni. Az olyan maszkos alakok, mint a *cigány*, *zsidó*, *kéményseprő*, *kovács*, *cipész* stb. természetszerűleg alakultak ki mind a Kárpát-medencei, mind általában az európai népek színjátékaiban.

Az ún. nagyjátékok, többszereplős darabok kapcsolataira elsősorban a vallásos

témakörű színjátékok köréből vannak adatok. Idevonatkozóan a német (osztrák) — magyar kapcsolatokat illetően említek néhány példát.

Az egykori Ausztria területéről Magyarországra települt osztrák lakosság színjáték-hagyományaiból több — 16. századi eredetű — darab maradt fenn, és egyes változatait még századunk elején is bemutatták. Bár az osztrák tartományok nem voltak elég népesek ahhoz, hogy nagyobb közösségek települhettek volna át, mégis a kisebb közösségeknek is fontos szerepük volt a színjáték-kultúrában. Jelentősebb számú lakosság elsősorban Felső-Magyarországra került a Morva-erdő területéről, Salzkammergutból, illetőleg Felső-Stájerországból. A bányavárosok idegen eredetű lakosságának színjátszása erős nyomokat hagyott az őslakosság — magyarok, szlovákok — népi kultúrájában.

A példák sorában különösen figyelemre méltóak — az ausztriai népi színjátszás múltját illetően is — az egykori Nyugat-Magyarország területén, a Pozsonyhoz közeli Főréven (Oberufer, Prievoz) — és a szomszédos községekben — Salzburg környékéről vagy Felső-Stájerországból a 18. század elején letelepült fuvarosok — később földművesek — színjátékai.

Három darabot mutattak be egymás után: a *Christgeburtspielt*, az *Adam und Eva-játékot*, vagy másképpen *Paradeispielt* és a *Schuster- und Schneiderspiel* c. bohózatot. Az első kettő több vonatkozásban megtartotta a 15—16. századi iskoladrámák sajátosságait. Jól mutatják ezt a proológusok, a latin nevek és karénekek. Ezekben nyilvánvalóan kifejezésre jut az óhazával kapcsolatos identitástudatuk is. Nemi változás azonban megfigyelhető. A harmadik darab minden bizonnyal már új településhelyükön, Főréven vagy a környékén keletkezett. Hasonló játékok egyszerűbb formában a magyar és a szlovák farsangi hagyománykörben is előfordulnak. Ez a hatás nem hagyható figyelmen kívül. Az interetnikus kapcsolatokra a formai jegyek is mutatnak. Mindhárom darabban a szereplők különféle magyaros viseletben jelentek meg. A *Schuster- und Schneiderspiel* magyar kapcsolatára utal a pozsonybesztercei (Bisternitz, Záhorská Bystrica) vásár és a tokaji bor emlegetése.

Elmondhatjuk, hogy az új hazába települt osztrákok erősen ragaszkodtak az óhazából hozott színjátékaikhoz, de ugyanakkor új környezetük hatásait is integrálták szokásaikban.⁹

A német és a magyar népi színjátéki kapcsolatok a bányász-hagyományokban is sok szállal fonódnak össze. Idevonatkozóan különösen tanulságosak azok a példák, amelyeket a felső-magyarországi bányavárosok és az ausztriai bányász-területek színjáték-hagyományai nyújtanak. SCHMIDT Leopold behatóan foglalkozott ezeknek a játékoknak a kultúrtörténeti hátterével. Hangsúlyozza, hogy a bányászjátékok szorosan kapcsolódnak a misztériumjátékokhoz, a farsangi játékokhoz és az iskoladrámákhoz.¹⁰

A bányászszínjátszás nagy múltja, amelynek kezdete az 1500-as évekre tehető, jó lehetőségeket ad a paraszti színjátszás történetének megismeréséhez. Figyelem-

⁹ A főrévi színjátékokhoz további irodalommal: SOLYMOSY Sándor, 1911; KARSAI Géza, 1939.

¹⁰ SCHMIDT, Leopold, 1957.

reméltó az a vélemény, amely szerint a bábos betlehemes játék a bányászok közvetítésével terjedt el. A hordozható betlehemes bábjáték „öshazája” a feltételezés szerint Közép-Németország volt, ahonnan eljutott Lengyelországba, Litvániába és Belorussziába, majd a bányavárosok bányászainak a révén Felső-Magyarországra, a szlovákokhoz és a magyarokhoz.¹¹

A felső-magyarországi városok késő-középkori kulturális élete igen figyelemre méltó volt, amelyben jelentős szerepet kaptak a különböző passiójátékok és a karácsonyi játékok. Különösen a töröktől nem háborított Szepességben a bányászat révén élénk színjátszó hagyomány alakult ki, amelyben fontos szerepet játszottak a sziléziai németek. Ez nyelvi vonatkozásban is érdekes jelenséget eredményezett, amelyet „keleti-középnémet—bajor” keverékként neveznek. A több irányú idegen színjátszás erősen hatott a szlovákokra és a magyarokra. Ez az irány azonban a 19. században megváltozott, és fokozatosan a magyar hatás került előtérbe.¹²

Nyilvánvaló, hogy számos játék közvetítője a német lakosság volt. A közvetítésben fontos szerepet játszott az iskolai színjátszás, aminek a német nyelvű iskolákban nagy hagyománya volt. Bártfán (Bartfeld, Bardejov) már 1559-ből van adat arra, hogy a diákok az ún. *Zsuzsanna-játékot* bemutatták. A darabot akkoriban Körmöcbányán (Kremnitz, Kremnica) és Kassán (Kassau, Košice) is játszották, és ezen a vidéken a bányászok körében egészen a 19. századig elevenen élt. A folklorizálódott változat a magyarok körében is elterjedt. Századunk elején még népszerű játék volt. Népszerűségét a szlovák és a román változatok is jól mutatják. A szatmári és a máramarosi magyar bányászok Zsuzsanna-játéka a Bártfán keletkezett német darab magyarrá alakított változata.¹³ A Zsuzsanna-játék a műveltségi javak cseréjének szép példájaként áll előttünk.

Az antropomorf játékok kapcsolatait illetően utaljunk még a bábjátékokra és a vásárok kultúraközvetítő szerepére. Az osztrák—magyar kapcsolatok e téren különösen nagy múltra tekintenek. A 18. század második felében Bécsből kiindulva a *Puppenspiel* megjelent az osztrák városokban és vásárokon. A vándor mulattatóknak jelentős szerepük volt abban, hogy az osztrák és a magyar, tágabban az európai népek szórakoztató repertoárjában jelentős hasonlóság és egyezés figyelhető meg. A nagy területen elterjedt és népszerű bábjátékok fő figurája (*Hanswurts, Kasperl, Pulcinella, Petruska, Vitéz László* stb.) ugyanazon szerepben lép fel a különböző európai népek játékaiban. Számos más alak, jelenet és játék is utat talált a vándor bábosok révén az európai néphagyományba. Az osztrák—német eredetű és a magyar kapcsolatot jól mutatja a figurákat zsinórral mozgatható bábjáték, a *marionett* is, amely szintén a városi, vásári folklór kedvelt szórakoztató műfajai közé tartozott.

¹¹ SCHMIDT, Leopold, 1957.

¹² SCHMIDT, Leopold, 1962, 183.

¹³ SEBESTYÉN Gyula, 1912; ERNYEY József KARSAI Géza, 1938, 300–303. A magyar változathoz: DOMÓTÖR Tekla, 1983a, 231–241.

Mind a hazai, mind a nemzetközi példák igazolják, hogy a vásárok a legkülönbözőbb szórakoztató műfajok közvetítői alkalmi voltak. A kulturális elemek ilyen úton való áramlására, migrációjára különösen figyelmet kell fordítani, amikor az átadás-átvétel kérdései kerülnek előtérbe. Igen gyakran nem a közvetlen interetnikus kapcsolat nyomán alakultak ki a hasonló kulturális jelenségek, hanem az egyező párhuzamok az Európán keresztül-kasul vándorló hivatásos mulattatók, táncosok, zenészek, alakoskodók, képmutogatók, bábjátékosok stb. működésének tulajdoníthatók.

Az interetnikus kapcsolatokat illetően különösen jó példákat nyújtanak a teriomorf maszkok.

Az átadás-átvétel alapvető kérdéseit veti fel a Kárpát-medencében a *kecske*-típusú, illetőleg a *turca* ~ *turoň* típusú teriomorf maszk. Ezeknek a maszkoknak a csoportjába tartoznak a *curka*, *turica*, *capra*, *klockalica*, *brezaia*, *šerbulj*, *klapacz*, *Habergeiss*, *Klapperbock* stb. néven ismert állatmaszkok is. A teriomorf maszkoknak ezekkel a típusaival egy korábbi tanulmányomban¹⁴ és a népi játékokat bemutató munkáimban részletesen foglalkoztam. Itt az interetnikus kapcsolatokra vonatkozó vizsgálataim eredményét újólag összegezem.

A kecske-típusú teriomorf maszkok két formai csoportba sorolhatók: 1. fából készített, mozgatható állkapcsú maszkok és 2. egyéb kellékekből (rongy, bot, fejsze stb.) kialakított állatfej, amelyen a szarvimitáció nyújtja a kecskefejre jellemző vonást. Ennek mozgatható állkapcsa nincs. Az állatot alakító személy az első típuscsoportban álló vagy előrehajló testhelyzetben mozog, a második típuscsoportban kizárólag előre hajolva, ún. négykézlábas állásban jelenik meg.

A Kárpát-medence népei közötti kapcsolatokra elsősorban a famaszkos állatalakítás nyújtja a példákat. A vizsgálat során nemcsak a maszk formáját kell tekintetbe venni, hanem az állat alakítására jellemző egyéb mozzanatok is. A maszk alkalmazása során a játékos az állatot úgy alakítja, hogy törzsével mélyen előre hajlik és így a négy lábon álló állat megjelenési formájához igazodik, vagy az állatmaszkot a boton maga előtt fejmagasságban tartja, és így úgy tűnik, mintha az utánzott állat is felegyenesedve, két lábon állna. Az állat alakításában a maszk formája és a maszk alkalmazása együtt fontos tényezők az interetnikus kapcsolat megállapításában.

Hasonlóképpen fontosak az állatmaszkokra vonatkozó terminológiák is. Az interetnikus vonatkozások tekintetében két terminológiai csoportot különítünk el: 1. a megjelenített állatot széles körben a különböző népek köznyelve vagy nyelvjárása szerint kecskének nevezik. Így: szlovák, cseh, lengyel, orosz, szerbhorvát: *koza*, román: *capra*, német: *Ziege*, magyar: *kecske*. 2. A másik csoportba a következők tartoznak: szlovák: *turoň*, lengyel: *turoń*, szerbhorvát: *curka*, román: *turca*, magyar: *turka*. Ezek az elnevezések szinte kizárólag a fából készült teriomorf maszkokra vonatkoznak.

Amint az első és a második terminológiai csoportból kitűnik, a kettő között az elnevezés alapján semmilyen kapcsolat nem mutatható ki. A kétféle terminológia

¹⁴ UJVÁRY Zoltán, 1980.

mindenekelőtt arra mutat, hogy eredetileg a két egymáshoz hasonló teriomorf maszk két különböző állatot jelenített meg. A két állatmaszk a történeti idők folyamán elsősorban formai hasonlóságuk révén összekapcsolódott és a recens hagyományban nem különült el. Számos kutató azonosnak tekintette a két típusú maszkot, a terminológiai eltérést csak nyelvi különbségnek tartotta. A kecske név a háziállatként ismeretes állatra vonatkozik, a *turoň*, *turca* stb. pedig a ma már csak rezervátumban élő, de hajdan nagy területen elterjedt bölénnyel, illetve tulokkal áll kapcsolatban. Amikor a tulok mint állatfajta háttérbe szorult és lényegében kipusztult, a kecske és a *turoň*, *turca* stb. maszk a nagy formai hasonlóságok miatt eggyé olvadt. Ma már ott, ahol a népi hagyományban a kecske és a *turoň* stb. nevű maszkok együtt fordulnak elő, rendkívül nehéz a kettő szétválasztása. Viszont az interetnikus vizsgálatok szempontjából rendkívül fontos az elkülönítésük, amelyhez éppen a terminológia nyújt kitűnő támaszt.

A fából készített kecske-típusú maszk valamelyik formája a Kárpát-medence népeinek körében egyaránt előfordult. Ez azonban önmagában még nem jelent interetnikus kapcsolatot. Ha a népek közötti kapcsolatokat vizsgáljuk, akkor 3 fő kérdést kell tekintetbe vennünk: 1. terminológiai egyezések és különbségek, 2. az állat megjelenítésének módja és 3. a szokás bemutatásának időpontja.

Milyen fontos megállapítás vonható le az állatalakítás elnevezéséből? Fentebb említettem a két egymástól különböző nevet: kecske, illetőleg *turoň* stb. A Kárpát-medencében a szlávok, a románok és a magyarok a maszk megjelölésére a saját nyelvüknek megfelelő fogalom — kecske — mellett a *turoň*, *turca* stb. elnevezést is alkalmazzák. Fontos azonban annak a hangsúlyozása, hogy a *turoň*, *turca* stb. név nem a kecske helyettesítésére szolgál. A saját nyelven nevezett kecske állatnévből közvetlenül interetnikus kapcsolatra nem következtethetünk, azért a terminológiának arra a csoportjára kell támaszkodnunk, amelyik egyaránt idegen eredetű a Kárpát-medence népeinek nyelvében. Ez a *turoň*, *turca* csoport. Az e csoportba tartozó maszkokkal kapcsolatban azonban nyomban le kell szögeznünk azt a tényt, hogy ezek eredetileg a kecskemaszktól függetlenek voltak. A két megjelenített állat genetikusan nem volt azonos. Tehát nemcsak terminológiai különbség, hanem állatfajbeli eltérés is van. Ugyanakkor azonban ismételt hangsúlyoznunk kell, hogy a maszk formájából a megnevezett állatra aligha lehet következtetni.

Az interetnikus kapcsolatokat illetően vizsgáljuk meg elsőként a román és a magyar párhuzamokat. A *turca* ~ *turka* ~ *curka* elnevezés a román néphagyományban elsősorban Erdély területén és a magyarországi románok körében ismeretes. A *turca* állatmaszkos játékos a karácsonyi, újévi kolindajárás fontos szereplője. A román *turca*-játéknak a karácsonyi, újévi időponthoz való kapcsolódását rendkívül fontos hangsúlyoznunk, mivel ebből a magyar és általában az európai kapcsolatokat illetően fontos következtetést vonhatunk le. A *turca*, a *kolinda*-szövegek elmondása után lép színre, és a jelenetben centrális helyet foglal el. Az idetartozó hagyománykörnek a *turca* a főszerelője.

A román *turca*-játék interetnikus kapcsolatához az erdélyi magyarok néphagyománya nyújt tanulságos példákat. Erdélyben a magyar néphagyományban széles körben ismeretes a kecskemaszkos játék, amelyet kecskejárnak neveznek.

Több helyen Erdély területén a magyarok körében a kecske teriomorf maszk megjelölésére a *turka* név ismeretes. A *turka* elnevezés belekerült az erdélyi németek nyelvébe is. Egyáltalában nem kétséges, hogy az erdélyi magyar népnyelvben, ahol a *turka* terminológia előfordul, a románokkal való kapcsolat következménye. Az interetnikus kapcsolatoknak a ténybeli megállapításán túl föltétlenül meg kell vizsgálnunk a kapcsolat mélységét, az átadás és az átvétel tartalmi vonatkozásait. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a *turka* elnevezés az erdélyi magyar néphagyományban csak sporadikusan fordul elő, tehát e téren a kapcsolat, illetőleg az átvétel csak lokális jellegűnek tekinthető. Természetszerűleg, a lokális kapcsolatok egyáltalában nem elhanyagolhatóak, hiszen ilyen átvételek után lehetőség nyílik az átvett szokáselemeknek a befogadó közösség etnikai területén való szétáramlására. A román és a magyar teriomorf maszk kapcsolatában azt az első stádiumot láthatjuk, amikor az átvétel egy maszk, egy szokás megnevezésére vonatkozik. Nem teljes szokásátvételtől, vagy jelen esetben maszkatvételtől beszélhetünk, hanem a hagyományban már ismert teriomorf maszk nevének a felcseréléséről. Ezt a következők mutatják. Az erdélyi magyaroknál, ahol a *turka* szó ismeretes a teriomorf maszkos játék jelölésére, a szokás kizárólag a farsangi hagyománykörben fordul elő. Ez a játék az erdélyi magyarságnál mindenütt a farsanghoz kapcsolódik, és kecskealakoskodás, kecskésjáték néven ismeretes. Mint említettem, a román néphagyományban a *turca* a karácsonyi ünnepkör szokáshagyományába tartozik. És még egy fontos mozzanatra kell utalnunk. Úgyszintén fentebb említettem, hogy a famaszkkal alakított állat a játékokban való megjelenéskor vagy „négylábon” vagy „kétlábon” áll. A magyar hagyományban kizárólag a négylábú típus, az erdélyi románban pedig az álló típus ismeretes. Ez is azt igazolja, hogy a magyar néphagyományban csak névátvétel történt, lényegében ott, ahol a magyar és a román közösségek kapcsolatban voltak egymással. Az erdélyi magyar néphagyományban tehát négylábú típusú teriomorf maszk volt ismeretes, amelyet kecskének neveztek, és ebben némely helyen a román kapcsolatok következtében *turka* névcseré következett be, anélkül, hogy a szokás funkciójában, bemutatási időpontjában, formájában stb, változás következett volna be.

Az erdélyi interetnikus kapcsolatokat illetően megemlíthetjük, hogy a történeti Dél-Magyarországon az egykori Temes és Torontál megye területén élő bolgárok farsangi felvonulása *turka* vagy *csurka* néven ismeretes. Nyilvánvaló, hogy az e területre letelepült bolgárok a román népnyelvből vették át ezt a fogalmat a maszkos felvonulás megjelölésére. Bulgáriában ez a szó ismeretlen, mint ahogy a Déli-Kárpátokon túli román területen is eltűnik a *turca* fogalom. A Kárpát-medence belső területén élő bolgárok nyelvébe került *turka* szó szép példája az interetnikus kapcsolatoknak, függetlenül attól, hogy a szóval együtt a kapcsolatos teriomorf szokás átvételére adatok nem mutatnak. Az említett területen a bolgár és a román kapcsolat irányát a szerbek, illetőleg a horvátok felé is követhetjük. Bánátban a kecske teriomorf maszk megjelölésére ismeretes a *turka*, illetőleg a *curka*, amelyek egymással ekvivalensek. A *turka* és a *curka* feltételezhetően nem átvétel a bánáti szerb nyelvben, hanem a Bánátba települt román lakosság hagyományának az emléke. Rendkívül figyelemreméltó viszont a horvát *turica*

Dubrovnikból (Dalmácia). A dalmáciai példához Erdély, illetőleg Bánát felől a területeket összekötő láncszemek hiányoznak. Ez esetben a szó migrációjára, illetőleg népcsoport-kolonizációra gondolhatunk a maszk és a szokás közvetlen kontaktusa nélkül.

Ha a Kárpát-medence déli területeinél tovább haladunk déli és keleti irányba, akkor azt tapasztaljuk, hogy ennek a maszknak a *turca* elnevezése megszűnik (ha a dalmáciai adatot szórvány példának tekintjük). Rendkívül figyelemreméltó azonban, hogy ennek a teriomorf maszknak a párhuzamait megtaláljuk Munténiában, a Kárpátok és a Duna közötti román nyelvterületen. A maszkos játékot azonban nem *turca*, hanem *brezaia* néven ismerik. Hasonlóképpen a *brezaia* név fordul elő Bulgáriában is ennek a maszkos alakoskodónak a jelölésére. A kapcsolatok és az összefüggések vizsgálatának útját tovább ebben az irányban jelen alkalommal nem követjük. Föltétlenül szükséges azonban még utalnunk arra, hogy a román néphagyományban Moldova területén sem ismeretes a *turca* fogalom, hanem a maszk megjelölésére a *capra* szót használják. Ez a teriomorf maszk — amint a név is mutatja — egyértelműen a kecskére vonatkozik. Megjelenési formája szerint mindkét típuscsoportba besorolható. A játszási alkalom a karácsonyi, újévi periódus. Az eddigiek alapján a román *turca* típusú teriomorf maszkkal kapcsolatban úgy látom, hogy a Kárpát-medencén túli román területekre a *turca* név nem került, és így — az elnevezés tekintetében mindenképpen — az interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence területén keresendők. Feltűnik azonban, hogy ha az erdélyi területekről a nyugati, illetőleg az északi irányba haladunk a Kárpát-medence területén, a Dunántúlon és a Nagy Magyar Alföldön, a magyar népnyelvben a *turca* név teljesen ismeretlen. Hasonlóképpen ismeretlen a kárpátaljai ukrán néphagyományban. Tovább azonban a *turca* név változatai a teriomorf maszkra vonatkozó jelentős hagyománnyal szlovák és lengyel területen széles körben ismeretesek. A következőkben ezek összefüggésére szeretnék röviden rámutatni.

A szlovák néphagyományban a famaszkos típusú teriomorf maszk elnevezésére a *koza* és a *turoň* egyaránt ismeretes. A *koza* és a *turoň* teriomorf maszk a néphagyományban némely helyen minden valószínűség szerint az elnevezés tekintetében felcserélődött és ennek következtében a *turoň* fogalom ott is előfordul, ahol csak a *koza* név volt ismeretes. A névapplikálás főként a két maszktípus hasonlóságának az eredménye. Szlovákiában a legelterjedtebb állatmaszkos alakok közé tartozik a *turoň*. Ismeretes Közép-, Észak- és Kelet-Szlovákiában. A példák közül úgy tűnik, hogy a *turoň* teriomorf maszk a jelzett országrészekben a morvák és főleg a lengyelek irányába eső területen fordul elő. Az ún. Belső-Kárpátoktól (Slovenské Rudohorie) délre a szlovák—magyar nyelvterület zónájában nem ismeretes. Fontos annak a hangsúlyozása, hogy a szlovák *turoň* elsősorban a farsangi hagyománykörben jelenik meg.

A *turca* ~ *turoň* típusú teriomorf maszk problémaköréhez, elsősorban azonban a szlovák *turoň*-maszk kapcsolatainak a kérdéséhez figyelmünket szükséges kiterjesztenünk a Kárpátokon túli területekre, a lengyel néphagyomány hasonló párhuzamaira. A lengyel néphagyományban a kecske teriomorf maszk *turoň* néven

ismeretes. A szó hangalakja megegyezik a szlovákkal. A szlovák és a lengyel *turoň-turoň* (*toruň*) teriomorf maszkok közötti kapcsolat kérdése természetesen vetődik fel. A *turoň* maszkokról a lengyel hagyományban nagyszámú példa tanúskodik. Az adatokból úgy tűnik, hogy a *turoň* a lengyel népszokások egyik legnépszerűbb teriomorf maszkja volt. Elterjedése Lengyelországban főleg a Kárpátok felé eső területen van. Ez az elterjedési terület a szlovák–lengyel interetnikus kapcsolat kérdését joggal veti fel. A nagyszámú lengyel példából a terjedési útvonalat a lengyel terület felől a Kárpátok felé a szlovák hagyomány irányába húzhatjuk meg. Ennek az interetnikus kapcsolatnak a tényét erősíti az is, hogy a *turoň* típusú teriomorf maszk a szlovák hagyományban elsősorban a lengyelekkel párhuzamos területen ismeretes.

Az eddig elmondottak nyomán néhány fontos megállapítást tehetünk. A román *turca*, a szlovák *turoň* és a lengyel *turoň* teriomorf maszk lényegében azonos. Az állatmaszk szokásokban való megjelenésének alkalmában különbségek vannak. A román néphagyományban a *turca* karácsonyi, újévi időszakban, a szlovák *turoň* farsangkor (olykor lakodalomban is), a lengyel *turoň* pedig karácsonyi és farsangi időszakban egyaránt megjelenik. Az időpontbeli eltérésekből az interetnikus kapcsolatokra fontos következtetést vonhatunk le. Az időpont és az elnevezés mellett a formai megjelenítés is döntő. Ez a forma pedig a *kozával* való kapcsolatot tételezi fel, helyenként névcserélehetőséggel. Az erdélyi magyar, a román, a szlovák és a lengyel játékok *turka*, *turca*, *turoň*, *turoň* és *koza* maszkjai az interetnikus érintkezések következtében számos helyen összefonódtak és jól bizonyítják a Kárpát-medence népei közötti kapcsolatokat. Ahhoz azonban, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a mélyebb történelmi és etnológiai gyökerét is felfedhessük, fel kell tárnunk azokat a migrációs, kolonizációs és asszimilációs folyamatokat, amelyek hátterében a különböző etnikumok kulturális emlékeként a *turca* ~ *turoň* ~ *koza* típusú teriomorf maszkok napjainkig megmaradtak a Kárpát-medence területén.

Hasonlóképpen napjainkig ismeretesek a Kárpát-medence népeinek körében a lovat megjelenítő játékok, a *lómaszkok*. Az interetnikus kapcsolatokat illetően ennél a maszknál is felvetődnek mindazok a kérdések, amelyekre a kecskemaszkok körével kapcsolatban vizsgálatot végeztünk. Hangsúlyozzuk azonban azt, hogy az átadás és az átvétel kérdéseire lényegesen könnyebb feleletet adnunk. A *lómaszkokra*, a lovat utánzó játékokra elsősorban az erdélyi magyarság köréből voltak példák. Mivel a román néphagyományban a különösen kedvelt játékok közé tartoztak a *lómaszkos* játékok, a kutatók közül többen azt a véleményt alakították ki, hogy az erdélyi magyarok a *lómaszkot* a románoktól vették át. Ezt a tévedést a különböző magyar nyelvterületen az elmúlt egy-két évtizedben végzett kutatás megcáfolta. A lovat utánzó játékokra — a lóalakítás mindkét típusára — az egész magyar nyelvterületről bőséges anyag került lejegyzésre. Hasonlóképpen nagyszámú párhuzam figyelhető meg a magyarországi németek, valamint a délszlávok és a keleti szlávok szokásköreiben. Mindezek önmagukban is kétségesé teszik az egy irányból való átadást, illetőleg átvételt. Nyilvánvalóan hangsúlyoznunk kell, hogy a *lómaszk* a magyar néphagyományban nem lehet egyszerű átvétel

a szomszédos népektől. Az önmagában, hogy valamelyik szomszédos népnél (pl. az erdélyi románoknál) a lómaszkos játékok látványosabb formái ismereteseek — pl. nem egy, hanem tíz lómaszk van egy jelenetben —, a nagy műltra, az ősiségre, a hajdani kultúrára nem kizárólagos bizonyíték. A tömegszerűség, a látványosság, a jelenetek részletező dramatizálása újabb alakulás. A kultusz valódi elemeit sokkal inkább megtaláljuk a gyakran egyszemélyes mimikus ábrázolásban.

Az eddigi vizsgálatok alapján a lómaszkos játékokat a magyarság hajdani lókultuszáig vezethetjük vissza. Az interetnikus kapcsolatok lehetőségeit természetesen szem előtt kell tartanunk. Nem lehet kétséges az, hogy a Kárpát-medence népeinek hasonló játéka, lómaszktípusai az együttélés következtében egymással kapcsolatba kerülhettek. A Magyarországra települt németek, a kárpátaljai ukránok, a nagyoroszok és általában a magyarokat környező népeknél és valóban Európában mindenütt előfordul a lómaszkos alakoskodás valamelyik formája.

Az interetnikus kapcsolatokat illetően a négy jelentősebb teriomorf maszk (*kecske, ló, medve, gólya*) közül a medvére vonatkozó Kárpát-medencei és európai párhuzamok is felvetik az átadás és átvétel kérdéseit. Ezekre a kérdésekre a medvét alakító játékosok újkori változataival kapcsolatban a kutatók a választ leegyszerűsítették és azt hangsúlyozták, hogy a medvemaszkos jelenetek a vándor vásári medvetáncoltatók utánzásán alapulnak. Ha ezt tényként elfogadjuk, akkor a medvemaszkos játékosoknak a népek közötti átadásáról és átvételéről nem beszélhetünk. A vándor medvetáncoltató — függetlenül nemzetiségétől — nem átadója, hanem pusztán megjelenítője volt egy állatidomári attrakciónak. Kétségtelen azonban, hogy nem hagyható figyelmen kívül a vándor medvetáncoltató hatása. Egészen bizonyosra vehető, hogy a medve megjelenítése sok helyen közvetlenül a medvetáncoltató utánzására vezethető vissza. Véleményem szerint azonban ez a réteg jól eiválasztható a medvemaszkos játékoknak egy korábbi — a medvetáncoltatást megelőző — változataitól. A medvemaszkos játékok valamilyen variánsa mindenütt előfordul az európai népek hagyományában. A magyar medvemaszkokkal kapcsolatban említést tettünk a medvekultuszról. A Kárpát-medencei és más európai népek medvemaszkos játékaiknak több olyan eleme van, amely semmiképpen sem hozható kapcsolatba a vásári medvetáncoltatással. A medvejátékok kultikus vonásai az egész hagyománykör alaprétégét föltétlenül egy hajdani medvekultuszra vezetik vissza. Ennek a rétegnek az interetnikus kapcsolatai napjainkban már aligha állapíthatók meg. Éppen ezért a Kárpát-medencei és általában az európai népek medvemaszkos játékaival való összehasonlító vizsgálatok elsősorban a párhuzamok megvonására irányulnak. Ennek nyomán a magyar hagyomány is jól beilleszkedik a medvemaszkos játékok európai repertoárjába.

A fenti példák jól mutatják, hogy a Kárpát-medencében élő népek szokásaiban és színjátékaiban nagy hasonlóság figyelhető meg, amely feltételezi az egymás mellett élő népek közötti kulturális kapcsolatot. Különösen jelentős kapcsolat mutatható ki a magyar és általában a szláv (főleg szlovák), valamint a Kárpát-medencei németek hagyományában. A kapcsolatot és az eredetet illetően hangsúlyozzuk, hogy a vizsgálat során figyelembe kell venni a településtörténeti

kérdéseket, a közösségek migrációját és a kolonizációval együttjáró asszimilációs tendenciákat. Az eddigi teóriáktól eltérően azt hangsúlyozom, hogy a szokások vándorlása egybeesik a szokásokat gyakorló közösségek migrációjával, illetőleg letelepedésével. Mert valójában nem a hagyomány vándorol önmagában, hanem annak őrzői tesznek meg nagy utakat és telepítik át magukkal kultúrájukat is. Így tehát a folklórmotívumok több száz, esetleg több ezer kilométeres utat tehetnek meg anélkül, hogy a kiindulási pont és a célpont közötti területen az átadást és az átvételt illetően kapcsolatot találnánk. Ugyanezt mondhatjuk, ha időben haladunk visszafelé az európai kultúra útjain. Az antik örökségben, mint ősi forrásban, az európai népi színjátékok és maszkok nagyszámú kapcsolatait és párhuzamait találjuk meg. A műveltségi elemeknek ezen a szálain találkoznak azok az európai népek is, amelyek egymással közvetlen kapcsolatban sohasem állottak.

.

DÖMÖTÖR Tekla

- 1969 *Das „Blochziehen“ in Rábatótfalu 1968 – eine ungarische Variante eines interethnisch verbreiteten Faschingsbrauches.* In: Kontakte und Grenzen. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen, 385—392.

1983a *Naptári ünnepek, népi színjátszás.* Bp.

1983b *A népszokások költészete.* Bp.

ERNYEY József KARSAI Géza

- 1938 *Német népi színjátékok. Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten, II.* Bp.

KARSAI Géza

- 1939 *Főrév és színház történet.* Ethnographia, L. 200—209.

KLIER, Karl

- 1953 *Das Blochziehen. Ein Faschingsbrauch von der Südostgrenze Österreichs.* Eisenstadt.

SCHMIDT, Leopold

- 1957 *Volksschauspiel der Bergleute.* Wien.

- 1962 *Das deutsche Volksschauspiel.* Berlin.

- 1980 *Das alte Volksschauspiel des Burgenlandes.* Wien.

SCHWARTZ Elemér

- 1921 *A nyugat-magyarországi németek eredete.* Ethn. XXXII. 113—119.

SEBESTYÉN Gyula

- 1912 *Budapesti előadott népszínjátékok.* Ethn. XXIII. 28.

SOLYMOSSY Sándor

- 1911 *A főrévi színjátékok.* Ethn. XXII. 257—277, 320—341.

UJVÁRY Zoltán

- 1961 *Az átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban.* Műveltség és Hagyomány, III. 5—85.

- 1980 *Die interethnische Verbindungen der theriomorphe Masken vom Typ turca ~ turoň im Karpathen-becken.* In: GÁSPARIKOVÁ, V. red. Interetnické vzťahy vo folklóre Karpatskej oblasti. Bratislava, 319—334.

- 1983 *Játék és maszk, I.* Debrecen.

INTERETHNIC CONNECTIONS
OF DRAMATIC FOLK CUSTOMS
IN THE CARPATHIAN BASIN

A great number of parallels and connections can be noticed in the dramatic plays, mask customs of people living in the Carpathian Basin. On the course of the research the factors of the history of the habitation, migration, assimilation, differences in religion and languages, social development and geographical location should be considered. The study aims to present the varieties of dramatic folk customs practised by the peoples of the Carpathian Basin as well as their interethnic relations pointing out the most characteristic plays, theriomorphic masks that can show the features characteristic of the different ethnic groups. At the same time the examples call attention to the cultural relations among the people living close to each other. Opposing the theories existing so far the present study forms the opinion that the migration of customs coincides with the migration of populations practising them. It is not the tradition that wanders by itself, but its preserver cover long distances and resettle their culture together with themselves as well. The elements of education are responsible for the cooccurrence of the European people without any closer connection.

TETŐFORMÁK ÉS OROMZATOK
A KISALFÖLDÖN

Az utóbbi évtizedek néprajzi, népi építkezési szakirodalmában viszonylag kevés szó esett a tetőformáinkról. Pedig a lassan felhalmozódó ismeretanyag megkívánná, hogy kísérletet tegyünk legalább a regionális keretek közötti feldolgozásra. Megítélésünk szerint ma már jók az esélyeink arra is, hogy az egész nyelvterületünk-re kiterjedően a közeli jövőben értékelő áttekintés születhessék, és ennek nyomán szélesebb nemzetközi összehasonlításra is vállalkozhassunk. Gondoljunk arra, hogy az építésügyi szervek (az ÉM, illetve az ÉVM és az OMF) szinte maradéktalanul minden lakott helyre kiterjedő, népi műemléki alapvizsgálata vagy a Magyar Néprajzi Atlasznak a nyelvterületünk egészét felölelő tényfeltárásai az ismereteinket sohasem remélt mértékben növelték meg. Úgy tűnik, az e témában feltárható és elemezhető törvényszerűségek, változási tendenciák nemcsak a népi műveltség jobb megismeréséhez járulhatnak hozzá, hanem a szélesebb értelemben felfogott művelődéstörténet, építészettörténet mélyebb, belső összefüggéseihez is közelebb vihetik a kutatást, hiszen a műveltség elemeinek szakadatlan változását segíthetnek tetten érni. Hisszük ugyanis, hogy a tetőzet formai kialakítását az építés technikájának, az alkalmazott szerkezeteknek, az építménnyel szemben támasztott használati és esztétikai követelményeknek, a használat rendjének a hagyománya és megújulása együttesen határozza meg; s mint ilyen, jó kifejezője lehet az épített közösségekben lezajló gazdasági, technikai, társadalmi, kulturális folyamatoknak. Igaz a kutató nincsen mindig abban a helyzetben, hogy a népi kultúra, a népi építkezés formai változásait a jelenségek szintjén önmagukban megfejthesse, s a bennük rejlő „üzeneteket” kétségek nélkül autentikusan közvetítse. Sokszor az is jelentős előrelépést jelenthet, ha az egyes jelenségek párhuzamosságait kellő hitelességgel kimutathatjuk, hiszen ezek ismétlődő, egybecsengő tanulságokra vallanak, amiből mélyebb összefüggésekre következtethetünk.

Jelen közlésünkkel a Kisalföld néprajzának jobb megismerését is szeretnénk szolgálni. Röviden utalhatunk csak arra, hogy a Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom városokkal jellemezhető alföldi jellegű medence — amelyet Moson, Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom történeti megyék nagyobb része töltött ki, de amelyhez jelentékeny területek tartoztak Sopron, Nyitra, Bars és Hont megyékből is — megnevezéseként használjuk a Kisalföld szavunkat mint nagytájat

jelölő földrajzi nevet.¹ Dolgozatunk közvetlenül kapcsolódik azokhoz a kutatásainkhoz, amelyekkel a Kisalföld népi építkezését és a kisalföldi lakóház fejlődését, sajátosságait igyekeztünk feltárni.²

A kisalföldi lakóházak a ma élő adatközlőink emlékezete szerint és az utóbbi 80–90 évben végzett gyűjtések dokumentációi szerint, szinte kivétel nélkül egyszerű nyeregtetővel épültek. A tetőszerkezeteket a szelemenestetőszék különféle változatai jellemezték. Vidékünkön maradt fenn a legtöbb ágasfás szelemenestető a legutóbbi évekig, de nem volt kevésbé népszerű az ollóágasos tartószerkezet sem. Együtt a Kisalföld máig a vendégszelemenestető fő elterjedési területe.³ A tetőteret legtöbbször deszka- vagy a módosabb házaknál falazott oromzat zárta le. Nyitott padlásterű épületet csak egészen ritkán lehetett látni. Ezek is többnyire csak a javítások elmaradása miatt másodlagosan váltak oromzat nélküliekké. Az idő tette tönkre a padlás határolását. Az ötvenes, hatvanas években még a legidősebb nemzedék által lakott házaknál előfordult szórványosan a sövényoromzat is. Ezeknek csak a széle, de leginkább az alsó szegélye kapott tapasztást. Jellemző, hogy nagyon gondos, műves, kasszerű fonással vékony vesszőből készítették ezeket a sövényormokat. Az egykori népszerűségükre vallott az is, hogy Csornán a múltbeli mezővárosi életet leginkább idéző utcák gazdaházai sorában kettő is megérte a hatvanas évek végét. ANTAL Dezső pedig Kapuvárott örököltette meg 1938-ban az egyik példányát. Ezek nem véletlenül összetettebb alaprajzú ún.

¹ A táj meghatározásáról szövegtünk a Kósa Lászlóval közösen írott munkánkban. Vö. Kósa László – FILEP Antal, 1975, 129–132, illetve az ott felsorolt utalások. A hivatkozott címszavunk a jelen cikkünk szempontjából hasznosítható illusztrációval megjelent a MNL 3. kötete 202–204. lapjain. Jegyezzük meg, hogy a Kisalföld néhány inkább peremi fekvésű kistájtól, vagy egyes szigettelepülésektől eltekintve nemzetiségileg egészen homogén, magyar alaplakosságú, mind a magyarországi, mind a csehszlovákiai területeken. Bár kutatásaink túlnyomó részét a magyarságra korlátoztuk, biztosan állíthatjuk, hogy a középkori, illetve a XVII. vagy a XVIII. században (esetleg később) betelepült német, szlovák, horvát közösségek anyagi kultúrája (ezen belül a népi építkezési tradíciója különösen) nem különült el a magyar földműves népétől. A lakóház és az építés lényegi elemeiben etnikus különbségek nem voltak kimutathatók.

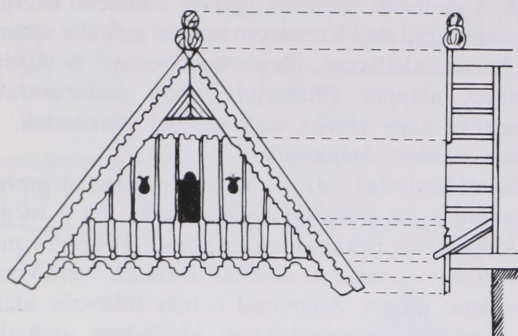
² A témába vágó közléseink: FILEP Antal, 1970, 1973, 1976, a módszertani felfogásunkat kifejtettük: FILEP Antal, 1976–78. dolgozatunkban. Hivatkozunk 1959-ben készített államvizsgai szakdolgozatunk (FILEP Antal, 1959), illetve egyetemi doktori disszertációnkra (FILEP Antal, 1969), amelyeket kéziratként a Néprajzi Múzeum, majd a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum kisalföldi feladatokat ellátó muzeológusai, kutatói számára rendelkezésre bocsátottunk, s azokat rendszeresen használták is.

A fentebb idézett közleményeinkben, kézirateinkban ismételtlen foglalkoztunk a (sajnálatosan kevés számú) kutatási előzményekkel. Ezek közül, miután a jelen dolgozatunk szempontjából különös jelentőségük van, hivatkozunk PÁLOS Ede, 1911, NOVÁK J. Lajos, 1913, PADÁNYI GULYÁS Jenő (MISKOLCZY László és TÓTH Kálmán közreműködésével) 1937, VAJKA Aurél, 1940 (és részben a címe ellenére idevágó anyagot ad uő. 1959. közleményében is), FÉL Edit, 1941, DÖMÖTÖR Sándor, 1957, munkáira, illetve kötetekre.

Talán nem érdektelen előjáróban rögzítenünk, hogy a mostani dolgozatunkban az 1957-től végzett terepmegfigyeléseink, gyűjtéseink anyagával kívánunk foglalkozni. A felmerülő kérdések mélyebb történeti analizisére később kívánunk visszatérni.

³ A tetők tartószerkezeteit, vázait más alkalommal kívánjuk tárgyalni, itt csak annyiban utalunk rájuk, amennyiben a jelen dolgozat témájával kapcsolatos megfigyeléseink megértéséhez szükség lehet az ismeretükre. Megjegyezzük, hogy a terepen tett észleléseinkre külön jegyzetben nem hivatkozunk.

keresztházak voltak. A szélesebb egykori elterjedését sejteti, hogy Győr megye keleti feléből, az egykori Pusztai járás területéről, Tápról is fennmaradt egy szerényebb épület sövényoromzattal. BÁTKY Zsigmond 1907-ben Martoson fényképezett egy különösen szépen fonott homlokzatú épületet, amelyről úgy vélhetjük, hogy a hatvanas évek végéig állt. Egészen biztosan a sövényoromzatú

1. Deszkaoromzat homloknézete és metszete. Bény (v. Esztergom vm.) Novák J. Lajos nyomán 1913 előtt

2. Felsőcsonkakontyos, ágasfás és ollóágasos szelemenés keresztzárnyas lakóház. Rábaszentandrás (v. Sopron vm.) XIX. századi ábrázolás.

házak általános építőgyakorlatának archaizmusára vall, hogy szinte valamennyi általunk ismert esetben ágasfás tetőszerkezettel építették őket.⁴

A sövényoromzatokhoz hasonlóan feltűnően kevés emléke maradt a nádas oromfalaknak. Ez annál is figyelmet érdemlőbb, mivel a nádfalak készítése az ötvenes évek végéig élő gyakorlat maradt. Igaz, elsősorban pajták, színek falait építették nádból. Magunk a nádlo vizek mellé települt Bősárkányban, Acsalagon láthattuk. Az archivális anyagból pedig elsősorban a Fertőmellék településeiből kaptuk szép példáit. A nádazott oromzat egykori szélesebb elterjedtségét jelzi, hogy BÁTKY Zsigmond század eleji Komárom megyei gyűjtése során is észlelte egy-egy példányát, pl. Apácaszakállason, illetve Kamocsán.⁵ A régebbi és az újabb helyszíni megfigyelések alapján állíthatjuk, hogy nádoromzatot az utóbbi évszázadban a Kisalföld nagy részén csak keveset készítettek, de ezeket sem becsülték, ha alkalom adódott, átépítették.⁶

A Kisalföldön is előfordultak sárral bevert, meszelt oromzatok. Ha ilyet építettek, ezeket mindig a jól előreálló tetőzet védte. Ez a megoldás azonban véletlenszerű volt, kifejezetten ritkának minősíthető. Többször megfigyelhettem, hogy ritkás szövetű sövényváz adta az oromfal tartását. Nem kizárt a tapasztott nádoromzat építése sem. BÁTKY Zsigmond a már többször idézett századeleji gyűjtései során a tapasztott oromzatoknak különösen archaikus változatait örököltette meg. Ezekben az esetekben a tapasztott oromfalat úgy képezték ki, hogy az a szélső ollóágásra támaszkodhatott akár kívülről, akár belülről. Sőt az oromfal világító és szellőző nyílásául az ollósárák és a kakasülő (torokgerenda) közé zárt háromszögletű mezőt képezték ki.⁷

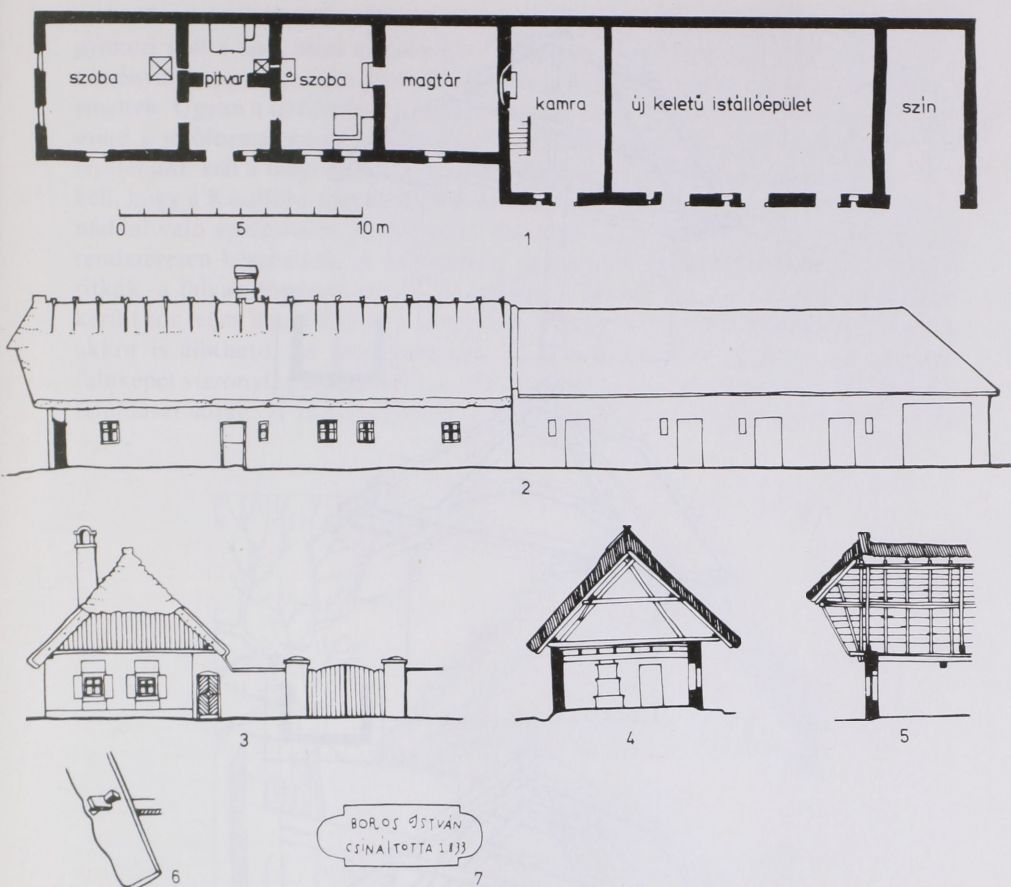
Itt jegyezzük meg, hogy a Kisalföldön egészen szórványosan előfordult, hogy a tetősík alatti oromzatokat mórbról vagy mugliból, azaz nyers téglából, esetleg

⁴ Antal Dezső felvételét a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában ismertem meg, még leltárba vétele előtt. K/28, K/59 jelzésű, ugyanarra az épületre vonatkozó felvételeire hivatkozunk. Bátky martosi felvétele F 8689, Szilason készült hevenyészettebb kivitelű oromzاتفényképe F 4415, 1903-ból származik. Ez utóbbi esetben ollóágas tetőszerkezetű házon alkalmazták a fonást.

⁵ Mindkét felvétel 1903-beli, az apácaszakállasi F 4463, a kamocsai F 4384 ltsz. alatt található. Az utóbbi kép egészen egyedülállóan archaikus házra vall. Pl. a tapasztása az ablakkávát és az ablaknyílást keretező külső szegélyt kivéve meszeletlen. A felvételtől sejtenünk lehet, hogy szoba, konyha (pitvar, kéményalja) beosztású, és kasszerűen fonott sövénykéménye van, amit kívül-belül tapasztottak.

⁶ Ez nemcsak azzal áll összefüggésben, hogy a vizen szállított fa- és deszkaáru tetemes mennyiségben rendelkezésre állt, és azt olcsón a felhasználás helyére fuvarozhatták. Nem kevésbé volt jelentősége annak is, hogy a vízszabályozások során a nád területe tetemesen csökkent. Megfigyelhetjük, hogy a Győr megye keleti felében több helyen az eredetileg nádazott épületeket zsúppal verték fel anélkül, hogy a nádazást eltávolították volna. Az ilyen házak fedelét a későbbiekben mindig zsúpposként kezelték, újították meg. (Pl. Nyalka, Táp.)

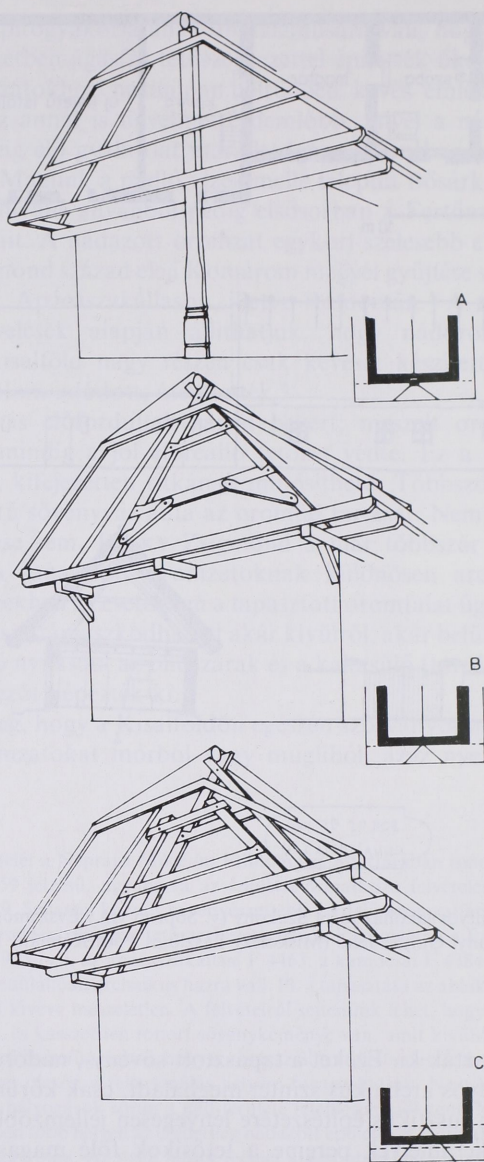
⁷ Bátky Zsigmond az utóbbira kitűnő példát szolgáltatott Nemesócsán 1903-ban készített fényképével F 4450, illetve F 4448. Mindkét épület a meglehetősen archaikus házak sorából való, bár az előbbin már téglakéményt építettek, de a másik hagyományos sövénykéményt kapott. Ugyanakkor készítette Turiszakállason egy sövénykéményű, tapasztott, meszelt oromzatú ház fényképét (F 4477). Ezen jól látszanak vízszintesen valamely ismétlődő szerkezeti elem kontúrjai. Valószínűleg a vázat adó nád vesszőkoraik.

3. Felsőcsonkakontyos lakóház rajza Szakony (v. Sopron vm.) Évszámos mestergerendája 1833-ból. Padányi Gulyás Jenő (Miskolczy László és Tóth Kálmán) 1937. nyomán.

égetett téglából falazták ki. Ezeket a tapasztott sövény-, nádoromzatoktól, ha az építkezés egy bizonyos archaikus szintet meghaladt, csak körülményesen lehetett elkülöníteni.⁸ A táj rusztikus építészetre lényegesen jellemzőbbek voltak azok a falazott oromzatok, amelyek pereme a tetősíkok fölé magasodott, s amelyek mintegy közre is fogták, le is határolták a tető héjazatát, de ezekről majd később fogunk részletesebben beszélni.

⁸ Ezek részletesebb vizsgálatát nem szorgalmaztuk, mivel az ezzel kapcsolatos megfigyelések különösen sok energiánkat kötötték volna le.

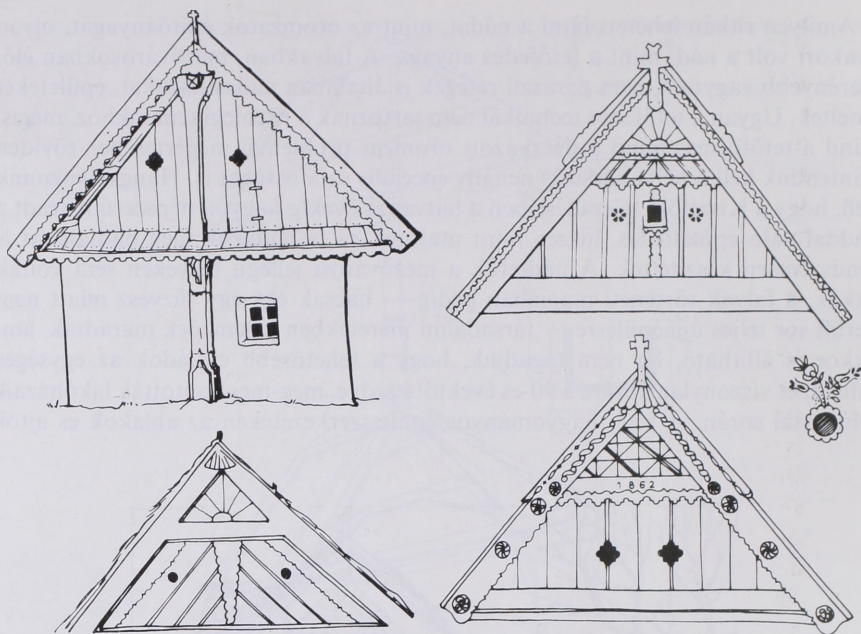

4. Felsőcsonkakontyos tetők szerkezeti elemei a Kisalföld északi részéről. A. Vágsellye 1831-ből, B. Diószeg 1834-ből, C. Vizkelet 1839—1856 közöttől (v. Pozsony vm.)
Václav Mencil nyomán.

Amilyen ritkán lehetett látni a nádat, mint az oromzatok építőanyagát, olyan gyakori volt a nád, mint a tetőfedés anyaga. A falvakban, mezővárosokban élő, szerényebb vagyonú, nem paraszti rétegek is általában nádas házakat, épületeket emeltek. Ugyan a tetőfedés technikái nem tartoznak a jelenlegi témánkhoz, mégis, mind a tetőforma, mind a deszkázott oromzat problémái megértéséhez röviden érintenünk kell a helyi nádaszás néhány speciális sajátosságát is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Kisalföld településeiben a hatvanas évekig nagyon népszerű maradt a náddal való épületfedés, hiszen mint utaltunk rá, a nádazők még nádfalakat is rendszeresen készítettek. A nádtetők a mezővárosi jellegű helyeken sem voltak ritkák, a falvak történeti magjában pedig — hacsak egy-egy tűzvész miatt nem került sor teljes újjáépülésre — társadalmi méretekben jellemzőek maradtak, ami akkor is állítható, ha nem tagadjuk, hogy a tehetősebb családok az egységes faluképet viszonylag korán, a 90-es évektől kezdve, meg-megbontották lakóházaik felújításai során. A régi, hagyományos épületszerkezeteken az ablakok és ajtók

5. Torombakötéses, vízvetős deszkaoromzatú lakóház. Érsekújvár (v. Nyitra vm.) CsSzK. Liszka József nyomán.

6. Deszkaoromzatok torombakötéssel fűrészelt, festett, rátétes díszítéssel. Érsekújvár (v. Nyitra vm.) CsSzK. Liszka József nyomán.

cseréje, korszerűsítése mellett, egyre gyakrabban váltották fel a nádhéjazatot kézi vagy gépi cserépre, műpalára. Ezzel azonban csak lassan módosultak az arányok. Az általános anyagi, gazdasági és kulturális színvonal kevésbé tükröződött az épületállomány egészében. Aminek abban láthatjuk az okát, hogy a helyi gazdálkodás különösen sok tőkét kötött le. Az intenzív istállózó állattartás parancsolóan megkövetelte a családoktól, hogy folyamatosan a jövedelmük nagy hányadát azonnal befektessék gazdaságukba. Az állatállomány és az egyre gondosabb takarmányozás magas költségigénye az építésre fordítható pénzeket minduntalan apasztotta. Ha a kisalföldi gazda a bevételéből mégis építtetett, többnyire előbbrevalónak tekintette, hogy a pajta, az istálló vagy a magtár korszerűsítését, bővítését oldja meg. Csak ezek után látott hozzá a lakóhelyiségek átépítéséhez. Igaz, — talán éppen ezek miatt volt így — az épületeket sehol az országban nem becsülték, nem gondolták olyan alaposan mint itt. Ezzel magyarázható, hogy a kutatásaink időszakáig tömegesen maradtak fenn a XVIII. századból kitűnő állapotban lévő épületek. De tudunk XVII. századi eredetű háziról is. (Az erre vonatkozó irodalmi adat hitelességét 1958-ban még sikerrel ellenőriztük.)⁹

⁹ Utalhatunk PÁLOS Ede, 1911, közlésében dokumentált mestergerenda rajzaira. A magunk anyagában is szép számmal fordultak elő datálható épületek. Megfigyeléseink teljesen egybevágtak Pálos Ede észrevételeivel.

7. Falazott és deszkaörmzatos házsor torombakötésű szegélydeszkázattal. Táp (Győr m.) 1974.

8. Ágasfás, sövényoromzatos, zsúpfedésű, torombakötésű lakóház. Táp (Győr m.) 1974.

A kisalföldi tető nádaazásának sajátos, helyi hagyományú gyakorlata, technikája alakult ki, amely általánosan jellemző volt Győr, Moson, Pozsony és Komárom megyék területén, illetve a csatlakozó alföldi jellegű vidékeken, mint például a Rábaköz Győr megyével szomszédos táján. A fenti terület magyarsága (és az együtt élő nemzetiség) ismerték és alkalmazták ezt a technikát. Ennek a nádazási módnak az a lényege, hogy a tetőzet szelemenés tartóvázára függesztett szarufákra, helyi nevükön földélfákra nem szegeznek fel keresztirányú léceket, amikre másutt a nádazatot rögzítik, hanem nagyméretű, az egész tetőfelületet beborító nádszőnyeget ún. lészát kötnek, amit a gerincszelemenre erősítenek fel. A szalma-, iszalagkötéssel font lésza félmaroknyi, 2-3 ujjnyi elemei, nádcsomói sűrűn fekszenek a földélfákra, könnyen áthidalják az azok között lévő távolságot. Erre a vízszintes szálirányú nádszővet-, nádszőnyeg-felületre, lészára dolgozzák fel (merőleges száliránnyal) a hénázatot vastag külső nádrétegét. Mindebből következik, hogy a tető szélein sincsen olyan lécezet, tetőelem, amelyre a nádazat széldeszkiát fel lehetne erősíteni, amihez hozzá lehetne azt szegezni.¹⁰ A szélső földélfák, szarufák sincsenek úgy rögzítve, hogy hozzájuk szögezhetnék a széldeszkiákat. A kisalföldi nádazásnak ez a szerkezeti, technikai sajátossága készítette a vidék ácsait, hogy egészen sajátos szegélydeszka-rögzítést alkalmazzanak, ami idővel az egész nagytájunk építkezésének/építészetének elmaradhatatlan elemévé és az egyik fő jellegzetességévé vált. Az utóbbi 80-100 év néprajzi felvételeinek tanúsága szerint ez a helyi néven torombakötéses vagy torombakötényes oromzat mindenütt jelen volt, ahol élt a hagyományos kisalföldi építőkéltúra, vagy ahová a Kisalföld hagyományos műveltsége kisugárzott. (Pl. Hont megyének a mai Pest megyéhez tartozó részeiben is igazolhatjuk ezt.)¹¹

A tetőzet széldeszkiái rögzítésére először is a gerincszelemen végére a tető csúcsának megfelelően méretezett, háromszögletűre vágott deszkát, vagy deszkatablát rögzítenek. Ezt nevezik torombakötésnek, torombaköténynek. A felerősítéshez általában falusi kovácsok készítettek erős, széles fejű szegtet. A szeg fejét is, de gyakran annak a felfekvését javító alátétét is cifrara kovácsolják. A tető

¹⁰ A tetőszéleket mindig deszkázatot szegte be. Deszka-szegély nélküli tetőre nem emlékeztek közlőink. Ilyen régies állapotra talán csak az utalhatna, hogy a szegélydeszka mögött (alig látható módon) a nádazatot keskeny sávban, lépcsőzetesen képezik ki. A tetőfelület síkjába eső nádcsomók; kötegek — helyi nevükön torombák —, rövidebbre vannak vágva. Így a tetőfelület széle fűrészfogakra emlékeztetően cakkos. Ha a szegélydeszka vagy torombadeszka nem volna másodlagos, aligha alkalmaznák ezt a kiképzést, hiszen ennek a célja elsősorban az lenne, hogy oldalról ritmikussá tegye a tető széleit. Éppen ezt takarják a szegélydeszkák. A kérdés további tárgyalása azonban más irányba vezetne bennünket. A helyszínen és a dokumentációkban látható széldeszka nélküli tetők vizsgálataink szerint másodlagosak, elpusztult a szegélydeszkázatuk.

¹¹ A szakirodalmunkban korábban PÁLÓS Ede, 1911, és NOVÁK J. Lajos, 1913, közlései mutatták be. Rajzaik ma is eligazítóak és dokumentumértékűek. Különösen szép példány fényképét köszönhetjük Győrffy Istvánnak, aki 1912-ben Bernecén örökölte meg (F 14000). ERNYEY József 1911-ben Pogrányban fényképezett ilyen homlokzatú, szegélydeszkázatú házát (F 12479). A torombakötéses oromzat itteni másodlagosságára utal ez a felvétel is, mivel a szomszédos házát itt alsó-csonkakontyos tetőszékekkel készítették. Ennek az épületnek az oromdeszkázatát szokatlan, gazdag festés díszíti. A dekoráció részét képező 1903-as vagy 1905-ös évszám a pár évvel korábbi építésre utal.

csúcán, erre a szelemenre felerősített deszkára, táblára szegelik fel a két szegélydeszkát, a torombadeszkát. Ez magát a torombakötés, -kötény elnevezést meg is magyarázza. A tető széldeszkázatának további rögzítési pontja lehet a falkoronán fekvő koszorúgerendák többé-kevésbé kiugró vége, illetve az ollóágasos tetőszerkezetek esetében alkalmazott, nagyjában a tetősík középvonalaiban beépített vendégszelemenek szintén kiálló vége. Mind a koszorúgerendáknál, mind a vendégszelemeneknél gondot csupán az okoz, hogy ezek a gerendák legalább a földélfák vastagságának megfelelő mértékben beljebb esnek, mint a tetőhéjalás belső síkja. Ha a szegélydeszkát szélesebbre is veszik mint a tető héjazatát (így kicsit belóg a homlokzat belső mezőjébe), akkor is többnyire csak éppen érinti a koszorúgerenda és a vendégszelemen külső, felső élét, felületét. L alakban kikovácsolt, megfelelően méretezett vasakkal mégis képesek kellő rögzítést biztosítani. Az L egyik szárát erős szöggé formálják. Ezt verik be a gerendavégbe. A másik szár végén fejet vagy fület képeznek ki, amit átlukasztanak, hogy azon át szögezheessék fel a szegélydeszkázatot. Hogy a szegélydeszka és a tartóvas minél nagyobb felületen érintkezzék, minél jobban támaszthasson, a mesterek gyakran S alakban, kígyózó formában kovácsolják ki a kiálló szárát, ami egyben mozgalmassabbá is, és sajátos esztétikai hatásúvá is teszi. Az így kialakított szegélydeszkázat a homlokzat és az oromzat leghangsúlyosabb része, ez hordozza a díszítőelemeket.

9. Ágasfás, sövényoromzatos, nádazott, torombakötéses lakóház. Martos (v. Komárom vm.) CsSzK. 1943.

10. Ágasfás, deszkaoromzatos, zsúpos, torombakötéses lakóház, az oromdeszkázatba vágott padlásajtóval. Táp (Győr m.) 1974.

11. Az előbbi lakóház udvari nézete, lekontyolt házvégi tetővel. Táp (Győr m.) 1974.

Mögötte az oromzat deszkázata a szó szoros értelmében háttérben marad. Aminek a felületét legfeljebb egy vagy két kis méretű, fűrészelt padlásablak bontja csak meg. Az ügyesebb ácsok ritkán egy-egy monogramot, szimbolikus jelet is bevágtak az orom deszkázatába. (L. 1—8, 13—16. kép.)

Magát a szegélydeszkázatot a múlt században, de még a századunk elején is szívesen díszítették színes motívumok festésével, de ennek nyomát alig találhattam, mivel az időjárás pusztító hatásának éppen ezek a deszkák tudtak a legkevésbé ellenállni. Időről-időre cserélni kellett őket, s nyilvánvaló, hogy a húszas évektől a megújításoknál ezeket a festett díszeket nem alkalmazták.

A Kisalföld északi oldalán, csehszlovákiai területen azonban gyakrabban maradtak meg festett szegélydeszkák. Különösen a Mátyusföldön őriztek meg sok példányt a hetvenes évek közepéig. Ez azonban korántsem tekinthető véletlennek. Itt a szegélydeszkákat védettebben építették be mint másutt. Ugyanis az itteni nádazók úgy verték fel a héjalást, hogy az jelentős vastagságban a szegélydeszkázat fölé magasodott, sőt azon néhány centiméternyire túl is nyúlt. Ez az esőtől, hólétől hosszú időre megóvhatta a deszkákat. Legfeljebb csak az oldalról verő eső moshatta a festett felületet. (Ezeknél a tetőknél a szegély szomszédságában a nádazás száliránya természetesen ferdén metszte a deszkák síkját.)¹²

Előfordult szórványosan, hogy egyes községekben a szegélydeszkázatot nem torombakötéssel rögzítették. Ilyen esetekben a rögzítő vasalás egyik végét a gerincszelemenre rögzítették, a másik végét a szelemenre merőlegesen, V alakban kovácsolták ki. A V szárain kiképzett lyukak révén szögezték fel a szegélydeszkázat egy-egy szárnyát. Ilyen módon szegték a tetőket pl. Rábcakapiban és a szomszédos, szintén tóközi Cakóházán.

A tetőszegélyek torombadeszkái felerősítésének fentebb ismertetett módjai csaknem kizárólagosak voltak az ötvenes évek második felében. Ekkor azonban egészen kivételesen láthattunk még olyan szegélydeszkázatot is, amelyet kovácsolt vasalások nélkül rögzítettek. A század elején készített néprajzi fényképeken még többször bukkanhattunk a nyomára, ami arra vallhatna, hogy a vasalás nélküli, faékkal rögzített szerkezet valaha népszerűbb lehetett. Ezeken a tetőkön a héjazat alá a szélső födélfákra, mind a két oldalon, megfelelő távolságban 2, 3 tartólécet erősítettek fel. A torombadeszkákon a léceknek megfelelő helyeken csapolási nyílásokat vágtak. Ezek segítségével ültették fel a deszkákat a tetőhéjazat szélei mellé. A torombadeszkákat a tartólécek fejébe vésett/fűrt lyukakba, fészkekbe vert faékek rögzítették. (Ehhez hasonló megoldással a kisalföldi bútorkészítő asztalosok is éltek.)¹³

¹² Alapvető fontosságú munkájában Pálos Ede nemcsak a leírását adta e tényeknek, hanem a deszkaoromzatos ház nézeti rajzát bemutatva, érzékeltetni is próbálta az egykori díszítő gyakorlatot. Sajnos, az ábrázolási módja itt sematikus. PÁLOS EDE, 1911. Rajza 151, leírása: 150, 154. Festett torombadeszkájú, torombakötésű deszkaoromzatos lakóházat fényképezett Bátky Zsigmond 1903-ban Apáczaszakállason (F 4463); Timkó Imre 1904-ben Kisbodakon – két épületre is hivatkozunk – (F 6638, 6639). Bátky épületének oromzata az olvasható felirat szerint az előző évben készült.

¹³ Faékes szegélydeszka-rögzítést mutatott be Szakony községből PADÁNYI GÜLYÁS Jenő, 1937, VIII. lapon a 6. ábráján. Igaz, ez a rajz felső csonkakontyos tető részleteit örököltette meg. Timkó Imre

A torombakötéses szegélydeszkázatú oromzat a kistápai építőkultúra egyik legjellegzetesebb eleme. A fentebb már jelzett festésen kívül sokszor a deszkázat belső szélének mintás, leginkább hullámvonalas fűrészelésével is igyekeztek szebbé, mozgalmasabbá tenni a homlokzatot. Ennek további módja lehetett az, hogy a torombadeszkákat több rétegből szögezték össze. A deszka külső szélénél az egymásra rakott deszkaszálak fedték egymást, a belső oldalon pedig a felső deszka mindig keskenyebb maradt. A felső deszkaréteg belső szegélyét is általában az alsó deszka belső szegélyének pontosan megfelelő formában fűrészelték ki. Úgy tűnik, hogy az ilyen módon kiképzett szegélydeszkák az első világháborúig gyakrabban készültek. Erre utalhat az is, hogy a korai néprajzi fényképeken elég sokszor

12. Ágasfás, deszkaoromzatos, torombakötéses lakóház. Tápiószek (Győr m.) 1974.

Kisbodon 1904-ben fényképezett kivételesen szép festéssel díszített, faékes rögzítésű szél-deszkázatot (F 6638). Ebben az esetben ollóágasos, vendégszelemenés tartószerkezetet készítettek, amit lézások nádaazással fedtek be. Magunk még 1958-ban Ószőnyben, a Budapest—Bécs közötti nemzetközi út mellett is fényképezhettünk ékelt szegélydeszkázatú torombakötéses deszkaoromzatot. Ennek a háznak ugyan a felvétel idején már sok részletét átépítették, de az általános archaikus jellegét a tetőszék ágasfás, szelemenés szerkezete különösen hangsúlyossá tette.

13. Ágasfás, vakolt oromzatú, torombakötéses lakóház. Ács (Komárom m.) 1938 előtt.

14. Nádazott oromzatú, torombakötéses lakóház. Imely (v. Komárom vm.) CsSzK. 1943.

15. Deszkaoromzatú, berakással díszített torombakötéses lakóház.
Martos (v. Komárom vm.) CsSzK. 1940.

megörökítették az ilyen oromzati szegélyeket.¹⁴ Mi magunk lényegesen ritkábban láthattuk ezeket, noha a faluképet korai gyűjtéseink időszakában még általánosan a deszkaoromzatok határozták meg. Valószínűnek látszik, hogy a húszas, harmincas évektől a javításokat végző mesterek nem újították meg az ilyen összetettebb, díszítettebb szegélydeszkázatokat.

A szegély- vagyis torombadeszkákat a homlokzat csúcsában összefogó torombakötések (vagy -kötények), amelyek szerkezetileg is a kisalföldi oromzatos nyeregtetők legsajátosabb elemeinek tekinthetők, díszítő funkcióval is rendelkeztek. Szívesen alkalmazták a kisalföldi ácsok. E megoldás kedveltségét mutatja az is, hogy igen sokféle változatban készültek. A legegyszerűbbek és valószínűen a

¹⁴ Hivatkozhatunk Bátty Zsigmond egykori kutatásaira: 1903-ból Kamocsán (F 4380), 1907-ből Imelyen (F 8687), illetve Martoson (F 8684) örökölt meg ilyen oromzatot. Györfly István 1912-ben Bernece községben (F 14000), Vargha László 1940-ben szintén Imelyen és Martoson készített idevágó felvételt. Antal Dezső Tany községben 1938-ban fényképezett hasonló oromzatot (C/63).

16. Deszkaoromzatos, torombakötéses és az oromzatán fűrészreléssel díszített lakóház.
Táp (Győr m.) 1976.

legarchaikusabbak alig kandikáltak ki a két szegélydeszka csatlakozása alól. Gyakran két, három férfitenyérynyi nagyságúra szabták ki őket. A legtöbbször azonban ennél lényegesen nagyobb méretben készítették el a torombakötéseket. Háromszögidomuk magassága átlagosan az oromzat egész magasságának ötöde, harmada között is változhatott, de egyes esetekben ennél nagyobbakat is készítettek. Előfordulhatott, hogy a magasságuk éppencsak elmaradt az oromzat felétől. A nagyra méretezett torombakötés deszkázata nemcsak a szegély szilárdságát szolgálta, de díszítőelemként is hangsúlyos, kiemelkedő szerepet kaphatott.

A legegyszerűbb esetben legfeljebb az alsó szegélyébe fűrészelték a szegélydeszkákéhoz hasonló hullámvonalat, bevágást. Különösen, ha a torombakötés több, egymás mellé szegezett deszkából készült, a szomszédos deszkaszálak egymáshoz simuló szélein szimmetrikus díszítőmotívumokat kialakítva fűrészelték ki. Ilyenkor kettős szimmetriatengelyt érvényesítettek. A torombakötés középvonalához igazodva ismétlődtek jobbra, balra a levágott kör ellipszis- rombusz-, szembenéző háromszög- stb. alakzatok. Ugyanakkor erre a tengelyre merőleges irányban is, a deszkaszálak illesztései mentén fölfelé és lefelé egyaránt minden befűrészelés, motívum ismétlődött. Az ilyen módon kialakított torombakötéseket teljesen általánosnak találták kutatóink a hetvenes évekig Győr, Moson, Pozsony, Komárom egykori megyék területén és a csatlakozó szomszédos körzetekben. Nem

17. Ívelt szegélyű, falazott oromzatú, zsúpfedésű lakóház. Tápió (Győr m.) 1976.

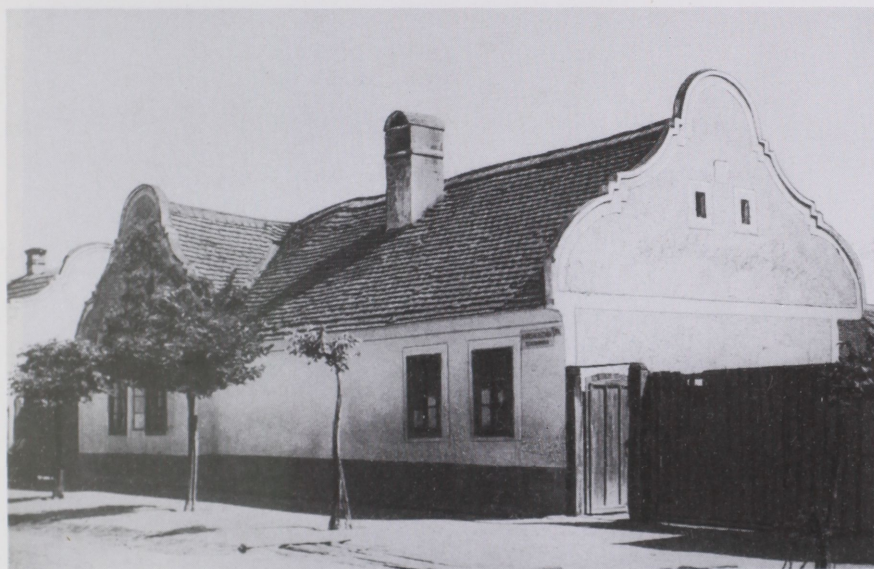
mutatkozott különbség a Kisalföld magyarországi vagy csehszlovákiai szakasza között sem.¹⁵

Nem számított ritkának az sem, ha a torombakötést — akár csak a szegély-deszkázatot is — több deszkaréteg összeszegelésével alakították ki. Ez a torombakötést erősebbé, teherbíróbbá tehetette, de alkalmassá tette arra is, hogy a felső réteg megszakításával, rövidebbre vágásával az árnyékhatast is kihasználva, növelhessék a torombakötés dekorativitását, plasztikusságát. Az így kialakított torombakötések alsó szélei általában erősen tagolt, fűrészelt díszítést kaptak. A felső deszkarétegen és az alsó szegélyén egymástól csak látszólag független vonalat vágtak be. Ez a két eltérő, de szomszédos szegélykiképzés a maga mozgalmas vonal- és árnyékhatastásával az oromzat és a homlokzat legdekoratívabb, legharmonikusabb

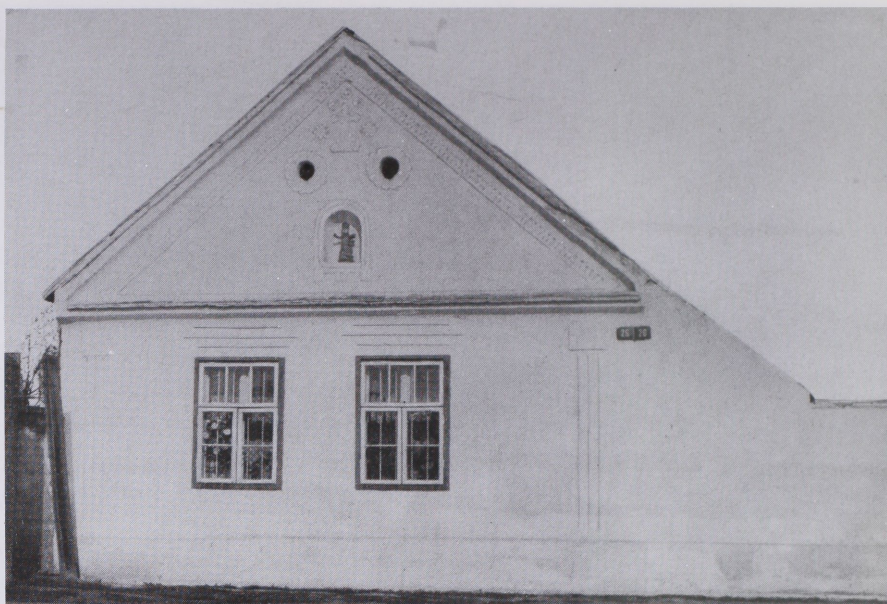
¹⁵ A Néprajzi Múzeum korai fényképfelvételei közül egy ásványi utcakép örökölte meg a század első éveiben (F 5581), ezen több szomszédos házon szimmetrikus fűrészelésű torombakötény látható. Bátkynak 1903-ból köszönhetjük Apácaszakállason készített képét (F 4463). Antal Dezső, Szilas községben 1938-ban is megörököltette (C/62). Az idevágó példák tetszés szerint gyarapíthatók lennének. A teljes anyag felsorolását azonban terjedelmi okokból nem vállalhatjuk. A magunk terepmegfigyelései 1957-től 1975-ig, minden tekintetben egybevágnak a szakarchívumainkban megőrzött anyaggal.

18. Falazott oromzatú, zsúpfedésű lakóház. Táp (Győr m.) 1974.

19. Ivelt szegélyű, falazott oromzatú, cserepezett, keresztzárnyas lakóház.
Lébény (v. Moson vm.) 1938 előtt.

20. Vakolathímes falazott oromzatú lakóház. Hegysúr (v. Pozsony vm.) CsSzK. 1974.

21. Oromfal vakolathímes díszítése (részlet) Hegysúr (v. Pozsony vm.) CsSzK. 1974.

22. Oromzati fülke a Madonna népi kerámiaszobrával. Hegysűr (v. Pozsony vm.) CsSzK. 1974.

23. Felsőcsónkakontyos lakóházak utcaképe. Bő (v. Sopron vm.) 1937 előtt.

meghatározó elemévé tehetette a torombakötést. Úgy tűnhet, hogy ezt a különös hangulatú kiképzést elsősorban a Szigetközben és a Csallóközben kedvelték.¹⁶

Ha a torombakötés felületét egységesen simára gyalulták, szívesen irták rá az építető gazda (gazdák) és házastársuk (-saik) monogramját, feltüntették a készítés évszámát. Ez a szokás már a múlt század utolsó évtizedeiben is úgy élt, amint azt századunk első éveiben még gyakorolták. A Csallóközben, Komárom megyétől egészen Hont területéig, de fel a nyitrai magyarság településkörzetéig azonban általában nem hagyták simán a torombakötések felületét. Egyszerűbb formában keskeny léceket szögeztek fel a kötés felületére. Ezekkel kisebb-nagyobb mezőkre tagolták, kereszt- és hosszirányban, gyakran ferdén is apróbb, nagyobb szakaszokra szabdalták a torombakötés deszkázatát. A felszögezett léceket magukat is néha profilozással tették változatosabbá. A lécek díszítő hatását külön fokozhatta, hogy árnyékot vetettek a környező felületre.¹⁷

A legszebb torombakötéseken a díszítést deszkaberakással alakították ki. Ezek megjelenése, jellege, de a technikája is az ún. napsugaras homlokzatokhoz állt közel. Ismeretes egymásnak dőlő szálakkal berakott torombakötés.¹⁸ Van adatunk napsugaras berakású torombakötésről is.¹⁹ Népszerű volt az a megoldás, amikor a deszkafelületet több szakaszban, különféle szálirányban csoportosított lécezzel fedték be, mintha bonyolultabb mozaikparkett-felületet készítettek volna. Pl. középen vízszintes irányú lécekkel téglalapot képeztek ki, oldalt jobbról és balról sugarasan fedett háromszög-idomokat alakítottak ki. A határoló és osztó léceket egy-egy esztergályozott elemsor felszegezésével plasztikusan is hangsúlyozhatták. Ezek a díszítményegyüttesek esetenként zsalugáteres ablakokra utaló formát is kaphattak. A berakásos felső rész alját áttört elemekből felszegezett, vagy halszálkásan rakott díszítősáv szegte be. A berakásos torombakötések esetében a készítő mesterek tudatosan megfelelő alakzatokban igyekeztek a szögeket beverni, így a felfelületből kicsillanó fém ritmusa, szabályossága, vonalrendszere is önálló díszítőeleme lehetett az oromzatnak.²⁰ Készítettek kazettásan berakott felületű

¹⁶ Timkó Imre 1904-ben két Kisbodakon készített fényképére utalunk elsőként (F 6638, 6639). Ezeknél a torombakötésre és a szegélydeszkák csúcsára széles talpazatú kettős keresztet is festettek. Bátky Zsigmond felvételei közül idézzük a Megyercsen (F 4383), Nemesócsán (F 4449) 1903-ban készítettéket. Voltának példák Antal Dezső gyűjteményéből is, mint pl. a Tany 1938 C/63 jelzésű.

¹⁷ Bátky Zsigmondnak két 1903-ban készített fényképére utalhatunk, az egyiken gutai (F 4358), a másikon megyercsi (F 4388) házat örökölt meg.

¹⁸ Ernyey József felvétele 1911-ből Pógrány községben (F 12479). Ezt 1903-ban vagy 1905-ben készítették a homlokzat feliratának tanúsága szerint. Hasonló fényképet köszönhetünk 1938-ból Antal Dezsőnek Nemesabony községből (C/34).

¹⁹ Például szolgálhat Bátky Zsigmond 1907-beli martosi felvétele (F 8684). Ezen a képen ágasfás, szelemenés tartószerkezetű tetőhöz kapcsolódott ez a megoldás. Ami jelezheti azt is számunkra, hogy vidékünk ágasfás megoldása korántsem valamiféle esztétikai igényt nélkülülő, építőtechnikai primitívséggel magyarázható, de ennek elemzése témánkon túlmutat.

²⁰ Ilyen torombakötést Bátky Zsigmond 1907-ben Imelyen (F 8687) örökölt meg. 1940 körül Martoson, Imelyen és a környező falvakban számos változatában dokumentálta Vargha László. Magunk tapasztalatából tudjuk, hogy ezeket a házakat a helyi lakosság a hatvanas évektől kezdte feladni.

torombakötést is. A felületet tagolhatták nagyméretű, sarkukra állított négyzet-alakzatok kiképzésével, de kialakíthatták sakktáblás hatású, apró kockásra is.²¹ E technikai és formai sokféleség egyáltalában nem bontja meg a nagytájra jellemző egységet, legfeljebb a kisebb regionális egységekre utalhat, vagy egy-egy kis táj keretei között egykor virágzott műhelyek, mesterkörök emlékét idézheti. Ezek biztonságos megragadásához azonban vizsgálataink időszakában már nem voltak meg a feltételek, hiszen a hagyományos építőkultúra emlékei nagy területeken már csak nyomokban voltak tanulmányozhatók.

A sövény- és deszka-ormfalaknak gyakori velejárói voltak az oromzatok alája beépített szélesebb, keskenyebb vízvetők. Ezek praktikus haszna nem lebecsülhető. Hatásosan óvták a csapadékra érzékeny földfalazatokat, tapasztásokat, meszeléseket a beverő esővel, hócsurgalékkal szemben. Együttal esztétikailag jól tagolták a homlokzat felületét, egyszerre elválasztást és kapcsolatot teremtettek az oromzat és a homlokfal között. A jelenlegi ismereteink alapján nem mondhatjuk meg, milyen esetben mellőzték a vízvetők készítését, mikor tartották fontosnak az alkalmazását. Annyit állíthatunk, hogy a városi központokban (mint Komáromban is) szívesen éltek a beépítésükkel a szerényebb anyagi tehetségű rétegek házainál (2 vagy 3 ablaktengelyes épületek). Talán az is igazolható, hogy napjaink felé haladva mind kevesebb gondot fordítottak rájuk. S talán az sem véletlen, hogy a falazott oromzatú házak esetében a vízvetőket többnyire mellőzték a Kisalföldön.

Az eddigi leírásokból kitetszhet, hogy a sövény-, nád-, deszkaoromzatos lakóházak tetőszéke többé-kevésbé a homlokzati fal és az oromzat elé nyúlik. Néha a tetőszegélyek kiállása meghaladhatja az 1 métert is. Ennek elsősorban praktikus oka volt. Az oldalhomlokzatok falát is az erősen kiülő tetőszék védte, ez tette a lehetőségekhez mérten szárazzá. Érdemes felfigyelnünk, hogy a leginkább hagyományos kiképzésű sövény- és deszkaoromzatos épületeken a tetőszegély kissé ferdén, csuklyaszerűen ül ki a homlokzat elé. A tető gerince áll ki leginkább, a koszorúgerendák végei pedig alig, vagy egyáltalában nem lépik túl a homlokzat falkoronáját. Így az épületek tetőszékei oldalnézetben kissé előredőlő formát mutatnak. Nem tekinthető az sem ritkaságnak, ha az épület oromfalai a tető széleihez igazodva szintén kismértékben ferdék, kifelé „dőlnék”. Adatközlőink közül sokan ezt azzal magyarázták, hogy az épületek avultságuk miatt megrokkantak. Igaz ugyan, hogy elsősorban a legtradicionálisabb és legrégiesebb épületekhez kapcsolható jelenségről van ebben az esetben szó, de ezeket az épületeket eleve ilyen ferde tetőszéllal és ferde homlokzattal kívánták tudatosan megépíteni, ilyenek szánták őket. Az így elkészített oromdeszkázaton a beverő eső sem állhatott meg.

²¹ Az előbbire például idézhetjük Bátyk Zsigmond 1903-ban Szimőn megörökített fényképét (F 4398), az utóbbira a legszebb példát Bernece községből Győrffy István felvétele kínálhatja (F 14 000). Ez utóbbi értékeléséhez tudnunk kell, hogy ez a kisalföldi elem a honti tájra valószínűleg a legújabb fejlődés eredményeként jutott el a XIX. század vége előtt, mivel ott az alsó-csonkakontyos tetők voltak korábban elterjedve. Erre val Győrffynak ugyanakkor, ugyancsak Bernecen készített másik felvétele (F 13 999).

24. Nádazott oromzatú felső csonkakontyos lakóház részlete.
Hideség (v. Sopron vm.) 1937. előtt.

Érdeemes megjegyezni, hogy az ollóágasos tetőszékeket vidéünkön ún. szelfógókkal állítják fel, ami a tetőszék hosszirányú elmozdulását eleve ki is zárja.²² E jelenséggel sokszor találkozhattunk a Kisalföld Győr környéki központi zónájában is.

A sövény- és deszkaoromzatos házakkal együtt kell tárgyalnunk a falazott oromzatú épületeket. Vidékünk egészétől nem idegenek az utóbbi kétszáz évben a téglából, esetleg mórbból rakott oromfalak. A helybeli népi építőgyakorlat falun, mezővároson, városban egyaránt ugyanúgy alkalmazta, amint szívesen éltek ilyen szerkezeti és formai megoldásokkal a kisalföldi uradalmak építtetői és építői is.²³

Megközelítően meghatározhatjuk, honnan merítették tájunk falusi és mezővárosi építőmesterei. Különösen fontos volt Győr, Komárom és külvárosaik szerepe. Itt a XVIII. század folyamán olyan barokk stílusú, két és esetleg három ablaktenge-

²² E jelenségre vonatkozóan megfelelő méréseket nem végezhattunk el, arra nem nyílt alkalmunk. A fényképes dokumentálás pedig behatóbb elemzést nem tesz lehetővé.

²³ Kutatásaink kezdetén 1957 körül még néhány eredetileg egyházi tulajdonban volt major épületegyüttesét szemrevételezhettük. Sajnos, dokumentálásukra nem vállalkozhattunk. Példaként említhetjük Tarján-pusztát, Győrszentmárton déli szomszédságában, a Rábca abdai átkelőhelye keleti oldalán fekvő Káptalan-major. Az egykori Hédervári uradalom világát idézte meg előttünk a Mecsér és Ásványrő közt fekvő Károly-major, noha részben lebontása, részben átépülése eléggé előrehaladt állapotban volt.

lyes, sokszor boltozott tornácú lakóházakat építettek, amelyek beosztásban, szerkezetben és használatukban közel is álltak a vidéken élő módosabb földművesek hajlékaihoz, de kivitelükben, megformálásukban meg is haladták az átlagos színvonalat, tudatosan törekedtek a kortársi követelmények művészi, építészeti kielégítésére is. Ennek az egyik jele volt a gondosan megformált oromfal emelése is. Példaként hivatkozhatunk Győrújváros ilyen lakóházainak zárt utcasoraira. Ezeket vizsgálva sejthetjük, hogy a városi (és a külvárosi) földműves polgárok, kézművesek, fuvarosok stb. rétege volt az a társadalmi közeg, amely a táj rusztikus közösségei számára adaptálta és közvetítette az 1700-as évek építészeti és építőtechnikai vívmányait. Ez a városokban élő, de az agrárszférában érdekelt, és a táj valamennyi rusztikus elemével érintkező közösség volt képes folyamatosan közvetíteni is a „magasabb” kultúrához kötődő technikai, esztétikai elemeket, illetve ezek összetettebb együtteseit. Ez persze nem zárhatja ki, hogy bizonyos jelenségek, jelenségcsoportok ne tetemes késéssel érkezzenek meg falvaink világába. A múlt század végén, századunk első évtizedeiben még „frissen” és egyszerre hódíthatott a barokk, a klasszicizmus vagy a romantikus neogótika stb.²⁴

25. Felsőcsónkakontyos deszkaoromzatú lakóház. Jóka (v. Pozsony vm.) CsSzk. 19/4.

²⁴ Jó példa lehet erre, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum szigetközi eredetű barokkos oromzatú lakóházában 1907-ből való mestergerenda datálja az építés egészét.

A falazott oromzatok között a legrégebbinek és egyben a legelterjedtebbnek az egyszerű, egyenes vonalvezetésű, háromszögletes formájú oromfalakat tarthatjuk. Az orom két oldalt végig legalább 30-40 centiméternyire a tetőhéjazat fölé emelkedett. Úgy falazták fel, hogy lehetőleg az udvari és hátsó homlokzatokat kísérő ereszt vagy csepegő rész fölé kinyúló tetőszakaszból is minél többet takarjon. Ezért általában az oromfal alsó része jóval szélesebben kiállt, mint a hosszanti falak oldalsíkja. Ezt a megoldást statikailag úgy oldották meg, hogy az épület végfalain fűlszerűen konzolokat falaztak ki. Mivel a tetőszék aszimmetrikusan helyezkedett el az épület hosszmenti középtengelyében, hiszen a hátsó ereszt jóval keskenyebb volt mint az udvar felőli, ahol a tetőszél másfél méterre is kiülhetett, ezért az oromfal is és az aláfalazott konzolok is szintén aszimmetrikus kiképzést kaptak. A konzolos aláfalazással együtt is, anélkül is gyakori megoldás volt, hogy az oromfal udvar felőli, szélesen kiülő aljába erős gerendát építettek be, ami segített az oromfal terhét a homlokzati falra áthárítani, és szilárdabbá tette az oromzat udvar felé kiugró szakaszát. A szélesen kiülő ereszaljjal épített házak esetében fordult elő (nem is ritkán), hogy — noha vidékünk túlnyomó részén nem volt szokásos tornácok kiképzése — az utcai végfal mellé falazott pillérű kiskaput, utcaajtót építettek be oly módon, hogy a kaput befoglaló külső pillért az oromzat aljáig felfalazták. (Persze az is jellemző, hogy sokszor ezeket az utcai kiskapukat nem használták.)

26. Felső csonkakontyos, festett díszítésű deszkaoromzatú lakóház utcai nézete, elfalazott homlokzati padlásfeljáróval, előszinnel. Taksony (v. Pozsony vm.) CsSzK. 1974.

Az oromfalak kiképzésében több változatot alakított ki a helyi építőgyakorlat. A legegyszerűbb esetben az oromzat szegélye ún. macskajárdás volt: vagyis lépcsőzetesen, téglasorról téglasorra keskenyedett a fal. Úgy tűnik, ez a kiképzés tekinthető a legrégebbi falazási módnak. Gyakoribbnak látszik az oromfalak szegélyének sima, egyenes vonalú kiképzése. Ebben az esetben a téglafal lépcsőzetes peremét megfelelően faragott téglákkal kitöltötték. Az oromfalazáshoz nagyon erős, mészből gazdag habarcsot használtak. Az oromfal koronaszegélyét azzal is tartósabbá igyekeztek tenni, hogy a felületébe méretre vágott cserepeket nyomkodtak bele. A cserép védte a habarcsot. Előfordult, hogy a cserepeket ugyanúgy egymást takarva, pikkelyesen rögzítették a szegély felületén, mintha a falkoronát mint tetőt fedték volna. Voltak olyan cserépfedésű épületek, amelyek ormfala nem emelkedett ki a tetősíkból. A tetőhéjalás cserepezése az oromzat homlokzati síkjáig kifutott. Ilyen volt a Fertő melléki, pl. a széplaki házak jelentős részének a kialakítása, de nem volt ismeretlen ez az eljárás Kapuvár környékén sem.

Az oromzatokat nem minden esetben falazták fel úgy, hogy felül és a két alsó sarkon csúcsosak lettek volna. Bőven volt példa arra, hogy a felső csúcs helyén néhány téglányi nagyságban vízszintes síkú kiképzést készítettek. Különösen a Szigetközben, Győr környékén, a Csallóközben sokszor fordultak elő olyan homlokzatok, amelyeken az alsó sarkokon és a felső csúcs helyén vízszintesen

27. Felső csonkakontyos, festett díszítésű deszkaoromzatú lakóház 1842-es évszámmal. Taksony (v. Pozsony vm.) CsSzK. 1974.

28. Lekontyolt, nádazott tetejű lakóház sövénykéménnyel. Hegykő (v. Sopron vm.) 1937 előtt.

29. Lekontyolt tetőzetű ágasfás szelemenés előszínes lakóház. Hegykő (v. Sopron vm.) 1937 előtt.

kifalazott tagozatokat alakítottak ki. Ezeknek kifejezetten a romantikus, neogótikus, eklektikus városi, uradalmi és vasúti építészeti gyakorlattal volt kapcsolatuk. Vakolat-architektúrájuk formakincse is ilyen forrásokból táplálkozott.

A falazott oromzatoknak tájilag sajátos alakváltozatai voltak az íves körvonalú oromfalak. Néha előfordult, hogy az oromzat csúcsrésze az ilyen homlokfalon is háromszögletű volt, noha alatta konkáv és konvex ívű falmező húzódott. A legáltalánosabban azonban az íves körvonalú oromzatokat félköríves oromcsúccsal falazták fel. Ezeket a félköríves orommezőket többnyire mindig néhány téglányi vízszintes válltagozatból indították; de ez a vállperem el is maradhatott. A konkáv és a konvex ívelésű szakaszok csatlakozási pontjain szintén szokásos volt egy-egy vízszintes, függőleges lépcső-, válszakasz beépítése, de ezt el is hagyhatták. Az ívmezők közvetlenül sarkosan metszhették egymást, ha konkáv mező konkáv mezővel kapcsolódott. (L. 17, 19. kép.)

Valamennyi falazott oromzattípus esetében az oromfalakat gondosan vakolták. Vakolatot kapott a tetősík és az oromzat koronája közötti belső falfelület is. A padlástérbe eső részek azonban gyakran maradtak vakolatlanok. Az oromzatok falteste kívülről mindig sík volt, belső oldalukon a gerincselemen alá és a vendégszelemenek alatt esetleg egy-egy erősítő bordát, pillért falaztak, de ezek szerves részei voltak a falszövet egészének.

Az oromzatok falába általában két szimmetrikus elhelyezésű ablakocskát vágtak. Ezek néha egy-egy nagyobb méretű szoborfülkét foghattak közre. Olykor az oromzat ablakai közé vagy fölé feliratmezőt vagy valamilyen hangsúlyos architektonikus elemet képeztek ki. Az építettő, renováltató gazda és felesége monogramja, az építés évszáma kerülhetett ide. Az oromzatok alsó sarokmezőibe — különösen ha konvex ívelésűek voltak, — szintén kerülhetett egy-egy vakolatdísz (többnyire kör, karika- vagy csigavonal-motívum). A nagyobb felületek tagolására és az oromzat körvonalainak hangsúlyozására másként vakolták az oromfal szegélyét és belső mezőjét. A széleken arasznyi sávban mindig sima vakolatot képeztek ki, ezeken belül szívesen hordtak fel kavicsos vagy fröcskölt, tehát rücskös habarcsot. Nemritkán vízszintesen és függőlegesen futó vakolatsávok, lizénák kialakításával is igyekeztek mozgalmasabbá tenni az oromfalat. Az ablakok, szoborfülkék széleit hasonló módon vakolatsávokkal keretezhették, ami hangsúlyosabbá tette kiképzésüket, tagoltabbá tette az oromzat egészét.²⁵ (L. 20—22. kép.)

²⁵ PÁLÓ Ede a fentebb már többször idézett tanulmányában több példát mutat be. Utalunk 1. a és 2. a tábláira. Számos fényképen dokumentálta Bátly Zsigmond és néhány segítőtársa a falazott oromzatokat. Pl. macskajárdás oromzatú házat fényképezett 1903-ban Bátly Apácaszakállason, Nemesócsán (F 4458, F 4446). Simára vakolt szegélyű, csúcsán tompított oromzatot 1904-ben Ásványon Timkó Imre örökölt meg (F 6698). A romantikus, neogótikus hangulatú, vízszintesen kifalazott tagozatú, homlokzati oromzatot ugyancsak Ásványon Timkó fényképezett, szintén 1904-ben. Konkáv, konvex kombinációjú oromfal példájára elég Bátly 1903-ban Némán készített fényképére utalnom (F 4475). A magunk gyűjtései során alkalmunk volt arról ismételtlen meggyőződni, hogy ezek a formák aligha különíthetők el területileg. Egyszerre és egymás mellett léteztek. Példaként idézhetjük Halászi község főutcáját, amelyen utcasorban álltak a macskajárdás sík oromfalak, de volt olyan szakasz is, amelyen egymás mellett sorakoztak az ívelt szegélyű oromfallal épített lakóházak.

A falazott oromzatok a Kisalföld egész területén széles körben elterjedtek voltak. Falvainkban elsősorban a módos és tehetősz gazdaréteg építkezéseinél került sor az alkalmazásukra. A falvakban tevékenykedő nem paraszti elemek is, bizonyos vagyoni szint felett, ha tradicionális életkeretek között éltek, szintén ilyen épületeket emeltettek maguknak. A városok, mezővárosok földművesgazdái, kézművesei, akárcsak a szerényebb értelmiségi rétegek közösségi méretekben ilyen házakat építettek. Pl. Csorna, Kapuvár, Szil épületállományát e szerint alakították ki.

Felfigyeltünk azonban arra, hogy a hagyományos, falazott oromzatú házak számaránya századunk folyamán csökkent, a deszkaoromzatúak száma növekedett. Ezt természetesnek találjuk, ha a változás társadalmi, vagyoni hátterét elemezzük. A falazott oromzatú lakóépületeket azok a családok építették, amelyek anyagilag a legjobb helyzetben voltak. Gazdaságuk olyan méretű volt, gazdálkodásuk pedig olyan módon fejlődött, hogy a helyi polgárosulásnak állandó résztvevői lehettek, életformájuk folyamatosan távolodhatott a helyi hagyományoktól és a helyi kötöttségektől. Ezek a század eleje után lakóházaikat lebontották, és gyökeresen más típusú épületeket emeltettek. A tradicionális kötöttségekből kiléptek, a helyi építő gyakorlat többnyire csak a gazdasági építményeik kialakításában érvényesült.²⁶ Ezek az építetők a kisvárosok pallérjai és építőmesterei közvetítésével az egykori városok úri, polgári, iparos elemeinek eklektikus formáit, megoldásait fogadták el.

A szerényebb vagyonú, kisebb jövedelmű rétegek kénytelen-kelletlen fenn kellett tartásuk hagyományos lakóépületeiket, és ha építettek is, a gazdaságuk szempontjából elengedhetetlen bővítéseket, korszerűsítéseket végeztek el. A lakóházaik struktúráját nem érintő kisebb beavatkozásokat vállalhattak csak. Elsősorban az ablakokat bővítették, esetleg a hajdani egyetlen utcai ablak mellé vágattak másodikat. Kicserélték az ajtókat stb. Egyébként a tető konstrukcióját, formai kiképzését, az oromzat jellegét, de még a fedés anyagát sem változtatták meg általában. Azoknak a családoknak, amelyek a múlt század utolsó harmadában csak deszkaoromzatos házra futoíta, alig nyílt alkalma az építő- és lakáskultúrában gyökeres előrelépésre. Változtatni azonban legalább formai vonatkozásokban igyekeztek, még akkor is, ha a ház egészét vagy lényeges szerkezeti elemeit nem érinthette az átalakítás. Az építetők fő törekvése az volt, hogy legalább a lakóépület utcai homlokzatát a lehetőségekhez képest minél polgárosultabb jellegűvé tegyék. Tudatosan igyekeztek a paraszti vonásokat megszüntetni, kiküszöbölni, elsősorban a külső látványban. Az utcai homlokzat után az udvarin változtattak. Azt szerették volna elérni, hogy rangosabb, fejlettebb állapotokat sejtessen a ház utcai megjelenése, mintegy fokozza a lakók iránti társadalmi, gazdasági, kulturális, erkölcsi bizalmat. Ennek köszönhetően gyakran adtak a falusi kőműveseknek megbízást, hogy a tömés, azaz vert falú, vagy sárfalú

²⁶ Ezzel magyarázható az is, hogy a vakolatarchitektúra helyi emlékei nagyon megfogyatkoztak a gyűjtéseink időszakára. Mi már nem, vagy alig láthattunk olyan formai megoldásokat, amelyeket PÁLÓs Ede, 1911, 152. bemutatott.

30. Lekontyolt tetőzetű, zsúpos lakóház léckerítéses előszínnel, sövénykéménnyel. Beled (v. Sopron vm.)
1937 előtt

31. Gádorokkal épített ereszalj. Jókai (v. Pozsony vm.) CsSzK. 1974.

épülethomlokzat elé téglából köpenyfalat készítsenek, és arra oromzatot falazzanak. E „diszlet”-jellegű falazás mögött szinte minden változatlan maradt. Ez a beavatkozás gyakran azzal is együtt járt, hogy a konyha- és a kamraajtó elől lebontották az igen szép és hangulatos boltozatokat, gádorokat. Hiszen ezeknek tájilag meghatározó, falusiassággal asszociált, népi hangulata volt. Az építészeti, építkezési gyakorlat vagy ízlés ilyen természetű változásai mögött ugyanazok a rendkívül összetett társadalmi, tudati átalakulások munkáltak, amelyek a tradicionális viselettől való határozott és tudatos elforduláshoz vezettek. Sajátos, hogy amint a népviseletről kivetkőző közösségeknek sem sikerült igazából a kortársi polgári divathoz felzárkózniuk, hiszen csak ahhoz igazodó viselet alakult, az építő kultúrában is csak polgáriasuló, átmeneti formációk jöttek létre. Sokszor ezekben csak a régitől való elfordulás és az új keresése ütközött ki. Egy-egy ilyen részleges átépítésnél szerkezetileg és formailag egyaránt rendkívüli feladatot jelentett a régi és az új összekapcsolása.

A deszkázott, illetve falazott oromzatú nyeregtetők történeti előfordulását érdemes feladat lenne vizsgálni. Ehhez azonban a deszkaoromzatos nyeregtetők kérdésében még nem rendelkezhetünk elegendő történeti adalékkal. A falazott oromzatok tekintetében, — mint erre már utaltunk — megvannak a támpontjaink. Jelen tanulmányunk szempontjából — úgy véljük — elégséges csak annyit rögzíteni, hogy ez a tetőforma széles körben ismert volt a XIX. század közepétől. Igaz, ha időben távolodunk napjainktól, vagy a Kisalföld belső sávját elhagyjuk, a fentebbi alapformától eltérő változatokra is rátalálhatunk. Ezek közül egyes típusok bizonyos körzetekben tömegesek, mások pedig csak szóróványosan fordultak elő.

A Kisalföld délnyugati, Sopron megyei körzetében, illetve az északnyugati, északi sávjában, a Csallóközön túli területen, az ún. Mátyusföld nyugati részén egyaránt a felső csonkakontyos tetőformával építkeztek hagyományosan. A harmincas, negyvenes években még ennek volt közösségi érvénye. A két tömbben ugyan az építő gyakorlat bizonyos részletkérdésekben eltért, a szerkezeti, formai alapképlet azonban a nem is jelentéktelen távolság ellenére is lényegében azonos volt. Ennél a típusnál a nyeregtető végét a végfalra támaszkodó trapéz alakú oromzat zárja le, amire a tető csúcsától kiinduló farazat, konty borul. Szakirodalmunk eddig csak a soproni, Fertő melléki változatról adott hírt.²⁷ Az északi, a mátyusföldi rész, sajnos, máig nem került a hazai néprajzban ismertetésre, noha számos részletében az egész magyar nyelvterület népi építkezésének egyik legsajátosabb kistáji típusát ismerhetjük fel benne. A csehszlovákiai kutatás az utóbbi években többször foglalkozott e vidék építőkultúrájával.²⁸

A Kisalföld nyugati, délnyugati negyedében felbukkanó felső csonkakontyos tetőzeteket nehezen tudnánk elkülöníteni a vasi táj szerkezetileg is, formailag is

²⁷ PADÁNYI GULYÁS, Jenő 1937, VIII. lapon a 2, 3, 4, és 5. jelű ábra, amely Szakony községből származó épület rajzát adja közre. A 23—38, a 46, a 93 és a 97. fényképei eligazítóak.

²⁸ Tanulmányunk szempontjából a legpontosabb és legjobban dokumentált bemutatását Václav MENCEL, 1980, közlésének köszönhetjük. A 121—137. lapokra utalunk. Különösen fontos 132-től.

hasonló tetőszékeitől. Fel lehet elvileg vetni, hogy ezeket igazában ne is tekintsük a kisalföldi házvidékhez kapcsolódó építési, szerkesztési alkotásoknak. Ezt a megfontolást el kell utasítanunk, hiszen az északi, északnyugati pozsonyi, nyitrai tájak, a Kis-Dunán kívül eső területek részmegoldásokban eltérő, ám alapszerkezetében, megformálásában hasonló tetőzetei azt sejtetik, hogy korábban lényegesen nagyobb jelentősége lehetett a felső csonkakontyos kialakításnak az egész nagytájon. (L. 2—3, 23—24. kép.)

A soproni, Fertő melléki részeken a tető váza a felső csonkakontyos forma esetében a belátható időben mindig ágasfás és ollóágasos, szelemenes volt, ez utóbbi szerkezetet általánosan két vendégszelemennel erősítették meg. Itt a gerincszelemen alig nyúlt túl a ház homlokfalán. A vendégszelemenek végeit viszont jelentősen előreugratták. Olykor két métert is megközelítően kiült. A vendégszelemenek végeire kereszt irányban gerendát fektettek. Erre támaszkodtak a farazat fedélfácskái, szarufái. A vendégszelemenek végétől, a falon éppen csak túlnyúló koszorúgerendáig a tetőhéjazat szegélyét visszaugratták. Így a tetőzet a csúcstól a vendégszelemenek végéig hosszabbodott, onnét a falsíkgig rövidült. Ezzel kifejezetten csuklyaformát kapott. Ez a kontyolás megvédte a homlokzatot és az oromzatot az esőtől, de egyben télen biztosította a ház napozását, nyáron pedig árnyékot vetett.

A tetőt itt is szegélydeszkázat keretezte, de csak a két oldalt szegték be. A vízszintes héjalási szegély deszkázatlan maradt. Az oromzatot, egyes vidékeken, így a Fertő és a Hanság szomszédságában, nádfallal zárták el. Másutt függőleges deszkaszálakból szegeztek zárófalat, amibe két kis padlásablakot, világító nyílást vágtak. Sokszor előfordult, hogy az utcai oromzaton nyitottak ajtót a padlástérbe. Az oromdeszkázat elérhette a gerincszelement is, de nem számított ritkaságnak az sem, ha az oromfal csak a vendégszelemenek síkjaig futott. A vendégszelemenek és a gerincszelemen közötti rész a padlástérhez tartozott, ha a vendégszelemenek között vízszintesen mennyezetszerű lezárást készítettek.

A soproni, Fertő melléki csonkakontyos oromzatok szegélydeszkáit a belső széleiken többnyire hullámos fűrészeléssel díszítették, tagolták. A deszkázat felerősítésének itt is elterjedt módja volt a faékkal való rögzítés.

A harmincas években tömegesen készített néprajzi és építészeti felvételek meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a felső csonkakontyos tetőzetű épületek a falvaink és a hajdani mezővárosaink autochton lakossága körében túlnyomóan jellemző volt. Voltak olyan települések, településcsoportok, ahol a XIX. század folyamán a településképet a tehetős gazdák megváltoztatták pl. falazott oromzatú, nyeregtetős házak emelésével — hadd utaljunk akár Fertőszéplakra és a Fertő környéke falvainak sorára. Ezeken a településeken számos emléke maradt fenn annak, hogy a korábbi faluképet itt is a felső csonkakontyos tetők határozták meg. Sajátságos, hogy a felső csonkakontyos deszkaoromzatú házakat mindig növényi fedőanyagokkal héjalták, a falazott, teljes oromfalú épületeket pedig mindig cseréppel fedték. Úgy tűnik, a két tetőforma lassú váltása folyamatosan zajlott ezen a vidéken, nagyobb átrendeződésre azonban csak akkor került sor, ha valamilyen ok miatt teljes újjáépítés vált szükségessé.

Talán nem érdektelen utalni arra sem, hogy a pajták tetőformái általában (kevés eltéréssel) a lakóházak építőgyakorlatához kapcsolódtak. A belső területeken torombakötéses szegélydeszkázatot, teljes oromzatot készítettek. Mind a délnyugati, mind az északi tömbben a hagyományos (autochton eredetű) pajtatípust, felső csonkakontyos tetőszékkal építették.²⁹

Az északi, mátyusföldi részen a lakóházak tetőzetét, oromzatát ugyan a soproni, Fertő melléki felső csonkakontyos típushoz hasonlóan építették meg, de talán éppen azért, mert meglehetősen elszigetelt helyzetben volt ez a tömb, néhány jellegzetes helyi sajátosság alakult ki, ami nem zavarhat meg bennünket abban, hogy ne érzékeljük a típus alapvető szerkezeti, formai egységét. A pozsonyi, nyitrai, Kis-Duna fölötti részen is ágasfás, illetve ollóágasos, szelemenés váz hordozta a tetőzetet. A helybeli építők gyakorlata az volt, hogy ugyan a tetőzetet jócskán az utcai homlokzat elé ugratták, de a tetőzet csonkakonty alatti szegélyét függőleges síkban metszették le. Az oromzat deszkázata általában beljebb állt úgy, hogy az oromzat vázát alkotó jármok, csonka ollólabák, amelyek a csonkakonty alatti rész formáját szerkezetileg is meghatározták, az orom deszkázata előtt álltak jól látható helyen. Ezt a sajátosságot az oromzat díszítésénél (festésénél, faragásánál) ki is aknázták. A deszkázat a padlástér felől támaszkodott ehhez a járomhoz. Különösen abban az esetben volt fontos ezeknek a tartószerkezeteknek a szerepeltetése, ha a tető gerince nem érte el a homlokzat síkját.³⁰ Az északi sáv felső csonkakontyos kiülő tetőinek szerkezeti sajátossága, hogy a koszorúgerendákat (és a mestergerendát is) szinte a szegélydeszkázat síkjáig kiugratják a homlokzati fal elé. A koszorúgerendákat a homlokzat falára támaszkodó kötőelemekkel biztosítják.³¹ Az ebben is megnyilvánuló különös statikai gondosság megmutatkozott a homlokzaton látható ollóágasok, csonka ollók, jármok megszerkesztésében, kidolgozásában. Előfordult, hogy két keresztirányú kötőelemet is alkalmaztak egy ollópáron, sőt az alsót külön is két sarokkötő elemmel biztosítva kapcsolták az ollószárhoz. (L. 4, 25—27. kép.)

²⁹ PADÁNYI GULYÁS, Jenő, 1937, 85, 86. fénykép felvételei összevethetők az északiakkal Bátky Zsigmond 1903-ban készített Aha községben fotót (F 4927). Györffy István Szalatnyán dokumentálta 1912-ben (F 13955). Ernyey József Pogrányban örökölte meg (F 12450). A Fertő melléki adalékok sejtetni engedik, hogy a Kisalföld belsőbb övezeteinek deszkaoromzatos, torombakötéses pajtatípusa terjedőben volt. PADÁNYI GULYÁS, i. m. 83, 84. képei Hegykőről, VAJKA Aurél, 1937, rábcapái adalékait idéző szerkezetet sejtetnek.

³⁰ Václav MENCL, 1980, a 135. o. 348. ábráján 3 vázlattal szemléltette e tető és homlokzat, illetve oromzat elvi szerkezeti sémáját. Megjegyzésünk csupán annyi, hogy megállapításai nem a „Žitny Ostrov” (azaz a Csallóköz) építőgyakorlatára utalnak, noha ő oda lokalizálja, hanem a Csallóközön kívül fekvő, nyugat-mátyusföldi terület sajátos vonásait ragadta meg. Az általa említett helynevek is eligazítóak. Vágsellye, Diószeg, Vízkelet és Hegy. Ez utóbbi kettőt csak a magyar nevén említi. Nem tanulság nélkül való, hogy 1909-ből származó fényképen Újlak községből, a hivatkozott magyar települések szomszédságából szlovák házat mutat be. Az 1967. és 1974. évi csehszlovákiai gyűjtéseink során elsősorban Jókán, Kismácsédon és a Galánta szomszédságában fekvő Taksonyban látott épületeken figyelhettük meg e típust. A vágsellyei házat ismételtelen tanulmányozhattuk.

³¹ Václav MENCL, 1980, 345, 347. fényképe Diószegről, 353. fényképe Vízkeletről, illetve a fentebb idézett rajzának B. jelű részlete.

Mivel a homlokzat deszkázata ezeknél a házaknál mélyen bent ült az oromzat héjazata alatt, rendkívül széles, gondosan kidolgozott, meredek, nagyeesű vízvetőt készítettek, amelyeknek az oromzat esztétikai megjelenésében is meghatározó szerepük volt, hiszen a fal és a tetőszék csatlakozásánál hangsúlyos összekapcsoló, megosztó elemként jelentek meg. Az esőtől, csurgalékvíztől a helyi nádazási gyakorlat is segített megvédeni az oromzat egészét, az oromdeszkázatot, a szegélyelemeket. Amint arra már másutt utaltunk, a nádazók arasnyira a szegélydeszkázat fölé magasítva verték fel a nádat, egyben a nádazás felülemelkedő része néhány centire a szegélydeszkák síkja elé ért. Így a deszkázat nem is annyira a tető szélét fedte, hanem az oromzat elé álló tetőrész szélső vázelemeit takarta. Ezeknek a deszkaelemeknek a belső vagy alsó élét fűrészeléssel tagolták, díszítették. Itt is gyakorlat volt a szegélydeszkákat több rétegből összeszegezni, vagy a külső, a tetőhéjazattal érintkező szegélyét vastag lécszegezéssel erősíteni. Ezt a lécet a belső oldalán gyalult profilal tagolták, ami mozgalmasabbá tette a felületi és árnyékhatását. A tudatos takarás és a szegélydeszka díszítő hatásának hangsúlyossága nyilvánult meg az oromzat legszélső, koszorúgerendák végeire fektetett keresztgerendái esetében is. A legszélső oromváz-elem, járom ezen állt. Ezen a keresztgerendán nyugodott a vízvető alsó része is, ami persze kissé túl is nyúlt rajta. Ez elé a keresztgerenda elé általában felszegeztek egy erős takaró deszkát is, amit az alsó szélén hullámos, félköríves fűrészeléssel tagoltak. A deszkaszegély hullámvonala és a meszelt, fehér falra vetülő árnyéka e házak meghatározó esztétikai értékei közé tartozott.

Az általunk irodalomból vagy archívumokból felderített és a helyszínen megismert ilyen típusú oromzatok mindig függőleges szálirányú deszkázattal készültek. A deszkák egyszerű egymás mellé szegezésével zárták le az oromzatokat. Itt a tartóelemek miatt sem volt padlásfeljáró ajtó a homlokzat deszkázatába vágva. Arra azonban láttunk példát, hogy a tornácszerűen kiugró oromzat alatti térből (a kiskamrás házakra emlékeztető módon) a padlásfeljáró számára fülkét falaztak el. A benne megépített lépcső itt az „előtornác”-mennyezet deszkázatába vágott vízszintes síkú ajtóhoz vezetett. Az oromzat deszkázatát csak két fűrészelt ablakocska, világítónyílás bontotta meg, esetleg szimbolikus jeleket vágtak a felületbe. (Taksonyon, Galánta mellett tanulmányozhattuk.) (L. 26—27. kép.)

A Kisalföld északi részén még a hetvenes éveket megért felső csonkakontyos oromzatú házak között viszonylag sok olyan maradt fenn, amelyet a múlt század első felében, derekán készítettek, és mind a szerkezeti elemeket, mind a deszkázatot gazdagon díszítették. A gerendák, kötőelemek éleit lefaragták, bevágásokkal tagolták, végeiket faragták. A metszett felületeket vagy a szegélyüket festéssel hangsúlyozták. Ennek alapelemei az egész Kisalföldön ismertek voltak, de lényegében csak az élszedett felületekre korlátozódtak. Az északi tömb gyakorlatában nagyon gazdag díszítő festést alkalmaztak a homlokdeszkázaton kívül a gerendák, kötések, szegélydeszkák oldal-, homlok-, és élszedett felületein. Ezeknek a díszítményeknek datáltságuk miatt is különös jelentőségük van az egész magyar nyelvterület népművészete szempontjából. Stílusuk közel áll ahhoz az emlékesoporthoz, amelyet a század eleje óta Győr környékéről ismerünk. A vasi, zalai,

göcseji stb. emlékekhez viszonyítva lényegesen iskolázottabb, „klasszikusabb” jellegűeknek tarthatjuk ezeket a Pozsony, Nyitra megyei, mátyusföldi festett oromzatokat.³²

Az északi sáv épületeit jól lehet datálni. A vágsellyei ágasfás szelemenés, felső csonkakontyos házat az egykori — sajnos a műemléki helyreállításkor kivett és később elpusztult — magyar nyelvű felirattal ellátott mestergerendája alapján 1831-ből származtathatjuk. Diószegről 1834-ből, Vízkeletről 1839-ből, 1842-ből, 1849-ből és 1863-ból, Hegyről 1856-ból való házakat ismerünk az irodalomból is.³³ Taksonyban magunk láttunk 1842-ből való épületet. (L. 26—27. kép.)

A Kisalföld Kis-Dunától északra eső sávjában a felső csonkakontyos tetőforma és a trapéz alakú homlok-, oromfal nemcsak a deszkázott oromzatú házak sajátja. A polgárosultabb gazdák akár cseréppel fedett és falazott oromfalú, csonkakontyos tetőzetű lakóépületeket is építettek. Ezek között előfordulhatott olyan ház is, amelyiket homloktornáccal falazott, vakolt oszlopokkal építettek.³⁴

A Kisalföld déli sávjában a közelmúltig szórványosan előfordultak a teljesen lekontyolt nyeregtetők is. Igaz, ezeket megfigyeléseink idején már kivétel nélkül a falvak legszegényebb (de még saját házzal rendelkező rétegének) családjai birtokolták. A faluszéleken, a zsellérek lakta utcákban, zugokban bukkantak fel azok az épületek, amelyeket még tanulmányozhattunk. (Pl. a Komárom megyei Tárkány, vagy a Sopron megyei Szil.) PÁLOS Ede alapvető tanulmánya is már peremtáji helyzetben rögzítette, hiszen a Győr megyei Újmalomsok, a soproni Beled, illetve a megyehatárra eső vasi Pápóc lekontyolt épületeire hivatkozott.³⁵ Úgy tűnhet, hogy ezt a szegélyterületre korlátozottságot erősíthetik VAJKA Aurélnak azok a megfigyelései, amelyeket 1940-ben tett közzé, amikor Veszprém megye népi építkezését összefoglalta. Az akkor még Veszprémhez tartozó (Győr,

³² Vö. PÁLOS Ede, 1911, I. a. I. jelű sematikus rajzát festett mestergerendákat is bemutató II. tábláját és Václav MENCL, i. m. 345—347. fényképeit, amelyek diószegi 1834-re datálható oromzat részleteit mutatják, ezekkel azonos jellegű homlokzatokat láttunk Jókán, Taksonyban is. (L. 25. kép.)

³³ Václav MENCL, 1980, 131—137. Ezért is elgondolkodtató, hogy ezek bemutatása után a IX. századtól a XIII. századig terjedően tárgyal történeti vonatkozásokat, érinti a magyarság és a szlávság kapcsolatait, a morva fejedelemség és a honfoglalás stb. problémáit. Miután az itt tárgyalt néprajzi tényeket jelenünk és újkori múltunk összefüggéseiben tartjuk csak magyarázhatónak, nem kívánjuk Mencl és mások őstörténeti kísérleteit tárgyalni. Ezzel nem a magyar—szláv együttélés alapvető fontosságát kívánjuk megkerülni, hanem azt csakis a teljes történeti fejlődés összefüggései keretében tartjuk reálisan feldolgozhatónak. A néprajzi megfigyelések ilyen típusú interpretálása nagyon alapos történeti, régészeti, történeti-néprajzi beágyazást követelnének. A magyar—szlovák érintkezések kérdéskomplexumát sem tartjuk egyoldalúan csak a XIX. és a XX. század néprajzi jelenségeire alapozottan megközelíthetőnek. Meggyőződésünk, hogy a terminológiai jelenségek értékelésénél sem szabad csak a jelenkori dialektológiai megfigyelésekből kiindulni. E tekintetben elengedhetetlenek a nyelvjárástörténeti alaposítású kutatások. Itt utalunk arra is, hogy ez a meg gondolás is arra késztetett, hogy a tanulmányunkhoz kapcsolható nyelvjárási megnevezéseket most ne tárgyaljuk.

³⁴ Ilyen épület alaprajzát, fényképét közli Václav MENCL, 1980, 123—124, 318—320. képek Diószegről. Röviden utalunk arra, hogy a homloktornács megoldásnak is lehetnek analógiái a Kisalföld déli sávja épületállományában, ha nem is éppen felső csonkakontyos tetőzetű házaknál. Erre a kérdésre a tanulmány más részében kitérünk még.

³⁵ PÁLOS Ede, 1911. 150.

Komárom megyékhez csatlakozó) kisalföldi jellegű körzetben viszonylag gyakran talált kontyolt tetőket.³⁶ A Sopron megyei, rábaközi Mihályiból, Kisfaludról DÖMÖTÖR Sándor közlése adott hírt hasonló kontyolt tetejű, a helyi megjelöléssel üstökösnek nevezett lakóházakról.³⁷ Az ÉM, illetve az OMF népi műemléki felderítésén még látták utolsó példányaikat a hatvanas években. Elsősorban SIMÁNYI Frigyes gyűjtéseire hivatkozhatunk. Ez a peremtáji elhelyezkedés azonban valószínűleg csak az újabb fejlődés eredménye. Erre vallhat az is, hogy a Győr megyei Töközben, pl. Rábcakapiban mind emlékezeti adatokat, mind közvetett bizonyítékokat kaphattunk még az ötvenes évek második felében is az egykori kontyolt tetőkre vonatkozóan. Az akkor még elérhető néhány 80 év körüli adatközlőnk a tízes és a húszas évek előttre emlékezve beszélt arról, hogy a kapi gazdaházak sorában is még állt két-három, az utcára kontyolt véggel épített lakóház. Bár az erre vonatkozó élményeiket rendkívül elevenen fogalmazták meg, nyilván nem véletlen viszont az sem, hogy a fiatalabb nemzedékek tagjai egyöntetűen tagadták azt, hogy kontyolt utcai homlokzatú házak álltak volna Kapiban. Miután meggyőződünk a legidősebb közlők állításának igazságáról, kideríthettük, hogy az 50-70 éves informátoraink állásfoglalását az befolyásolta, hogy a kontyolt tetőzetet, az oromzat nélküli házat szégyellni való „parasztos” jelenségnek tekintették, mintegy a falujuk „becsületét” kívánták volna védeni a tagadásukkal. A legidősebb adatközlők vallomását megerősítette az a tény is, hogy az ötvenes években még nagyon gyakoriak voltak a Töközben, így Rábcakapiban is a hátsó, udvari végükön lekontyolt és csak elől oromzatos épületek, ami kissé archaikussá tette ezeknek a házaknak a külső megjelenését, jellegét.³⁸

A Kisalföld déli oldalán felbukkanó lekontyolt utcai homlokzatú lakóházak — bár nem kizárólagosan épültek így, — jellegzetes sajátossága volt, hogy a tető kontyát az épület elé ugratták olyannyira, hogy azt faoszlopokkal alá is kellett támasztani. Így az épületeket az utca felől is mintegy megtoldották, hiszen a tető alatt jelentős méretű, színszerű tér keletkezett. Ezt nevezték üstök- vagy östökallának (üstökáljának). Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a toldaléktér aligha tekinthető homloktornácnak, még akkor sem az, ha egyes esetekben a tornácok megoldására emlékeztető rácszat, deszkázat határolta is, ami kifejezetten tornácszerű jelleget adhatott a megformálásának. A színekre utal a tér funkciója is. Előfordult, hogy a szekeret alája tolták éjszakára, vagy az építéshez szükséges fát

³⁶ VAJKAI Aurél, 1940b.

³⁷ DÖMÖTÖR Sándor, 1957, a 6. és a 12. számú fényképeire hivatkozunk. Hasonló épületet Padányi Gyulások is megőriztek a Fertőmelléken. Hídségen. Ennek a képek a közlése mégis elmaradt. E gyűjtés negatívjai Vargha Lászlóhoz kerültek utóbb, ő őrizte meg azokat, és bocsátotta egy készülő munkánkhoz rendelkezésünkre. (L. 28, 30. kép.)

³⁸ Érdemes megjegyzést tenni Rábcakapi földrajzi fekvésére. Kapi, Győr város magasságában terül el, a Kisalföld belső tömbjéhez számítható, akárcsak a Tököz többi települése. A helyi fejlődés valamivel archaikusabb árnyalatú, mint a Csallóközé, a Szigetközé, vagy a Sokoróaijáé. Ezt az okozta, hogy a Hanság északról ma is elszigetelt, nyugaton pedig az érintkezést a századforduló körüli vízrendezésekig mocsaras vízfolyások akadályozták, nem véletlenül a Győr és Sopron megyék közötti megyehatár is ezek vonalát követte. A község népi építkezéséről VAJKAI, 1940a. részletesen beszámolt.

vagy egyéb, védelmet igénylő anyagot is alatta tárolták. (Meg kell jegyezzük a pontosabb értelmezés kedvéért, hogy a városok és a mezővárosok polgárait, polgárosult földműveseit kivéve, a jobbágyfelszabadítást követő gazdagodás, polgáriasulás idejéig tornácokat egyáltalában nem építettek. Később is — a Fertőmellék és a Rábaköz községeitől eltekintve — lényegében kivételes ritkaságnak számítottak falvainkban a tornácos házak.)

Talán az sem véletlen egyezés, hogy azokon a vidékeken vágtak a deszkaoromzatba padlásajtót, ahol valószínűen korábban az előszínes, lekontyolt tetőformával építkeztek. A padlástér megközelítésére alkalmas, védett helyet biztosíthatott az üstökálja, s ezek elbontása után is ragaszkodtak a korábbi megoldáshoz, ami az egyéb megközelítési lehetőségekhez képest kényelmesebbnek, célszerűbbnek bizonyult. A padlásra terhet vivő számára ez biztosította a legszabadabb mozgást, a közlekedőt kevésbé gátolták a tetőszerkezet tartó elemei, vagy maga a héjazat.

A kontyolt, farazatos tetők egykori szélesebb körű elterjedtségére vall, hogy bár a szőlőbeli épületek nagy többségét is oromzatos nyeregtetővel építették, az archaikusabb vidékeken elég gyakran felbukkantak mindkét végükön lekontyolt prësházak, borházak. (Pl. az egykor Győrhez, most Veszprémhez tartozó Gyarmat, a Komárom megyei Bakonyszombathely stb., szőlőhegyeire hivatkozhatunk.)

Sajátságosan alakult a házak udvari végében épített farazatos tetőrész alatti színek sorsa. Ezeket ugyan nem bontották le, amint azt az utcára épített üstökökkel, üstökáljakkal tették, hogy polgárosultabbá alakítsák a ház külső képét, de mégis jelentősen módosultak. A színek alatti szabad teret disznó- és baromfiólak, esetleg eleséges kamrák másodlagos beépítésére használták fel. Ezek ugyan általában nem töltötték ki a teljes teret, de a hagyományos használat rendjét, az építészeti megjelenést ugyancsak megváltoztatták. A színek aljának ez a másodlagos beépítése alaprajzilag sokban emlékeztethet bennünket a veszprémi szomszédságból ismert ún. kiskamrás házakra.³⁹

A lekontyolt tetőzetű, elő- és hátsó színnel kiegészített házak fedélszékei szelemenések voltak, ágasfás és ollóágasos tartó szerkezettel is építették őket. Az előszín nélküli kontyolt tetőszékű épületeket sohasem készíthették homlokzati ágasfákkal. A lekontyolás nagy előnye volt, hogy a háznál rövidebb szelemennel is beérhették, vagy — ha az épülettel azonos hosszúságú szelement használtak fel — a tetőszéket jóval nagyobb alapterületet befoglaló mérettel ácsolhatták. A házak végeiben kialakított elő- és hátsó színek nemcsak kiválóan hasznosítható tereket adtak, de az épület falait, sarkait mindennemű csapadéktól megvédték. Tekintve, hogy egész vidékünk a földfalú házak övezetéhez tartozott, a rakott-/sárfal, a tömés-/vertfal, a vályog-, a nyers-/sártéglafal, a sövény- és a nádfal készítése volt a hagyományos építőtechnika. Így a színek, illetve az ereszt védelme a falak tartóssága, szilárdsága szempontjából különös előnynek bizonyult, amit az egykori fizikai-földrajzi környezet ismeretében aligha értékelhetünk eléggé.

³⁹ Vö. VAJKAI Aurél, 1940b. bemutatott adalékaival.

A Kisalföld északi szegélyterületeinek magyar falvaiban az eddigi kutatások (és a magunk megfigyelései sem) nem akadtak teljesen lekontyolt tetőzetű lakóházak nyomára. A tágabb környezet alföldi jellegű vidékeinek archaikusabb szlovák, morva lakosságú körzeteiben azonban kínálkozhatnak párhuzamok, ami arra is vallhat, hogy a Kisalföldnek, mint nagytájnak a jellemző jelenségei átlépik az etnikumok határait, és a táji kultúra helyi fejlődése huzamosan interetnikus jellegű volt.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy a déli és az északi peremek tágabb külső szomszédságukkal együtt a teljesen lekontyolt tetők esetében is szinte minden részletben azonosak. Ez a szoros azonosság — noha a köztes terület jelentékeny szélességű — az alkalmazott fedési anyagokra is és a technikára is, sőt a tartóvázak szerkezeteire is kiterjedt.

Kérdés, hogy a Kisalföldön tapasztalt jelenségeket kellőképpen párhuzamba állíthatjuk-e a távolabbi nagytájak, vagy a magyar nyelvterület egésze építő-kultúrájával? Erre egyelőre csak sommás választ adhatunk, hiszen a megfelelően részletes elemzés eleve szétfeszítené e tanulmányunk kereteit. A feladatunkat nehezítheti az is, hogy ugyan nagyon sok adalék gyűlt össze, de a megfelelő mélységű országos összefoglaló áttekintéssel és kellően részletes értékeléssel egyelőre nem rendelkezünk. Némi általánosítással azonban annyit leszögezhetünk, hogy mind az ún. középmagyar háztípus elterjedési területét, mind pedig a Nagyalföld egészét tekintve számos párhuzamot tudnánk megvonni, de megítélésünk szerint a Kisalföld jelenségei akár az egész magyar nyelvterület, akár a tágabb kelet-közép-európai szomszédság építkezési gyakorlatába, építészeti világába jól beilleszthetők, a maguk sokszínűségével és látszólagos tarkaságával. Az idevágó problémák helyes megoldásához közelebb visz bennünket, ha azt vizsgáljuk, hogy a megismert szerkezetek, formák, az építő-kultúra milyen más jelenségeivel fordulnak együtt elő, azokkal miként tartoznak össze a Kisalföld táji keretei között.

Az oromzatos nyeregtetők elterjedési tömbje azonos a szoba-konyha-szoba/-kamra, stb. alaprajzi alapegység — amelynek mindig udvarról konyhába nyíló bejárata volt — előfordulásterületével. Ezen belül egybeesést tapasztalunk a szobai

⁴⁰ A Ján Mjartan szerkesztésében megjelent tanulmánykötet két dolgozatára utalunk: Soňa ŠVECŮVÁ, 1963, illetve Štefan MRUŠKOVÍČ, 1963. Švecová tanulmányából kitetszik, hogy a kontyolt tető a bonyolultabb alaprajzú épületek esetében előfordul a mezővárosok közösségeiben is, házvégi színek a lakóházak utcai keresztszárnya mellé épített formában ugyan, de szintén adatolhatók. Mruškovič közleménye falazott oromzatú nyeregtetőket és a lekontyolt tetőszékeket egyaránt dokumentálta egyetlen szűkebb táj emlékegyéből. Václav MENCL, 1980, 23—31. alatt közölt fejezete is kínál összehasonlító anyagot. A felsoroltakon kívül számos más forrás lenne idézhető, azonban ezek e témánktól messzire vezetnének bennünket. Az irodalmi adalékok és a személyes megfigyeléseink meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a tetőformák, oromzatok vonatkozásában is nagyon szoros együttfejlődés mutatkozik a magyar és a szlovák, illetve a délkeleti morva területek között. Az építő-kultúrában nem mutathatók ki itt sem konzekvens etnikus sajátosságok. Sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az osztrák területek anyagát hasonlóan követhessük, hiszen érdemi feldolgozások csak a burgenlandi részekről állnak a rendelkezésünkre. Ezek a magyar építő-kultúrával szoros rokonságot mutató jelenségekről tanúskodnak (Johann Reinhard BÜNKER, 1894, 1895, illetve Arthur HABERLANDT, 1935. munkáira hivatkozunk).

külső fűtésű tüzelőberendezések (kályhák, szobai sárkemencék), a szabadkéményes füsttelenítés elterjedésével is. Mindezek mellett hivatkozhatunk az összetettebb, bonyolultabb alaprajzok speciálisan a Kisalföldre jellemző típusa (az utcai és az udvari bejárattal épített keresztházak, „L” alaprajzú épületek); a konyha-, kamra-, esetleg istállóajtók elé épített boltozatok („gádorok”, „hambitok”) szorosan kapcsolódó jelenlétére. Különösen fontos ebből a szempontból a helyi eredetű, torombakötéses deszkaoromzatok megfelelése, hiszen az egyéb oromfal-megoldások országos elterjedettsége, felbukkanása elfedhetné a tényleges megfelelést. Igaz, a szűkebb táji környezet történetileg adott viszonyai között ezeket is világosan értelmezhetnők.⁴¹ Tanulságos volt megfigyelnünk, hogy ahol Csorna és Kapuvár déli, délnyugati előterében elmaradtak a torombakötéses deszkaoromzatok, ott nyomára akadhattunk a közvetlenül az udvarról nyíló lakószobáknak. A lakótér konyhán át való megközelítése itt valószínűen másodlagos fejlődés eredményeként alakult ki, amit annak ellenére állíthatunk, hogy az utóbbi 80-100 évben teljesen általánosnak volt mondható a lakások konyhai bejárata. Mégis, az egykori udvarra nyíló szobai ajtók elfalazott nyílásaira szinte mindig árulkodó nyomokat találtunk, s ezeket a helyi lakosság is a történeti fejlődés valóságának megfelelően tudta még értelmezni. Anélkül, hogy a témánkba vágó kérdések történeti elemzését most vállalhatnánk, megállapíthatjuk, hogy a Kisalföld belső tömbjére jellemző oromzatos nyeregtetők az utóbbi 100-150 évben nemcsak jellemzőek, hanem a középmagyar háztípus alapvető és helyileg jellegzetes fejlődésű, meghatározó fontosságú elemeihez kapcsolódtak. Ez a kisalföldi lakóház folyamatosan befolyásolta a szomszédos házvidékek csatlakozó körzeteit is.⁴² Ennek a hatásnak a nyomaként értékelhetjük többek között a torombakötéses deszkaoromzat felbukkanását az Ipoly völgyének az egykori Hont megyéhez tartozott településeiben, pl. Bernecebarátiban, amint arra fentebb már utaltunk.

Külön kérdést jelenthet a felső csonkakontyos, illetve a teljesen lekontyolt tetőformák felbukkanása. Ezek a deszkaoromzatos nyeregtetű házak mellett arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a közelmúlt jellegzetességei az utóbbi 100-150 vagy 180 év viszonylag friss fejlődése eredményének tekinthetők. Az oromzatos nyeregtetők bizonyosan ebben a kései időben váltak a Kisalföld központi fekvésű területein általánossá, és csak a forgalmilag igazán jól feltárt, a fejlődésbe állandóan bekapcsolt körzetek sajátították/sajátíthatták el maradéktalanul az építésük gyakorlatát.

Arra csak röviden utalhatunk, hogy a farazatos, teljesen lekontyolt, a felső csonkakontyos és az oromzatos nyeregtetők fejlődéstörténeti sorozatba lennének állíthatók. Amint arra tárgyalásunk rendjén már utaltunk, a farazatos, teljesen lekontyolt tetők különféle változatait csak bizonyos rétegek egyes tagjai tartották

⁴¹ Az itt megállapított egybeesések értelmezéséhez hivatkozunk 1970-ben, 1973-ban és 1976-ban közzétett dolgozatainkra. (FILEP Antal, 1970, 1973, 1976.) (L. 31. kép.)

⁴² Vajkai Aurél a Tököz építkezéséről szólva — a kérdés történeti összefüggéseit nem érintve, — helyesen mutatta ki vidékünk fejlettségét. (VAJKAI Aurél, 1940a). A magunk értékelését 1973-ban közreadtuk (FILEP Antal, 1973).

fenn, és már régóta a szűkebb táji körzetben sem voltak általánosak, gyakoriak. Olyan háztulajdonosok kezén maradtak fenn ezek, akiknek a vagyoni, gazdasági, társadalmi helyzete a helyi közösség egészéhez képest korlátozott volt. E családok kulturális magatartását nyilván nemzedékeken át a kényszerű hagyománytisztlet jellemezte.

A felső csonkakontyos nyeregtetők elterjedésének északnyugati, északi, illetve délnyugati, déli tömbjei a kisalföldi táj egésze, illetve az egymástól leválasztott körzetei a vidék kultúrájának a homogenitását is mutatják. Példájuk különös figyelmet érdemel. Jelenlétük Sopron megyében, illetve Pozsony és Nagyszombat városok előterében arra is utal, hogy a kulturális jelenségek mechanikus vándorlásának, kölcsönzésének koncepciója nehezen fogadható el, akár ha a Kisalföld fejlődésének az egészét elemeznénk, akár ha csak a most közelebbről tárgyalt jelenségcsoporton belül vizsgálódnánk. Az ún. Nagyerdőre és a Rábaköz nyugati felére, a Fertőmellék tágabb környezetére eredetileg jellemző felső csonkakontyos nyeregtető éppen nyugati irányban zárta és szigetelte el a Kisalföld belső területeit a Sopron környékének oromzatos nyeregtetővel építkező háztípusától.⁴³ E délnyugati tömb keleti oldala viszont arra is szép példákat ad Csorna, Kapuvár XVIII—XIX. századi, korai oromzatos, nyeregtetős, falazott-oszlopú, boltozott tornácú házaival, hogy a táj kultúrájának fejlődésében a falvak számára az indító példát évszázados távlatokban is leginkább a mezővárosok (háttérükben az uradalmak és a nagyobb városok szervezettebb, iskolázottabb céhes építő gyakorlatával) kínálták. Ahol ez hiányzott, vagy ahol a lakosság a helyi gazdasági, társadalmi kötöttségek miatt nem élhetett a mutatkozó továbblépési alkalmakkal, a helyi közösség akaratlanul is a hagyományos gyakorlat és a tradicionális formák egyszerű, változatlan fenntartására, illetve reprodukálására kényszerült.

A felső csonkakontyos tömbök szívós fennmaradása — lényegében megérték a tradicionális népi építőgyakorlat és emléktárhely napjainkban beteljesedő fel-számolódását — arra figyelmeztet bennünket, hogy fenntartással kell fogadnunk a néprajzi és az emberföldrajzi, településföldrajzi irodalomban a tetőformákra vonatkozó korábban kifejtett következtetéseket. Meggyökeresedett vélemény szerint az oromzatos nyeregtető nyugat-keleti irányú kulturális vándorlásában váltják fel a lekontyolt tetőformát, s közben különféle átmeneti alakzatok is születhettek.⁴⁴ Ugyan lehetséges, hogy a folyamatok elnagyolt, kontinentális méretű, evolucionalista szemlélete és általánosítása ezt az álláspontot igazolja, mégsem tekinthetünk el azoktól az ellentmondásoktól, amelyek fel kell vetődjenek bennünk, ha a hazai, ezen belül közelebbről a kisalföldi anyagot szemléljük.

⁴³ Nem mond ellent a következtetésünknek a Fertőmellék falvaiból feltárt oromzatos nyeregtetős, falazottpillérű, tornácós házak előfordulása sem, hiszen ezek viszonylag későn jelentek meg, és a legutóbbi időkig mellettük fennmaradtak a felső csonkakontyos tetőzetű házak is. Vö. SIMÁNYI Frigyes, 1985, 4. képpel.

⁴⁴ BRUNO SCHIER, 1966, 57—76, MENDŐL Tibor, 1963, 99 —100.

Nyugati irányban a nyelvterületünk csak a Szigetköz és a Csallóköz nyugati szegélyén, meglehetősen szűk szakaszon érintkezik a szomszéd etnikumok lényegében közös alapokból kisarjadó, szoros, együttes fejlődésben kialakult, szintén oromzatos nyeregtetőt alkalmazó házvidékeivel. A Duna mente viszonylag szűk kapcsolódó sávját — amint azt már ismételtlen hangsúlyoztuk — a felső csonkakontyos nyeregtetőkkel építkező tömbök fogják közre. A nyugati nyelvhatárnak a Dunától északra, illetve délre eső szakaszain ezek a felső csonkakontyos tetőformák lényegesen nagyobb területet foglalnak el mint az oromzatos nyeregtetők, sőt messze túl is haladják a Kisalföld táji határait. Sajátságos módon a nyelvterület belseje felé haladva keleti irányba, az oromzatos nyeregtetők elterjedésterülete erőteljesen ki is szélesedett, és szintén túlfutott ez a forma is a nagytájunk határain. A Kisalföld nyugati szakaszán a tényleges kulturális folyamatok részben keletről nyugati irányban pl. Csorna, Kapuvár térségéből nyugat felé bontakoztak ki, részben északról dél felé mentek végbe, vagy éppen fordítva: délről északra zajlottak aszerint, hogy az egyes részterületek a Duna menti folyamatosan fejlődő, jelentős városokkal (Győr, Komárom, Somorja stb.) rendelkező vidékhez, a központi, dinamikus maghoz miként viszonyultak.⁴⁵ Nem tagadjuk, hogy lehettek kölcsönzések a német, illetve a szlovák nyelvhatár mentén az érintkező magyarság és a szomszédos etnikumok között, de a kulturális folyamatok túlnyomó többségében a hazai városok (a mezővárosokkal együtt) belső közvetítő szerepe lényegesen nagyobb jelentőségű lehetett, hiszen olyan javakat, vívmányokat kínálhattak átvételre, amelyeket a magyarországi társadalom nemesi, polgári rétegei már a hazai viszonyokra adaptáltak. Erre a folyamatra a falazott oromzatok esetében is konkrét utalást tehattünk. Az adaptációt lehetővé tette és a közvetítést megkönnyítette, hogy a Kisalföld valamennyi városában jelentős agrártermelői réteg, földműves, bortermelő, állattartó elem lakott, ezek a városi polgár vagy a kisnemes jogállásával rendelkeztek, de a mezővárosi, falusi jobbágy-paraszt termelési rendjéhez közel álló gazdálkodást folytattak, életmódjuk sem tért el jelentős mértékben a tehetős jobbágyokétól. A „cíviss”, polgárréteg a német lakosságú Sopronban, Pozsonyban sem volt elhanyagolható, Győrött, Komáromban az egész újkori fejlődésben meghatározó volt az agrárelemek állandó jelenléte, folyamatos szerepe, hiszen a város és vidéke kapcsolatát jelentős mértékben éppen ők valószínűsítették meg, a napi tevékenységük is a városhoz kapcsolta a vonzáskörzetben élő falvakat.⁴⁶ A napi összeköttetés, együttműködés megannyi alkalmat teremtett a kulturális átadások, átvételek számára, általában is mintát kínált, s a konkrét problémákban is eligazítást adhatott. Persze az adaptáció folyamatai így is megújuló próbákat és állandó tudatos ellenőrzést kívántak a befogadó közösségtől. Az egyéni változtatási kísérletek eredményei csak a közösség színe előtt igazolva válhattak helyi normává.

⁴⁵ A megmutatkozó tendenciák sok analógiát kínálnak a Kisbán Eszter kutatásaiban felvetett észak-dél problematikához. Vö. KISBÁN Eszter, 1970.

⁴⁶ Gondoljunk a győri, komáromi szekeresszázadokra, hajósokra, molnárokra, tőzsérekre, hajcsárokra stb. Vö. KECSKÉS László, 1978.

A kisalföldi népi építkezési emléktárhelyek rendkívül erős egyöntetősége — gondolunk a Pozsonypüspökiben és az egykori Hontban fekvő Bernecebarátiban egyaránt megfigyelt torombakötéses deszkaoromzatokra — arra vall, hogy a nagytájegész közössége a nagy múltú történeti fejlődés során nemcsak kisközösségi normát volt képes teremteni, hanem olyan kánonok rendszerét fejlesztette ki, amelyet 5-6 megye magyarsága egészében a szomszédos megyék magyar népének jelentős részével együtt magáénak vallott mintegy 100-150 kilométernyi kelet-nyugati kiterjedésben, és mintegy 50-80 kilométeres észak-déli mélységben. Másutt már kimutathattuk például a tüzelőberendezések és az alaprajzok elemzése során, hogy a kisalföldi fejlődés helyi alakváltozatai és általános nagytáji tendenciái milyen szervesen illeszkedhetnek népi építkezési hagyományaink egész rendszerébe.⁴⁷ A tetőformák és az oromzatok elemzése mellett, hogy hasonló tanulságokat is kínált, alkalmat adhatott arra, hogy a helyi anyagok, technikák, szerkezetek

⁴⁷ FILEP Antal, 1970. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy kénytelenek voltunk tudatosan vállalni, hogy e tanulmányunk jelentős részét a jelenségek leírásának szenteljük, hiszen témakörünk táji anyagából eddig lényegében csak szórványos közlések történtek, s nem támaszkodhattunk a korábbi irodalomra. Nem tartottuk feladatunknak, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz közlés előtt álló anyagát bevonjuk, és az OMF ún. falukutatói anyagát most tekintsük át. Kötelességünk jelezni, hogy a közeli jövőben a tetőformák és az oromzatok különféle változatainak a problémáit országos összefüggésben külön kívánjuk elemezni.

A fentiek értékeléséhez legyen szabad annyit előre bocsátanunk, hogy a nyeregteretős síkoromzat (deszkázott, falazott egyaránt) tetőformák és a felső csonkakontyos tetőformák elterjedési területének elkülönülése — különösen, ha a mátol időben visszafelé haladva vizsgálódunk — a Nagyalföldön is és a Dunántúlon is a kisalföldi példához hasonló törvényszerűségeket mutat. (Az ilyen vizsgálatokba Erdély anyagát is haszonnal vonhatjuk be, amint tanulságos szabályszerűségeket találhatunk Szlovákiában is.) Úgy tűnik, a fejlődésben folyamatosan részt vevő körzetek oromzatos nyeregteretőkkel építkeztek. A peremek felé haladva, az elzártabb körzetekben törvényszerűen nő a felső csonkakontyos nyeregteretők részaránya. A legkonzervatívabb vidékeinken pedig jelentős számban maradtak fenn a teljesen lekontyolt tetők. A Néprajzi Múzeum fénykép-gyűjteményének korai anyaga e tekintetben nagyon meggyőző. Azt is mondhatjuk, hogy az ország belső magva felől minden irányban így kelet felől nyugat felé is a paraszti, falusi életszint növekedésével, az anyagi gyarapodással párhuzamosan terjedt az oromzatos nyeregterető, szorult vissza a felső csonkakontyos tető, illetve tűnt el a teljesen kontyolt tetőzet. Megjegyzendő, hogy a csendesebb fejlődésű tájakon a városok, mezővárosok épületállományán is nyomon követhetők az archaikusabb tetőformák. A centrális területek, illetve a peremtájak szerkezetei, formái az egész Kárpát-medencén belül, de az egész magyar nyelvterületen belül különösen jól körülírható módon szinte ritmikusan reagálnak a különféle újításokra. Az újításokat meghatározott társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődésre fogékony tömbök honosítják vagy teremtik meg, ezekre az újításokra azután a környező tájak meghatározott rendben többé vagy kevésbé késve reagálnak. Ha ezeknek a reakcióknak a rendjét, törvényét a történetiségükben megértjük, a népi kultúránk regionalitásának alapvető törvényeihez juthatunk el.

A szerző itt mond köszönetet a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének és munkatársainak, hogy cseregyezményes keretben támogatták kutatásait. Az 1974. évi szlovákiai gyűjtőútját külön is áldozatos munkával segítette Ág Tibor, a Csemadok akkori tudományos vezetőmunkatársa.

A bemutatott felvételek közül a 3, 8, 9. fényképet Vargha László készítette. A 7, 12, 17, 18, 22, 23, 24. fényképek valószínű készítőit a Padányi Gulyás Jenő vezette csoportban kell keresni. Ezek a negatívak is Vargha László őrizetében maradtak fenn. Az ő szívességéből kaptuk kézhez közlésre még 1979-ben. A további fényképeket maga a szerző készítette.

követelményeinek megfelelő autochton helyi megoldás és forma nagytáji keretekben való kiteljesedését, mint a helyi fejlődés reprezentáns vonását bemutassuk, s általa az egyik legdinamikusabb népi kultúrájú nagytájunk kereteit nyomon követhessük. A mostani elemzés eredményeihez hasonló tanulságokat kínálhatnának a vizsgálataink, ha a kistáji építőgyakorlat és -tradíció más résztemáit kutatnánk, pl. ha az építőtechnikákat, a tetőszerkezeteket, tetőfedő eljárásokat, a bejáratok boltozatokat (mint hangsúlyos esztétikai elemeket) vagy a pajtákat, szőlőbéli épületeket vonnánk az érdeklődésünk körébe. Meggyőződésünk, hogy ezek a kutatások közvetlen tanulságaikon kívül, a hazai és kelet-közép-európai népi műveltség történeti rendszere, regionális tagolódása, belső összefüggéseinek jobb és mélyebb megértéséhez vezetnek el bennünket. Az eddigi eredményeinkben is a további elemzések eszközét látjuk.

- BÜNKER, Johann Reinhard
 1894 *Typen von Bauernhäuser aus Gegend von Oedenburg in Ungarn*. MAG 115—130.
 1895 *Das Bauernshaus in der Heanzerei (Westungarn)*. MAG 89—154.
- DÖMÖTÖR Sándor
 1975 *Fakémények Mihályiban és Kisfaludon*. Soproni Szemle XI. 231—243.
- FÉL Edit
 1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest, Tanya, Falu, Mezőváros I. kötet IX + 228.
- FILEP Antal
 1959 *Kisalföldi népi építkezési tanulmányok*. Kézirat. Államvizsgái szakdolgozat. Bp. 164 + 14 tábla rajz és fényképkötet. ELTE Bölcsésztudományi Kar Tárnyi Néprajzi Tanszék, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Xantus János Múzeum Adattára.
 1969 *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata*. Kézirat. Bölcsészettudományi Kar Tárnyi Néprajzi Tanszék, ELTE Egyetemi Könyvtár, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattára.
 1970 *A kisalföldi lakóház helye népi építkezésünk rendszerében (tűzelőberendezések, konyhák)*. Ethn. LXXXI. 327—349.
 1973 *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata A kisalföldi lakóház történeti fejlődése, kapcsolatai a környező és a szomszéd népi háztípusokkal*. In: Dissertationes Ethnographicae I. — Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. Szerk. Tálasi István. Bp. 311—359.
 1976 *Alaprajzi változatok a kisalföldi népi építkezés gyakorlatában*. Soproni Szemle XXX. 255—263.
- 1976—
 1978 *Népi építkezésünk kutatása*. In: Dissertationes Ethnographicae II. — Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában. Szerk. Tálasi István. Bp. 262—293.
- HABERLANDT, Arthur
 1935 *Volskunde des Burgenlandes. Hauskultur und Volkskultur*. Baden bei Wien. Österreichische Kunsttopographie 26. 136 + VII.
- KECSKÉS László
 1978 *Komáromi mesterségek*. Bratislava, 270.
- KISBÁN Eszter
 1970 *Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában*. Ethn. LXXXI. 308—315.
- KÓSA László—FILEP Antal
 1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Néprajzi Tanulmányok. Bp. 230.
- LISZKA József
 1986 *Ágas-bogas fa. Néprajzi ismeretek alapokon*. H. n., é. n.
- MJARTAN, Ján
 1963 *Posledné sochové domy na južnom Slovensku*. (Die letzten Firstsäulenhäuser in der Südslowakei.) In: L'udové stavitel'stvo a bývanie na Slovensku. Sborník štúdií. Vedecký redaktor: Ján Mjartan. Bratislava, 89—140.
- MENCL, Václav
 1980 *Lidová architektura v Československu*. Praha, 630.
- MENDÖL Tibor
 1963 *Általános településföldrajz*. Bp. 367.

MRUŠKOVIČ, Štefan

- 1963 *K niektorým problémom vývoja ľudového domu a bývania v oblasti Záhorskej nížiny* (K osnovnim problemam konstruktivnogo u gorizontalnogo razvitija narodnogo doma v oblasti zagorskoj nizmennoszti.) In: *Ľudové stavitel'stvo a bývanie na Slovensku*. Sborník štúdií. Vedecký redaktor: Ján Mjartan. Bratislava, 243—291.

NOVÁK J. Lajos

- 1913 *Adatok Bény község néprajzához*. NÉ. XIV. 32—68.

PADÁNYI GULYÁS Jenő

(Miskolczy László és Tóth Kálmán közreműködésével)

- 1937 *A Fertő vidék népének építészete*. Bp. XV + 113.

PÁLOS Ede

- 1911 *A Rábaköz és Győr vidékének népművészete*. NÉ. XII. 150—173.

SCHIER, Bruno

- 1966 *Hauslandschaften und Kulturbewegungen in östlichen Mitteleuropa*. (Zweite erweiterte Auflage.) Göttingen, XX +

451 + 48. (fényképtábla szövegével + 5 térkép)

SIMÁNYI Frigyes

- 1985 *Fertőszéplak faluképi rekonstrukciós terve*. Ház és Ember 3. 135—153.

ŠVECOVÁ, Soňa

- 1963 *Malometské a metské formy ľudového stavitel'stva na západnom Slovensku* (Provinciálne u gorodszkie formi narodnoj architekturi v zapadnoj Slova-kii.) In: *Ľudové stavitel'stvo a bývanie na Slovensku*. Sborník štúdií. Vedecký redaktor Ján Mjartan. Bratislava, 141—178.

VAJKA Aurél

- 1937 *Adatok a pajtavázak felállításának és a kész pajtavázak költöztetésének technikájához*. NÉ. XLVIII. 333—337.

- 1940a *Adatok Tóköz néprajzához*. Dunántúli Szemle VII. 282—296.

- 1940b *Veszprém megye népi építkezése*. NÉ. XXXII. 1—22, 310—344.

- 1957 *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból*. Ethn. LXVIII. 87—108.

ROOF-SHAPES AND GABLES IN THE KISALFÖLD

The author deals with the geographically homogeneous flat southern region in Czechoslovakia and the northern region in Hungary that fall between Dévény (Devin) and Esztergom along the Danube in the Kisalföld. The population of this basin originating from the Middle Ages (on both the northern and the southern side) had a homogeneous folk culture. The cultural traditions of architecture in this region were characterized by the features of the so-called Central-Hungarian type houses (a room with a stove heated from the outside, a kitchen serving also as a separate passage with an oven and a chimney).

The author tells us that double-pitched purlin roofs were built all over the Kisalföld. According to the traditions the loft was enclosed by a triangular barge board. The local architectural tradition was such, that for static reasons at the peak of the roof a pre-gable was built called „torombakötény” or „torombakötés”, that later became a decorative element. This has become the most characteristic feature of the folk architecture in the whole region. Approaching the borders of the Kisalföld truncated hipped roofs and trapezoidal gables appear everywhere. Their structures and shapes are also identical throughout the region although there are considerable distances.

A SZŐLŐÖRZÉS RENDJE A MÓRI BORVIDÉKEN

Pesovár Ferenc emlékének

A Móri Bornapok rendezői 1966-ban arra kérték PESOVÁR Ferencet, a székesfehérvári István király Múzeum néprajzos muzeológusát, hogy a szüreti felvonuláshoz olyan anyagot kutasson fel, amely az országszerte elterjedt általános sémákat, szokáselemeket kiegészíti, és a rendezvénynek sajátosan móri színt, jelleget ad. PESOVÁR Ferenc ezért 1966. augusztus 23-án felderítő néprajzi gyűjtést végzett Móron. Gyűjtési jelentésében olvashatjuk: „A legrégebb móri felvonulás a visszaemlékezések szerint egyszerűbb volt, de az országosan elterjedt szereplők, az általánosan ismert felvonulási rend, kellékek, járművek (lovas legények, lajtos szekerek kolompos magyar ökrökkel, frissen zöldre festett, feldíszített kocsik csengős lovakkal, „magyar ruhás” legények, leányok stb.) mellett sajátosan móri jelleget adott az ún. „kisegítő szőlőpásztorok” (hirtenpue) részvétele. A kisegítő szőlőpásztor legényeket a szőlőcsőszök mellé augusztus végén fogadták fel a szőlősgazdák, a hegyközség. Eszközük volt ezeknek egy balta (hirtenhaki), amelynek a nyeléről egy sárga, fehér, piros sallangokkal díszített szíj csüngött. . . Este a szüreti bálon ők töltötték be a szüreti multságok csőszlegényeinek szerepét. . . Az idei móri szüreti felvonulás helyi hagyományokkal való színesítése érdekében az ún. „kisegítő szőlőpásztorok” részvételének felújítását javaslom. (10-12 móri viseletbe öltözött legény és leány az említett baltákkal.) . . . Minták alapján el kell készíttetni a megfelelő mennyiségű baltát, ha már a régiekből nem tudnak összeszedni.”¹

PESOVÁR Ferenc javaslatára az 1966-os móri szüreti felvonuláson szerepeltek a „kisegítő szőlőpásztorok”. A számukra rekonstruált csőszfokosok közül egy példányt PESOVÁR Ferenc az István király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára is megszerzett (Ilsz.: 66.282.1).

PESOVÁR Ferenc fenti adataihoz kapcsolódva tanulmányomban a móri borvidék német nemzetiségi községeinek szőlőörzési rendszerét, a hozzá tartozó szokáselemeket, szokáselemlékeket mutatom be. Végül azt vizsgálom, hogy a szőlőörzés bemutatott rendszere, hogyan kapcsolódik a szőlőörzés nyugat-magyarországi

¹ PESOVÁR Ferenc: Jelentés az 1966. augusztus 23-án Móron végzett felderítő néprajzi gyűjtésről. István Király Múzeum Néprajzi Adattára (IKMNA), (Ilsz.: 66.1).

(burgenlandi), alsó-ausztriai rendjéhez, ahonnan a móri és pusztavámi németek ősei települtek.²

A móri borvidék a századfordulón küzdötte fel magát önálló minőségi borvidékeink közé. Területét így a múlt századi áttekintés még a szomszédos neszmélyi borvidékhez tartozónak tüntette fel.³ Mór község 1900-ban kérte Fejér megyétől és a kormánytól, hogy a móri borvidék legyen önálló.⁴ A kérelmet végérvényesen az 1924. évi bortörvény zárta le az önálló móri borvidék kimondásával. Területéhez 1935-ben a Fejér megyei Mór, Bodajk, Csókakő, Csákberény, Nagyveleg, Pusztavám, valamint a Komárom megyei Császárváros községben 1993 ha szőlő tartozott.⁵ A községek közül Mór és Pusztavám német lakosságú.

A móriak szőlői a Vértes déli és délnyugati lejtőin *Csókahegyen, Pohárhegyen, Látóhegyen, Kecsehegyen, Vénhegyen, Cserháton, Árpádhegyen, Táborhegyen, Terézhegyen, Koronahegyen, Örömhegyen, Reményhegyen* voltak. A nagyobb hegyeken 2, a kisebb hegyeken 1, tavasztól ősziig felfogadott szőlőcsősz (*Bergmeister*), őrizetére bízták a szőlőket. *Csókahegyre, Kecsehegyre, Vénhegyre, Táborhegyre* 2-2, a többi hegyre 1-1 szőlőcsőszot fogadtak fel. A szőlőhegyek életét a századfordulótól kezdve a *hegyközség* irányította, élén a hegybíróval (*Bergrichter*). Mórón a századfordulón három hegyközségi szervezet is alakult: az *Árpád Hegyközség* 1897-ben, a *Rácz Sándor Hegyközség* 1901-ben, a *Táborhegyi Szőlőhegy* 1902-ben.⁶ A hegyközségek vezetősége és tagsága minden évben márciusban a községházán tartott gyűlésen választotta meg a szőlőcsőszöket. Szőlőcsősznek idősebb, nős férfiak jelentkeztek.

A tavasztól ősziig szolgálatban álló szőlőcsőszök mellé a szőlőérés időszakára 18–21 év körüli, nőtlen *csőszlegényeket (Hirtenhube)* vett fel a hegyközség. Csőszlegénynek századunkban leginkább a vagyontalan napszámos emberek gyerekei jelentkeztek. A nyári szőlőmunkák után, szüret előtti időszakban már nem kaptak napszámos munkát, ezért szegődtek el csőszlegénynek. Szolgálatba lépésüknek nem volt pontos határnapja: akkor vonultak ki a hegyre, amikor augusztus második felében a szőlő már érni kezdett. Minden szőlőhegyre két csőszlegényt osztottak be. A csőszlegény szeretője barátnőivel együtt a legény szolgálatba lépésének napjára fenyőágakból, zöld szőlőhajtásokból, szőlőlevelekből, őszirózsából egy kb. 60 cm átmérőjű koszorút (*Hirtenkranz*) készített. A koszorúra széles, piros, kék selyemszalagokat, lelógó maslit kötött. Ebédre tyúkhúsleveset főzött, rántott húst, süteményt (*Kwirzedl, Linzer, Katzenpratzl*) sütött. A koszorút és az ételt a szolgálatba lépés napjának reggelén a csőszlegény és szeretője ünnepi viseletbe öltözve vitték ki barátaik, barátnőik kíséretében a hegyre a csőszkunyhóhoz (*Hütte*). Három-négy méter magas póznára (*Hirtestangl*)

² A témában 1976-ban és 1980-ban Mórón, 1980-ban és 1983-ban Pusztavámon végeztem néprajzi gyűjtést.

³ FEYÉR Piroska, 1970, 338.

⁴ FARKAS Gábor, 1977, 275.

⁵ FEYÉR Piroska, 1970, 330–331.

⁶ FARKAS Gábor, 1977, 275–276.

1. Legény darutollas kalapban, leány táncruhában.
Mór, 1930 körül. Gelencsér Ferenc reprodukciója

kötötték a koszorút, majd a póznát a kunyhó mellé a földbe ásták. A felállított csőszpózna az egész hegy számára jelezte, hogy a csőszlegények elkezdtek a szőlőörzést. Szőlővel, almával, körtével a kunyhót is feldíszítették, majd a csőszszel és a jelenlévő barátokkal, barátnőkkel együtt elfogyasztották az ebédet, ittak, énekeltek. Arra is volt példa, hogy valamelyik legény harmonikázott, s a jelenlévők a kunyhó előtt táncoltak. A csőszlegények ezen a napon ünnepi ruhát: fekete finomposztó kabátot, csizmanadrágot, csizmát, mellényt, fehér inget, darutollas kalapot (*Kranefederhut*) viseltek. Darutollas, himzett szalagos kalapban mentek a móri legények a bálókba is (1. kép). A kalapdísz szeretőjétől kapta a legény. Boltban vásárolták meg a lányok a darutollat, a széles fehér, rózsaszín vagy világoskék szalagot, a művirágokat. A teljes szélességében himzéssel díszített szalag mögé szúrták a darutollat, a rozmaringszálat, aszparáguszt és a művirágokat. A csőszlegények kezükben hatalmi jelvényüket, a csőszfokost (*Hirtenhackl*) tartották. Ez leggyakrabban félkör vagy félhold alakú, vésett díszítésű kovácsoltvas balta. Legtöbbször 70–90 cm hosszú keményfa nyelét is faragott virágornamenti-ka borítja. Nyelének alsó végéhez hosszú, széles bőrszíjat kötnek. Ez igen díszes szíjgyártó munka: különböző színű bőrből készült rátétes díszítéssel, cifra rézgombokkal kiverve. A csőszlegények e szíj segítségével karjukon, vállukon

lógatták a fokost. A csőszfokos a csőszlegények felszerelése, a csősznél csak görbe bot (*Stock*) volt. A csőszök és csőszlegények viseletét jól szemlélteti a XX. század eleji fénykép, amelyre 1980-ban bukkantam Mórón (2. kép). A képen középen az idősebb csősz ül, kezében görbe bottal. A jobboldalon álló csőszlegényt ünnepi viseletben, teljes felszerelésével láthatjuk: darutollas kalapban, bal kezében szép csőszfokossal, jobbkezeében pisztollyal (*Revolver*). A bal oldalon álló legény egyik kezében pisztolyt, másik kezében cigarettát tart. Felszerelésükből csupán az örökszarvból készült kürt (*Tute*) és a távcső (*Gucker*) hiányzik.

Mórón 1976-ban Hübler Józsefnél egy darutollas kalapot és egy csőszfokost találtam (3—4. kép). A félkör alakú fokost 1908-ban egy móri kovács, nyelét egy helyi asztalos, szíját móri szíjgyártó készítette. A szép formájú kovácsoltvas fokos diszítetlen, keményfa nyelén vésett növényi inda fut végig. Szíjára piros-sárga-fekete bőrrátétes díszítés, réz- és porcelángombok, rézkoronák kerültek. Nyelének hossza 87 cm, a fokos szélessége 13 cm. A fokost a mai tulajdonos édesapja, Hübler Ferenc (szül. 1888) csőszlegény korában használta a Táborhegyen és Örömhegyen 1908—1909-ben.

2. Szőlőcsősz és csőszlegények. Mór, 1910-es évek. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

Az István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében található csőszfokosok közül figyelemre méltó az az 1837-ben készült fokos, amely Pusztavámon a német nemzetiségi néprajzi kiállítás anyaggyűjtése során került elő 1980-ban (ltsz.: 80.67.1) (5. kép). A vésett díszítésű kovácsoltvas fokos évszamos, monogramos: 1837 MIL. Móron és Pusztavámon a készítő legény nevének kezdőbetűit örököltette meg a kovács a fokoson. Később a fokost más legénynek is kölcsönadhatták, az utódok örökölték; a későbbi használók monogramjukat gyakran a fokos nyelébe vésték. A pusztavámi fokos akácfa nyelét faragott növényi inda díszíti, a végén lévő lyuk arról tanúskodik, hogy eredetileg szíj is tartozott hozzá. Nyelének hossza 93 cm, a fokos szélessége 13,5 cm.

Mórról Mirkva János csendbiztos ajándékaként került a múzeumba 1910-ben az a fokos, amelynek leltárkönyvi bejegyzésében olvashatjuk: „Használták a móri szőlőpásztorok.” (ltsz.: 1124) (6. kép a). Nyelén több használójának monogramja látható. A nyél hossza 76 cm, a fokos szélessége 15 cm. Pusztavámról 1912-ben egy vésett díszítésű csőszfokost vásárolt meg a múzeum (ltsz.: 44.51.1) (6. kép b). Közepén egy szív, két oldalán L I monogram olvasható, amit négy szál rozmaring fog közre. Úgy látszik, hogy nyeléből egy darabot lefűrészeltek, az csak 75 cm hosszú. A fokos szélessége 14 cm. Az István Király Múzeumban Pákozdról is őrzünk egy félkör alakú, kovácsoltvas fokost, faragott keményfa nyéllel, rézgombokkal kivert szíjjal (ltsz.: 56.250.1) (7. kép). Pákozdon ismeretlen a szőlőörzés bemutatott rendszere, így feltételezem, hogy a csőszfokos a móri borvidékről, vagy a szomszédos, német lakosságú Nadaprról került Pákozdra.

A bemutatott fokosok a félkör vagy félhold alakú formához tartoznak. Mivel ez a forma a legelterjedtebb, a legrégebb évszamos példányunk is ehhez a formához tartozik, ezért valószínű, hogy ezt a formát hozták magukkal eredeti lakóhelyükről a Móra és Pusztavámra települt németek. Ritkán a félkör vagy félhold alakú formától eltérő csőszfokossal is találkozunk. Ilyen az a bárd alakú, kovácsoltvas csőszfokos, amely Móron Négele Márton tulajdonában van (6. kép, c). Ugyancsak Móron Pisch György prэшázában találtam egy kis csákány formájú csőszfokost.

A szőlőcsőszök áprilistól a szüret végéig, a csőszlegények augusztustól a szüret végéig éjjel-nappal a hegyen tartózkodtak, a csőszkunyhóban laktak. Csőszkunyhókról is a hegyközség gondoskodott. Téglá-, vagy vályogfalú, cserép- vagy szalmatetővel fedett, egyhelyiségű épületek voltak. Móron a község északi részén a Hársfa és a Pince utcában szép pincesorokba rendeződve állnak a prэшázak, pincék. A szőlőhegyekben nem volt senkinek prэшáza-pincéje, ezért századunkban már sokan a szőlőben is építettek csőszkunyhóhoz hasonló, eső elleni menedékkül szolgáló épületet. Útközben támadt vihar, eső elől a csőszök ezekben is meghúzódhattak. A nagyobb hegyeken két csőszkunyhó is volt, mindig a hegy legmagasabb részén, ahonnan a csőszök egész területüket belátták. Abban az esetben ha otthonról nem hozták nekik az ételt, főztek is maguknak a kunyhóban.

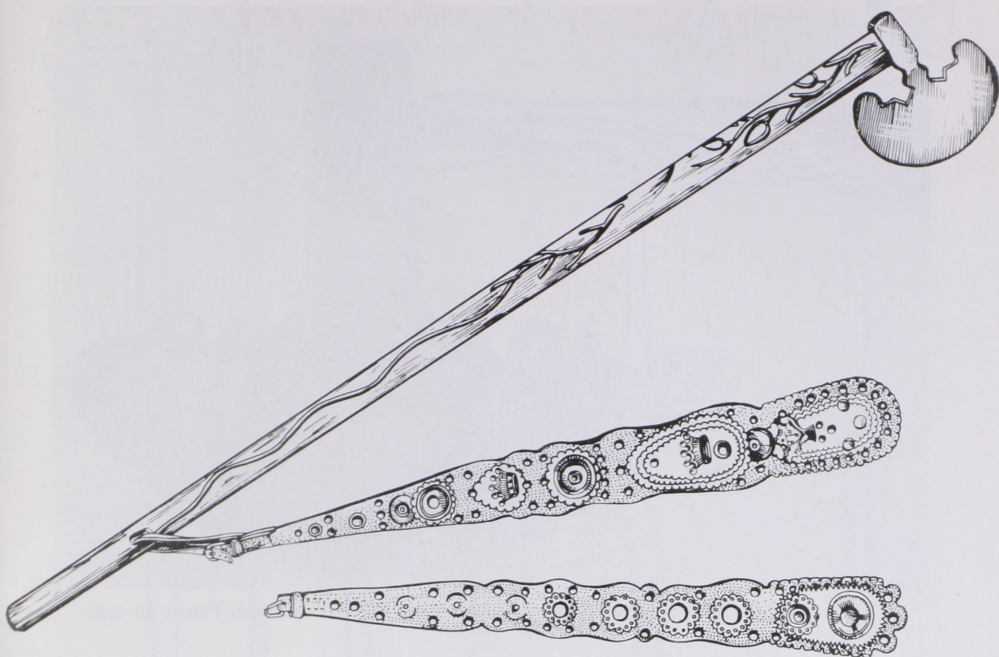
A csőszöket a hegybíró ellenőrizte. Legfontosabb feladatuk volt a rájuk bízott szőlőterület védelme az emberi és állati kártevőktől. Utóbbiak közül a seregélyeket riasztópisztollyal igyekeztek távoltartani az érő szőlőtől. Nem tűrtek meg illetéktelen, idegen személyt a szőlőhegyen. Ha kártevő, szőlőt, gyümölcsöt

3. Darutollas kalap. Mór, Hübler József tulajdona.

dézsmaaló embert fogtak, bevitték a községházára a hegybíró elé, aki a tolvajt figyelmeztette, vagy bírságot, büntetést szabott ki rá. A csőzők, csőzlegények a hegyen járás közben ökörszarvból készült kürttel jelezték egymásnak, hogy merre járnak. Gyakran kürt- vagy sípjellel hívták is egymást, két hegy határán összejöttek és beszélgettek. Kürtjellel figyelmeztették egymást abban az esetben is, ha a szőlőhegyre idegen, illetéktelen személy érkezett. Szőlőéréskor éjjel is járták a hegyet, ilyenkor felváltva aludtak. Egyik csőz vagy csőzlegény minden délben harangozott a kecskehegyi Orbán-kápolnában. A szombat déli harangszóval a heti szőlőmunkák végét is jelezték. Szombaton délben a szőlőhegyi dülők végén lévő sorompókat lezárták, szombat délután és vasárnap senki nem tartózkodhatott a szőlőhegyen. Aki esetleg szombat délután is ott maradt, azt a csőz elzavarta. Augusztus 20-a után a szőlőhegyet lezárták, a csőzőkön kívül szinte senki nem mehetett be a szőlőbe. A szőlőhegyi sorompókat lelakatolták, ha valamelyik szőlőtulajdonos kocsival be akart menni (pl. ha trágyát akart bevenni a szőlőjébe), akkor a csőz a sorompót felnyitotta.

A móri hegyközségi rendszabályok szerint a vincellérek és szőlőmunkások munkájára is a szőlőcsőz ügyelt fel. Az Árpád Hegyközség 1897-ben összeállított

4. Csőszfokos. Mór, Hübler József tulajdona.

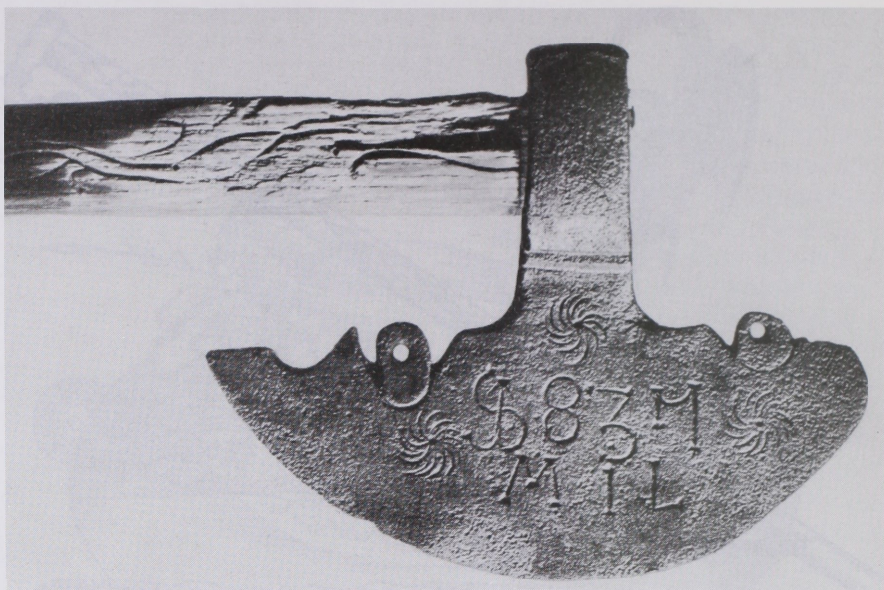
szabályzata szerint: „A munkarend betartására a hegyőr felügyelni és a rendetlen vinczellért, illetve munkásokat a hegybírónak bejelenteni tartozik.”⁷ Az 1902-ben életbe lépett hegyközségi rendszabály szerint: „A szőlőmunkások délben a munkát a hegyőr által adott harang-jelkor kezdik és hagyják abban.”⁸ Mór nagyközség 1900. június 9-én tartott képviselőtestületi ülésének jegyzőkönyvéből megtudjuk: „Az előljáróság jelenti, miszerint a helybeli hegyközségek a jégverés elleni védelemre 43 drb viharágyút szereznek be.”⁹ A viharágyúk kezelése is a szőlőcsőszök feladata volt. Az Árpád Hegyközség 1902. évi szabályzata szerint: „A hegyőr szolgálatából azonnal elbocsátandó, ha a gondjaira bízott viharágyút hanyagul kezeli.”¹⁰ Kötelességük volt a nyári zivatarok után a szőlőhegyi utakat, dűlőket megjavítani, hogy azokon a szőlőtulajdonosok kocsival közlekedhessenek. Ha a víz nagyon tönkretette az utakat, akkor a szőlőcsőszök segítséget is kaptak a javításhoz, a hegyközség néhány napszámost fogadott fel mellőlük. Ilyenkor

⁷ Alispáni iratok. Községi szabályrendeletek gyűjteménye. Moór nagyközség határában levő úgynevezett Árpád hegyközség szervezeti és rendszabályai. Fejér Megyei Levéltár 1897, 12.

⁸ Uo. 1902, 19.

⁹ A mőri képviselőtestület üléseinek jegyzőkönyve 1902. június 9. Fejér Megyei Levéltár.

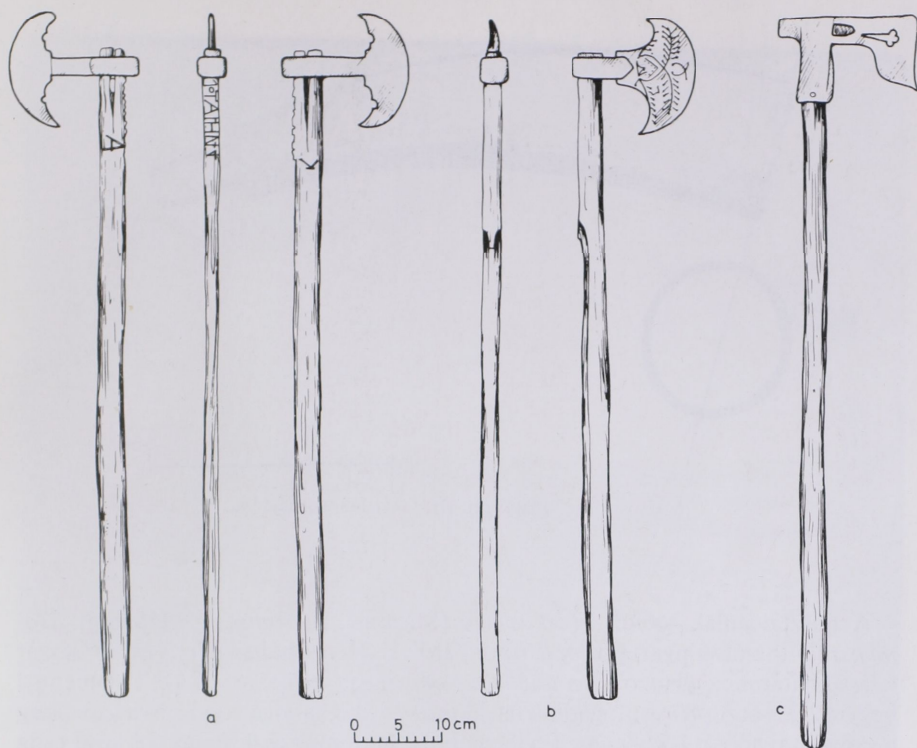
¹⁰ Alispáni iratok. Községi szabályrendeletek gyűjteménye. 1902, 19. Fejér Megyei Levéltár.

5. Csőszfokos. Pusztavám. István Király Múzeum. Ltsz.: 80.67.1. Gelencsér Ferenc felvétele.

minden szőlőtulajdonos 15—20 kéve venyigét volt köteles adni, amivel a víz által mosott gödröket betöltötték, és földet raktak rá. Feladataik közé tartozott a dülőkaszálás is. A dülők szélén kaszált széna a csőszöké lett. A csőszök pénzbeli fizetségüket a hegyközségtől kapták. Ezt a pénzt a gazdák fizették be a hegyközségi adó részeként. A móri csőszök fizetése egy napszámos fizetésénél alacsonyabb volt. A csőszlegények általában a csősz fizetésének felét kapták. Szüretkor a csőszök és a csőszlegények egy üveg bort és egy kis borravalót kaptak minden szőlőtulajdonostól. Ezt rendszerint akkor kapták meg, amikor a vidám szüretelőket pisztoly- vagy puszkadurrogatással jól megijesztették.

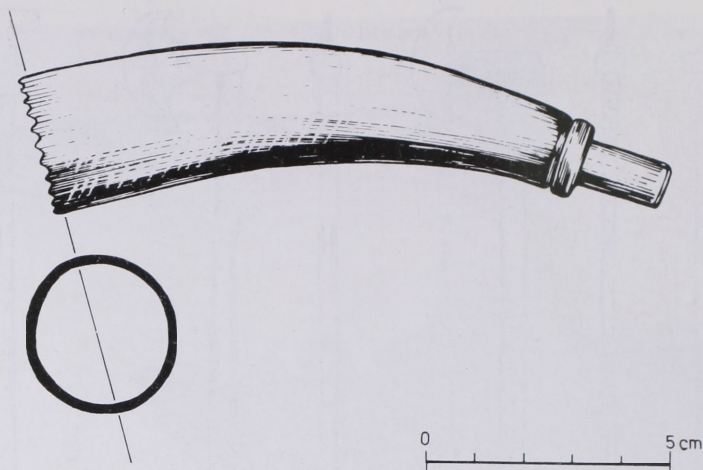
Szüret után a csőszök és csőszlegények megbízatása lejárt. A szőlőőrzés időszakának végét a csőszlegények a móri Steger-, Stoffer- vagy Turiák-vendéglőben megrendezett *csőszbállal* (*Hirtenball*) ünnepelték meg. Ezen a csőszökön kívül szeretőik, barátai is részt vettek. A csőszbálon a móri fúvószenekar (*Blechmusik*) muzsikájára járták a különféle táncokat: a schmiedet, a trálilit, a walzert, a párnatáncot (*Polstertanz*), az öregasszonyok táncát (*Altweibertanz*) és a csárdást. Móron utoljára 1935-ben fogadtak fel csőszlegényeket, az utolsó csőszbált is ebben az évben rendezték. A csőszbáltól függetlenül minden évben tartottak szüreti felvonulást, szüreti bált is. Ezen PESOVÁR Ferenc idézett adatai szerint a móri csőszlegények is részt vettek.

6. Csőzfokosok. a: Mór. István Király Múzeum. Ltsz.: 1124. b: Pusztavám. István Király Múzeum. Ltsz.: 44.51.1. c: Mór. Négele Márton tulajdona.

7. Csőzfokos. Pákozd. István Király Múzeum. Ltsz.: 56.250. l. Gelencsér Ferenc felvétele.

8. Csőszkürt. Pusztavám. Dr. Gaál János tulajdona.

A pusztavámiak szőlői: *Márkushegy* (Markus), *Szőkehegy* (Weißberg), *Homokszőlő* (Sandweingarten), az *Urasági szőlők* (Herrschaftswiesen) és a Császár község határához tartozó *Szigetszőlő* és *Kopaszhegy* területén voltak. Valamennyi hegyre 2-2 csősz (Hírte) fogadtak fel, akik az I. világháború végéig tavasztól őszig a csőszkunyhóban laktak. Az I. világháború után már csak hajnaltól késő estig tartózkodtak a hegyen. A móri csőszökhöz hasonlóan megbízható, nős férfiak voltak akiket a község fogadott fel. Fizetségüket a szőlőtulajdonosoktól kapták. Szüret után végigjárták a házakat, összegyűjtötték a szőlőterület nagysága után járó pénzt.

Az I. világháború előtt Pusztavámon is a szőlőérés időszakában csőszlegényeket vettek fel a csőszök mellé, minden hegyre két csőszlegényt. A csőszlegényeknél csőszfokos (*Hirtenhackl*) és ökörszarvból készült kürt volt. Utóbbiból napjainkra az egész móri borvidékről csupán egyetlen példány maradt fenn. Dr. Gaál János székesfehérvári tanár őrzi azt a tehénszarv hegyéből készült, 13 cm hosszú csőszkürtöt, amivel édesapja, Gaál Pál az I. világháború előtt 2-3 évig a pusztavámi Szőkehegyen teljesített szolgálatot (8. kép). Gaál Pál Hungler Mártonnal együtt volt csőszlegény. A kürtöt apjától örökölte. Fúvókája eredetileg egy behasított lúdtoll volt. Díszes, bőrátétes szíjjal a vállára akasztva vitte a csőszlegény. Szolgálatuk kezdetén csőszpóznát (*Hirtenstange*) állítottak fel a kunyhóhoz. HAMBUCH Wendel a pusztavámi szőlőművelésről szóló könyvében a csőszlegényeket is bemutatta: „A csőszlegények ezt a munkát inkább szórakozásból végezték, mivel a csőszöktől csak egy kevés fizetést kaptak. Kinn a szőlőhegyeken sokat tréfálkoztak az emberekkel, puskaropogtatással megijesztették a lányokat és az asszonyokat. Gyakran megkínálták őket borral és szivarral. Szüretkor ünnepi

9. A mödlingi szőlőhegy csőszökkal, csőszkunyhóval és csőszpóznákkal. Metszet a XVII. század közepéről. Bezirkmuseum Mödling. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

viseletbe öltöztek, rozmaringos, szalagos kalapot tettek.”¹¹ Hasonlóan mutatta be a csőszlegények tevékenységét a Pusztavámról 1945 után Németországba telepített németek által megjelentetett helytörténeti monográfia is.¹²

¹¹ HAMBUCH, Wendel, 1981, 72.

¹² TAFFERNER, Anton—SCHELL, Franz, 1978, 153.

Mivel a szőlőőrzésnek Mórról és Pustavámról bemutatott rendszere ismeretlen a móri borvidék magyar községeiben, ezért vele kapcsolatban felmerül a német eredet kérdése. Az eredetkérdés tisztázásához először ki kell deríteni a móri és pustavámi németek származási helyét, majd azt kell megvizsgálni, hogy eredeti lakóhelyükön ismert-e a szőlőőrzés náluk fennmaradt rendszere.

A településtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy Móron a török elleni felszabadító háború után, 1698-ban Hochburg János, az új birtokos kezdte el a németek telepítését. Hochburg János a török háborúk idején Magyaróváron élelmezési tiszt volt, s a kincstártól Moson megyében birtokot is bérelt. A XVII. század végén, a XVIII. század elején Hochburg János Moson megyei birtokairól, Magyaróvár környékéről érkeztek német telepesek Móra. Közülük sokan a XVIII. század első évtizedében Pustavámra költöztek.¹³ A XVII. század végi-XVIII. századi móri egyházi anyakönyvek bejegyzéseiből az derül ki, hogy a Német-Római Szent Birodalom számos tartományából és városából érkeztek telepesek, de közöttük feltűnően sok az ausztriai (ezen belül is az alsó-ausztriai és bécsi), de akad köztük szászországi is.¹⁴ Pustavámra a Mórról átköltözötteken kívül az osztrák—magyar határvidékről, Alsó-Ausztriából is telepítettek németeket. A községben azt állítják, hogy a német lakosok első csoportja a Moson megyei Miklósfaluból (Nickelsdorf, Burgenland) és Rajkáról (Ragendorf, Moson m.) érkezett. Schwarzwaldot is emlegetik származási helyként. Azonban itt valószínűleg nem a badeni Schwarzwaldról lehet szó, hanem a Moson megyei Feketeerdő (Schwarzwald) községről. Bár ez FÉNYES Elek 1851-ben megjelent geográfiai szótára és az 1873-as helységnévtár szerint magyar falu, de mindkét munka a község német nevét is feltüntette.¹⁵

Az osztrák néprajzi irodalomból ismerjük az észak-burgenlandi és az alsó-ausztriai területek szőlőőrzésének rendszerét.¹⁶ Werner GALLER Bécsben az Alsó-Ausztriai Tartományi Múzeumban 1979 őszén példamutató kiállítást rendezett a szőlőőrzésről, gazdag tartalmú katalógust írt, s azóta a témával két tanulmányában is foglalkozott.¹⁷

Észak-Burgenlandban csak a szőlőérés időszakában, Jakab (július 25.) vagy Lőrinc napján (augusztus 10.) kezdődött a szőlőőrzés. Szőlőcsösznek leggyakrabban arra rátermett parasztleányeket vettek fel, akik számára a község részéről ez volt az első nyilvános megbízatás. Kalapjuk mellé virágot, ürmecsokrot vagy seregélyszárnyat tűztek. Kezükben csőszfokossal jártak a szőlőhegyen. A csőszfokos tájnyelvi megnevezése a Fertő tótól északkeletre eső községekben: *Hiatahck 'l*. Felszerelésükhöz még a síp (*Pfeiferl*) vagy a kürt (*Horn*) tartozott. Szolgálatuk

¹³ JENEI Károly, 1977, 73; FARKAS Gábor, 1976, 167—168.

¹⁴ VADÁSZ Géza, 1977, 93—94.

¹⁵ FÉNYES Elek, 1851, II. 11; A magyar korona országainak helységnévtára. Bp. 1873, 346.

¹⁶ THIEL, Franz, 1933; PLÖCKINGER, Hans, 1940; 1947—48; BAUER, Martha, 1954, 123—145; SCHUNKO, Franz, 1963, 154—167; SCHMIDT, Leopold, 1966, 117—122; MAYERHOFER, Johannes—KLIER, Karl, 1969, 62—63; LIES, Elfriede, 1972, 188—201.

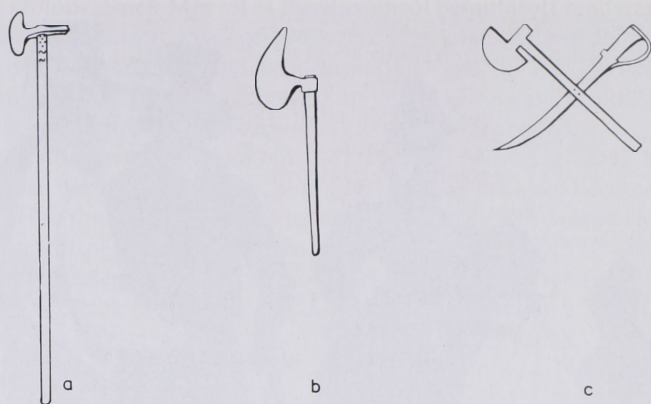
¹⁷ GALLER, Werner, 1979a, 1979b, 1982.

10. J. M. Ranftl Weinhüter und Mädchen című festménye, 1830 körül. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

11. Szőlőesőzők a kunyhó előtt csőzfokossal és csőzskürttel. Perchtoldsdorf (Alsó-Ausztria) 1912. Gelencsér Ferenc reprodukciója, F. Schunko nyomán.

12. Félkör- vagy félhold alakú csőzfokosok Alsó-Ausztriából. a: Hautzen-
dorf, b: Münichstal, c: Csőzpózna jelvény (Hüterwehr), Hautzen-
dorf. W. Galler nyomán.

kezdeten az őrzésükre bízott terület egy jól látható helyén csőzpóznát állítottak fel (*Hiatapam*, Hüterbaum, *hiastanga*, Hüterstange). Ez a legtöbbször legallyazott nyír-, tölgy-, bükk- vagy fenyőfa volt. A Fertő tótól északra eső községekben a csőzpózna végére 2-3 csokor ürmet (*Arthemisia absinthium*) kötöttek. A tótól északkeletre egy ördögszékér tövet (*Eryngium campestre*) akasztottak a csőzpóznára. Fertőmeggyes (Mörbisch), Oszlop (Oslip) és Szentmargitbánya (St. Margarethen) községekben a csőzpózna hegyén meghagyott néhány zöld ágat színes szalagokkal díszítettek. Észak-Burgenlandban a csőzpózna felállítására régi hagyomány: 1750-ben egy ruszti kamarai számadásban 3 csőzpózna felállítására számoltak el kiadást. Szüret után Észak-Burgenlandban is csőzbált (*hiatatans*, Hütertanz) rendeztek. Ruszton a XIX. század elején a szüret végét a csőzök a felső városkapu fölötti dombon leadott puskalövésekkel jelezték a környező falvak lakóinak, majd ünnepélyesen, zenével vonultak a csőzbálra. Több faluban 8 nappal a szüret befejezése után a kocsmában rendezték meg a csőzbált. A csőzök már napokkal előtte házról-házra járva bort vagy mustot gyűjtöttek a rendezvényre, amelynek tiszta nyeresége az övük lett.¹⁸

Alsó-Ausztriában is csak a szőlőérés időszakában alkalmaztak csőzöket. Falubeli legényeket fogadtak fel, akiket 1670-ben Altmannsdorf és Lainz községekben csőzlegényeknek (*Hüterbuben*) neveztek.¹⁹ Weinviertel területén zsellérek fiai, fiatal napszámosok, szegényparasztok jelentkeztek szőlőcsőznek.²⁰ Figyelemre méltó az a sokféleség, amely ma a csőzlegények kalapdíszzeit jellemzi. A régi ábrázolásokon kalapdíszként tollat, virágcsokrot, szalagokat látunk. Két szál

¹⁸ BAUER, Martha, 1954, 123—132, 144—145.

¹⁹ SCHMIDT, Leopold, 1966, 118.

²⁰ GALLER, Werner, 1979a, 26.

toll díszíti a kalapját annak a csőszlegénynek, aki a mödlingi múzeum XVII. század közepén keletkezett metszetén látható (9. kép). A kép a mödlingi (Alsó-Ausztria) szőlőhegyet ábrázolja.²¹ Virágcsokor és szalagok díszítik a csőszlegények kalapját J. M. Ranftl *Weinhüter und Mädchen* című, 1830 körül keletkezett metszetén²² (10. kép). Századunkban a Wachauban ürm, Weinviertel területén mezei virágcsokor vagy tollak szolgáltak kalapdíszül.²³

A csőszfokosok (*Hiatahackl*) is megtalálhatók Alsó-Ausztriában (11. kép). Legelterjedtebbek keleti felében, a Weinviertel, a Morvamező területén, Béctől délre Perchtoldsdorf és Mödling között valamint Hainburg és Bruck an der Leitha környékén. A Weinviertel területéről két félkör vagy félhold alakú csőszfokost ismerünk, amelyek formailag a móri és a pusztavámi csőszfokosok párhuzamainak tekinthetők²⁴ (12. kép, a, b). Hogy ez a csőszfokosforma Alsó-Ausztriában régi, azt az is bizonyítja, hogy a csőszpóznára rakott jelvények (*Hüterwehr*) között is ez szerepel. Hautzendorf községből (Weinviertel) 1920-ban került a kremsi szőlészeti múzeumba egy fából faragott csőszpózna jelvény, amely egymást keresztező félkör alakú fokosból és kardból áll²⁵ (12. kép, c). A mödlingi metszeten egyik csősz kezében hentesbárdhoz hasonló, a másikonál félhold alakú csőszfokost látunk. Mindkettő egészen rövid nyelű. Elgondolkodtató, hogy Alsó-Ausztriában miért nem maradtak fenn ezek a régi fokosformák. A nagy területről publikált, nagyszámú fokos közül csupán a hautzendorfi és a münchenstali fokos tartozik a régies félkör vagy félhold alakú formához (12. kép, a, b). E forma régiségét az is bizonyítja, hogy legnagyobb számban ez maradt fenn a XVII. század végén, XVIII. század első felében Magyarországra települt németek kezén. A régi fokosforma alsó-ausztriai hiányára talán Leopold SCHMIDT egyik megjegyzése vet fényt. E szerint Alsó-Ausztriában a csőszfokos használatát — mint túl veszélyes fegyvert, amivel a csőszök gyakran embert is öltek — többször is megtiltották.²⁶ Lehetséges, hogy e tiltások a csőszfokosok beszolgáltatásával, megsemmisítésével is együtt jártak.

Ökörszarvból készült nagyobb kürtöket (*Hüterhorn*) vagy kisebb sípokot (*Hüterpforszl*, *Hüterpfeiferl*) Wachau, Weinviertel területén, Klosterneuburg, Mödling és Hainburg környékén használtak a szőlőcsőszök.²⁷ A mödlingi metszet egyik csősze is ökörszarvból készült kürtöt fúj.

A csőszpóznának (*Hiatabaum*, *Hiatastanga*) számtalan változatával találkozunk Alsó-Ausztriában. Werner GALLER két csoportba sorolta őket: 1. Csúccsal rendelkező, leginkább a májusfára emlékeztető csőszpóznák (*Hüterbaum*). Anyaguk leggyakrabban fenyő, nyír, kőris vagy akácfa. Csúcsukat szalagokkal

²¹ GALLER, Werner, 1979a, 52—53.

²² SCHMIDT, Leopold, 1966, 2. ábra.

²³ GALLER, Werner, 1979a, 30—32.

²⁴ PLÖCKINGER, Hans, 1940, 1. tábla, m; GALLER, Werner, 1979a, 33; 1979b, 135. 1. tábla, 5.

²⁵ PLÖCKINGER, Hans, 1940, 4. 1. tábla q.

²⁶ SCHMIDT, Leopold, 1966, 118.

²⁷ GALLER, Werner, 1979a, 43—44.

diszítik. Előfordulnak a Weinviertel területén, a Bécs és délről határoló borvidéken (Klosterneuburg környéke; Südbahnweingebiet), Bruckban. 2. Póznára kötözött vagy akasztott növényekből álló csőszpózna (*Hüterstange*). A pózna végére leggyakrabban bogáncsot, szamárlenyeret, ürmöt kötöznek vagy akasztanak. Ez a csőszpóznaforma a tartománynak északi sávját jellemzi Pernersdorf és Altlichtenwarth között, de előfordul délkeleten, Hainburg környékén is. Nyugaton mindkét csőszpóznaforma előfordul.²⁸ E két fő forma mellett számos olyan változat is előfordul, amelyek elfogadhatóak a móri csőszpózna párhuzamainak. Ezeket elsősorban Wagram területéről ismerjük. Hadersdorf am Kamp és Gneixendorf községben a csőszpóznaként felállított fenyőfa csúcsára ürmöből font koszorút akasztanak.²⁹ Niederrußbach községben ezt a koszorút nyírfaágakból fonják, körtével, almával és szőlőfürtökkel díszítik.³⁰ A mödlingi metszeten a magasles (*Hutsäule*) tetején a 2. csoportba tartozó csőszpóznát látjuk.

Szüret után Alsó-Ausztria bortermelő községeiben szüreti felvonulást (*Hütereinzug*, *Hüterumzug*) rendeztek, amit mulatság (*Hütermusi*) zárt le. A felvonulás és a bál főszereplői a teljes fegyverzetben felvonuló szőlőcsőszők voltak. Néhol a mulatság bevétele is őket illette meg.³¹

A szászországi szőlőőrzésről Moritz RETZSCH, a drezdai művészeti akadémia tanárának litográfiája tájékoztat bennünket. RETZSCH képe a Drezdától északnyugatra lévő Hoflößnitzben, a szász választófejedelem szőlészetében 1840-ben rendezett szüreti felvonulásról készült. A litográfiát néprajzi szempontból Rudolf WEINHOLD elemezte.³² A felvonulás résztvevői közül témánk szempontjából

13. Részletek Mórítz Retzsch litográfiájáról. Hoflößnitz (Szászország) 1840. a: Fokossal felvonuló legény, b: Legények kezükben ökörszarvból készült kúrttel a szüreti felvonulás résztvevői között. R. Weinhold nyomán.

²⁸ GALLER, Werner, 1979a, 45—51; GALLER, Werner, 1982, 120.

²⁹ PLÖCKINGER, Hans, 1940, 4; 1947—48. 143; GALLER, Werner, 1979a, 48.

³⁰ GALLER, Werner, 1979a, 48.

³¹ MAYERHOFER, Johannes—KLIER, Karl, 1969, 62—63; GALLER, Werner, 1979a, 70—76.

³² WEINHOLD, Rudolf, 1965, 192—205.

figyelmet érdemel egy legény vállán fokossal (*Preßheilträger*) és egy legénycsoport kezükben ökörszarvból készült kürttel (*Burschen mit Wachthörnern*) (13. kép, a, b).

Befejezésül megállapíthatom, hogy a móri borvidék német községeiben a szőlőőrzés rendszerében számos, az eredeti lakóhelyükről származó elem őrződött meg. A csőszlegények viseletéből a darutollas kalap, felszerelésükből a csőszfokos és az ökörszarvból készült kürt tartozik ebbe a csoportba. Eredeti lakóhelyükről magukkal hozott szokáselem a szőlőőrzés kezdetén a csőszpózna felállítása, szolgálatuk végén a csőszbál megrendezése, részvételük a szüreti felvonuláson. A magyar közigazgatás, a községi szervezet hatását látom abban, hogy a szőlőhegyet, a határ más részeihez hasonlóan, tavasztól őszig felfogadott szőlőcsősz őrizte. Ugyanakkor a szőlőérés időszakában szolgálatot teljesítő csőszlegények alkalmazását eredeti lakóhelyük szőlőőrzési rendszeréből megőrzött elemnek tekintem. Figyelemre méltó, hogy a szőlőőrzésnek ez a javarészt magukkal hozott elemekből álló rendszere a móri borvidék német lakosságánál a telepítés után két évszázadon keresztül, egészen századunk első feléig fennmaradt.

- BAUER, Martha
 1954 *Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland I. Eisenstadt.
- FARKAS Gábor
 1976 *A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. Veszprém, 166—179.
 1977 *Mór története a kapitalizmus korában (1850—1918)*. Mór története. Szerk. FARKAS Gábor. Mór, 259—310.
- FEYÉR PÍROSKA
 1970 *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Bp.
- GALLER, Werner
 1979a *Weingartenhüter. Ausstellung der volkskundlichen Sammlung des NÖ Landesmuseums*. Wien.
 1979b *Hüterhackln, Hüterstecken, Hütergoassln. Zur Ausrüstung der niederösterreichischen Weingartenhüter*. In: Sammeln und Sichten. Beiträge zur Sachvolkskunde. Festschrift für Franz Marsch zum 75. Geburtstag. Szerk. MARTISCHNIG, Michael. Wien, 119—137.
 1982 *Hauerburschen, Kellerpensionisten, Saurier und Stixenkreuter. Ein Beitrag zur Kleinstadtvolkskunde des Weinviertels*. In: Kulturelles Erbe und Aneignung. Festschrift für Richard Wolfram zum 80. Geburtstag. Szerk. BOCKHORN, Olaf—FIELHAUER, H. Paul. Veröffentlichungen des Instituts für Volkskunde der Universität Wien IX. Wien, 115—130.
- LIES, Elfride
 1972 *Einiges über rezente Weinhüterbräuche im Wiener Weingebirge*. In: Volkskunde, Fakten und Analysen. Festgabe für Leopold Schmidt zum sechzigsten Geburtstag. Szerk. BEITL, Klaus, Wien, 188—201.
- HAMBUCH, Wendel
 1981 *Der Weinbau von Pustavám*. Ungarndeutsche Studien I. Bp.
- JENEI Károly
 1977 *Mór a török kiűzésétől a szatmári békéig (1687—1711)*. Mór története. Mór, 69—76.
- MAYERHOFER, Johannes—KLIER, Karl
 1969 *Volskleben im Land um Wien*. Niederösterreichische Volskunde IV. Wien.
- PLÖCKINGER, Hans
 1940 *Volskunst und Brauchtum der Winzer in Niederdonau*. Niederdonau. Natur und Kultur 3. Wien—Leipzig.
 1947—
 48 *Unser Weinhüter*. Der Winzer III. 142—144, IV. 10—12. Baden bei Wien.
- SCHMIDT, Leopold
 1966 *Volskunde von Niederösterreich I*. Horn.
- SCHUNKO, Franz
 1963 *Von den Weinhütern in Perchtoldsdorf*. Österreichische Zeitschrift für Volskunde LXVI, 154—167.
- THIEL, Franz
 1933 *Der Weinhüter*. Deutsche Heimat. XXVIII. 3—4—5, 12—13. Wien.
- TAFFERNER, Anton—SCHELL, Franz
 1978 *Heimathbuch von Pustavám und Umgebung*. Geretsried.
- VADÁSZ Géza
 1977 *A község története a XVIII. században*. Mór története. Mór, 77—192.
- WEINHOLD, Rudolf
 1965 *Winzeraufzüge. Representationsformen im sächsischen Weinbau von 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XI. Berlin, 192—205.

LÁSZLÓ LUKÁCS

THE SYSTEM OF GUARDING
THE VINEYARDS
IN THE WINE-DISTRICT OF MÓR

Besides the surveyors of wines, the mountain communities of the grape-growing area of Mór in Hungary also employed single herdsmen between 18 and 21 years of age for the maturation period. On the day in the second half of August when the young man began his protection work in the vineyards, his fiancée made him a herdsman's wreath of fir branches, green grape shoots and leaves, as well as autumn asters.

The herdsmen as well stayed on the mountain day and night from August until the end of the harvest and lived in the herdsmen's cottages. The surveyors of wines were supervised by the wines-judge. Their most important task was to protect the wine-growing area they were in charge of from human and animal pests.

The herdsmen celebrated the end of the grape protection in Mór with a herdsmen's ball. In Mór the last herdsmen were hired in 1935 and the last herdsmen's ball took place in the same year. Independent of the ball, a wine-growers festival with a parade was held annually. The herdsmen took part in this as well.

In closing, it can be determined that many of the elements of grape protection were retained from the Austrian and German places of origin of the inhabitants of the German villages of the Mór grape-growing area. Still it is notable that this method of protecting the grapes which largely consisted of elements brought along by the German population of the Mór grape-growing area was maintained over 200 years after their settlement into the first half of this century.

A KÖTETBEN ELŐFORDULÓ TELEPÜLÉSEK HIVATALOS ELNEVEZÉSE

Abara — Oborin
 Aha — Horný Ohaj
 Alsó-Sajó — Nižna Slana
 Bajánháza — Bajany
 Bákó — Bačau
 Barka — Borka
 Bés — Beša
 Betlér — Betliar
 Bező — Bezovce
 Birófalva — Gheraesti
 Bogdánfalva — Valea Seacă
 Borzova — Silicka Brezova
 Brassó — Braşov
 Budaháza — Ruska (cast Budince)
 Csernovicz — Cernauţi
 Csicsér — Čičarovce
 Csík — Ciocani
 Csiksomlyó — Şumuleu
 Csikszereda — Miercuera-Ciuc
 Csucsum — Čučma
 Csügés — Ciugheş
 Daruvár — Daruvar
 Deregnő — Drahnov
 Dernő — Drnava
 Diószeg — Tuta
 Dobóruszka — Ruská
 Egyedhalma — Adjud
 Érsekújvár — Nove Zámky
 Esztufuj — Estufui
 Felfalu — Chvalova
 Felső-Sajó — Vyšna Slana
 Felsőrekecsény — Fundu-Răcăciuni
 Gáj — Gaj
 Gajcsana — Găiceana
 Galánta — Galanta
 Gelence — Ghelintă
 Gesztes — Hostišovice
 Gócs — Gočovo
 Gömörhosszúszó (Hosszúszó) — Dlhá Ves

Gúta — Kolárovo
 Gyergyószentmiklós — Gheorgheni
 Halas — Halaucesti
 Haraly — Harale
 Harlest — Harlesti
 Hegyi — Kopčany
 Hegysur — Hruby Súr
 Hencko — Henckovce
 Imely — Imel
 Iske — Izkovce
 Jászvásár — Iaşi
 Jenke — Jenkovce
 Jolsva — Jelšava
 Jugán — Iugani
 Kalugyerpataka — Luizi Kalugar
 Kamocsa — Komoča
 Kecő — Kečovo
 Kelecsény — Kapusianske Klacany
 Kézdivásárhely — Tirgu Secuiesc
 Kismácséd — Mala Mača
 Kisráska — Malé Raskovce
 Klézse — Cleja
 Kolozsvár — Cluj
 Kotnár — Cotnar
 Kovácsi — Kovačova
 Lészped — Lespedi
 Lucska — Lučka
 Marosludas — Luduş
 Martos — Martovce
 Mátyóc — Matovske Vojkovce (cast Matovce)
 Mokcsakerész — Krisovska Lieskova (cast Kri-
 zany)
 Nagykapos — Velké Kapušany
 Nagypatak — Valea Mare
 Nagyráska — Velké Raškovce
 Nagyszelmenc — Velké Slemence
 Nagyszeretva — Stretava
 Nagyszombat — Trnava
 Nyarád — Kapusianske Klacany

Nemesócsa — Žemianska Olca
Nyitra — Nitra
Oláhpatak — Vlachovo
Ozsdola — Ojdula
Pályin — Palín
Páskaháza — Paškovce
Pelsőcardó — Ardovo
Pográny — Pohranice
Pozsony — Bratislava
Pozsonypüspöki — Podunajské Biskupice
Pusztina — Pustiana
Radnót — Iernut
Ratkó — Ratkova
Románvásár — Roman
Rozsnyó — Rožňava
Sepsiszentgyörgy — Sfintu Gheorghe
Somorja — Samorin
Somoska — Somošca
Szabófalva — Săbăoani
Székelykeve — Skorenovač
Székelyudvarhely — Odorheiu Secuisc
Székelyvarság — Vărșag
Szilas — Brestovec
Szimő — Zemnė

Szirénfalva — Ptruska
Szkáros — Skerešovo
Szomolnok — Smolnik
Taksony — Matuskovo
Tamásfalva — Tamásfălău
Tornaallya — Šafarikovo
Torockó — Rimetea
Trunk — Galbeni
Uhorná — Uhorna
Újfalu — Satul Nou
Ungmogyorós — Krisovska Lieskova (cast Lies-
kova)
Ungpálóc — Pavlovce n. Uhom
Vágsellye — Sala
Vaján — Vojaný
Vajkóc — Matovske Vojkovce (cast Vojkovce)
Veskóc — Velké Kapusany (cast Veskovce)
Veszveres — Gemerska Poloma
Visnyó — Višňove
Vizesrét — Makra Luka
Vizkelet — Vizkelet
Zahar — Záhör
Zetelaka — Zetea

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Budapest 1990

Nyomdai táskaszám: 18409

Felelős szerkesztő: Barabás József · Műszaki szerkesztő: Karázi Ferencné

Kiadványszám: 2721

Megjelent: 28,6 (A 5) ív terjedelemben

HU ISSN 0541-9522

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM

Folclorica et Ethnographica

*A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának
évkönyve XV.*

Szerkesztette
Niedermüller Péter

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve 11 tanulmányt tartalmaz, amelyek a határokon túl élő magyarság népi kultúrájával, illetve a magyar népi kultúra közép- és kelet-európai kapcsolataival foglalkoznak. Az első tanulmány egy, a negyvenes évek végén a moldvai magyarok körében végzett néprajzi gyűjtőút ma már felbecsülhetetlen értékű eredményeit teszi közzé. Két gazdagon adatolt írás foglalkozik a csehszlovákiai magyarok tárgyi néprajzával és folklórájával. Több tanulmány a jugoszláviai magyarok folklórjáról, népi kultúrájáról, vallási életéről közöl adatokat. A tanulmányok egy másik csoportja a magyar paraszti kultúra — ezen belül a dramatikus népszokások, az építkezés, a népzene és a szöveges folklór — interetnikus kapcsolatait vizsgálja. A kötet írásai döntően a terepen tett néprajzi gyűjtőutak eredményein alapulnak. A tanulmányok forrásértékét jelentősen emeli a több mint 100 fényképfelvétel, ábra és rajz. A kötet rendeltetése, hogy elősegítse a mai országhatárokon túl élő magyarság néphagyományainak, mindennapjainak minél részletesebb, pontosabb, árnyaltabb megismerését.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

XI—XII. kötet
Szerkesztette Kósa László
589 oldal, 40 ábra,
dallampéldákkal,
kötve 147,— Ft

XIII. kötet
Szerkesztette Kósa László
315 oldal, 1 fénykép, 57 ábra,
kötve 83,— Ft

XIV. kötet
Szerkesztette Kósa László
451 oldal, 104 ábra, 13 táblázat,
4 tábla, 5 térkép,
kötve 98,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ISBN 963 05 5520 4

